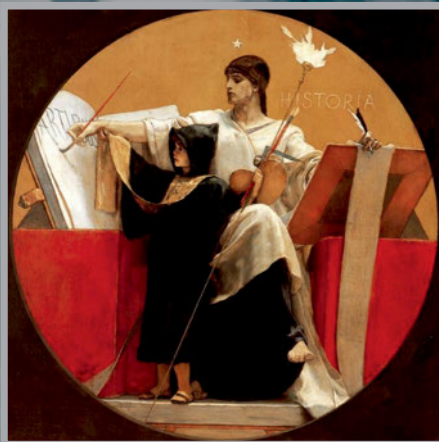

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ, ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας

Γ' ΓΕΝΙΚΟΥ ΛΥΚΕΙΟΥ

Ομάδας Προσανατολισμού Ανθρωπιστικών Σπουδών

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ ΥΠΟΛΟΓΙΣΤΩΝ ΚΑΙ ΕΚΔΟΣΕΩΝ
«ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ»

**ΘΕΜΑΤΑ
ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ**

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΑΡΧΙΚΗΣ ΕΚΔΟΣΗΣ

Συγγραφείς κατά θέμα:

Γεώργιος Μαργαρίτης, καθηγητής του Πανεπιστημίου Κρήτης: Από την αγροτική οικονομία στην αστικοποίηση.

Αγαθοκλής Αζέλης, δ.φ., εκπαιδευτικός Δ.Ε.. Διαμόρφωση και λειτουργία πολιτικών κομμάτων στην Ελλάδα (1821-1936).

Νικόλαος Ανδριώτης, δ.φ., εκπαιδευτικός Δ.Ε.. Το προσφυγικό ζήτημα στην Ελλάδα (1821-1930).

Θεοχάρης Δετοράκης, καθηγητής του Πανεπιστημίου Κρήτης: Το Κρητικό ζήτημα από διπλωματική άποψη κατά το 19ο και τις αρχές του 20ού αιώνα.

Κωνσταντίνος Φωτιάδης, καθηγητής του Πανεπιστημίου Δ. Μακεδονίας: Παρευξείνιος Ελληνισμός

Υπεύθυνος για το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο κατά τη συγγραφή:

Ιωσήφ Περάκης, δ.φ., Πάρεδρος του Π.Ι.

Κριτική επιτροπή: (για τα τέσσερα πρώτα κεφάλαια)

Γεώργιος Δερτιλής, καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών

Φανούριος Βώρος, Επίτιμος Σύμβουλος του Π.Ι.

Άγγελος Χόρτης, δ.φ., Σχολικός Σύμβουλος φιλολόγων

Γεώργιος Σμπιλίρης, δ.φ., εκπαιδευτικός Δ.Ε.

Φιλολογική επιμέλεια:

Γεώργιος Δάλκος, δ.φ., Σχολικός Σύμβουλος

Αναστασία Κυρκίνη, δ.φ., Σύμβουλος Π.Ι.

Πίνακας εξωφύλλου: Νικόλαος Γύζης. *Historia*. Λάδι σε μουσαμά 88x88 εκ.

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΕΠΑΝΕΚΔΟΣΗΣ

Η επανέκδοση του παρόντος βιβλίου πραγματοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Τεχνολογίας Υπολογιστών & Εκδόσεων «Διόφαντος» μέσω ψηφιακής μακέτας, η οποία δημιουργήθηκε με χρηματοδότηση από το ΕΣΠΑ / ΕΠ «Εκπαίδευση & Διά Βίου Μάθηση» / Πράξη «ΣΤΗΡΙΖΩ».

Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο

Οι διορθώσεις πραγματοποιήθηκαν κατόπιν έγκρισης του Δ.Σ. του Ινστιτούτου Εκπαιδευτικής Πολιτικής

Γεώργιος Μαργαρίτης, Αγαθοκλής Αζέλης, Νικόλαος Ανδριώτης,
Θεοχάρης Δετοράκης, Κωνσταντίνος Φωτιάδης

Η συγγραφή και η επιστημονική επιμέλεια του βιβλίου πραγματοποιήθηκε
υπό την αιγίδα του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου

ΘΕΜΑΤΑ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Γ' ΤΑΞΗ ΓΕΝΙΚΟΥ ΛΥΚΕΙΟΥ

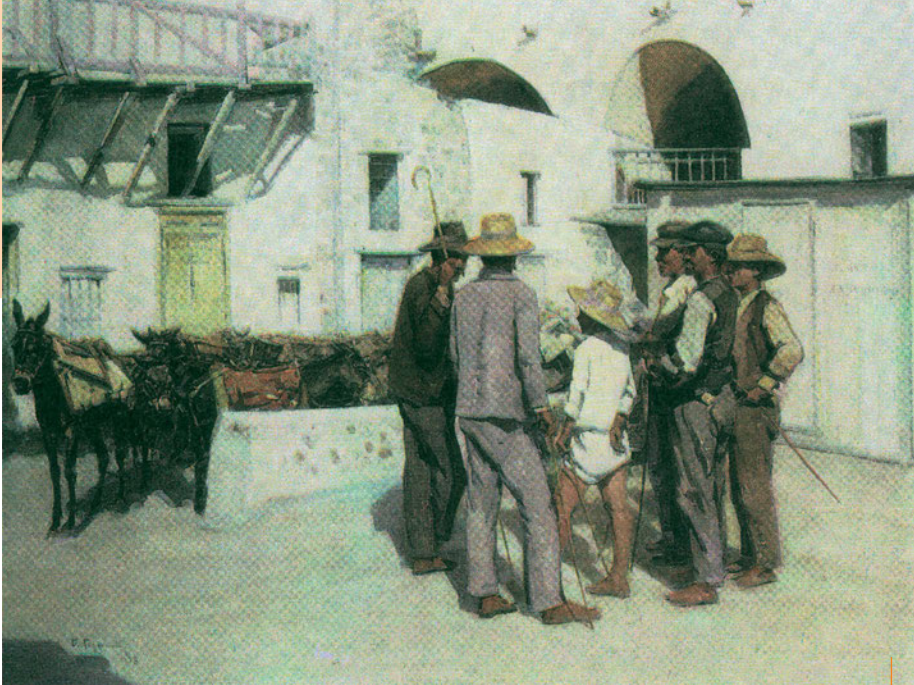
Ομάδας Προσανατολισμού Ανθρωπιστικών Σπουδών

Σημείωση: Οι αστερίσκοι που υπάρχουν σε ορισμένες λέξεις-όρους παραπέμπουν στο Γλωσσάριο που βρίσκεται στο τέλος του βιβλίου.

**ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ
ΣΤΗΝ ΑΣΤΙΚΟΠΟΙΗΣΗ**

Βασίλειος Γερμενής:
Περιμένοντας αγώι
Πινακοθήκη του Δήμου Αθηναίων

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το ανεξάρτητο νεοελληνικό κράτος άρχισε την ιστορική του πορεία το 1830, μετά από μία δεκαετία σκληρών αγώνων, μεγάλων καταστροφών και ανθρώπινων απωλειών. Η παγίωση της τάξης, της στοιχειώδους έστω κρατικής λειτουργίας και η αρχή της ανοικοδόμησης και της οικονομικής ανάπτυξης έχουν την αφετηρία τους στο 1833, μετά την εγκατάσταση της βαυαρικής δυναστείας στην Ελλάδα. Το πρόβλημα που αντιμετώπιζε η χώρα δεν ήταν μόνο η αποκατάσταση των ζημιών που ο πολυετής πόλεμος και η αναρχία είχαν προκαλέσει. Σχεδόν όλες οι δομές και οι λειτουργίες της κοινωνίας, στον οικονομικό ειδικά χώρο, ήταν απαρχαιωμένες και βρίσκονταν σε πλήρη αναντιστοιχία με τις προόδους που τα κράτη της Δυτικής Ευρώπης είχαν ήδη πετύχει στον τομέα αυτό. Τα κράτη αυτά ζούσαν ήδη τη βιομηχανική επανάσταση και το μετασχηματισμό των παραγωγικών και οικονομικών τους δυνάμεων. Η Ελλάδα βρισκόταν ακόμα στην Ανατολή, εκεί όπου η βιομηχανία ήταν άγνωστη, οι μεταφορές διεξάγονταν με πρωτόγονα μέσα και οι καλλιέργειες γίνονταν με μεθόδους οι οποίες ήταν γνωστές –οι περισσότερες– από την εποχή του Ησιόδου.

A. Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ

1. Τα δημογραφικά δεδομένα

α. Ο πῆθοςμός

Η Ελλάδα δεν ήταν μόνο φτωχή, με απαρχαιωμένες παραγωγικές δομές. Ήταν επίσης μικρή στην έκταση και ολιγάνθρωπη. Η γραμμή Αμβρακικού-Παγασητικού αποτελούσε τα σύνορα του νέου ελληνικού κράτους. Από τα νησιά του Αιγαίου στην Ελλάδα ανήκαν μόνο οι Βόρειες Σποράδες και οι Κυκλάδες. Ο κορμός της χώρας ήταν η Ρούμελη και ο Μωριάς, όπως στα επαναστατικά χρόνια. Το 1864 προστέθηκαν τα Ιόνια νησιά και το 1881 η Θεσσαλία. Έτσι, τα βόρεια σύνορα άγγιζαν τον Όλυμπο και τη Μακεδονία.

Η πυκνότητα του πληθυσμού κυμαινόταν από 15 (1828) σε 43 (1911) κατοίκους στο τετραγωνικό χιλιόμετρο, όταν σε πολλές χώρες της Δυτικής Ευρώπης οι ίδιοι αριθμοί ήταν τριψήφιοι. Οι εικόνες που μας έρχονται από εκείνη την εποχή μαρτυρούν την εξάντληση του τόπου και των ανθρώπων. Γύρω από τις πόλεις τα εδάφη ήταν γυμνά, εξαντλημένα από την υπερβόσκηση και την υλοτομία και τα χωράφια έμοιαζαν χέρσα, εξαιτίας της εκτεταμένης αγρανάπαυσης, με την

Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ ΣΤΗΝ ΑΥΓΗ ΤΗΣ ΑΝΕΞΑΡΤΗΣΙΑΣ ΤΗΣ

Μαζί με τους ιστορικούς αυτής της περιόδου του πόνου, ας μεταφερθούμε στις κορυφές των βουνών της Ελλάδας... ας στρέψουμε γύρω το βλέμμα μας... Τι απελπισία!... Παντού ερείπια! Άμορφοι όγκοι και χαλάσματα που ακόμα καπνίζουν, δακρυσμένες γυναίκες, οικογένειες χωρίς ψωμί! Μάταια αναζητούμε τις πόλεις, ούτε χωριά δεν υπάρχουν! Στα πόδια του Παρθενώνα, κάτω από το φωτοστέφανο του ένδοξου ονόματος της Αθήνας, κείτονται καλύβες, μισές πέτρα, μισές ξύλο. Μπροστά τους περνούν μονοπάτια, όχι δρόμοι, και αυτά ακόμα τα περάσματα ακατάστατα και λασπωμένα! Κανένα σύγχρονο μνημείο! Ιερά μάρμαρα μόνο, στοιχειωμένα από τις σκιές των παλαιών! Εδώ, φυτείες ξεραμένες, ξεριζωμένες, πυρπολημένες. Εκεί αμπέλια και ελαιώνες κατεστραμμένοι. Κανένας δρόμος, καμμία απόδειξη λειτουργίας μιας προηγούμενης διοίκησης! Όλα πρέπει να γίνουν από την αρχή! Όλα πρέπει να αρχίσουν από το τίποτα! Και αυτά τα «όλα» πρέπει να γίνουν από μια χούφτα ανθρώπους, τους λίγους που μπορούν να διευθύνουν, να διδάξουν, να δημιουργήσουν το Έθνος! Τι εργασία αντάξια γιγάντων! Και μερικοί θα ήθελαν να έχουν ήδη ολοκληρωθεί όλα αυτά, να είναι τα πάντα στρωμένα, διαμορφωμένα! Πού και πότε έφθασαν λίγα μόλις χρόνια στη Δύση για να πετύχει ένα τέτοιο θαύμα;

Από το βιβλίο, Pierre A. Moraitinis, *La Grèce telle qu'elle est*, Paris, Athènes, Berlin, 1877 (ανατύπωση Δ.Ν. Καραβιάς, 1987) *Avant-propos*, p. 7-8.

Χάρτης της Ελλάδας με τις αλλαγές στα σύνορα από το 1881 μέχρι το 1913

Πανόραμα
της Αθήνας στα 1830-1840

οποία οι αγρότες πάσχιζαν να βελτιώσουν τις αποδόσεις τους. Τα περιφραγμένα περιβόλια πολύ λίγο βελτίωναν την αίσθηση εγκατάλειψης που απέπνεε το τοπίο.

Παρ' όλα αυτά, ο πληθυσμός αυξανόταν με γρήγορους ρυθμούς, χωρίς ποτέ να εξαντλούνται τα περιθώρια δημογραφικής εξέλιξης σε μια τόσο αραιοκατοικημένη χώρα. Οι οικονομικές δυνατότητες ήταν περιορισμένες και τα παραγωγικά πλεονάσματα πενιχρά. Σε περιόδους αστάθειας εύκολα ερχόταν η καταστροφή. Ο ναυτικός αποκλεισμός από τους Αγγλο-Γάλλους, το 1854, στη διάρκεια του Κριμαϊκού πολέμου, προκάλεσε πείνα, αρρώστια και ανθρώπινες απώλειες, επιβεβαιώνοντας τις μικρές δυνατότητες της χώρας.

Πίνακας 1 ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΕΚΤΑΣΗΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ (1838-1936)

ΕΤΟΣ	ΕΚΤΑΣΗ (σε τετρ. χλμ.)	ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ
1838	47.516	752.000
1851	47.516	1.015.000
1871	50.211	1.480.000
1881	63.606	2.004.000
1901	63.211	2.521.000
1911	63.211	2.701.000
1914	120.000	4.818.000
1920	150.833	5.531.000
1928	130.199	6.205.000
1936	130.199	7.050.000

β. Οι μετακινήσεις μέσα και έξω από την Ελλάδα

Οι πόλεις μεγάλωναν, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι είχαν κάποια ομοιότητα, στο διάστημα που μας απασχολεί, με τα βιομηχανικά, εμπορικά, χρηματιστικά, αστικά κέντρα της Δύσης. Για τα ευρωπαϊκά μέτρα οι πόλεις της μικρής Ελλάδας έμοιαζαν περισσότερο με μεγάλα χωριά. Η μετακίνηση ανθρώπων από την ύπαιθρο στα αστικά κέντρα δεν στόχευε αποκλειστικά σε εγκατάσταση στον αστικό χώρο, όπου η αργή ανάπτυξη των παραγωγικών δραστηριοτήτων δεν

Πίνακας 2

ΠΛΗΘΥΣΜΟΙ ΠΟΛΕΩΝ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ

ΠΟΛΗ	ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ			
	Προεπαναστατικά χρόνια	1879	1889	1907
Αθήνα	12.000 (1805)	63.000	114.000	168.000
Βέροια	8.000 (1797)	—	—	—
Βόλος	—	5.000	11.000	23.000
Ερμούπολη	—	22.000	22.000	18.000
Θεσσαλονίκη	65.000 (1806)	—	—	—
Ιωάννινα	30.000 (1809)	—	—	—
Κέρκυρα	—	16.000	19.000	28.000
Λάρισα	25.000 (1809)	13.000	14.000	18.000
Μήλος	5.000 (1820)	—	—	—
Μιστράς	20.000 (1805)	—	—	—
Μύκονος	5.000 (1820)	—	—	—
Ναύπλιο	7.000 (1799)	5.000	5.000	5.000
Πάτρα	10.000 (1805)	25.000	33.000	38.000
Πειραιάς	—	22.000	34.000	74.000
Πόρος	7.000 (1820)	—	—	—
Πύργος	—	9.000	12.000	14.000
Σπέτσες	8.000 (1820)	—	—	—
Τριπολιτσά	20.000 (1805)	10.000	11.000	11.000
Υδρα	28.000 (1821)	6.500	6.500	—
Χαλκίδα	12.000 (1805)	7.000	10.000	11.000
Ψαρά	6.000 (1820)	—	—	—

έδινε στους νεοφερμένους πολλές ευκαιρίες. Οι μεταναστεύσεις του αγροτικού πληθυσμού προς τα λιμάνια της Ανατολικής Μεσογείου και της Μαύρης Θάλασσας, προς το Δούναβη, τη Νότια Ρωσία, τη Μικρά Ασία και την Αίγυπτο ήταν συχνό φαινόμενο. Προς το τέλος του 19ου αιώνα και στις αρχές του 20ού, άνοιξαν οι δρόμοι προς την Αμερική. Η σταφιδική κρίση εκείνης της εποχής προκάλεσε μεγάλο ρεύμα μετανάστευσης πέρα από τον Ατλαντικό.

2. Οι παραγωγικές δυνάμεις μέσα και έξω από την Ελλάδα και η «Μεγάλη Ιδέα»

Πολλές δεκαετίες, μετά την ανεξαρτησία της, η Ελλάδα εξακολουθούσε να μοιάζει περισσότερο με την Ανατολή παρά με τη Δύση, παρ' όλο που η τελευταία υπήρξε το ζητούμενο, το επιθυμητό, το σημείο αναφοράς όλα αυτά τα χρόνια. Απουσίαζαν τα ισχυρά κέντρα ανάπτυξης, οι «ατμομηχανές» της οικονομικής και τεχνικής προόδου. Πώς θα μπορούσαν άλλωστε να υπάρξουν, όταν απουσίαζαν όλα όσα ήταν αναγκαία και προαπαιτούμενα για τη δημιουργία τους; Η χώρα δεν διέθετε σημαντικές πρώτες ύλες, δεν είχε πλεονάζον ειδικευμένο ή έστω φθηνό εργατικό δυναμικό, η συσσώρευση κεφαλαίου, ιδιωτικού και δημόσιου, ήταν ισχνή και η εσωτερική αγορά περιορισμένη έως ασήμαντη.

Επιπλέον, η χώρα ανταγωνιζόταν τον εαυτό της. Έξω από τα σύνορά της υπήρχαν ισχυρά κέντρα ελληνισμού, πνευματικά, οικονομικά, παραγωγικά, τα οποία πολλές φορές κυριαρχούσαν στο χώρο τους αλλά και σε ευρύτερες περιοχές. Έλληνες, ελληνικά κεφάλαια και πλούτος υπήρχαν και αναπτύσσονταν από την Ουκρανία ως το Σουδάν, από το Δούναβη ως τον Καύκασο και από τη Σμύρνη ως την Κιλικία. Για τους Έλληνες των περιοχών αυτών το μικρό ελληνικό βασίλειο ήταν για πολλά χρόνια μια κακή ανάμνηση μάλλον, ένας φτωχός και ίσως ανεπρόκοπος συγγενής. Οι δικές τους επιτυχίες φάνταζαν ολότελα ξένες σε σύγκριση με τη στασιμότητα και την ένδεια της μικρής Ελλάδας. Χρειάστηκε να δυσκολέψουν γι' αυτούς οι οικονομικές και πολιτικές συνθήκες, προς το τέλος κυρίως του 19ου αιώνα, για να ανακαλύψουν τη σημασία που είχε η φτώχη τους πατρίδα, ως ασφαλές καταφύγιο και ως πεδίο ανάπτυξης οικονομικών δραστηριοτήτων.

Στο μεταξύ η πρόοδος του εκτός των εθνικών συνόρων ελληνισμού ταλάνιζε το μικρό βασίλειο. Ενίσχυε την ιδέα ότι το υπάρχον κράτος δεν ήταν παρά μία ημιτελής κατασκευή, τα θεμέλια απλώς για κάτι μεγαλύτερο. Η «Μεγάλη Ιδέα» που εκπορεύθηκε απ' αυτήν την αντίληψη, δημιουργούσε προσδοκίες για ολοκλήρωση του εθνικού οράματος, που προϋπέθετε σημαντική διεύρυνση των

συνόρων. Η έντονη παρουσία της εθνικής αυτής ιδεολογίας είχε επιπτώσεις στον πολιτικό και οικονομικό χώρο, ιδιαίτερα σε εποχές που τα προβλήματα έμοιαζαν με ανοικτές πληγές, στην περίπτωση της Κρήτης ή, αργότερα, της Μακεδονίας. Οι ελληνικές κυβερνήσεις δεν είχαν στραμμένο το ενδιαφέρον τους, μέσα σ' αυτές τις συνθήκες, αποκλειστικά στα εσωτερικά ζητήματα, στην οικονομική ανόρθωση και τη γεφύρωση του χάσματος με τη Δύση. Όλα αυτά συνυφαίνονταν με το εθνικό όραμα, μεγαλώνοντας το κόστος των προσπαθειών και καθιστώντας συχνά τις οικονομικές πρωτοβουλίες έρμαιο των εθνικών κρίσεων.

Β. Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΚΑΤΑ ΤΟ 19ο ΑΙΩΝΑ

1. Το εμπόριο

Τα οικονομικά μεγέθη της χώρας, ο μικρός πληθυσμός, η περιορισμένη αγοραστική δυνατότητα των κατοίκων της, η απουσία παραγωγικών μονάδων μεγάλου μεγέθους καθήλωναν, σε ολόκληρο το 19ο αιώνα, την εσωτερική εμπορική κίνηση σε πολύ χαμηλά επίπεδα¹. Μόνο προς τις τελευταίες δεκαετίες του αιώνα δημιουργήθηκε στις μεγαλύτερες πόλεις μια άξια λόγου εμπορική κίνηση, η οποία όμως, σε μεγάλο ποσοστό, τροφοδοτήθηκε από εισαγόμενα καταναλωτικά προϊόντα.

Για τους ίδιους λόγους, το εμπόριο της χώρας συνδέθηκε με το εξωτερικό, από τα πρώτα χρόνια της ανεξαρτησίας. Έτσι λοιπόν, όταν εξετάζουμε το εμπόριο της Ελλάδας μέχρι το 1913, εννοούμε βασικά το εξωτερικό εμπόριο. Και καθώς αυτό το τελευταίο ήταν σχεδόν μόνιμα παθητικό για τη χώρα, η Ελλάδα δηλαδή αγόραζε από το εξωτερικό πολύ περισσότερα από όσα πωλούσε εκεί, το βασικό πρόβλημα ήταν το ισοζύγιο πληρωμών, η σχέση δηλαδή ανάμεσα στην αξία των εισαγωγών και των εξαγωγών. Παρ' όλα αυτά, η σημασία του εμπορίου ήταν με-

1 ΟΙ ΕΜΠΟΡΟΠΑΝΗΓΥΡΕΙΣ

«Αι πανηγύρεις εισίν εμπορικά συναθροίσεις εντός πόλεων ή αγροτικών δήμων τελούμεναι κατ' έτος εις ωρισμένην εποχήν, εις ας συρρέουσιν εκ των παρακειμένων πόλεων έμποροι προς πώλησιν των εμπορευμάτων των, ή έτεροι προς αγοράν ετέρων της πόλεως ή του δήμου εν τω οποίω τελείται η πανήγυρις.

Εις εποχήν καθ' ην το εσωτερικόν εμπόριον υπεβάλλετο εις περιορισμούς, αι τοιαύται συναθροίσεις έχαιρον προνομία τινα και ατελείας, και η ύπαρξις των καθίστατο αναγκαία, αλλ' αφ' ότου το εσωτερικόν εμπόριον εκτήσατο πλήρη ελευθερίαν, ου μόνον απώλεσαν αύται την σπουδαιότητά των αλλά και αποκρούνται παρά τινων οικονομολόγων ως ενισχύουσαι την αγοράν.

Αι πανηγύρεις αύται καθίστανται παρ' ημίν διά Β. Διατάγματος και διαρκούσιν από 3-8 ημέρας. Κατά τι δε ψήφισμα του Κυβερνήτου της 4ης Φεβρουαρίου 1830, ισχύον και μέχρι σήμερα, επιτίθεται φόρος επί τα εις τας πανηγύρεις ταύτας εισαγόμενα εμπορεύματα, «δύο μεν φοινίκων επί τα χονδρικά φορτία, τεσσάρων δε επί τα ψιλικά», κατά την έκφρασιν του ψηφίσματος, και ο φόρος ούτος εγγράφεται εις τους προϋπολογισμούς των δήμων ως τακτικόν έσοδον.

Οι εκ των πανηγύρεων και των εν αυταίς ανεγειρομένων παραπηγμάτων πόροι των διαφόρων δήμων ανήρχοντο το 1859 εις δρχμ. 29.836.

Αι σήμεραν κατ' έτος τελούμεναι καθ' όλον το Κράτος πανηγύρεις εισίν 29 τον αριθμόν».

Α. Μανσόλα, Πολιτειογραφική πληροφορία περί Ελλάδος, Αθήναι, Εθνικόν Τυπογραφείον, 1867, σ. 132.

γάλη. Όχι μόνο συνέβαλλε στην αντιμετώπιση του επισιτιστικού προβλήματος της χώρας, αλλά ταυτόχρονα αποτελούσε και την πλέον αξιόπιστη πηγή εσόδων για τα δημόσια ταμεία. Τα έσοδα των τελωνείων αποτελούσαν πραγματικά ένα σημαντικό ποσοστό των δημοσίων εσόδων.

Η ανάπτυξη του εξωτερικού εμπορίου ακολούθησε ρυθμούς ανάλογους με τη γενικότερη βελτίωση των εθνικών οικονομικών μεγεθών αλλά και με τους ρυθμούς ανάπτυξης της διεθνούς εμπορικής κίνησης. Στατιστικά, η αύξηση της αξίας των συναλλαγών παρουσιάζεται εντυπωσιακή. Το 1851 η συνολική αξία των εισαγωγών και εξαγωγών της χώρας ήταν περίπου 36.000.000 χρυσές δραχμές, ποσό που αυξήθηκε στα 235.000.000 το 1901 και στα 315.000.000 το 1911. Φυσικά, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι στο ίδιο διάστημα η Ελλάδα διευρύνθηκε με την προσάρτηση των Ιόνιων νησιών και της Θεσσαλίας και ότι ο πληθυσμός της αυξήθηκε κατά 2,5 φορές.

Αν λάβουμε υπόψη τις παραγωγικές δυνατότητες της Ελλάδας στη διάρκεια του πρώτου αιώνα της ανεξαρτησίας της, δεν πρέπει να μας εκπλήσσει το γεγονός ότι το μεγαλύτερο μέρος του εξωτερικού της εμπορίου αφορούσε γεωργικά προϊόντα. Στις **εξαγωγές**, περισσότερο από τα 2/3 (σε αξία) του συνόλου, ήταν γεωργικά προϊόντα. Η γενική τάση μάλιστα οδηγούσε προς τη διεύρυνση του ποσοστού των εξαγωγών αγροτικών προϊόντων, που έφτασαν να αντιπροσωπεύουν τα 3/4 των συνολικών εξαγωγών στη δεκαετία 1900-1910. Στην κατηγορία αυτή την πρώτη θέση είχε η σταφίδα, που από μόνη της πλησίαζε σε αξία το 1/2 των συνολικών εξαγωγών. Ακολουθούσε με μεγάλη διαφορά το ελαιόλαδο και, μετά το 1900, το κρασί.

Εκτός από τα παραπάνω είδη, εξαγόταν μικρές ποσότητες φυτικών προϊόντων για βιομηχανική επεξεργασία, το βαμβάκι, για παράδειγμα, την εποχή του αμερικανικού εμφυλίου πολέμου ή ο σταθερά ανερχόμενος καπνός, που όμως αντιπροσώπευε ακόμα ασήμαντο ποσοστό των εξαγωγών (2-3%). Μέχρι το 1880 επίσης υπήρχε σημαντική εμπορική κίνηση στα κατεργασμένα δέρματα, η οποία όμως σχεδόν εξαφανίστηκε στη συνέχεια. Στην κατηγορία των πρώτων υλών, τις εξαγωγές συμπλήρωναν τα μεταλλευτικά προϊόντα, που από το τέλος του 19ου αιώνα πλησίαζαν το 1/5 της συνολικής αξίας των εξαγωγών. Επρόκειτο κυρίως για μόλυβδο, για μαγγανιούχα μεταλλεύματα, για σμύριδα και θηραϊκή γη. Οι εξαγωγές βιομηχανικών προϊόντων ήταν κυριολεκτικά ασήμαντες.

Στις εισαγωγές τα αγροτικά είδη αντιπροσώπευαν σταθερά το 1/3 (σε αξία) του συνόλου. Στην πρώτη θέση βρίσκονταν τα δημητριακά, το σιτάρι ιδιαίτερα, καθώς η εγχώρια παραγωγή δεν ήταν σε θέση να καλύψει τις επισιτιστικές ανάγκες του πληθυσμού. Στα βιομηχανικά προϊόντα που εισάγονταν κυριαρχούσαν τα υφάσματα και τα νήματα, ενώ προοδευτικά μεγάλωναν τα ποσοστά των ορυκτών (άνθρακας), της ξυλείας, των χημικών προϊόντων και των μηχανημάτων.

Πίνακας 3

ΤΟ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟ ΕΜΠΟΡΙΟ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ Μ.Ο. ΔΕΚΑΕΤΙΩΝ 1860-1870 ΚΑΙ 1900-1910

ΕΙΔΟΣ	1860-1870		1900-1910	
	ΕΙΣΑΓΩΓΕΣ	ΕΞΑΓΩΓΕΣ	ΕΙΣΑΓΩΓΕΣ	ΕΞΑΓΩΓΕΣ
Αγροτικά προϊόντα	31%	63%	36%	75%
Βιομηχανικά προϊόντα	24%	7%	30%	2%
Πρώτες ύλες	12%	17%	18%	22%

Οι χώρες με τις οποίες η Ελλάδα ανέπτυξε στο διάστημα αυτό εμπορικούς δεσμούς ήταν, ως επί το πλείστον, τα βιομηχανικά κράτη της Δυτικής Ευρώπης. Η Αγγλία απορροφούσε το σύνολο σχεδόν των εξαγωγών σταφίδας αλλά και ένα σημαντικό ποσοστό των μεταλλευμάτων (μολύβδου). Η Γαλλία αλλά και μικρότερα ευρωπαϊκά κράτη, όπως ήταν π.χ. το Βέλγιο, ακολουθούσαν. Αντίθετα, οι εμπορικές σχέσεις με την Οθωμανική αυτοκρατορία, αν και υπαρκτές, δεν βρίσκονταν στην πρώτη θέση από πλευράς όγκου και αξίας.

Πίνακας 4

ΟΙ ΕΜΠΟΡΙΚΕΣ ΣΥΝΑΛΛΑΓΕΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ ΤΟ 1890 (ΕΙΣΑΓΩΓΕΣ-ΕΞΑΓΩΓΕΣ)

ΧΩΡΑ	ΑΞΙΑ ΣΥΝΑΛΛΑΓΩΝ	ΠΟΣΟΣΤΟ ΣΤΟ ΣΥΝΟΛΟ	ΚΥΡΙΟΤΕΡΑ ΕΙΔΗ
Αγγλία	66.000.000	30%	σταφίδα, μεταλλεύματα, υφάσματα
Ρωσία	22.000.000	10%	σιτηρά
Τουρκία	28.000.000	13%	τρόφιμα, ζώα, βαμβάκι
Αυστρία	25.000.000	11%	ξυλεία
Γαλλία	32.000.000	15%	δέρματα, τρόφιμα
Γερμανία	8.000.000	4%	διάφορα
Ιταλία	7.000.000	3%	διάφορα
ΗΠΑ	7.000.000	3%	διάφορα
Σύνολο	217.000.000	89%	

Η ελληνική εμπορική δραστηριότητα δεν περιοριζόταν μέσα στα σύνορα του ελληνικού κράτους. Ισχυροί ελληνικοί εμπορικοί οίκοι είχαν επεκτείνει τον ίδιο καιρό τις δραστηριότητές τους στις γύρω από την Ελλάδα περιοχές. Στη Νότια Ρωσία, στις χώρες από τις οποίες διέρχεται ο Δούναβης, στην Κωνσταντινούπολη και σε άλλα λιμάνια της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, στη Σμύρνη και την Αλεξάνδρεια, οι εμπορικές δραστηριότητες των Ελλήνων αναπτύσσονταν ανταγωνιστικά ως προς τις δραστηριότητες όχι μόνο των εγχώριων εμπόρων, αλλά και των εμπορικών οίκων των ισχυρών βιομηχανικών κρατών της Δύσης.

2. Η εμπορική ναυτιλία

Στη διάρκεια του 18ου αιώνα, παρατηρήθηκε σημαντική ναυτιλιακή και εμπορική δραστηριότητα σε πολλές παραλιακές περιοχές του ελληνικού χώρου και σε νησιά. Η δραστηριότητα αυτή ευνοήθηκε από διάφορες συγκυρίες, και ιδιαίτερα από την έξοδο της Ρωσίας στη Μαύρη Θάλασσα και το εμπόριο που αναπτύχθηκε στα λιμάνια της περιοχής (λ.χ. στην Οδησό) και της Μεσογείου. Με τη συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή (1774) μεταξύ της Ρωσίας και της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, τα χριστιανικά –ελληνικά– πλοία προστατεύονταν από τη ρωσική ισχύ και έτσι ευνοήθηκε η ραγδαία ανάπτυξη των δραστηριοτήτων τους. Λίγο αργότερα, με τη Γαλλική Επανάσταση και τους Ναπολεόντειους πολέμους, ευνοήθηκε ιδιαίτερα η ελληνική ναυτιλία. Η διάσπαση του ηπειρωτικού αποκλεισμού, τον οποίο είχε επιβάλει το αγγλικό ναυτικό στα γαλλικά λιμάνια, έφερε μεγάλα κέρδη, ενώ ταυτόχρονα η εξαφάνιση των γαλλικών πλοίων από την Ανατολική Μεσόγειο δημιούργησε κενά, που έσπευσαν να εκμεταλλευτούν οι Έλληνες.

Ακολούθησαν δύσκολα χρόνια, με αποκορύφωμα τη δεκαετία της Ελληνικής Επανάστασης (1821-1830). Στη διάρκεια των συγκρούσεων, ο ελληνικός εμπορικός στόλος μετατράπηκε σε πολεμικό, οι δρόμοι του εμπορίου έκλεισαν και τα παραδοσιακά ναυτικά κέντρα γνώρισαν την καταστροφή (Ψαρά, Γαλαξίδι) ή την παρακμή. Από την ακμάζουσα προεπαναστατική ναυτιλία απέμειναν λίγα πράγματα. Το κυριότερο από αυτά ήταν η προδιάθεση για τη θάλασσα και η γνώση των ναυτικών υποθέσεων.

Στο ελληνικό κράτος, στη θέση των παλιών κέντρων που παρήκμασαν, αναδείχθηκαν νέα. Το πιο σημαντικό απ' αυτά ήταν η Σύρος, η οποία στη διάρκεια της Επανάστασης δέχθηκε κύματα προσφύγων, κυρίως από τη Χίο. Η στρατηγική θέση του νησιού, στο κέντρο του Αιγαίου και πάνω ακριβώς στις διαδρομές που συνέδεαν τα Στενά και τη Μαύρη Θάλασσα με τους μεσογειακούς δρόμους του εμπορίου, συνέβαλε στη δημιουργία ισχυρότατου –όχι μόνο για τα ελληνι-

κά μέτρα– ναυτιλιακού κέντρου. Στην ανάπτυξη αυτή σημαντικό ρόλο διαδραμάτισε η δυναμική παρουσία και δραστηριότητα των ελληνικών παροικιών στα κυριότερα εμπορικά κέντρα της περιοχής: στα λιμάνια της Νότιας Ρωσίας, στις εκβολές του Δούναβη, στην Κωνσταντινούπολη, στη Σμύρνη και αργότερα στην Αίγυπτο.

Ιστιοφόρα σε ελληνικό λιμάνι

Στη διάρκεια του 19ου αιώνα, η ελληνική ναυτιλία, παρά τις περιόδους κρίσης που πέρασε και παρά τον ανταγωνισμό των υψηλού κόστους και τεχνικών απαιτήσεων ατμοπλοίων, ακολούθησε ανοδική πορεία. Ο αριθμός και η χωρητικότητα των πλοίων της δεν έπαυαν να αυξάνουν. Το 1840 τα ελληνικά πλοία είχαν συνολική χωρητικότητα 100.000 τόνους, ενώ το 1866 ξεπερνούσαν τους 300.000 τόνους. Η ανάπτυξη αυτή δεν ήταν αυτονόητη. Υπήρξαν έντονες αυξομειώσεις στην περίοδο κατά την οποία τα ελληνικά ιστιοφόρα αντικαταστάθηκαν από ατμόπλοια. Το ίδιο χρονικό διάστημα πολλά από τα εθνικά δημόσια έργα έγιναν για την εξυπηρέτηση της ναυτιλιακής δραστηριότητας. Κατασκευάστηκαν λιμάνια και δημιουργήθηκε ένα σύστημα φάρων, που έκανε πολύ ασφαλέστερη τη ναυσιπλοΐα στις ελληνικές θάλασσες.

Οι πρωτοβουλίες και οι συγκροτημένες προσπάθειες για την είσοδο της ελληνικής ναυτιλίας στην εποχή του ατμού ξεκίνησαν μετά τα μέσα του 19ου αιώνα. Τα κεφάλαια που χρειαζόνταν για την κατασκευή ή την αγορά και τη συντήρηση των ατμοπλοίων ήταν σημαντικά, με αποτέλεσμα να ανατραπούν οι παραδοσιακές εφοπλιστικές σχέσεις που ίσχυαν για τα ιστιοφόρα και να αναζητηθούν κεφάλαια μέσω εταιρειών και ισχυρών επιχειρηματικών σχημάτων. Το κράτος, οι τράπεζες (η Εθνική Τράπεζα ιδιαίτερα) και οι εκτός συνόρων ομογενείς συμμετείχαν ενεργά σ' αυτές τις πρωτοβουλίες. Παρ' όλα αυτά, η περιορισμένη διαθεσιμότητα κεφαλαίων και ο αυξημένος επιχειρηματικός κίνδυνος ανέστειλαν την ανάπτυξη της ελληνικής ατμοπλοΐας. Η παρουσία της άρχισε να γίνεται αισθητή μόλις την τελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα. Τα 97 ελληνικά ατμόπλοια του 1890 έγιναν 191 το 1901 και 389 το 1912. Η ανάπτυξη αυτή στηρίχθηκε στην κυριαρχία Ελλήνων επιχειρηματιών στις μεταφορές στην περιοχή του Δέλτα του Δούναβη αλλά και στην κίνηση στο ίδιο το ποτάμι.

Ο Α΄ Παγκόσμιος πόλεμος, οι καταστροφές που προκάλεσε αλλά και οι μεγάλες οικονομικές και πολιτικές αλλαγές που έφερε στα κράτη του Ευξείνου Πόντου, μετέβαλαν για μια ακόμα φορά τα δεδομένα. Το 1919 ο ελληνικός εμπορικός στόλος είχε υποδιπλασιαστεί, σε σχέση με το 1914. Στην ουσία χρειάστηκε μια νέα αρχή.

Πίνακας 5

Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΝΑΥΤΙΛΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ 1840-1910

ΕΤΟΣ	ΙΣΤΙΟΦΟΡΑ		ΑΤΜΟΠΛΟΙΑ	
	ΑΡΙΘΜΟΣ ΠΛΟΙΩΝ	ΧΩΡΗΤΙΚΟΤΗΤΑ (ΤΟΝΟΙ)	ΑΡΙΘΜΟΣ ΠΛΟΙΩΝ	ΧΩΡΗΤΙΚΟΤΗΤΑ (ΤΟΝΟΙ)
1840	837	94.000	—	—
1850	1.482	248.000	—	—
1860	1.212	234.000	1	150
1875	1.107	210.000	27	8.200
1892	1.292	213.000	103	60.400
1903	1.030	145.000	209	202.000
1911	760	102.000	347	384.000

**Η ελληνική ακτοπλοΐα στην τελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα.
Σύνθεση του στόλου της μεγάλης εταιρείας ατμοπλοϊκών γραμμών,
«Ελληνική Ατμοπλοΐα» (1889)**

Εταιρεία «Ελληνική Ατμοπλοΐα» Έδρα εν Σύρω, ιδρυθείσα τω 1856

Ατμόπλοια	Τόνοι	Ιπποδύναμη
Ύδρα	218	70
Πανελλήνιον	195	70
Επτάνησος	349	120
Ομόνοια	317	120
Καρτερία	317	120
Ιόνιον	183	120
Ίρις	400	175
Ελπής	606	160
Πηνειός	493	150
Θησεύς	632	180
Ερμούπολις	493	150
Χίος	923	150
Πέλωψ	613	180
Μυκάλη	427	300
Σύνολο	6.166	2.065

Από την έκδοση Πανελλήνιος Σύντροφος, 1890, σ. 377-380

3. Η διανομή των εθνικών κτημάτων

Από τα πολλά προβλήματα που κληροδότησε η οθωμανική κατοχή στο νέο ελληνικό κράτος, ξεχώριζε για την έκταση, τη σημασία και την πολυπλοκότητά του το ζήτημα των «εθνικών γαιών». «Εθνικές γαίες» ήταν οι ακίνητες, οι κτηματικές ιδιοκτησίες των Οθωμανών στις περιοχές που περιήλθαν στον έλεγχο του ελληνικού κράτους. Η γη αυτή ανήκε είτε στο οθωμανικό δημόσιο είτε σε μουσουλμανικά ιδρύματα είτε σε ιδιώτες, ως ιδιοκτησία ή ως δικαίωμα νομής (εκμετάλλευσης).

Οι περιουσίες αυτές περιήλθαν στην κυριότητα του ελληνικού κράτους «επαναστατικώ δικαίω». Για τις ελληνικές επαναστατικές κυβερνήσεις αποτέλεσαν το πρώτο και, ουσιαστικά, το μόνο κεφάλαιο στη διάρκεια του πολέμου, γι' αυτό και χρησιμοποιήθηκαν ως υποθήκη για τη σύναψη δανείων ή ως μέσα εξασφάλισης εσόδων, μέσω της εκποίησής τους. Η έκταση των γαιών αυτών μπορεί να υπολο-

γιστεί μόνο κατά προσέγγιση, καθώς το σχετικό με την έγγειο ιδιοκτησία οθωμανικό καθεστώς ήταν περίπλοκο, όπως και οι μηχανισμοί απογραφής των περιουσιακών στοιχείων. Υπολογίζεται ότι η έκταση των εθνικών κτημάτων ανερχόταν χονδρικά σε 4.000.000 έως 5.000.000 στρέμματα.

Η διανομή των «εθνικών γαιών», αν και αποτελούσε γενική επιθυμία, συναντούσε πολλά προβλήματα στην πράξη. Πολλοί από τους καλλιεργητές των κτημάτων αυτών είχαν δικαιώματα εκμετάλλευσης της γης από τα προεπαναστατικά χρόνια. Καλλιεργούσαν δηλαδή για πολλές γενιές τα χωράφια, αποδίδοντας ένα ποσοστό (περίπου 15%) στον κατ' όνομα ιδιοκτήτη, καθώς και το φόρο επί της παραγωγής, τη δεκάτη. Οπωσδήποτε είχαν ισχυρά δικαιώματα ιδιοκτησίας πάνω στη γη και ήταν δύσκολο για το κράτος να τους ζητήσει να την εξαγοράσουν καταβάλλοντας υψηλό τίμημα. Η εξαγορά, εξάλλου, προϋπέθετε και ξεκάθαρους τίτλους ιδιοκτησίας, προσδιορισμό δηλαδή του προς εξαγορά αντικειμένου, πράγμα που ήταν ανύπαρκτο στον οθωμανικό χώρο, όπου υπήρχαν συνήθως επάλληλα δικαιώματα επί της γης*.

Από την άλλη πλευρά, στη Στερεά Ελλάδα, ένα σημαντικό τμήμα των εθνικών γαιών, που δεν ήταν υπό τον έλεγχο των επαναστατών στο τέλος του πολέμου, πέρασαν άμεσα στα χέρια ιδιωτών με απευθείας εξαγορά από τους οθωμανούς ιδιοκτήτες τους, σε χαμηλή μάλιστα τιμή. Έτσι, το κράτος έχανε την ευκαιρία της διαμεσολάβησης και της αποκόμισης προσόδων. Δεν ήταν επίσης σπάνιες οι καταπατήσεις, ιδιαίτερα σε εποχές ταραχών και κρίσης, καταπατήσεις που δύσκολα μπορούσαν να αποδειχθούν σε εδάφη με αμφισβητούμενα πιστοποιητικά ιδιοκτησίας. Στο χώρο της έγγειας ιδιοκτησίας, το οθωμανικό δίκαιο διέφερε σημαντικά από το βυζαντινορωμαϊκό, το οποίο υιοθέτησε το ελεύθερο ελληνικό κράτος. Η προσαρμογή των πραγματικών δεδομένων στη μεταβολή αυτή άφηνε μεγάλα περιθώρια για κάθε είδους ατασθαλίες.

Γενικότερα όμως, οι τάσεις οδηγούσαν στον πολυτεμαχισμό των εθνικών γαιών σε μικρές ή μεσαίες ιδιοκτησίες και όχι στη συγκέντρωση μεγάλων κτημάτων στα χέρια λίγων κεφαλαιούχων. Αυτό ίσως να οφειλόταν στην έλλειψη μεγάλων κεφαλαίων αλλά και στην τάση απόκτησης ακίνητης περιουσίας στις πόλεις, στην Αθήνα ιδιαίτερα. Η απόκτηση μεγάλης έγγειας ιδιοκτησίας δεν ήταν στις προθέσεις των πλουσίων, γεγονός που άμβλυνη τις αντιθέσεις και δεν επέτρεψε να αναπτυχθούν σημαντικές κοινωνικές εντάσεις γύρω από το πρόβλημα των εθνικών γαιών. Ταυτόχρονα, η δημιουργία μικρών ιδιοκτησιών, ευπρόσβλητων στις κρίσεις, έκθετων στις διαθέσεις της αγοράς και στις φορολογικές πιέσεις, ευνόησε την ανάπτυξη ενός συστήματος πολιτικής προστασίας: οι τοπικοί πολιτευτές αναλάμβαναν να περιορίσουν τις ασκούμενες πιέσεις, παρεμβαίνοντας στους κυβερνητικούς μηχανισμούς του κράτους. Επρόκειτο για ένα ρόλο ανάλογο μ' εκείνον των προεστών κατά την προεπαναστατική περίοδο.

Η οριστική αντιμετώπιση του προβλήματος έγινε με νομοθετικές ρυθμίσεις κατά την περίοδο 1870-1871. Στόχος των νομοθετημάτων ήταν να εξασφαλιστούν κατά προτεραιότητα οι ακτήμονες χωρικοί, με την παροχή γης, απαραίτητης για την επιβίωσή τους. Ταυτόχρονα, το κράτος προσπαθούσε να εξασφαλίσει, μέσα από τη διαδικασία της εκποίησης, τα μεγαλύτερα δυνατά έσοδα, που θα έδιναν μια ανάσα στο διαρκές δημοσιονομικό αδιέξοδο. Οι στόχοι ήταν αντιφατικοί και στην πραγματικότητα μόνο ο πρώτος επιτεύχθηκε σε ικανοποιητικό βαθμό. Σύμφωνα με τις σχετικές νομοθετικές ρυθμίσεις, οι δικαιούχοι αγρότες μπορούσαν να αγοράσουν όση γη ήθελαν, με ανώτατο όριο τα 80 στρέμματα για ξηρικά εδάφη και τα 40 στρέμματα για αρδευόμενα. Από το 1870 ως το 1911 διανεμήθηκαν 2.650.000 στρέμματα με 370.000 παραχωρητήρια, πράγμα που δείχνει ότι οι φιλοδοξίες ή οι δυνατότητες των αγροτών για απόκτηση καλλιεργήσιμης έκτασης ήταν περιορισμένες αλλά και ο πολυτεμαχισμός της γης ήδη μεγάλος. Πρέπει να επισημανθεί ότι για τις περιοχές που χαρακτηρίζονταν ως φυτείες, ελαιόδενδρα και αμπέλια, ο μέσος όρος έκτασης των ιδιοκτησιών ήταν σαφώς μικρότερος εκείνων που προορίζονταν για καλλιέργεια δημητριακών.

Επρόκειτο όμως για σημαντική διανομή καλλιεργήσιμων γαιών, ιδιαίτερα αν συγκριθεί με τα 600.000 στρέμματα εθνικών γαιών που είχαν διανεμηθεί τα προηγούμενα χρόνια, από το 1833 μέχρι το 1870. Ωστόσο, μόνο το 50% περίπου του αντιτίμου των παραχωρούμενων γαιών πληρώθηκε τελικά στο κράτος από τους αγοραστές της εθνικής αυτής ιδιοκτησίας.

4. Η εκμετάλλευση των ορυχείων

Η απουσία βαριάς βιομηχανίας στην Ελλάδα περιόριζε το ενδιαφέρον για εκμετάλλευση του υπεδάφους. Οι δραστηριότητες στο χώρο αυτό είτε αποσκοπούσαν σε εξαγωγές, είτε στην εξυπηρέτηση των περιορισμένων τοπικών αναγκών. Για τις τελευταίες, οι δραστηριότητες των λατομείων και η παραγωγή οικοδομικών υλικών είχαν τον πρώτο λόγο. Για τις εξαγωγές, το βάρος έπεσε σε μεταλλευτικά προϊόντα που τα ισχυρά βιομηχανικά κράτη της Δυτικής Ευρώπης χρησιμοποιούσαν ως πρώτες ύλες στη μεταλλουργία τους. Τα προϊόντα αυτά εξαγόταν ακατέργαστα, σε μορφή μεταλλεύματος, ή μετά από στοιχειώδη μόνο επεξεργασία.

Η Ελλάδα, έστω και στις περιορισμένες διαστάσεις της του 19ου αιώνα, είχε ικανοποιητική ποικιλία κοιτασμάτων, συνήθως όμως σε μικρές ποσότητες. Η ενθάρρυνση της μεθοδικής τους εκμετάλλευσης στις αρχές της δεκαετίας του 1860 με νομοθεσία που επέτρεπε την «εκχώρηση» μεταλλευτικών δικαιωμάτων με ευνοϊκούς όρους, προκάλεσε τη ραγδαία εξέλιξη του κλάδου. Την ίδια επο-

χή το ενδιαφέρον για μεταλλευτικά και οικοδομικά υλικά είχε ενισχυθεί εξαιτίας διαφόρων συγκυριών, όπως ήταν π.χ. τα έργα για τη διάνοιξη της διώρυγας του Σουέζ (έργο που ολοκληρώθηκε το 1869) αλλά και το ίδιο το άνοιγμα της διώρυγας, που αναβάθμισε συνολικά την Ανατολική Μεσόγειο.

Η πιο γνωστή περιοχή μεταλλευτικής δραστηριότητας υπήρξε, όπως και στην αρχαιότητα, το Λαύριο. Το 1866 άρχισε εκεί τις εργασίες της μία γαλλο-ιταλική εταιρεία (Σερπιέρι-Ρου) με στόχο την εξαγωγή μεταλλεύματος όχι μόνο από τα υπόγεια κοιτάσματα αλλά και από τις «σκωρίες», τα υλικά που είχαν συσσωρευτεί εκεί στη διάρκεια των αιώνων εκμετάλλευσης των ορυχείων κατά την αρχαιότητα. Η τεχνολογία της εποχής επέτρεπε την απόσπαση μεταλλεύματος από αυτά τα κατάλοιπα. Η εξόρυξη αργύρου και μολύβδου γνώρισε σημαντική άνθηση και πρόσθεσε στις ελληνικές εξαγωγές προϊόντα αξίας πολλών εκατομμυρίων δραχμών.

Από τις άλλες εκμεταλλεύσεις ξεχώριζαν εκείνες της Μήλου (θειάφι), της Νάξου (σμύριδα) και της Θήρας (θηραϊκή γη*, που χρησιμοποιήθηκε ως οικοδομικό υλικό σε μεγάλα έργα). Με την οικοδομική ανάπτυξη που γνώρισε η χώρα μετά τη δεκαετία του 1870, εμφανίστηκαν στο προσκήνιο νέα υλικά, όπως το μάρμαρο. Η αξιοποίηση των θαυμάσιων μαρμάρων που διέθετε η χώρα πήρε σημαντικές διαστάσεις κατά τα τέλη του 19ου αιώνα.

Σ' αυτήν την κατηγορία οικονομικής δραστηριότητας μπορούμε να εντάξουμε και τις αλυκές, πηγή σημαντικών δημοσίων εσόδων κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα.

5. Η δημιουργία τραπεζικού συστήματος

Με την ίδρυση του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους, το θέμα της δημιουργίας κεντρικής τράπεζας, αλλά και τραπεζικού συστήματος αντάξιου εκείνων που λειτουργούσαν στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης, αποτέλεσε κεντρικό σημείο στους κυβερνητικούς σχεδιασμούς. Η ίδρυση τραπεζικών ιδρυμάτων δεν θα εξυπηρετούσε μόνο τις κυβερνητικές ανάγκες, τη διαχείριση του κρατικού δανεισμού, την έκδοση χαρτονομίσματος κ.λπ., αλλά θα έδινε λύση στο χρόνιο πρόβλημα των πιστωτικών αναγκών της οικονομίας. Θα εξασφάλιζε δηλαδή στις επιχειρηματικές πρωτοβουλίες τα απαραίτητα κεφάλαια με όρους οργανωμένης αγοράς και όχι τοκογλυφίας.

Το πιστωτικό σύστημα της χώρας βρισκόταν πραγματικά, κατά τα πρώτα χρόνια της ανεξαρτησίας, σε πρωτόγονη κατάσταση. Ήταν συνδεδεμένο με το εμπόριο των αγροτικών προϊόντων και ιδιαίτερα με τις εξαγωγές της σταφίδας. Οι έμποροι λειτουργούσαν και ως πιστωτές, με τοκογλυφικές διαθέσεις και όρους.

Ο δανεισμός κατευθυνόταν, ως επί το πλείστον, προς τους παραγωγούς και δημιουργούσε προϋποθέσεις εκμετάλλευσης, καθώς ουσιαστικά επρόκειτο για έναν τρόπο προαγοράς της επικείμενης παραγωγής, με δυσμενείς για τον παραγωγό όρους. Την ίδια στιγμή άλλοι κλάδοι της παραγωγής στερούνταν των απαραίτητων για την ανάπτυξή τους πιστώσεων, και έτσι περιοριζόνταν οι επιχειρηματικές πρωτοβουλίες. Η κατάσταση αυτή ήταν αντίθετη με τις προθέσεις και τις πολιτικές του κράτους και αποθάρρυνε τα ελληνικά κεφάλαια του εξωτερικού. Οι προσπάθειες για την άρση όλων αυτών των εμποδίων υπήρξαν έντονες και προέρχονταν από πολλές πλευρές. Δεν απέβλεπαν τόσο στην εξάλειψη της τοκογλυφίας, όσο στην παράλληλη δημιουργία ενός πιο σύγχρονου πιστωτικού συστήματος, ικανού να εξυπηρετήσει τα συμφέροντα ειδικών κοινωνικών ομάδων.

Το κτίριο της Εθνικής Τράπεζας στην οδό Αιόλου, κατά τα τέλη του 19ου αιώνα

Το μεγάλο βήμα έγινε το 1841, με την ίδρυση της Εθνικής Τράπεζας. Τα κεφάλαια για την ίδρυσή της προήλθαν κυρίως από το εξωτερικό, ενώ έντονη ήταν

η παρουσία κρατικών παραγόντων στις ιδρυτικές διαδικασίες. Οι κύριοι μέτοχοι της Τράπεζας ήταν ο κεφαλαιούχος Εϋνάρδος, το ελληνικό κράτος (20% του αρχικού κεφαλαίου), Έλληνες έμποροι και επιχειρηματίες της διασποράς, ξένες προσωπικότητες από το χώρο της οικονομίας αλλά και της πολιτικής. Θεμελιωτής της και πρώτος διοικητής υπήρξε ο Γεώργιος Σταύρου. Στις επόμενες διευρύνσεις του κεφαλαίου της Τράπεζας άρχισαν να μετέχουν κεφαλαιούχοι, έμποροι κυρίως, του ελληνικού χώρου (Σκουζές, Ράλλης κ.λπ.). Η δραστηριότητά της στα πρώτα στάδια ήταν μάλλον χωρίς σαφή προσανατολισμό, καθώς οι συνθήκες που επικρατούσαν στην ελληνική οικονομία δεν ήταν δυνατόν να αλλάξουν με ταχείς ρυθμούς. Το μεγάλο της πλεονέκτημα και ταυτόχρονα η κύρια πηγή εσόδων της ήταν το εκδοτικό δικαίωμα, η δυνατότητά της να εκδίδει τραπεζογραμμάτια, χαρτονομίσματα δηλαδή, για λογαριασμό του ελληνικού κράτους. Το τελευταίο μάλιστα ενίσχυε ή και επέβαλλε την κυκλοφορία τους.

Προοδευτικά οι εργασίες της Τράπεζας εξαπλώθηκαν από την Αθήνα στις κύριες επαρχιακές πόλεις (Ερμούπολη 1845, Πάτρα 1846 κ.λπ.), γεγονός που βοήθησε στην αντιμετώπιση των αρνητικών επιρροών που ασκούσε το τοκογλυφικό σύστημα. Η Τράπεζα κέρδισε την εμπιστοσύνη της ελληνικής κοινωνίας, πράγμα που είχε ως συνέπεια τις διαδοχικές διευρύνσεις του μετοχικού της κεφαλαίου. Παρά την εξάπλωση του τραπεζικού συστήματος και την εμφάνιση νέων τραπεζικών ιδρυμάτων, η Εθνική Τράπεζα παρέμεινε για πολλές δεκαετίες το κυρίαρχο τραπεζικό συγκρότημα του ελληνικού χώρου.

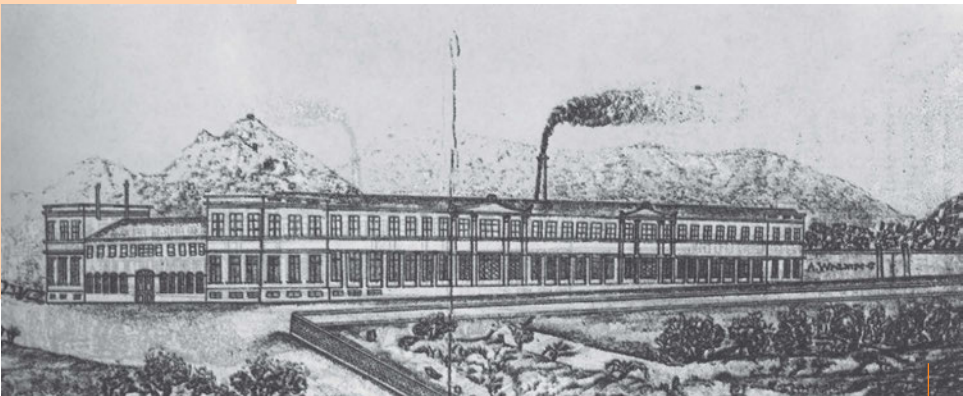
*Το κτίριο της Λαϊκής Τράπεζας
στην οδό Πεσμαζόγλου*

Από τη δεκαετία του 1860 άρχισαν να πολλαπλασιάζονται τα τραπεζικά και ασφαλιστικά ιδρύματα στη χώρα. Τα πιο σημαντικά απ' αυτά ήταν η Ιονική Τράπεζα (ιδρύθηκε το 1839 στα υπό αγγλική κατοχή τότε Ιόνια νησιά), η Τράπεζα Ηπειροθεσσαλίας, η Γενική Πιστωτική Τράπεζα, η Τράπεζα Βιομηχανικής Πίστεως κ.λπ.

6. Η βιομηχανία

Η εμφάνιση και ανάπτυξη της βιομηχανίας στον ελληνικό χώρο κατά το 19ο αιώνα παρουσίασε ελάχιστα κοινά σημεία με όσα συνέβαιναν στο πεδίο αυτό στη Δυτική και Κεντρική Ευρώπη, τα οποία συνοπτικά ονομάστηκαν Βιομηχανική Επανάσταση. Στο μικρό ελληνικό κράτος η ανάπτυξη της βιομηχανίας ήταν διαρκώς παρούσα στις συζητήσεις, στις οικονομικές και πολιτικές αναλύσεις, συνήθως όμως ως σχέδιο ή πρόθεση, σπάνια ως εφαρμογή. Η ακτινοβολία των επιτευγμάτων των ευρωπαϊκών κρατών έφερνε διαρκώς στο προσκήνιο το ζήτημα της βιομηχανικής ανάπτυξης, η απουσία όμως των απαραίτητων για την ανάπτυξη της βιομηχανίας προϋποθέσεων οδηγούσε τις προθέσεις σε αδιέξοδο.

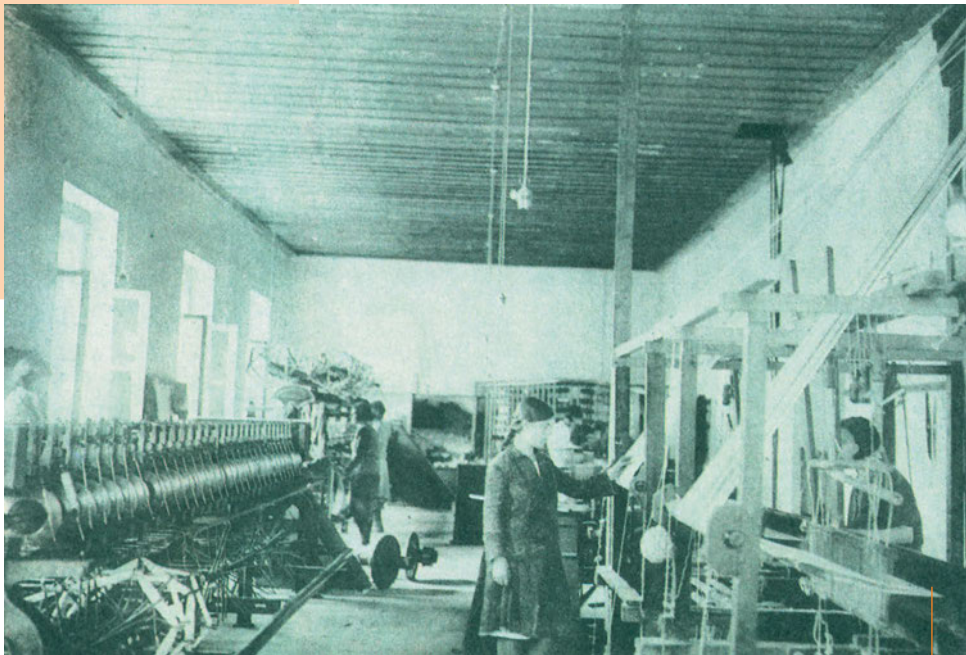
Η εμφάνιση μονάδων παραγωγής, που θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν βιομηχανικές, άρχισε κατά τις πρώτες δεκαετίες της ανεξαρτησίας με αποσπασματικό, ευκαιριακό ίσως τρόπο. Οι μονάδες αυτές αποσκοπούσαν στην εξυπηρέτηση τοπικών αναγκών, οι οποίες σχετίζονταν με την επεξεργασία αγροτικών

Αρχιτεκτονικό σχέδιο
του Μεταξουργείου

προϊόντων. Επρόκειτο κυρίως για εξέλιξη των παραδοσιακών αλευρομύλων, των ελαιοτριβείων, των βυρσοδεφείων και των κλωστηρίων. Οι μονάδες όμως αυτές δεν αποτέλεσαν την αφετηρία για τη δημιουργία πιο σύνθετων βιομηχανικών συγκροτημάτων αλλά, στις περισσότερες περιπτώσεις, παρέμειναν στάσιμες και περιορισμένες ως προς τα οικονομικά τους μεγέθη. Ο δισταγμός αυτός οφειλόταν ίσως στη μικρή έκταση της εγχώριας αγοράς, στην πίεση των εισαγόμενων προϊόντων αλλά και στην έλλειψη πολυαριθμού, ειδικευμένου και φθηνού εργατικού δυναμικού.

Χρειάστηκε να περάσουν σαράντα περίπου χρόνια από την απόκτηση της εθνικής ανεξαρτησίας για να παρατηρηθεί μια πρώτη απόπειρα ανάπτυξης των βιομηχανικών δραστηριοτήτων στη χώρα. Γύρω στα 1870 σημειώθηκε κάποιο κύμα ίδρυσης βιομηχανικών επιχειρήσεων, περισσότερων από εκατό, ενώ ταυτόχρονα παρατηρήθηκε κάποια τάση αύξησης του δυναμικού των ήδη υπάρχουσών μονάδων. Πολύ γρήγορα όμως, η απόπειρα αυτή έχασε τη δυναμική της και οι σχετικές δραστηριότητες επέστρεψαν στην ύφεση και τη στασιμότητα. Οι όροι άρχισαν να μεταβάλλονται μόλις στα τελευταία χρόνια του 19ου αιώνα και, κυρίως, στα πρώτα χρόνια του 20ού. Τότε δημιουργήθηκε ένα βιομηχανικό

Εσωτερικό υφαντουργείου

δυναμικό σχετικά σταθερό, πολυδιάστατο, με τάσεις ανάπτυξης της βαριάς βιομηχανίας, της μεταλλουργίας, της ναυπηγικής και της τσιμεντοβιομηχανίας, η οποία πρωτοεμφανίστηκε στις αρχές του νέου αιώνα.

Η βιομηχανία υπέφερε, όπως και άλλοι κλάδοι της οικονομίας, από την έλλειψη κεφαλαίων και τη διασπορά των υπαρχόντων σε πλήθος δραστηριοτήτων, από την ασφυκτικά περιορισμένη –εδαφικά και πληθυσμιακά– βάση οικονομικής εξάπλωσης, από την έλλειψη πρώτων υλών και τη χρόνια έλλειψη εργατικών χεριών. Θα μπορούσε να προσθέσει κανείς στα παραπάνω την έλλειψη παιδείας τεχνικής αλλά και γενικής. Η ελλιπής κατάρτιση περιόριζε τη δυνατότητα εφαρμογής καινοτομιών και τη συνακόλουθη τεχνολογική εξέλιξη.

Ούτε η προσάρτηση των Επτανήσων (1864) και της Θεσσαλίας (1881) άλλαξαν τις παραπάνω περιοριστικές συνθήκες. Η αλλαγή των δεδομένων ήρθε μετά το 1912-1913, με την ενσωμάτωση μεγάλων εκτάσεων και πληθυσμών. Και τότε όμως οι χρόνιες αδυναμίες της ελληνικής βιομηχανίας συνέχισαν να εμποδίζουν την ανάδειξή της σε κινητήρια δύναμη της ελληνικής οικονομίας. Αδύναμη να αντέξει τον εξωτερικό ανταγωνισμό, η βιομηχανία παρέμεινε προσηλωμένη σε δευτερεύουσες δραστηριότητες, αναζητώντας τη σωτηρία της στην παρέμβαση του κράτους, με δασμολογικά ή άλλα ενισχυτικά μέτρα.

7. Τα δημόσια έργα

Το 1830, οι υποδομές του ελληνικού κράτους ήταν ακόμη πρωτόγονες. Γέφυρες, αμαξιοί δρόμοι, λιμάνια, υδραγωγεία, δημόσια κτίρια, όλα όσα στηρίζουν την οικονομική και διοικητική λειτουργία του κράτους, είτε δεν υπήρχαν καθόλου, είτε βρίσκονταν σε κακή κατάσταση. Κάτω απ' αυτές τις συνθήκες, ήταν απόλυτα φυσικό να στραφεί το ενδιαφέρον της διοίκησης προς την κατασκευή των απαραίτητων, σύμφωνα με τα ευρωπαϊκά πρότυπα, έργων. Οι προθέσεις, που ήταν και στον τομέα αυτό πολύ καλές, προσέκρουσαν στις αντίξοες συνθήκες που επικρατούσαν, και ειδικότερα στην αδυναμία εξεύρεσης των αναγκαίων οικονομικών πόρων. Εξάλλου, είναι γνωστό ότι το ελληνικό κράτος ξεκίνησε με ένα βαρύ δημοσιονομικό φορτίο, την εξυπηρέτηση δηλαδή των δανείων που είχαν συναφθεί στο εξωτερικό κατά τη διάρκεια του Αγώνα αλλά και αργότερα, στους δύσκολους καιρούς της κρατικής του συγκρότησης.

Στις χερσαίες συγκοινωνίες αλλά και στα περισσότερα από τα δημόσια έργα που είχε ανάγκη η χώρα, η έλλειψη του ιδιωτικού ενδιαφέροντος ήταν δεδομένη, καθώς οι επενδύσεις στις βασικές αυτές υποδομές δεν ήταν ιδιαίτερα κερδοφόρες. Το κράτος είτε απ' ευθείας, είτε μέσω των δήμων, προσπάθησε να ξεπεράσει τις δυσκολίες αυτές με τις δικές του δυνάμεις. Η δραστηριότητά του ήταν μάλλον υποτονική, τουλάχιστον μέχρι τη δεκαετία του 1870, καθώς τα χρήματα

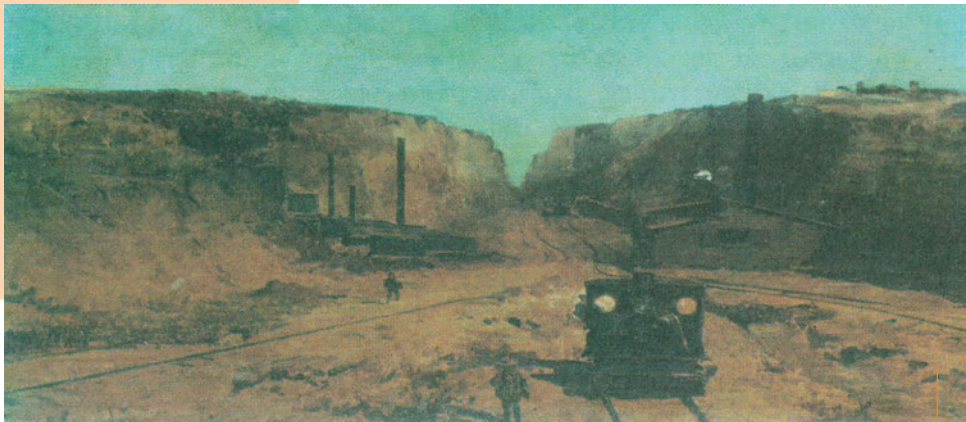

έλειπαν και οι μέθοδοι που υιοθετήθηκαν δεν ήταν δημοφιλείς (για παράδειγμα, οι αγγαρείες των αγροτών στην κατασκευή δρόμων).

Η πύκνωση του οδικού δικτύου πέρασε στην πρώτη θέση των εθνικών και τοπικών προτεραιοτήτων προς το τέλος του 19ου αιώνα και τις αρχές του 20ού. Η οικονομική ανάπτυξη, οι πιο γρήγοροι ρυθμοί αστικοποίησης, η δημιουργία των κεντρικών σιδηροδρομικών αξόνων και η ανάπτυξη του εσωτερικού εμπορίου ήταν παράγοντες που προώθησαν την κατασκευή οδικού δικτύου. Στους ανασταλτικούς παράγοντες θα πρέπει να συμπεριλάβουμε το μεγάλο κόστος της κατασκευής δρόμων σε ορεινά εδάφη αλλά και τον «ανταγωνισμό» των θαλάσσιων συγκοινωνιών που κυριαρχούσαν στις μεταφορές κοντά στα παράλια, δηλαδή σε πολύ μεγάλο τμήμα της χώρας.

Από τα υπόλοιπα δημόσια έργα το κυριότερο ήταν η αποξήρανση μεγάλων εκτάσεων που καλύπτονταν από νερά λιμνών και ελών. Πέρα από το γεγονός ότι η αποξήρανση έδινε πλούσια καλλιεργήσιμη γη, ήταν και ο μόνος τρόπος καταπολέμησης της ελονοσίας, της αρρώστιας που αποτελούσε μάλιστα για την αγροτική Ελλάδα ως τα μέσα του 20ού αιώνα. Πολλά αποστραγγιστικά έργα έγιναν στη χώρα, με πιο σημαντικό την αποξήρανση της λίμνης Κωπαΐδας στη Βοιωτία.

Εκτός από το σιδηροδρομικό δίκτυο, το μεγαλύτερο τεχνικό έργο που κατασκευάστηκε αυτήν την εποχή ήταν η διάνοιξη της διώρυγας της Κορίνθου. Το έργο ξεκίνησε το 1881 από μια υπερβολικά αισιόδοξη γαλλική τεχνική εταιρεία. Ύστερα από πολλές τεχνικές και οικονομικές περιπέτειες, το έργο ολοκληρώ-

Η διάνοιξη της διώρυγας της Κορίνθου

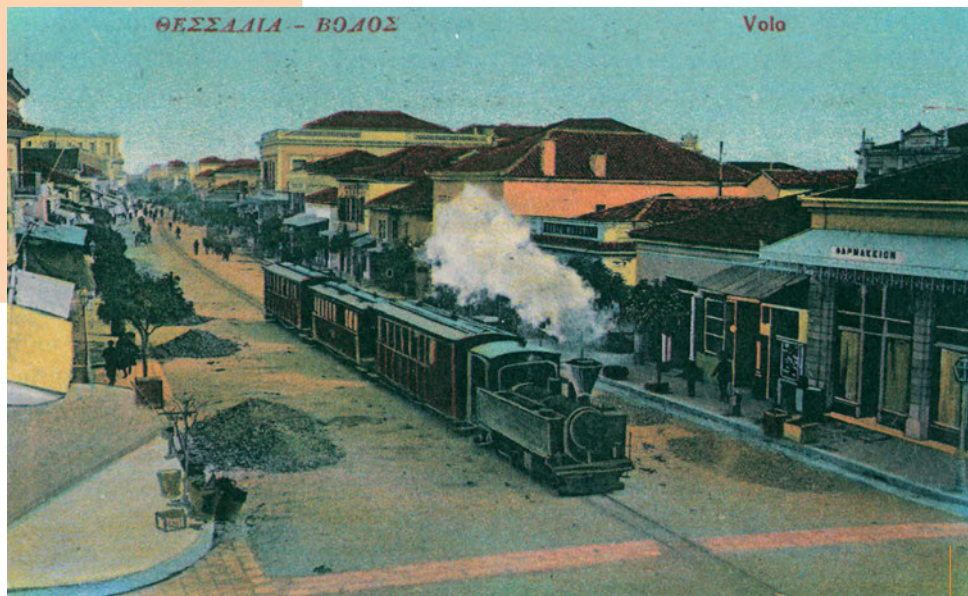
θηκε το 1893, βελτιώνοντας τους όρους της ναυσιπλοΐας, καθώς έκανε περιττό τον περίπλοο της Πελοποννήσου. Επιπλέον, με τη διάνοιξη του πορθμού του Ευρίπου και την κατασκευή φάρων στις ακτές, η ναυσιπλοΐα ευνοήθηκε ιδιαίτερα κατά την περίοδο αυτή.

8. Το δίκτυο των σιδηροδρόμων

Η πιο χαρακτηριστική από τις αλλαγές που έφερε η βιομηχανική επανάσταση στα ανεπτυγμένα κράτη του 19ου αιώνα ήταν η εμφάνιση, η εξάπλωση και τελικά η κυριαρχία του σιδηροδρόμου στις χερσαίες μεταφορές. Το σιδηροδρομικό δίκτυο έλυne το πρόβλημα της μεταφοράς μεγάλου όγκου προϊόντων με μικρό κόστος, σε αποστάσεις που μετριούνταν πλέον στην κλίμακα κρατών και ηπειρών. Η βιομηχανική επανάσταση, η αύξηση της παραγωγής και η δημιουργία μεγάλων πόλεων δεν θα μπορούσαν να προχωρήσουν χωρίς αυτήν τη νέα δυνατότητα που εξασφάλιζε την τροφοδοσία των πόλεων με τρόφιμα, τα εργοστάσια με πρώτες ύλες και την αγορά με προϊόντα. Κάτω από τις συνθήκες αυτές, δεν ήταν περίεργο που ο σιδηρόδρομος έγινε το σύμβολο των νέων καιρών και το συνώνυμο της ανάπτυξης κατά το 19ο αιώνα.

Στις μικρότερες και πιο καθυστερημένες οικονομικά χώρες, η απόκτηση σιδηροδρομικού δικτύου παρουσιάστηκε από πολύ νωρίς ως σημαντική προϋπόθεση για την είσοδό τους στο χώρο των ανεπτυγμένων κρατών. Οι σχετικές με την κατασκευή σιδηροδρομικού δικτύου συζητήσεις άρχισαν στη χώρα μας λίγα μόλις χρόνια μετά την ανεξαρτησία της, ίσως το 1835. Ανυπέρβλητες όμως δυσκολίες περιόριζαν τις συζητήσεις αυτές για πολλές δεκαετίες στο χώρο των θεωρητικών αναλύσεων και των απλών επιθυμιών. Η κατασκευή της σιδηροδρομικής υποδομής ήταν ιδιαίτερα πολυέξοδη υπόθεση και απαιτούσε κεφάλαια που το μικρό ελληνικό κράτος δεν μπορούσε να εξοικονομήσει. Από την άλλη μεριά, η προσέλκυση ξένων κεφαλαίων, επιχειρήσεων ή πιστωτικών ιδρυμάτων, προϋπέθετε ότι το προς κατασκευή δίκτυο θα ήταν αποδοτικό, θα εξασφάλιζε δηλαδή τη μεταφορά πρώτων υλών, ζωτικών για τη βιομηχανία, και καταναλωτικών αγαθών, που οι τοπικές αγορές θα ήταν σε θέση να απορροφήσουν. Στην Ελλάδα δεν υπήρχε ούτε το ένα, ούτε το άλλο. Το ενδιαφέρον λοιπόν των ξένων ή των ομογενών επενδυτών παρέμενε πολύ μικρό. Επιπλέον, η γειννίαση της θάλασσας, στις περισσότερες περιοχές της χώρας, δεν βοηθούσε τα πράγματα, καθώς οι θαλάσσιες μεταφορές περιόριζαν την αποδοτικότητα του σιδηροδρομικού δικτύου.

Μέχρι τη δεκαετία του 1880 η μόνη σιδηροδρομική γραμμή που είχε κατασκευαστεί στην Ελλάδα ήταν αυτή που συνέδεε την Αθήνα με τον Πειραιά και

Αμαξοστοιχία στο σιδηροδρομικό σταθμό Βόλου (από καρτ-ποστάλ της εποχής)

είχε μήκος μόλις 9 χιλιομέτρων. Αλλά και αυτή χρειάστηκε δώδεκα χρόνια και πολλές περιπέτειες για να κατασκευαστεί. Όλες οι υπόλοιπες περί σιδηροδρόμου διακηρύξεις και τα φιλόδοξα σχέδια παρέμεναν ανεφάρμοστα, καθώς η υλοποίησή τους συγκινούσε μόνο αμφίβολης αξιοπιστίας κερδοσκόπους. Οι γενικότερες αλλαγές όμως, που προοδευτικά μετέβαλαν τα δεδομένα της ελληνικής οικονομίας ως το 1881, δημιούργησαν τις προϋποθέσεις για υλοποίηση των σχεδίων κατασκευής σιδηροδρομικού δικτύου. Την ίδια περίπου εποχή, γύρω από τη χώρα, προχωρούσε η κατασκευή μεγάλων συγκοινωνιακών αξόνων που συνέδεαν την Κεντρική Ευρώπη με την Κωνσταντινούπολη, τη Μικρά Ασία και την Ανατολή ως την Ινδία. Η σύνδεση της Ευρώπης με την Ανατολή γινόταν και ατμοπλοϊκά από το Πρίντζι της Ιταλίας προς το Σουέζ και τον Ινδικό Ωκεανό. Οι ελληνικές κυβερνήσεις (με πρωθυπουργό τον Τρικούπη, κυρίως) έκριναν ότι οι ελληνικές συγκοινωνιακές υποδομές έπρεπε ταχύτατα να προωθηθούν, ώστε να συνδεθεί η χώρα με τους διεθνείς άξονες.

Το σιδηροδρομικό δίκτυο της Ελλάδας ολοκληρώθηκε σε τρεις περίπου δεκαετίες, από το 1880 και μετά. Η μεγάλη ώθηση δόθηκε στις πρώτες πρωθυπουργίες του Χαρίλαου Τρικούπη (1882-1892), οπότε και κατασκευάστηκαν 900 χιλιόμετρα σιδηροδρομικής γραμμής. Τα οικονομικά προβλήματα που αντιμετώπισε

το ελληνικό κράτος επιβράδυναν την κατασκευή του έργου στη δεκαετία του 1890 και το δίκτυο ολοκληρώθηκε μόλις το 1909. Στο μεγαλύτερο τμήμα του το δίκτυο ήταν μετρικό, με γραμμές πλάτους ενός μόνο μέτρου, τη στιγμή που οι διεθνείς προδιαγραφές προέβλεπαν γραμμές πλάτους 1,56 μέτρων. Αυτό σήμαινε ότι το δίκτυο σχεδιάστηκε για να εξυπηρετεί τοπικές κυρίως ανάγκες, χωρίς φιλοδοξίες να αποτελέσει τμήμα του διεθνούς δικτύου.

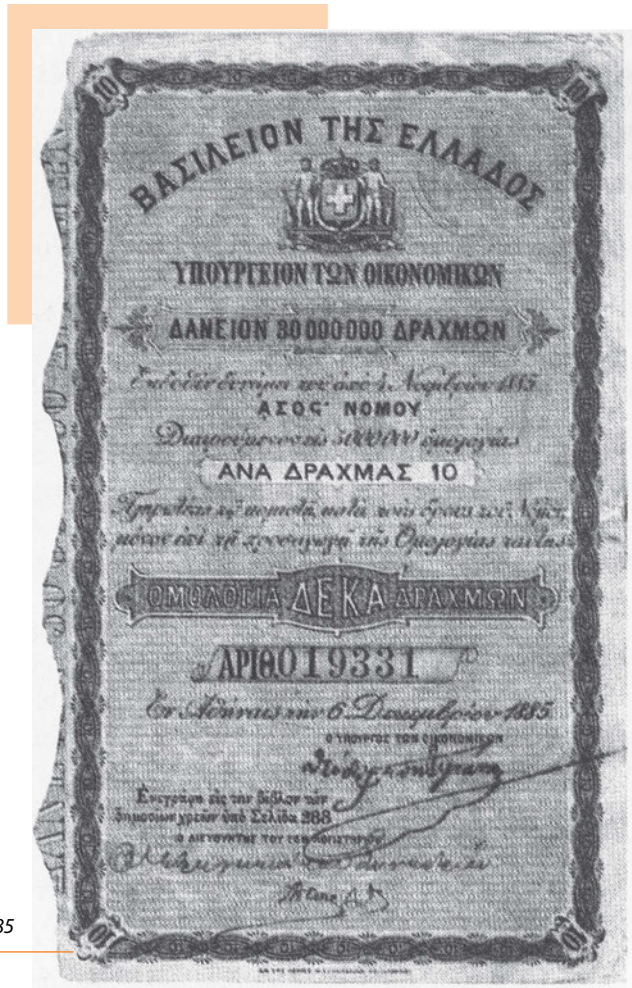
Το κράτος ανέλαβε το μεγαλύτερο μέρος του κόστους του έργου και επωμίστηκε το μεγαλύτερο μέρος του δανεισμού, που έγινε κυρίως από ξένα πιστωτικά ιδρύματα. Οι ιδιώτες συμμετείχαν με μικρότερο ποσοστό (περίπου 30%), σ' ένα έργο του οποίου η αποδοτικότητα ήταν πολύ αμφίβολη. Πραγματικά, το σιδηροδρομικό δίκτυο κλήθηκε να εξυπηρετήσει τη διακίνηση αγροτικών κυρίως προϊόντων και από την αρχή της λειτουργίας του παρουσίαζε σοβαρή υστέρηση στα έσοδά του σε σχέση με τους αισιόδοξους υπολογισμούς που οδήγησαν στη δημιουργία του. Το γεγονός αυτό οδήγησε και στη διακοπή των περαιτέρω επενδύσεων στο χώρο του σιδηροδρόμου.

Είναι αναμφίβολο ότι το σιδηροδρομικό δίκτυο πρόσφερε πολλά σε μία χώρα που δεν είχε ποτέ πριν γνωρίσει αξιόπιστο χερσαίο συγκοινωνιακό δίκτυο. Πρόσφερε επίσης πολλές υπηρεσίες στον καιρό των πολέμων, αφού επέτρεψε τη γρήγορη επιστράτευση και τον εφοδιασμό του ελληνικού στρατού. Δεν κατόρθωσε όμως να φέρει την ανάπτυξη και την εκβιομηχάνιση στις περιοχές όπου έφτασε. Δεν κατόρθωσε να εκπληρώσει όσες αναπτυξιακές προσδοκίες στηρίχθηκαν πάνω του. Για να το κάνει αυτό θα έπρεπε να προκαλέσει την αλλαγή κοινωνικών και οικονομικών δομών. Και, φυσικά, ένα συγκοινωνιακό δίκτυο δύσκολα μπορεί να πετύχει τόσο ριζοσπαστικές αλλαγές.

9. Τα εθνικά δάνεια

Από τα χρόνια της Επανάστασης, ο δανεισμός υπήρξε μία σημαντική παράμετρος της λειτουργίας του ελληνικού κράτους. Αυτό ήταν φυσικό για ένα κράτος που ξεκινούσε από το μηδέν και δεν κληρονόμησε από το προηγούμενο καθεστώς οργανωμένο δημοσιονομικό σύστημα. Είναι γνωστές οι περιπέτειες των δανείων του Αγώνα στη χρηματαγορά του Λονδίνου καθώς και η σύναψη νέων δανείων, που συνόδευσε την άφιξη των Βαυαρών το 1832. Οι Οθωνικές κυβερνήσεις αρνήθηκαν την αποπληρωμή των επαναστατικών δανείων, γεγονός που απομόνωσε τη χώρα από τις ευρωπαϊκές χρηματαγορές ως το 1861.

Η αλλαγή των ρυθμών ανάπτυξης από τη δεκαετία του 1860 και μετά, οδήγησε αναγκαστικά σε νέο δανεισμό. Οι περιορισμένοι πόροι της χώρας, σε συνδυασμό με τα έκτακτα έξοδα που επέβαλαν οι διαρκείς εθνικές κρίσεις, καθιστούσαν

Ομολογία του 1885

αδύνατη την εξοικονόμηση κεφαλαίων για δημόσιες επενδύσεις. Ο εξωτερικός δανεισμός διογκώθηκε κατά τη δεκαετία του 1880, και μέσα σε λίγα μόλις χρόνια η χώρα βρέθηκε να οφείλει ποσά πολλαπλάσια του ετήσιου προϋπολογισμού της.

Το μεγαλύτερο μέρος των δανείων αυτών χρησίμευσε για την κάλυψη των τρεχόντων ελλειμμάτων των εθνικών προϋπολογισμών, καθώς και των δαπανών των στρατιωτικών κινητοποιήσεων (του 1877-1880 και του 1885-1886) και των εξοπλισμών (26.000.000 δραχμές από τα δάνεια χρησιμοποιήθηκαν για τη ναυπήγηση τριών θωρηκτών το 1889). Επίσης μεγάλα ποσά διατέθηκαν για την

Πίνακας 6

ΤΑ ΚΥΡΙΟΤΕΡΑ ΔΑΝΕΙΑ ΑΠΟ ΤΟ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ 1880-1892

ΕΤΟΣ	ΑΙΤΙΑ	ΠΟΣΟ	ΔΗΜΟΣΙΑ ΕΣΟΔΑ
1880	Κάλυψη ελλειμμάτων 1877-1880	120.000.000	—
1883	—	—	58.000.000
1884	—	100.000.000	—
1887	Μονοπωλίων	185.000.000	176.000.000
1889	—	30.000.000	—
1889	—	125.000.000	—
1890	Σιδηροδρόμων	45.000.000	123.000.000
1891	Σιδηροδρόμων	15.000.000	—
1892	Εθνικών δρόμων	20.000.000	—
Συνολικό χρέος 1892		818.500.000	—

αποπληρωμή παλαιότερων δανείων. Μικρό μέρος απέμενε για παραγωγικές επενδύσεις και δημόσια έργα, ποσό όμως απαραίτητο, χωρίς το οποίο τα έργα αυτά δεν θα μπορούσαν να ολοκληρωθούν.

10. Η πτώχευση του 1893 και ο Διεθνής Οικονομικός Έλεγχος

Κατά το έτος 1893 η Ελλάδα βρέθηκε σε αδυναμία να εξυπηρετήσει τα τοκοχρεολύσια των εξωτερικών της δανείων και ζήτησε επαναδιαπραγμάτευση του δημόσιου χρέους της. Η «πτώχευση», όπως χαρακτηρίστηκε, δεν ήταν ασυνήθιστη επιλογή των φτωχότερων κρατών, στην Ελλάδα όμως της εποχής εκείνης είχε μεγάλο πολιτικό κόστος. Οι διαπραγματεύσεις με τις πιστώτριες χώρες συνεχίστηκαν μέχρι τον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897. Η ήττα του ελληνικού στρατού και η υποχρέωση της Ελλάδας να καταβάλει υπέρογκες πολεμικές αποζημιώσεις στην Οθωμανική αυτοκρατορία έθεσαν το ζήτημα σε νέες βάσεις.

Τα οικονομικά του ελληνικού κράτους οδηγήθηκαν σε καθεστώς Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου (ΔΟΕ). Εκπρόσωποι έξι δυνάμεων (Αγγλία, Γαλλία, Αυστρία, Γερμανία, Ρωσία, Ιταλία) ανέλαβαν τη διαχείριση βασικών κρατικών εσόδων. Επρόκειτο για τα έσοδα των μονοπωλίων αλατιού, φωτιστικού πετρελαίου, σπέρτων, παιγνιόχαρτων, χαρτιού σιγαρέτων, τα έσοδα από την εξόρυξη της σμύρι-

δας της Νάξου, το φόρο καπνού, τα λιμενικά δικαιώματα του Πειραιά, το φόρο χαρτοσήμου κ.λπ. Το ύψος αυτών των εσόδων ανερχόταν σε 28.000.000 έως 30.000.000 δραχμές.

Στόχος αυτής της υποχρεωτικής διαχείρισης ήταν η εκπλήρωση των υποχρεώσεων της χώρας προς την Οθωμανική αυτοκρατορία, δηλαδή η καταβολή της πολεμικής αποζημίωσης ύψους 92.000.000 δραχμών και η εξυπηρέτηση των άλλων δανείων. Η διεθνής επιτροπή, που ξεκίνησε τη λειτουργία της το 1898, αντιμετώπισε τις τρέχουσες ανάγκες με ένα μεγάλο δάνειο, που χορηγήθηκε με την εγγύηση των Δυνάμεων. Στη συνέχεια, εκτός από το βασικό της ρόλο, δηλαδή την εξασφάλιση της αποπληρωμής των δανείων, λειτούργησε επιπρόσθετα ως τεχνικό συμβουλευτικό σώμα, συμβάλλοντας γενικότερα στη βελτίωση των επιδόσεων της ελληνικής οικονομίας.

Τα αποτελέσματα ήταν θετικά και έγιναν ορατά λίγα χρόνια αργότερα. Η εγγύηση των Δυνάμεων αύξησε την πιστοληπτική ικανότητα του κράτους, ενώ ο έλεγχος απάλλαξε τους δημοσιονομικούς μηχανισμούς από δυσλειτουργίες του παρελθόντος. Το 1910, παρά τα προβλήματα στο εξωτερικό ισοζύγιο πληρωμών εξαιτίας της σταφιδικής κρίσης και παρά το γεγονός ότι η αποπληρωμή των δανείων εξακολουθούσε να απορροφά το 1/3 των εθνικών εσόδων, τα δημόσια οικονομικά μπορούσαν να χαρακτηριστούν υγιή, οι προϋπολογισμοί ήταν ελαφρώς πλεονασματικοί και οι οικονομικές δυνατότητες του κράτους σαφώς αυξημένες. Αυτή η θετική εξέλιξη επέτρεψε τις μεταρρυθμίσεις των πρώτων κυβερνήσεων του Ελευθερίου Βενιζέλου, την πολεμική προετοιμασία και τη συμμετοχή στους Βαλκανικούς πολέμους, χωρίς τις δραματικές επιπτώσεις που είχαν στο οικονομικό πεδίο οι πολεμικές κινητοποιήσεις του παρελθόντος.

11. Το εξωελλαδικό ελληνικό κεφάλαιο

Κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα, οι οικονομικές δραστηριότητες των Ελλήνων είχαν εξαπλωθεί σε πολλές περιοχές της Ανατολικής Μεσογείου και της Μαύρης Θάλασσας. Σε ορισμένες περιοχές μάλιστα, στην Αίγυπτο, τη Νότια Ρωσία, τις εκβολές του Δούναβη και την Κωνσταντινούπολη, οι οικονομικές δραστηριότητες που βρίσκονταν σε ελληνικά χέρια ήταν ιδιαίτερα σημαντικές για την εγχώρια οικονομία. Για το μικρό ελληνικό κράτος που ασφυκτιούσε στα περιορισμένα γεωγραφικά του όρια, η ύπαρξη αυτών των ισχυρών ομογενειακών ομάδων αποτελούσε οπωσδήποτε μια ελπίδα, μια χρυσή εφεδρεία.

Οι σχέσεις όμως των Ελλήνων της διασποράς με το μικρό ελληνικό βασίλειο δεν ήταν, για πολύ καιρό, οι καλύτερες δυνατές. Μέσα σ' ένα κλίμα ανάπτυξης και υψηλών αποδόσεων που χαρακτήριζε τις ευρωπαϊκές οικονομίες μέχρι τη

δεκαετία του 1870, οι επιχειρηματικές δραστηριότητες είχαν περισσότερες ευκαιρίες ανάπτυξης στις αγορές των μεγάλων κρατών της Ανατολικής Μεσογείου. Μόνο ένα ολιγάριθμο τμήμα του ελληνισμού της διασποράς εγκαταστάθηκε στην Ελλάδα κατά τα πρώτα μετεπαναστατικά χρόνια και ενσωματώθηκε σταδιακά στην αστική τάξη της χώρας. Για τους πολλούς και πιο ισχυρούς παράγοντες της ομογένειας, η μικρή Ελλάδα ήταν μια περιοχή χωρίς ενδιαφέρον.

Οι σχετικές με την αξιοποίηση των δυνατοτήτων της ομογένειας συζητήσεις γενικεύθηκαν στη δεκαετία του 1860, όταν η αλλαγή δυναστείας και συνταγματικών θεσμών, η πρώτη επέκταση του ελληνικού κράτους, με την ενσωμάτωση των Επτανήσων, και το τεράστιο κόστος της εμπλοκής στις κρητικές επαναστάσεις του 1866-1869 οδήγησαν στην αναζήτηση πολιτικών προσέλευσης των ομογενών προς την Ελλάδα. Οι πολιτικές αυτές απέδωσαν αρχικά πενιχρά αποτελέσματα. Όμως, την ίδια εποχή, στην Οθωμανική αυτοκρατορία εφαρμόστηκαν οι συνταγματικές μεταρρυθμίσεις του *Τανζιμάτ* (1856)¹ που έδιναν διευρυμένα δικαιώματα στους χριστιανούς της αυτοκρατορίας. Οι μεταρρυθμίσεις αυτές, σε συνδυασμό με τις νέες οικονομικές συνθήκες που επικρατούσαν σε πολλές περιοχές της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, έδιναν σαφώς μεγαλύτερες ευκαιρίες στους ομογενείς από εκείνες που η Ελλάδα μπορούσε να προσφέρει.

Οι πρώτες δειλές ενδείξεις συνεργασίας του ελληνικού κράτους με τους Έλληνες ομογενείς εμφανίστηκαν στη δεκαετία του 1870. Η εξέλιξη αυτή είναι πιθανό να οφειλόταν στην κρίση του 1873, που μείωσε τις αποδόσεις των ευρωπαϊκών κεφαλαίων και προκάλεσε τη μεταφορά τους προς τα ανατολικά, σε αναζήτηση

1

Με τον όρο *Τανζιμάτ* περιγράφεται μία μεγάλη περίοδος μεταρρυθμιστικών προσπαθειών στην Οθωμανική αυτοκρατορία. Ως πλέον σημαντική στιγμή της προσπάθειας αυτής θεωρείται η έκδοση, στις 6 Φεβρουαρίου του 1856, στην Κωνσταντινούπολη από τον Σουλτάνο ενός «*Χάττ-ι Χουμαγιούν*» (Αυτοκρατορική Γραφή) που επικύρωνε τις παλαιότερες συνταγματικές μεταρρυθμίσεις στην Οθωμανική αυτοκρατορία και ιδιαίτερα τις εξαγγελίες του *Γκιούλ Χανέ** (1839). Οι μεταρρυθμίσεις αυτές, που έγιναν κάτω από την πίεση των Ευρωπαϊκών Δυνάμεων την επαύριο του Κριμαϊκού πολέμου, εξασφάλιζαν την ισότητα ανάμεσα στις θρησκευτικές ομάδες της αυτοκρατορίας και, κατά συνέπεια, ενίσχυαν την οικονομική, κοινωνική και πολιτική θέση των χριστιανών, ιδιαίτερα των Ελλήνων. Πολλοί από τους ισχυρούς Έλληνες της αυτοκρατορίας είδαν σε αυτές τις εξελίξεις μία σημαντική ευκαιρία επέκτασης της επιρροής τους στον οθωμανικό χώρο, πράγμα που απομάκρυνε το ενδιαφέρον τους από το μικρό και ταπεινωμένο –στη διάρκεια του Κριμαϊκού πολέμου– ελληνικό βασίλειο.

επικερδών τοποθετήσεων. Η μετακίνηση αυτή πίεσε οικονομικά τους πλούσιους Έλληνες της διασποράς, οι οποίοι αναζήτησαν με τη σειρά τους νέα πεδία επιχειρηματικής δραστηριότητας, ανακαλύπτοντας έτσι και την Ελλάδα.

Οι τοποθετήσεις σε ακίνητα, τοποθετήσεις επίδειξης, που κόσμησαν την Αθήνα με λαμπρά νεοκλασικά αρχοντικά, δίνοντας σε μερικές κεντρικές περιοχές της αριστοκρατικό και κοσμοπολίτικο χαρακτήρα, αποτέλεσαν τον προάγγελο της δραστηριοποίησης των ομογενών στη χώρα. Η διείσδυσή τους στην ελληνική αγορά έγινε με γνώμονα την αξιοποίηση ευκαιριών για υψηλά κέρδη. Η πώληση, λόγου χάρη, των τσιφλικιών της Θεσσαλίας σε χαμηλές τιμές από τους Οθωμανούς ιδιοκτήτες τους, μετά την ενσωμάτωση της Θεσσαλίας στο ελληνικό κράτος, αποτέλεσε μιας πρώτης τάξεως ευκαιρία για τους ομογενείς κεφαλαιούχους. Λίγο αργότερα ακολούθησαν επενδύσεις στο εμπόριο, στις μεταλλευτικές δραστηριότητες, στα δημόσια έργα της τρικουπικής περιόδου και στο δανεισμό του δημοσίου.

Βασικό χαρακτηριστικό αυτών των επενδύσεων ήταν ο ευκαιριακός χαρακτήρας και η ρευστότητά τους. Το κύριο μέλημα φαίνεται ότι ήταν η δυνατότητα γρήγορης απόσβεσης και επανεξαγωγής των κεφαλαίων στο εξωτερικό, στην πρώτη ένδειξη για επικερδέστερες τοποθετήσεις. Η ελληνική αγορά δεν έδινε τόσες υποσχέσεις, ώστε να επιχειρούνται τοποθετήσεις με μακροχρόνιες προοπτικές. Η εύκολη μετατρεψιμότητα της δραχμής ενίσχυε αυτά τα βραχύβια περάσματα του ομογενειακού κεφαλαίου από τη χώρα. Ο χαρακτηρισμός αυτής της οικονομικής συμπεριφοράς ως κερδοσκοπικής δεν απέχει πολύ από την αλήθεια. Στην Ανατολική Μεσόγειο, στις παρυφές δηλαδή του σκληρού πυρήνα της καπιταλιστικής ανάπτυξης, το κεφάλαιο λειτουργούσε με βάση το κυνήγι της ευκαιρίας, της γρήγορης απόδοσης, την κερδοσκοπία, με λίγα λόγια.

Σταθερότερη ήταν η συμπεριφορά των ομογενών κεφαλαιούχων στις αρχές του 20ού αιώνα, μετά το κίνημα των Νεοτούρκων, τους Βαλκανικούς πολέμους και τις ανακατατάξεις που έφερε ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος. Η έξαρση των εθνικισμών, τα πλήγματα στις οικονομικές δραστηριότητες των ξένων, οι πολιτικές εξελίξεις στη Ρωσία, το τέλος της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και η δημιουργία της Κεμαλικής Τουρκίας διέκοψαν με τον πλέον απόλυτο τρόπο τις παραδοσιακές δραστηριότητες των Ελλήνων κεφαλαιούχων στην Ανατολική Μεσόγειο. Αρκετοί από αυτούς προτίμησαν τότε τη μεταφορά των επιχειρηματικών, βιομηχανικών, εμπορικών ή χρηματιστηριακών δραστηριοτήτων τους στο ελληνικό κράτος. Στο μεταξύ όμως, το ίδιο αυτό κράτος είχε αλλάξει μορφή και οι δυνατότητές του είχαν διαφοροποιηθεί.

Το κεφάλαιο που συσσωρεύσαν οι Έλληνες της διασποράς δεν αποτέλεσε σταθερή βάση για την ανάπτυξη του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι η παρουσία του δεν υπήρξε σημαντική. Το ευκαιριακό

και κερδοσκοπικό έστω πέρασμά του από τη χώρα ενίσχυε τη ρευστότητα, έδινε πρόσκαιρες αλλά αναγκαίες λύσεις στην έλλειψη κεφαλαίων που ταλάνιζε τη χώρα και βοήθησε σημαντικά στον εκχρηματισμό της ελληνικής οικονομίας.

Θα ήταν οπωσδήποτε λάθος να ταυτίζουμε τους Έλληνες που ζούσαν έξω από τη χώρα με τους μεγάλους κεφαλαιούχους από τους οποίους η Ελλάδα προσδοκούσε την επίλυση των οικονομικών της προβλημάτων. Η μεγάλη μάζα των Ελλήνων της διασποράς ανήκε σε μεσοαστικά ή μικροαστικά στρώματα. Σε μεγάλο ποσοστό ήταν μετανάστες, διατηρούσαν στενούς δεσμούς με τις οικογένειες που άφησαν πίσω τους και έστελναν σημαντικό μέρος από το εισόδημά τους στους δικούς τους, στην πατρίδα. Αυτά τα εμβάσματα είχαν για την Ελλάδα μεγάλη σημασία και οι επιπτώσεις τους στην εθνική οικονομία ήταν τουλάχιστον το ίδιο σημαντικές με τις αντίστοιχες των μεγάλων κεφαλαίων της ομογένειας.

Γ. ΟΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 20ό ΑΙΩΝΑ

1. Το αγροτικό ζήτημα

Οι ραγδαίες εξελίξεις που γνώρισε ο σύγχρονος κόσμος στον οικονομικό τομέα άσκησαν σοβαρές πιέσεις στον αγροτικό χώρο. Ο τελευταίος κυριαρχούσε παραγωγικά αλλά και κοινωνικά στην ιστορία των ανθρώπινων πολιτισμών ως το 19ο αιώνα. Με τη βιομηχανική επανάσταση, η κυριαρχία αυτή άρχισε προοδευτικά να υποχωρεί σε ορισμένες περιοχές του κόσμου, οι οποίες συνοπτικά ονομάστηκαν «δυτικός κόσμος». Η Ευρώπη βρισκόταν ήδη ανάμεσα σ' αυτές, ενώ η Ελλάδα βάδιζε με ρυθμούς αργούς, «μεσογειακούς», προς την ίδια κατεύθυνση. Καθώς η κατοχή γης έπαυε προοδευτικά να είναι πηγή εξουσίας και κοινωνικού –ταξικού– κύρους, άνοιξαν οι δρόμοι για την αγροτική μεταρρύθμιση. Την κατάργηση δηλαδή των μεγάλων ιδιοκτησιών και την κατάτμηση των αξιοποιήσιμων εδαφών σε μικρές παραγωγικές μονάδες, οικογενειακού χαρακτήρα, που ανταποκρίνονταν καλύτερα στις νέες παραγωγικές και κοινωνικές συνθήκες.

Στον ελληνικό χώρο, το πρόβλημα της έγγειας ιδιοκτησίας δεν γνώρισε τις εντάσεις που παρατηρήθηκαν σε άλλα ευρωπαϊκά ή βαλκανικά κράτη. Η προοδευτική διανομή των εθνικών γαιών που προέκυψαν από τον επαναστατικό αγώνα του 1821-1828 δημιούργησε πλήθος αγροτών με μικρές ή μεσαίες ιδιοκτησίες. Τα λίγα εναπομείναντα «τσιφλίκια» στην Αττική και την Εύβοια δεν προκαλούσαν ιδιαίτερο πρόβλημα. Αργότερα όμως, η διεύρυνση του ελληνικού κράτους με τα Επτάνησα (1864), την Άρτα και τη Θεσσαλία (1881) έφερε στο προσκήνιο το ζήτημα της μεγάλης ιδιοκτησίας. Τα «τσιφλίκια» της Θεσσαλίας αγοράστηκαν

Ελληνίδες αγρότισσες

από πλούσιους Έλληνες του εξωτερικού οι οποίοι, πέρα από το γεγονός ότι διατήρησαν τον αναχρονιστικό θεσμό των κολίγων, άσκησαν πολιτικές και κοινωνικές πιέσεις για να κερδοσκοπήσουν από την παραγωγή του σιταριού. Επιδίωξαν δηλαδή την επιβολή υψηλών δασμών στο εισαγόμενο από τη Ρωσία σιτάρι, ώστε να μπορούν να καθορίζουν όσο το δυνατόν υψηλότερες τιμές για το εγχώριο, προκαλώντας μάλιστα μερικές φορές και τεχνητές ελλείψεις.

Θερισμός

Οι πρακτικές αυτές δημιούργησαν εντάσεις και οδήγησαν στην ψήφιση νόμων το 1907, οι οποίοι επέτρεπαν στην εκάστοτε ελληνική κυβέρνηση να απαλλοτριώνει μεγάλες ιδιοκτησίες, ώστε να μπορεί να τις διανέμει σε ακτήμονες. Η εφαρμογή τους αποδείχθηκε δύσκολη υπόθεση και οι τριβές που προκλήθηκαν προκάλεσαν συγκρούσεις, η πιο σημαντική από τις οποίες έγινε στο χωριό Κιλελέρ (1910). Οι εξελίξεις προχώρησαν αργά μέχρι το τέλος των Βαλκανικών πολέμων (1913), οπότε το ζήτημα έγινε πιο περίπλοκο, καθώς μέσα στα νέα όρια της χώρας υπήρχαν πλέον και μουσουλμάνοι ιδιοκτήτες μεγάλων εκτάσεων.

Το αποφασιστικό βήμα προς την ολοκλήρωση της αγροτικής μεταρρύθμισης έγινε στα ταραγμένα χρόνια του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου και του «εθνικού διχασμού». Το 1917 η κυβέρνηση του Ελευθερίου Βενιζέλου στη Θεσσαλονίκη αποφάσισε την ολοκλήρωση της μεταρρύθμισης. Ο στόχος ήταν διπλός: αφενός η στήριξη και ο πολλαπλασιασμός των ελληνικών ιδιοκτησιών γης στις νε-

Συγκομιδή ελαιοκάρπου στη Μακεδονία

οαποκτηθείσες περιοχές και αφετέρου η αποκατάσταση των προσφύγων και η πρόληψη κοινωνικών εντάσεων στον αγροτικό χώρο. Με βάση αυτά τα νομοθετήματα η απαλλοτρίωση των μεγάλων αγροτικών ιδιοκτησιών έγινε δυνατή στα αμέσως μετά τον πόλεμο χρόνια, όταν η ανάγκη αποκατάστασης των προσφύγων βρέθηκε στο επίκεντρο του κρατικού ενδιαφέροντος.

Η αναδιανομή που έγινε έφτασε στο 85% των καλλιεργήσιμων εκτάσεων στη Μακεδονία και στο 68% στη Θεσσαλία. Στο σύνολο της καλλιεργήσιμης γης της χώρας το ποσοστό αυτό ανήλθε σε 40%. Μετά από λίγα χρόνια, κάτω από την πίεση του προσφυγικού προβλήματος, η αγροτική μεταρρύθμιση ολοκληρώθηκε και οδήγησε την αγροτική οικονομία της χώρας σε καθεστώς μικροϊδιοκτησίας. Με τη σειρά της η νέα κατάσταση δημιούργησε νέα προβλήματα. Οι μικροκαλ-

Πίνακας 7
ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΕΙΣ ΜΕΓΑΛΩΝ
ΑΓΡΟΤΙΚΩΝ ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΩΝ

ΠΕΡΙΟΔΟΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΕΩΝ
1917 - 1920	64
1921 - 1922	12
1923 - 1925	1.203

λιεργητές δυσκολεύονταν να εμπορευματοποιήσουν την παραγωγή τους και έπεφταν συχνά θύματα των εμπορών. Για να αντιμετωπιστεί αυτή η κατάσταση προωθήθηκε η ίδρυση της Αγροτικής Τράπεζας, κρατικών οργανισμών παρέμβασης και παραγωγικών συνεταιρισμών. Το αγροτικό ζήτημα απέκτησε έτσι νέο περιεχόμενο, χωρίς να προκαλέσει τις εντάσεις που γνώρισαν άλλα κράτη της Ευρώπης (Ισπανία, Βουλγαρία, Ρουμανία κ.λπ.).

Η ΓΕΩΡΓΙΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΤΑ ΤΟ 19ο ΑΙΩΝΑ

«Πληροφορίας ακριβείς και θετικές περί της καταστάσεως της ημετέρας γεωργίας δεν έχομεν, καθ' όσον ελλείπουσιν ημίν τα στοιχεία εφ' ων στηριζόμενοι δυνάμεθα να προσδιορίσωμεν την έκτασιν των καλλιεργουμένων, καλλιεργησίμων και νυν καλλιεργησίμων γαιών.

Και είναι μιν αληθές ότι κατά το έτος 1836 εξεδόθη νόμος δι' ου διετάσσετο η σύνταξις προσωρινού των ιδιωτικών κτήσεων κτηματολογίου στηριζομένου κατά μέγα μέρος επί της δηλώσεως των ιδιοκτητών, επί των τίτλων της ιδιοκτησίας αυτών και επί υπολογισμών κατά το μάλλον και ήττον υποθετικών, προσκόμματα όμως διάφορα παρεμπόδισαν την εκτέλεσιν του νόμου τούτου όστις κυρίως προυτίθετο να προετοιμάσει την οδόν της πλήρους και επιστημονικής κτηματογραφίας, της οποίας η κατάρτισις παρείχε και παρέχει εισέτι παρ' ημίν ανυπερβλήτους πρακτικάς δυσχερείας, ου μόνον ένεκα της ελλείψεως του απαιτουμένου αριθμού γεωμετρών και των προς εκτέλεσιν αυτής αδρών δαπανών, αλλά και ένεκα της αβεβαίας καταστάσεως εις ην έτι ευρίσκεται παρ' ημίν η ακίνητος ιδιοκτησία.

Αι περί της γεωργικής ημών παραγωγής πολιτειαγραφικά πληροφορία, στηριζόμεναι κατά μέγα μέρος επί απλών διοικητικών πληροφοριών μη αποχρώντως εξηκριβωμένων, ου μόνον καθιστώσι προβληματικήν την αλήθειαν των διδομένων, αλλά φέρουσιν ενίοτε την σύγχυσιν και την ανωμαλίαν εις τον επιχειρούντα να στηρίξη επ' αυτών υπολογισμούς ή να φέρη συμπεράσματα.

Οφείλοντες οπωσδήποτε να στηριχθώμεν εις τα ενόντα, θέλομεν προσπαθήσει όπως αμυδρώς μόνον και όσον το δυνατόν διά κεφαλαιωδών τινων αριθμητικών δεδομένων παραστήσωμεν την εν γένει κατάστασιν της παρ' ημίν γεωργίας.

Η προ της ιδρύσεως της Βασιλείας κατάστασις της χώρας ημών ήτο τοιαύτη, ώστε η κυβέρνησις εκείνη ώφειλε τα πάντα ν' ανορθώση και να θεραπεύση. Η γεωργία προ πάντων έχρηζε σπουδαίας μερίμνης, καθ' ότι η επί τουρκικής εξουσίας διέπουσα την ακίνητον ιδιοκτησίαν αυθαιρεσία, η πολλαχού αβεβαιότης της ιδιοκτησίας, ή και η εντελής αυτής απαγόρευσις, αι καταδυναστεύσεις και οι βαρείς φόροι είχαν αφαιρέσει από τους κατοίκους τον ζήλον εκείνον προς την εργασίαν όστις κυρίως αναφαίνεται όπου η ιδιοκτησία είναι σεβαστή, και η φιλοπονία δεν θεωρείται ως νέα αφορμή καταπίεσεως και αυθαιρεσίας. Ο δε μακρός αγών ανιδρώων επί των ερειπίων και της καταστροφής την πολιτικήν αυτονομίαν, εκληροδοτέ εις την εγκαθισταμένην Κυβέρνησιν χώραν έρημον και ανθρώπων και κτηνών, και οικιών, πεδιάδας

και αγρούς χέρσους εφ' ων παρέμειναν μόνο ίχνη δηώσεως και ολέθρου.

Απέναντι τοιαύτης καταστάσεως δεν δύναται τις ειμή να ομολογήση ότι η γεωργία έκαμιν από της αυτονομίας της Ελλάδος μεγάλας προόδους στηριζομένης προπάντων εις την ακαταμάχητον δραστηριότητα και την φιλοπονίαν του Έλληνος γεωργού, δι' ων και μόνων ηδυνήθη ν' αντιπαλαίση κατά μυρίων προσκομμάτων άτινα ενέννα η συνεχής της δημοσίας τάξεως διατάραξις και αντέτασσε σύστημα φορολογίας επαχθές και αντικείμενον εις τας αρχάς ας η επιστήμη και η ηθική καθιέρωσαν».

(Α. Μανσόλα, Πολιτειογραφικά πληροφορία περί Ελλάδος. Αθήναι, Εθνικόν Τυπογραφείον, 1867, σ. 43-44).

2. Τα πρώτα βήματα του εργατικού κινήματος

Οι διαφορές του αγροτικού προβλήματος στην Ελλάδα, σε σχέση με γειτονικές ή άλλες ευρωπαϊκές χώρες, οφείλονταν στις ιστορικές ιδιομορφίες της ελληνικής ανάπτυξης. Το ίδιο ισχύει και για το εργατικό κίνημα. Στο τέλος του 19ου αιώνα συναντάμε στην Ελλάδα σοσιαλιστικές ομάδες και εργατικές ομαδοποιήσεις. Η πολιτική και κοινωνική τους επιρροή ήταν σαφώς μικρότερη από εκείνη που άσκησαν αντίστοιχα κινήματα σε βιομηχανικές χώρες της Δύσης αλλά και σε βαλκανικές (π.χ. Βουλγαρία). Η απουσία μεγάλων σύγχρονων βιομηχανικών μονάδων οδήγησε σ' αυτήν την καθυστέρηση από κοινού με άλλους παράγοντες. Στα μεγάλα δημόσια έργα της περιόδου, σημαντικό ποσοστό του εργατικού δυναμικού προερχόταν από το εξωτερικό (στη διάνοιξη της διώρυγας της Κορίνθου εργάστηκαν πολλοί Ιταλοί) ή ήταν πρόσκαιρης, βραχύχρονης απασχόλησης. Πιο σταθερό εργατικό δυναμικό δούλευε στις μεταλλευτικές επιχειρήσεις, όπου και εκδηλώθηκαν οι πρώτες καθαρά εργατικές εξεγέρσεις (Λαύριο, 1896). Στον ιδεολογικό τομέα η επικράτηση της Μεγάλης Ιδέας εμπόδιζε την ανάπτυξη και διάδοση ιδεολογιών με κοινωνικό και ταξικό περιεχόμενο.

Η κατάσταση αυτή κράτησε ως το τέλος των Βαλκανικών πολέμων. Η ενσωμάτωση της Θεσσαλονίκης στην Ελλάδα, μιας πόλης με σημαντικό –για τα μέτρα της περιοχής– βιομηχανικό υπόβαθρο και με κοσμοπολίτικο χαρακτήρα, αποτέλεσε σημείο αναφοράς για το εργατικό κίνημα. Η μεγάλη πολυεθνική εργατική οργάνωση της πόλης, η Φεντερασιόν, με πρωτεργάτες σοσιαλιστές από την ανοιχτή σε νέες ιδέες εβραϊκή κοινότητα της πόλης, αποτέλεσε σημαντικό δίαυλο για τη διάδοση σοσιαλιστικής και εργατικής ιδεολογίας στη χώρα.

Στη διάρκεια του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, οι πιέσεις που δέχτηκε η ελληνική κοινωνία, η εμπλοκή της σε διεθνείς υποθέσεις και ο αντίκτυπος της ρωσικής επανάστασης οδήγησαν το εργατικό και το σοσιαλιστικό κίνημα σε ταχύτατη ωρίμανση. Προς το τέλος του πολέμου ιδρύθηκε η Γενική Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδος (ΓΣΕΕ) που συμπεριέλαβε κλαδικά και τοπικά σωματεία, και το

Σοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα της Ελλάδος (ΣΕΚΕ), που λίγο αργότερα προσχώρησε στην Τρίτη Κομμουνιστική Διεθνή και μετονομάστηκε σε Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος.

ΟΙ ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΤΩΝ ΕΡΓΑΤΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Ελάχιστα καινούρια εργοστάσια υπάρχουν. Θα μιλήσουμε γι' αυτά παρακάτω. Δίπλα σε αυτά τα σύγχρονα εργοστάσια συναντάμε ακόμα κλώστριες, υφαντουργούς και τεχνίτες με λίγα εργαλεία των οποίων η εργασία είναι περίπου αποκλειστικά χειρωνακτική. Εργάζονται για ατελείωτες ώρες μέσα σε θλιβερά σκοτεινά κτίρια, όπου δεν βρίσκουν ούτε έστω θέση για να κάτσουν, ή χώρους υγιεινής. Το βράδυ φεύγουν από την εργασία τους με τα χέρια βρώμικα για να ξαναέρθουν το επόμενο πρωί, στην ίδια ακριβώς κατάσταση, να ξαναρχίσουν τη δουλειά τους.

Η σκοτεινή και νοσηρή ατμόσφαιρα μέσα στην οποία μοχθούν για ώρες, δεν ανταμείβεται με κανενός είδους άνεση στην οικογενειακή τους ζωή. Η αξιολύπητη και αρρωστημένη όψη πολλών εργατών αποδεικνύει τον υπερβολικά σκληρό μόχθο που επιβάλλεται σ' αυτούς. Ο λαμπρός ήλιος της Ελλάδας σπάνια διεισδύει σ' αυτά τα ανθυγιεινά εργοστάσια, ιδιαίτερα σε αυτά των Τρικάλων και της Καλαμάτας, όπου ο αέρας δεν βρίσκει έστω και μία διέξοδο για να ανανεώσει τη χαλασμένη ατμόσφαιρα των χώρων όπου παρασκευάζονται τρόφιμα, όπως ψωμί, ζυμαρικά, ελαιόλαδο ή σταφίδες, ταυτόχρονα με άλλα είδη.

Η εργάσιμη ημέρα στην Ελλάδα είναι μεγάλη, μακρύτερη από οπουδήποτε αλλού. Κανείς εργάτης δεν φαντάζεται τα καλά και ευεργετικά που θα έφερνε η ημέρα των οκτώ εργάσιμων ωρών. Δεν γνωρίζουν παρά την εργάσιμη των δέκα, το λιγότερο, ενώ συνήθως η εργασία τους διαρκεί 12 ή 14 ώρες, χωρίς κανενός είδους επίδομα ή επιπλέον αμοιβή. Οι απεργίες ήταν πρακτικά άγνωστες μέχρι το 1909. Οι μόνες αξιομνημόνευτες απεργιακές κινητοποιήσεις που έλαβαν χώρα από τότε ήταν τρεις και αφορούσαν την πρωτεύουσα. Αλλά το κοινό έδωσε ελάχιστη προσοχή σ' αυτές τις φασαρίες και οι απεργοί έκριναν ότι οι προσπάθειές τους τους κόστιζαν ακριβά. Δεν ξαναδοκίμασαν από τότε.

Τα σωματεία έκαναν αρκετές προόδους εδώ και μερικά χρόνια και σχεδόν όλες οι βιομηχανίες έχουν τις ενώσεις και τις αδελφότητές τους... Οι γυναίκες δεν γίνονται δεκτές ως μέλη των σωματείων.

Δεν υπάρχει νόμος στην Ελλάδα που να υποχρεώνει τους εργοδότες να αποζημιώσουν τους εργάτες που έπεσαν θύματα ατυχήματος, και οι ίδιοι οι εργάτες είναι πολύ φτωχοί ώστε να ασφαλιστούν για τους κινδύνους. Σε μερικές περιπτώσεις ο ιδιοκτήτης αναλαμβάνει να συνδράμει με έξοδά του τους εργαζόμενους σε αυτόν ή να τους πληρώσει τους μισθούς που έχασαν εξαιτίας κάποιας αρρώστιας. Οι Έλληνες είναι από τη φύση τους καλοί και φιλεύσπλαχνοι...

Η κυβέρνηση οφείλει να εκδώσει έναν ειδικό νόμο για την παιδική εργασία. Σε πολλά εργοστάσια, ιδιαίτερα στη Θεσσαλία, την Αρκαδία και τη Μεσσηνία, ξαφνιάστηκα από τη μικρή ηλικία των παιδιών που τα ανάγκαζαν να εργαστούν, αγόρια 8 έως

10 χρόνων και κορίτσια 6 ή 7 χρόνων. Οι αμοιβές τους, αν και είναι ελάχιστες, είναι καλοδεχούμενες από τις οικογένειές τους, γιατί συμπληρώνουν το πενιχρό οικογενειακό εισόδημα. Δεν είναι όμως αξιοθρήνητο να σκέφτεται κανείς ότι τόσο μικρά παιδιά εργάζονται έγκλειστα για 10 ή 12 ώρες σε τέτοια ατμόσφαιρα και με τέτοιους όρους εργασίας;

(Percy Martin, La Grèce nouvelle, Paris, Libraire orientale et americaine, 1913, σ. 176-177).

3. Οι οικονομικές συνθήκες κατά την περίοδο 1910-1922

Στην περίοδο 1910-1922, κατά την οποία η Ελλάδα βρισκόταν σε συνεχή Σπολεμική ετοιμότητα, εμφανίστηκε μια νέα πολιτική αντίληψη, που εκφράστηκε με τον Ελευθέριο Βενιζέλο και ονομάστηκε συνοπτικά «βενιζελισμός». Είναι δύσκολο να ορίσουμε με λίγα λόγια τι ακριβώς ήταν αυτή η πολιτική, στον οικονομικό όμως τομέα φαίνεται ότι ο βενιζελισμός θεωρούσε το ελληνικό κράτος ως μοχλό έκφρασης και ανάπτυξης του ελληνισμού. Το ελληνικό κράτος δηλαδή έπρεπε να επιδιώξει την ενσωμάτωση του εκτός συνόρων ελληνισμού και, με ενιαία εθνική και κρατική υπόσταση, να διεκδικήσει τη θέση του στον τότε σύγχρονο κόσμο. Αυτό προϋπέθετε όχι μόνο θεσμικό εκσυγχρονισμό, που θα καθιστούσε το κράτος αποτελεσματικό και αξιόπιστο, αλλά και γενικότερη προσήλωση στην ιδέα της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων του έθνους.

Ο Βενιζέλος δεν ήταν μόνος στη διαδικασία διαμόρφωσης και υλοποίησης των νέων επιλογών. Συσπείρωσε γύρω του μια δραστήρια αστική τάξη που εξακολουθούσε ακόμα να πλουτίζει σε όλη τη λεκάνη της ανατολικής Μεσογείου και που φιλοδοξούσε να κυριαρχήσει και πολιτικά στο χώρο όπου άπλωνε τις οικονομικές της δραστηριότητες. Κατά την περίοδο αυτή, υπήρχε ακόμα ισχυρή ελληνική οικονομική παρουσία στα λιμάνια της Νότιας Ρωσίας, στη λεκάνη του Δούναβη και το εσωτερικό της Ρουμανίας, στον Πόντο και τα μικρασιατικά παράλια, στην Κωνσταντινούπολη και τη Σμύρνη, τη Θεσσαλονίκη, την Αίγυπτο, το Σουδάν, την Αλεξάνδρεια. Όλος αυτός ο πλούτος μπορούσε να διασφαλιστεί μόνο μέσα από τη δημιουργία ενός ισχυρού εθνικού κέντρου, μιας περιφερειακής δύναμης ικανής να παρεμβαίνει και να προστατεύει τα συμφέροντα των πολιτών της. Επρόκειτο για ένα αίτημα αρκετά κρίσιμο, σε μια εποχή κατά την οποία πολλά εθνικιστικά κινήματα έκαναν αισθητή την παρουσία τους. Για τους λόγους αυτούς η Μεγάλη Ιδέα και οι προϋποθέσεις της –ο εκσυγχρονισμός του κράτους– αποτέλεσαν ισχυρά ιδεολογικά, πολιτικά και οικονομικά ερείσματα για τη διεκδίκηση της Μεγάλης Ελλάδας με πιθανότητες επιτυχίας. Χαρακτηριστικό είναι ότι στα χρόνια αυτά της μεγάλης προσπάθειας οι προϋπολογισμοί του κράτους ήταν συνήθως πλεονασματικοί. Το 1911 τα έσοδα του προϋπολογι-

σμού ήταν 240.000.000 και τα έξοδα μόνο 181.000.000 δραχμές, παρά τις αυξημένες στρατιωτικές δαπάνες.

Το 1910 οι πρόοδοι της εθνικής οικονομίας ήταν εμφανείς. Η αγροτική κρίση αντιμετωπίστηκε με την υπερπόντια μετανάστευση, η οποία, κατά την εποχή αυτή, πήρε μεγάλες διαστάσεις. Η μετανάστευση στις ΗΠΑ όχι μόνο εκτόνωσε τις κοινωνικές εντάσεις που δημιουργήσε η σταφιδική κρίση αλλά πολύ γρήγορα ενίσχυσε την οικονομία της υπαίθρου μέσω των πολύ σημαντικών εμβασμάτων των μεταναστών.

Πίνακας 8
Η ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ ΣΤΟ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟ
ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ 1896-1935

ΕΤΗ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ
1896-1900	11.000
1901-1905	51.000
1906-1910	122.000
1911-1915	128.000
1916-1920	67.000
1921-1925	50.000
1926-1930	41.000
1931-1935	15.000

Το κόστος των Βαλκανικών πολέμων ήταν σημαντικό, δεν κλόνησε όμως την εθνική οικονομία, όπως συνέβαινε με τις στρατιωτικές κινητοποιήσεις του 19ου αιώνα. Επιπλέον, στην περίπτωση αυτή, η Ελλάδα βγήκε ιδιαίτερα κερδισμένη από τον πόλεμο. Ενσωμάτωσε πλούσιες περιοχές (Ήπειρο, Δυτική και Κεντρική Μακεδονία, Νησιά του Αιγαίου, Κρήτη) και εκατομμύρια νέους κατοίκους. Τα εδάφη της αυξήθηκαν κατά 70% περίπου (από 65.000 σε 108.800 τετρ. χλμ.) και ο πληθυσμός της κατά 80% (από 2.700.000 σε 4.800.000 κατοίκους). Το κυριότερο όμως ήταν οι νέες οικονομικές προοπτικές. Τα νεοαποκτηθέντα εδάφη ήταν ως επί το πλείστον πεδινά και αρδευόμενα, πράγμα που δημιουργούσε άριστες προοπτικές για τη γεωργική παραγωγή. Το κύριο πρόβλημα ήταν η παρουσία ισχυρών μειονοτικών ομάδων στις περιοχές αυτές. Στη σχετικά ομοιογενή Ήπειρο, για παράδειγμα, δίπλα στους 166.000 Έλληνες υπήρχαν, το 1914, 38.000 μουσουλμάνοι (αλβανικής κυρίως καταγωγής) και μερικές χιλιάδες Εβραίοι. Οπωσδήποτε όμως, η Ελλάδα έγινε υπολογίσιμη πλέον δύναμη και η εμπιστοσύνη που ενέπνεε στις αγορές χρήματος και πιστώσεων αυξήθηκε σημαντικά. Η χώρα ήταν έτοιμη να αφιερωθεί στο δύσκολο έργο της ενσωμάτωσης των νέων περιοχών, όταν ξέσπασε, το καλοκαίρι του 1914, ο Α΄ Παγκόσμιος πόλεμος.

4. Ο Α΄ Παγκόσμιος πόλεμος

Η συμμετοχή της Ελλάδας στον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο έγινε κάτω από δύσκολες και περίπλοκες συνθήκες. Η σύγκρουση του παλατιού με τον Βενιζέλο, ο Διχασμός, όπως ονομάστηκε, η άσκοπη και δαπανηρή επιστράτευση του 1915, η δημιουργία της κυβέρνησης της Εθνικής Άμυνας στη Θεσσαλονίκη και η διάσπαση της χώρας σε δύο ουσιαστικά κράτη, ο συμμαχικός αποκλεισμός και οι συγκρούσεις, είχαν οπωσδήποτε μεγάλο οικονομικό και κοινωνικό κόστος και υπονόμισαν πολλά από τα κεκτημένα της προηγούμενης περιόδου. Όταν, με την επέμβαση των Συμμάχων, ενοποιήθηκε το 1917 η χώρα υπό τον Βενιζέλο, στάθηκε αδύνατο να αναλάβει, χωρίς εξωτερική αρωγή, το κόστος της συμμετοχής στον πόλεμο. Οι Σύμμαχοι προχώρησαν τότε σ' έναν ιδιόμορφο δανεισμό της χώρας, που θα είχε οδυνηρές συνέπειες στο μέλλον.

Η Γαλλία, η Μεγάλη Βρετανία και οι ΗΠΑ ενέκριναν κατ' αρχήν μεγάλα δάνεια προς την Ελλάδα: 12.000.000 λίρες Αγγλίας, 300.000.000 γαλλικά φράγκα και 50.000.000 δολάρια ΗΠΑ. Ο δανεισμός ήταν όμως θεωρητικός. Το ποσό αυτά δεν εκταμιεύτηκαν ούτε δόθηκαν στην Ελλάδα. Θεωρήθηκαν κάλυμμα για την έκδοση πρόσθετου χαρτονομίσματος, με το οποίο η κυβέρνηση Βενιζέλου θα χρηματοδοτούσε την πολεμική της προσπάθεια. Ένα είδος αποθέματος, δηλαδή, σε χρυσό και σε συνάλλαγμα, που δεν βρισκόταν όμως υπό τον έλεγχο της χώρας. Η Ελλάδα, πάντως, χρηματοδότησε με τον τρόπο αυτό την πολεμική συμμετοχή της στο μακεδονικό μέτωπο, την εκστρατεία στην Ουκρανία και την Κριμαία, και την πρώτη φάση της στρατιωτικής εμπλοκής στη Μικρά Ασία. Οι συνέπειες αυτής της ιδιόμορφης νομισματικής ισορροπίας δεν άργησαν να φανούν.

Το Νοέμβριο του 1920 η φιλοσυμμαχική κυβέρνηση του Βενιζέλου έχασε τις εκλογές και την εξουσία ανέλαβαν τα φιλοβασιλικά κόμματα που έσπευσαν να επαναφέρουν τον ανεπιθύμητο στους Συμμάχους βασιλιά Κωνσταντίνο. Οι Σύμμαχοι, σε αντίποινα, έσπευσαν να αποσύρουν την κάλυψη του χαρτονομίσματος και έτσι, ένα σημαντικό τμήμα της νομισματικής κυκλοφορίας βρέθηκε χωρίς αντίκρυσμα. Επιπλέον, από το 1918 και μετά, ο κρατικός ισολογισμός έκλεινε με παθητικό, ενώ ταυτόχρονα η παρουσία στη Μικρά Ασία εξελίχθηκε σε σκληρό και δαπανηρό πόλεμο. Το Μάρτιο του 1922 τα δημοσιονομικά δεδομένα έφτασαν σε πλήρες αδιέξοδο, το οποίο αντιμετωπίστηκε με έναν απρόσμενο τρόπο. Λίγους μήνες πριν από την κατάρρευση του Ελληνικού Μετώπου στη Μικρά Ασία, η Κυβέρνηση προέβη σε ένα πρωτότυπο εσωτερικό αναγκαστικό δάνειο, με διχοτόμηση του χαρτονομίσματος. Το αριστερό τμήμα εξακολουθούσε να κυκλοφορεί στο 50% της αναγραφόμενης αξίας, ενώ το δεξιό ανταλλάχθηκε με ομολογίες του Δημοσίου. Η επιχείρηση στέφθηκε από επιτυχία, το κράτος απέκτησε 1.200.000.000 δραχμές και το πείραμα επαναλήφθηκε το 1926. Φυσικά, ο

νομισματικός αυτός ελιγμός δεν στάθηκε ικανός να προλάβει τη Μικρασιατική καταστροφή και τις βαρύτερες συνέπειές της.

5. Η οικονομική ζωή κατά την περίοδο 1922-1936

Η καταστροφή του 1922 μετέβαλε τα δεδομένα της ελληνικής κοινωνίας. Η κεντρική παράμετρος, στο τέλος των πολύχρονων πολεμικών αναμετρήσεων, ήταν η άφιξη και η αποκατάσταση του πολύ σημαντικού ρεύματος προσφύγων. Υπολογίζεται ότι, μετά τη Μικρασιατική καταστροφή, έφτασαν στο ελληνικό κράτος 1.230.000 Έλληνες χριστιανοί και 45.000 Αρμένιοι πρόσφυγες. Στη θέση τους, 610.000 μουσουλμάνοι που κατοικούσαν στην Ελλάδα έφυγαν για την Τουρκία. Είναι αυτονόητο ότι το ανθρώπινο αυτό κύμα ανέτρεψε όλες τις ισορροπίες και τα δεδομένα της ελληνικής οικονομίας και κοινωνίας. Εκατό χρόνια μετά την Επανάσταση του 1821, το ελληνικό κράτος υποχρεώθηκε σε μία νέα αρχή.

Η άφιξη των προσφύγων, πέρα από το γεγονός ότι αποτέλεσε μία πρωτοφανή ανθρώπινη τραγωδία, λειτούργησε ως καταλύτης στη δυναμική της ελληνικής κοινωνίας. Οι χρόνιες ανεπάρκειες της ελληνικής διοίκησης έπρεπε, για παρά-

Πρόσφυγες αμέσως μετά την άφιξή τους στην Ελλάδα

δειγμα, να ξεπεραστούν ταχύτατα, για να αποφευχθεί μια ολική καταστροφή. Ήδη, το 1923 και το 1924, οι θάνατοι από τις αρρώστιες-μάστιγες της εποχής, τη φυματίωση και την ελονοσία, πολλαπλασιάστηκαν, κάνοντας αναγκαίες και επείγουσες τις αποτελεσματικές παρεμβάσεις. Η πολιτική αστάθεια, τα μίσση του διχασμού, η ανακήρυξη της δημοκρατίας, οι επεμβάσεις του στρατού και οι απόπειρες πραξικοπημάτων συσκοτίζουν το ζήτημα της αποτελεσματικότητας του κράτους και της διοίκησης. Στην πραγματικότητα, η αντίδραση του κρατικού μηχανισμού ήταν μάλλον επαρκής σε σχέση με το μέγεθος του προβλήματος. Αξιοποίησε με τον καλύτερο τρόπο το μόνο κεφάλαιο που ουσιαστικά διέθετε: τις μουσουλμανικές περιουσίες που υπολογίζονταν σε πέντε ως δέκα δισεκατομμύρια δραχμές. Ταυτόχρονα, η εξωτερική βοήθεια λειτούργησε συμπληρωματικά με τον πιο αποτελεσματικό τρόπο.

6. Η ελληνική οικονομία κατά την περίοδο του μεσοπολέμου

Η Ελλάδα του μεσοπολέμου (1919-1939), παρά το κόστος της μικρασιατικής συμφοράς, είχε αποκτήσει μια σειρά από πλεονεκτήματα, που επέτρεπαν τη θετική οικονομική της πορεία. Σε αντίθεση με πολλά γειτονικά της κράτη είχε ομογενοποιηθεί εθνικά, καθώς οι μειονότητες αντιπροσώπευαν πλέον λιγότερο του 7% του συνολικού πληθυσμού. Είχε ολοκληρώσει την αγροτική της μεταρρύθμιση και είχε προωθήσει την αστικοποίησή της: το 1/3 του πληθυσμού ζούσε πλέον σε μεγάλα αστικά κέντρα. Ταυτόχρονα, κάτω από το βάρος των πιέσεων είχε βελτιώσει τις υποδομές της και είχε υιοθετήσει αναπτυξιακές πολιτικές. Με λίγα λόγια είχε λύσει πολλά από τα προβλήματα που εξακολούθησαν για πολύ καιρό να ταλανίζουν τα υπόλοιπα βαλκανικά κράτη. Τέλος, θα μπορούσαμε να προσθέσουμε στα θετικά τη συγκέντρωση των Ελλήνων στο πλαίσιο του εθνικού τους κράτους και την εξάλειψη του ελληνικού κοσμοπολιτισμού που συχνά υπήρξε αιτία για να αντιμετωπίζεται η Ελλάδα ως δευτερεύον πεδίο ανάπτυξης οικονομικών δραστηριοτήτων. Η ανάπτυξη της Ελλάδας ενδιέφερε πλέον όλους τους Έλληνες.

Επιπλέον, οι πρόσφυγες είχαν φέρει μαζί τους τις γνώσεις, τον πολιτισμό τους και μια ισχυρή διάθεση για εργασία. Πέρα από τις επιτυχείς ή ανεπιτυχείς προσπάθειες των αρχών για αποκατάσταση των ξεριζωμένων, θεμέλιο της όλης προσπάθειας ήταν η διάθεση των ανθρώπων να εργαστούν σκληρά για να ξαναδημιουργήσουν αυτά που έχασαν μέσα στην καταστροφή.

7. Οι μεγάλες επενδύσεις

Οι ραγδαίες αλλαγές, τις οποίες προκάλεσαν στη χώρα οι συνέπειες του Μικρασιατικού πολέμου, ανέδειξαν την ανάγκη για σημαντικές επενδύσεις στις υποδομές της χώρας. Το πολεοδομικό συγκρότημα της Αθήνας, για παράδειγμα, ξεπέρασε, με την έλευση των προσφύγων, το 1.000.000 κατοίκους και, φυσικά, δεν μπορούσε πλέον να υδρεύεται με το χρονολογούμενο από τους ρωμαϊκούς χρόνους Αδριάνειο Υδραγωγείο. Τη λύση του ζητήματος ανέλαβε το 1925 η αμερικανική εταιρεία ΟΥΛΕΝ, με την κατασκευή του φράγματος και της τεχνητής λίμνης στο Μαραθώνα. Την ίδια περίπου εποχή η βρετανική εταιρεία ΠΑΟΥΕΡ ανέλαβε την εγκατάσταση μονάδων παραγωγής ηλεκτρικού ρεύματος στην πρωτεύουσα αλλά και τη δημιουργία σύγχρονου δικτύου αστικών συγκοινωνιών, βασισμένου σε ηλεκτροκίνητα τραμ και λεωφορεία. Επενδύσεις έγιναν στο τηλεφωνικό δίκτυο από γερμανικές εταιρείες, στους δρόμους και στη διεύθυνση των χειμάρρων, οι οποίοι μέχρι τότε συχνά προκαλούσαν πλημμύρες και καταστροφές στο λεκανοπέδιο της Αττικής.

Ανάλογες προσπάθειες έγιναν και στις υποδομές της υπόλοιπης χώρας, με εγχειρίσματα έργα, τα οποία είχαν ως συνέπεια την αύξηση των καλλιεργούμενων εδαφών.

8. Η Τράπεζα της Ελλάδος

Το 1927, με αφορμή το αίτημα της Ελλάδας στην Κοινωνία των Εθνών για παροχή πρόσθετου δανείου, τέθηκε το ζήτημα της δημιουργίας μιας κεντρικής κρατικής τράπεζας, που θα αναλάμβανε τη διαχείριση των χρεών, την έκδοση χαρτονομίσματος και την ενιαία εφαρμογή της κυβερνητικής οικονομικής πολιτικής. Παρά τις αντιδράσεις της Εθνικής Τράπεζας και κάτω από την πίεση των ξένων συμβούλων, το Μάιο του 1927 ιδρύθηκε η Τράπεζα της Ελλάδος, η οποία άρχισε τη λειτουργία της ένα χρόνο αργότερα. Πολύ γρήγορα πέτυχε σταθερές ισοτιμίες της δραχμής με τα ξένα νομίσματα, στηρίζοντας την έκδοση χαρτονομίσματος στα αποθέματά της σε χρυσό και συνάλλαγμα και εξασφαλίζοντας τη μετατρεψιμότητα του εθνικού νομίσματος σε χρυσό. Η επιτυχία αυτή οδήγησε τα δημόσια οικονομικά σε περίοδο ευφορίας, βελτίωσε την πιστοληπτική ικανότητα του κράτους, ενίσχυσε την εισροή συναλλάγματος και τις επενδύσεις και προκάλεσε μία ισχυρή δυναμική που επέτρεψε τις σημαντικές πολιτικές, θεσμικές και οικονομικές πρωτοβουλίες της τελευταίας κυβέρνησης του Ελευθερίου Βενιζέλου (1928-1932). Η περίοδος αυτή κράτησε μέχρι τις αρχές του 1932, οπότε εκδηλώθηκαν στη χώρα οι συνέπειες της μεγάλης οικονομικής κρίσης, που ξεκίνησε από τη Νέα Υόρκη το 1929.

9. Η κρίση του 1932

Η παγκόσμια οικονομική κρίση έφτασε στην Ελλάδα σε μία εποχή «ευημερίας». Η «ευημερία» σήμαινε ότι η εμπιστοσύνη των Ελλήνων σε ένα καλύτερο οικονομικά μέλλον είχε αποκατασταθεί, οι σκοτεινές εποχές της δεκαετίας του 1920 έδειχναν να απομακρύνονται, οι πληγές έκλειναν, η φτώχεια περιοριζόταν και το ελληνικό κράτος έδειχνε να σχεδιάζει το μέλλον με μεγαλύτερη αυτοπεποίθηση και αισιοδοξία.

Οι προσπάθειες της ελληνικής κυβέρνησης να αποτρέψει την κρίση εξάντλησαν τα αποθέματα της χώρας σε χρυσό και συνάλλαγμα. Την άνοιξη του 1932, όμως, η κυβέρνηση δεν μπόρεσε να αποφύγει την αναστολή της μετατρεψιμότητας του εθνικού νομίσματος, καθώς και την αναστολή εξυπηρέτησης των εξωτερικών δανείων. Έτσι εγκαινιάστηκε μια περίοδος ισχυρού κρατικού παρεμβατισμού στα οικονομικά ζητήματα, ιδιαίτερα στις εξωτερικές συναλλαγές, και μια πολιτική προστατευτισμού, με σκοπό την αυτάρκεια της χώρας. Η Ελλάδα μπήκε με τη σειρά της στο χώρο της κλειστής οικονομίας, όπου οι συναλλαγές καθορίζονταν περισσότερο από γραφειοκρατικές διαδικασίες παρά από ελεύθερες οικονομικές συμφωνίες.

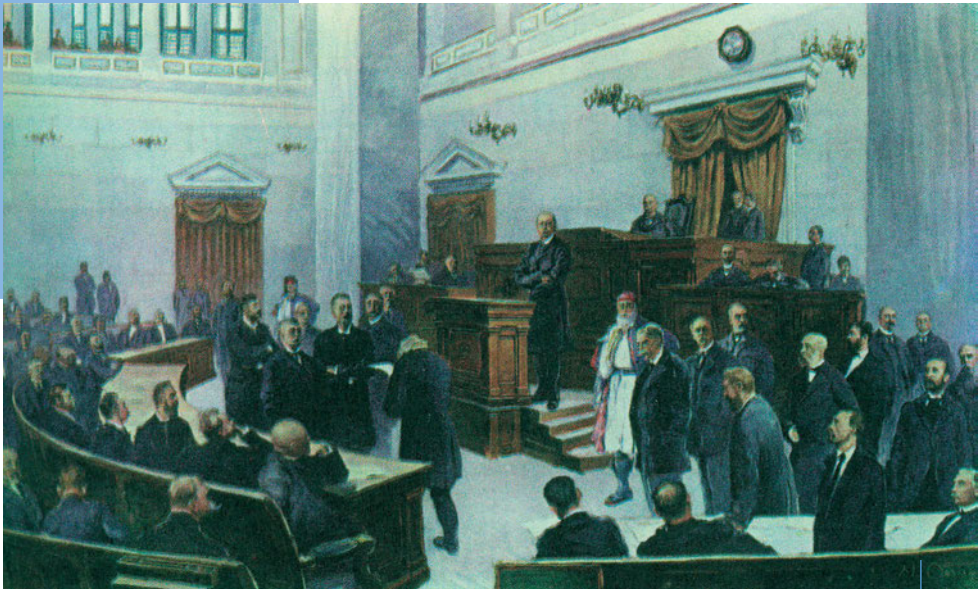
Στο εξωτερικό εμπόριο κυριάρχησε προοδευτικά η μέθοδος του διακανονισμού «κλήρικ». Οι διεθνείς συναλλαγές δεν γίνονταν, δηλαδή, με βάση το μετατρέψιμο συνάλλαγμα αλλά με βάση διακρατικές συμφωνίες που κοστολογούσαν τα προς ανταλλαγή προϊόντα και φρόντιζαν να ισοσκελίσουν την αξία των εισαγωγών με την αντίστοιχη των εξαγωγών, στο πλαίσιο ειδικών λογαριασμών. Για μια χώρα, όπως η Ελλάδα, όπου οι συναλλαγές με το εξωτερικό ήταν έντονα ελλειμματικές, η διαδικασία αυτή, πέρα από τα αρνητικά, είχε και θετικά στοιχεία.

Οι πιο σημαντικές επιπτώσεις, όμως, αυτών των εξελίξεων βρίσκονταν στο πολιτικό πεδίο. Τα ισχυρά συγκεντρωτικά κράτη που αναδείχθηκαν μέσα απ' αυτές τις διαδικασίες, προκαλούσαν την ανάδειξη και την κυριαρχία ολοκληρωτικών κινημάτων και καθεστώτων σε πολλά ευρωπαϊκά κράτη. Καθώς προχωρούσε η δεκαετία της κρίσης, η δεκαετία του 1930, ολοένα και περισσότερα κράτη αποκτούσαν δικτατορικά ή φασιστικά καθεστώτα. Η Ελλάδα δεν ξέφυγε από το γενικό κανόνα. Στις 4 Αυγούστου του 1936 ο Ιωάννης Μεταξάς, με την ανοχή του παλατιού, προχώρησε στην κατάλυση του κοινοβουλευτικού καθεστώτος και στην επιβολή δικτατορίας.

**Η ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΚΑΙ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ
ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΚΟΜΜΑΤΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ
(1821-1936)**

*Σκηνή από συνεδρίαση της Βουλής του 1887-1890, με τις
κυριότερες πολιτικές προσωπικότητες της εποχής.
Αθήνα, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο*

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης δημιουργήθηκε το πλαίσιο μέσα στο οποίο διαμορφώθηκαν οι αντιλήψεις σχετικά με την προστασία και προβολή των συμφερόντων ατόμων και κοινωνικών ομάδων, καθώς και με την οργάνωση και τη λειτουργία του κράτους και των θεσμών. Στο πλαίσιο αυτό εντάσσεται και η συγκρότηση πολιτικών κομμάτων. Τη διαμόρφωση και τη λειτουργία των κομμάτων, τις ιδεολογικές τους συνιστώσες, τα πολιτικά τους προγράμματα και τη συμπεριφορά τους στο δημόσιο βίο θα παρακολουθήσουμε στο κείμενο που ακολουθεί. Η εξεταζόμενη περίοδος εκτείνεται έως το 1936, οπότε ολοκληρώνεται μία φάση της ιστορίας μας, καθώς για μεγάλο χρονικό διάστημα καταλύεται το πολίτευμα της χώρας, στην αρχή από τον Ι. Μεταξά και στη συνέχεια από τις αρχές της γερμανικής κατοχής. Η μεταπολεμική περίοδος αποτελεί ένα διαφορετικό κεφάλαιο της ελληνικής ιστορίας.

Α. ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΣ ΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΠΕΛΑΤΕΙΑΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ (1821-1843)

1. Πελατειακά δίκτυα επί τουρκοκρατίας

Κατά την προεπαναστατική περίοδο, για αντικειμενικούς λόγους, οι Έλληνες δεν είχαν τη δυνατότητα να συγκροτήσουν πολιτικά κόμματα. Υπήρχε όμως μια άλλη μορφή υποστήριξης των συμφερόντων τους, τα πελατειακά δίκτυα¹, στην οργάνωση των οποίων οδήγησαν οι εξής λόγοι:

- ο ανταγωνισμός μεταξύ προσώπων για την κατάληψη θέσεων εξουσίας,
- η ελλιπής παροχή προστασίας από μέρους της οθωμανικής διοίκησης προς τους υπηκόους της σε περιπτώσεις αυθαιρεσιών,
- η απουσία συστήματος κοινωνικής πρόνοιας, πράγμα που δημιουργούσε διαρκή αίσθηση αβεβαιότητας στους ανθρώπους.

Οι παραπάνω λόγοι οδηγούσαν τους υπηκόους να καταφεύγουν σε μη κρατικούς φορείς, οι οποίοι θα τους παρείχαν τη στοιχειώδη ασφάλεια. Ο πρώτος φορέας ήταν η ευρύτερη οικογένεια. Κάθε οικογένεια συνδεόταν οριζόντια με άλλες οικογένειες και κάθετα με *πάτρωνες-προστάτες* και τις οικογένειές τους, που είχαν υψηλότερη κοινωνική θέση. Στην Πελοπόννησο, για παράδειγμα, κατά την περίοδο 1715-1821 αναπτύχθηκαν δύο μεγάλα δίκτυα *πατρωνίας*, στην κορυφή των οποίων βρίσκονταν οικογένειες προκρίτων. Ανάμεσα σ' αυτές επικρατούσε έντονος ανταγωνισμός για την άσκηση επιρροής σε όλα τα επίπεδα της δημόσιας ζωής και για την κατάληψη των δημοσίων θέσεων. Στη Στερεά Ελλάδα φορείς της πατρωνίας ήταν μεγαλοαρματολοί. Στα νησιά, εξάλλου, στην ηγεσία των δικτύων πατρωνίας βρίσκονταν οι οικογένειες των μεγάλων πλοιοκτητών.

Τα κατοπινά κόμματα² δεν αποτελούν απλή μετεξέλιξη των δικτύων πατρων-

1 Η σχέση *πελατείας* είναι μία σχέση εκούσιας διπολικής ανταλλαγής ανάμεσα σε κοινωνικούς φορείς άνισης κοινωνικής και οικονομικής ισχύος, που στηρίζεται στην αμοιβαία ανάληψη υποχρεώσεων παροχής ορισμένων διαφορετικών υπηρεσιών, χωρίς το πλέγμα αυτό των υποχρεώσεων να εντάσσεται σ' ένα δεδομένο έννομο ή οπωσδήποτε θεσμοποιημένο σύστημα αξιολογικών κανόνων συμπεριφοράς και αντιστοίχων κυρώσεων.

Γεώργιος Κοντογιώργης (επιμ.): Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα. Αθήνα 1977, σ. 76

2 *Κόμμα*: ένωση πολιτών, οι οποίοι έχουν συσσωματωθεί λόγω κοινών πολιτικών απόψεων, συμφερόντων και στόχων, ώστε να κατακτήσουν μέσω της κατοχής πολιτικών ηγετικών θέσεων τόση εξουσία μέσα σε ένα κράτος..., ώστε να μπορούν να πραγματοποιήσουν τους πολιτικούς τους σκοπούς.

Reinhard Beck: Sachwörter buch der Politik. Στουτγάρδη 1986.

3

Η πολιτική αποτελούσε, κοντά στα άλλα, και σημαντική οικονομική δραστηριότητα: ήταν δηλαδή τρόπος βιοπορισμού που τον επιδίωκαν και τον εξασφάλιζαν από ποικίλες, κάποτε και ανορθόδοξες πηγές. Η πεποίθηση ότι η κατάκτηση μιας θέσεως έδινε τη δυνατότητα στον κάτοχό της να προάγει, περισσότερο και από το γενικό καλό, τα προσωπικά του συμφέροντα μεταφέρθηκε και διατηρήθηκε στον κρατικό μηχανισμό, όταν με την επιτυχία της Επανάστασης το ίδιο το κράτος έγινε αντικείμενο ανταγωνισμού μεταξύ των Ελλήνων. Η νομιμοφροσύνη απέναντι στην οικογένεια, που ως ομάδα κοινωνική είχε αποκτήσει προτεραιότητα απέναντι στο έθνος, το προσωπικό συμφέρον, επίσης, έκαναν το άτομο να αποβλέπει συχνά στην εκμετάλλευση της κρατικής μηχανής προς όφελος των συγγενών και των φίλων του, σε βάρος των αντιπάλων του.

Ιωάννης Πετρόπουλος - Αικατερίνη Κουμαριανού: ΙΕΕ, ΙΓ, σ. 27.

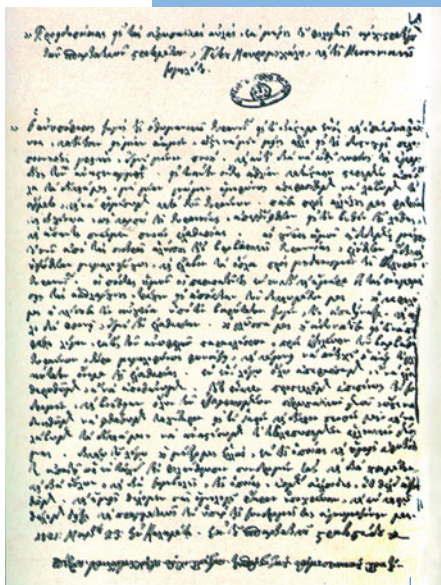
νίας. Επί τουρκοκρατίας το πολιτικό πλαίσιο ήταν δεδομένο και αναμφισβήτητο: η οθωμανική κυριαρχία. Τα ζητήματα στα οποία μπορούσαν να εκφραστούν διαφωνίες και διαφορετικές απόψεις ήταν είτε η διεκδίκηση δημοσίων αξιωμάτων είτε η αντιμετώπιση μικροπροβλημάτων της καθημερινής ζωής, περισσότερο «τεχνικής» υφής, όπως π.χ. ζητήματα δημοσίων έργων. Οι φορείς της πατρωνίας δεν είχαν λόγο σε ζητήματα που άπτονταν της νομοθεσίας ή της εξωτερικής πολιτικής, και επομένως τα δίκτυα πατρωνίας δεν διαμόρφωναν διαφορετικές πολιτικές απόψεις³. Γενικότερα, τα δίκτυα πατρωνίας δεν λειτουργούσαν κάτω από τους ίδιους όρους και δεν ανταποκρίνονταν στις ίδιες ανάγκες με τα κατοπινά κόμματα.

2. Η διαμόρφωση νέων δεδομένων κατά την Επανάσταση

Όσο οι Έλληνες ήταν υπόδουλοι, σε γενικές γραμμές τηρούσαν κοινή στάση απέναντι στον κατακτητή. Όταν άρχισε η εκδίωξη των Τούρκων, άρχισαν οι συγκρούσεις μεταξύ των μέχρι τότε ομοιοσύντων. Το βασικότερο ζήτημα αφορούσε το ποιος και πώς θα διαχειριζόταν την εξουσία. Μια σειρά γεγονότων, που σχετίζονται με τη διαμόρφωση διαφορετικών απόψεων για το ζήτημα αυτό, οδήγησαν σ' ένα προστάδιο διαμόρφωσης των πρώτων πολιτικών κομμάτων. Τα γεγονότα αυτά συνδέονται με την κάθοδο του *Δημητρίου Υψηλάντη* στην επαναστατημένη Πελοπόννησο, ως πληρεξουσίου του αδελφού του *Αλεξάνδρου*, Γενικού Επιτρόπου της Φιλικής Εταιρείας, με σκοπό την ανάληψη της ηγεσίας της Επανάστασης. Όταν ο Δημ. Υψηλάντης έφτασε στην Ύδρα, οι Πελοποννήσιοι είχαν ήδη ορίσει από μόνοι τους κυβερνητικά όργανα τοπικής εμβέλειας. Ο Υψηλάντης θέλησε να επιβάλει ένα δικό του «Γενικό Οργανισμό της Πελοποννήσου», που θα του επέτρεπε να συγκεντρώσει τη στρατιωτική και πολιτική εξου-

σία στα χέρια του. Οι πρόκριτοι δεν το αποδέχθηκαν και με δυσκολία αποσοβήθηκε η σύρραξη. Η αντίθεση μεταξύ των δύο πλευρών δεν είχε ως αντικείμενο μόνο το ποιος θα κατείχε πραγματικά την εξουσία, αλλά αφορούσε και τη δομή τού υπό ίδρυση κρατικού οργανισμού. Ο Υψηλάντης πρότεινε τη δημιουργία συγκεντρωτικού συστήματος διακυβέρνησης, ώστε να εξασφαλιστούν οι οικονομικοί πόροι για τη συνέχιση του αγώνα και η πειθαρχία στο στράτευμα. Θεωρούσε ότι οι τοπικιστικές τάσεις αποτελούσαν εμπόδιο για την οργάνωση του Αγώνα. Οι πρόκριτοι, έχοντας διαφορετικές επιδιώξεις, ήθελαν να είναι όλοι υπεύθυνοι για όλα. Συγκροτήθηκαν λοιπόν οι πρώτες παρατάξεις.

Το «Προσωρινόν Πολίτευμα» της Επιδάουρου, το πρώτο σύνταγμα της Επανάστασης, ψηφισμένο από την Α΄ Εθνοσυνέλευση⁴, έδωσε το 1822 λύση στο πρόβλημα της ηγεσίας του Αγώνα, με τον αντιαπολυταρχικό χαρακτήρα του και τη θέσπιση πολυαρχικής εξουσίας. Ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος κατόρθωσε να γίνει ρυθμιστής της κατάστασης, έχοντας εξασφαλίσει για τον κύκλο του και για τους προκρίτους την εξουσία, ενώ αγνοήθηκαν ο Κολοκοτρώνης και ο Υψηλάντης. Έτσι δημιουργήθηκε ρήγμα στις σχέσεις μεταξύ στρατιωτικών και προκρίτων.

Η Προκήρυξη του Πετρόμπεη Μαυρομιχάλη, «αρχιστρατήγου των Σπαρτιατικών στρατευμάτων» και της «Μεσσηνιακής Συγκλήτου», απευθυνόμενη «εις τας ευρωπαϊκάς αιχάς», γραμμένη στις 23-3-1821, αποσκοπούσε στο να καταστήσει γνωστούς τους σκοπούς της επανάστασης. (Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών της Μεγάλης Βρετανίας)

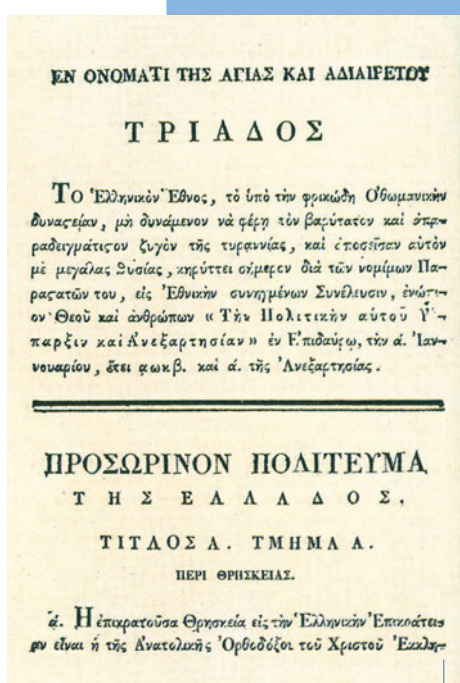
4

Η Α΄ ΕΘΝΟΣΥΝΕΛΕΥΣΗ

...συνήλθον εις Επίδαυρον οι πρώτοι νομοθέται της Ελλάδος. Οι δε νεώτεροι, οι ευτυχήσαντες ν΄ ανοίξωσι τους οφθαλμούς προς ήλιον μη σκοτιζόμενον υπό νεφών δουλείας, να πατήσωσι γην ελευθέραν, ν΄ αναπνεύσωσιν αέρα ελεύθερον, αυτοί οι κληρονομήσαντες το ανεκτίμητον δικαίωμα του συνέρχεσθαι και συνδιαλέγεσθαι και συζητείν, αδυνατούσι να φαντασθώσι τον έξαλλον ενθουσιασμόν του έθνους, ότε μετά τυραννίαν τετρακοσίων σχεδόν ετών συνήρχετο δι΄ αντιπροσώπων ίνα βουλευθή κυριαρχικώς περί των οικείων συμφερόντων. Οι δ΄ επιζήσαντες διηγούντο ότι δάκρυα έρρεον από των οφθαλμών πάντων, και ως εν τη ημέρα της Αναστάσεως ανταπεδίδοντο ασπασμοί.

Νικόλαος Δραγουμός: *Ιστορικοί Αναμνήσεις*, Αθήνα 1973, τ. 1, σ. 30-31.

Στη Β΄ Εθνοσυνέλευση του Άστρους, το 1823, ο ανταγωνισμός για την εξουσία πήρε μεγάλες διαστάσεις. Συγκροτήθηκαν δύο ισχυρά κόμματα, των *προκρίτων* και των *κλεφτοκαπεταναίων*. Οι τελευταίοι είχαν αποκτήσει μεγάλη δύναμη μετά τις πρώτες πολεμικές επιτυχίες. Τη δύναμή τους αυτή προσπάθησαν να εκμηδενίσουν οι πρόκριτοι, υποστηρίζοντας ότι η ηγεσία της επανάστασης ανήκει σε εκείνους που ξέρουν να κάνουν πολιτικούς χειρισμούς. Οι κλεφτοκαπεταναίοι αντέτειναν ότι η εξουσία ανήκει σ' εκείνους που διεξάγουν τον πόλεμο. Οι πρόκριτοι κατόρθωσαν να συγκεντρώσουν την εξουσία στα χέρια τους, καταλαμβάνοντας εκείνοι τις κυβερνητικές θέσεις. Ακολούθησε διχασμός, καθώς κυριάρχησαν οι προσωπικές φιλοδοξίες, το φατριαστικό και τοπικιστικό πνεύμα. Ο διχασμός εξελίχθηκε σε εμφύλιο πόλεμο κατά το πρώτο εξάμηνο του 1824⁵. Μετά την επικράτηση των προκρίτων, η διαμάχη τελείωσε με αμνηστία. Το δεύτερο εξάμηνο του 1824 δημιουργήθηκαν νέα αντιμαχόμενα στρατόπεδα, τα οποία συγκροτήθηκαν με τοπικιστικά κριτήρια. Το ένα αποτελούσαν Πελοποννήσιοι πρόκριτοι και στρατιωτικοί, και το άλλο Υδραίιοι και Σπετσιώτες, υποστηριζόμενοι από Ρουμελιώτες οπλαρχηγούς. Ο δεύτερος εμφύλιος πόλεμος, πρωτοφανής σε αγριότητα, τελείωσε με νίκη των νησιωτών. Κατά το 1825, στο στρατόπεδο των νικητών άρχισε να διαμορφώνεται το μελλοντικό αγγλικό (υπό τον *Μαυροκορδάτο*) και το γαλλικό (υπό τον *Κωλέττη*) κόμμα.

Ἡ πρώτη σελίδα του πρώτου συντάγματος της Επανάστασης, τυπωμένου το 1822. (Αθήνα, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο)

5

Κατά τα μέσα Ιανουαρίου ο Μακεδόνας αγωνιστής Νικόλαος Κασομούλης, περνώντας από τα χωριά της Αχαΐας, έβλεπε στα πρόσωπα των χωρικών ζωγραφισμένο ακόμη τον τρόπο από τα δεινά που είχαν περάσει... Η τωρινή συμφορά τους τους θύμιζε τα παθήματα των πατέρων τους από τους Τούρκους κατά την επανάσταση του 1770...

Απόστολος Βακαλόπουλος:
Η επανάσταση κατά το 1825. ΙΕΕ, ΙΒ, σ. 373.

Γύρω απ' αυτά τα κόμματα, καθώς και από ένα τρίτο, το ρωσικό, συσπειρώθηκαν οι πληρεξούσιοι στην Γ' Εθνοσυνέλευση⁶.

Η ύπαρξη των πρώτων κομμάτων ήταν πλέον δεδομένη. Αυτό άλλωστε φαίνεται και από την κίνηση του *Καποδίστρια* να επανδρώσει ένα συμβουλευτικό όργανο, το «Πανελλήνιον», με αντιπροσώπους και των τριών παρατάξεων, προκειμένου να εξασφαλιστεί εσωτερική ειρήνη⁷.

Τα πρώτα τρία ελληνικά κόμματα ονομάστηκαν το καθένα (από τους αντιπάλους του) με το όνομα μίας μεγάλης Δύναμης. Το όνομά τους υπονοούσε ότι επρόκειτο για κέντρα εξυπηρέτησης των συμφερόντων των Δυνάμεων αυτών στον ελληνικό χώρο. Έχει υποστηριχθεί ότι τον πυρήνα αυτών των κομμάτων αποτελούσαν ευνοούμενοι των ξένων προξενείων στην Οθωμανική αυτοκρατορία, γύρω από τους οποίους συσπειρώθηκαν και άλλοι, οι οποίοι προσδοκούσαν να εξασφαλίσουν μετεπαναστατικά εύκολη προσωπική ανέλιξη και προστασία από τους αντιπάλους. Η άποψη όμως αυτή δεν επιβεβαιώνεται από τα γεγονότα. Η στάση των κομμάτων δεν διαμορφωνόταν από τις επιλογές των Δυνάμεων αλλά από τις επιδιώξεις σχετικά με τα προβλήματα που αντιμετώπιζε το υπό δημιουργία κράτος, οι οποίες ήταν συχνά αντίθετες προς τις επιδιώξεις των Δυνάμεων.

6

ΑΠΟ ΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ ΤΗΣ Γ' ΕΘΝΟΣΥΝΕΛΕΥΣΗΣ (ΤΡΟΙΖΗΝΑΣ):

5. Η κυριαρχία ενυπάρχει εις το Έθνος: πάσα εξουσία πηγάζει εξ αυτού, και υπάρχει υπέρ αυτού.
7. Όλοι οι Έλληνες είναι ίσοι ενώπιον των νόμων.
36. Η κυριαρχία του Έθνους διαιρείται εις τρεις εξουσίας: Νομοθετικήν, Νομοτελεστικήν και Δικαστικήν.
37. Η νομοθετική κατασκευάζει τους νόμους.
38. Η Νομοτελεστική επικυρώνει αυτούς κατά το 73 άρθρον και τους εκτελεί.
39. Η Δικαστική τους προσαρμόζει.
40. Η Νομοθετική εξουσία ανήκει ιδιαίτέρως εις το σώμα των Αντιπροσώπων του λαού, το οποίον ονομάζεται Βουλή.
41. Η νομοτελεστική ανήκει εις ένα μόνον, ονομαζόμενον Κυβερνήτην, έχοντα διαφόρους υπ' αυτόν Γραμματείς της Επικρατείας.
42. Η Δικαστική εις τα διάφορα δικαστήρια.

7

Η ΕΠΙΛΟΓΗ ΤΩΝ ΜΕΛΩΝ ΤΟΥ ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟΥ

Ο Καποδίστριας... προχώρησε μεθοδικά στην εκλογή των προσώπων για την πλήρωση των ανωτάτων κυβερνητικών θέσεων. Επιδίωξε πρώτα να τις επανδρώσει με πρόσωπα ικανά να ανταποκριθούν με επιτυχία στα σοβαρά καθήκοντά τους, αλλά παράλληλα να ικανοποιήσει κατά το δυνατόν και τις δικαίες προσωπικές φιλοδοξίες: τέλος προσπάθησε να ικανοποιηθούν τα τρία κόμματα, όπως και οι διάφορες περιοχές της χώρας, ώστε να αποφευχθούν δυσαρέσκειες και παρεξηγήσεις τόσο στο εσωτερικό όσο και στο εξωτερικό.

Αλέξανδρος Δεσποτόπουλος: ΙΕΕ, ΙΒ, σ. 484.

3. Τα πρώτα ελληνικά κόμματα

α. Το αγγλικό κόμμα

Με το αγγλικό κόμμα συμπαρατάχθηκαν πρόκριτοι, στρατιωτικοί, λόγιοι και έμποροι που είχαν σπουδάσει ή διαμείνει στη Δυτική Ευρώπη, με κύριο χαρακτηριστικό τους τις εθνικιστικές και δημοκρατικές ιδέες. Αισθάνονταν την ανάγκη ενός κράτους δικαίου, το οποίο θα τους εξασφάλιζε την περιουσία και τις επαγγελματικές τους δραστηριότητες.

Οι ηγέτες και οι οπαδοί του αγγλικού κόμματος ξεκινούσαν από τη σκέψη που είχε ωριμάσει από τις αρχές της δεκαετίας του 1820, ότι ένα ελληνικό κράτος θα μπορούσε να ιδρυθεί και να έχει ασφαλή σύνορα μόνο με την υποστήριξη της Αγγλίας. Όταν μάλιστα θα κατέρρεε η Οθωμανική αυτοκρατορία, θα μπορούσε να διευρύνει τα εδαφικά του όρια. Ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος, ηγέτης του αγγλικού κόμματος, περίμενε την υποστήριξη της Βρετανίας στις εδαφικές διεκδικήσεις της Ελλάδας, ενώ η Βρετανία έπαιρνε σαφή θέση υπέρ της ακεραιότητας της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Ο Έλληνας πολιτικός πίστευε ότι η προϊούσα διάλυση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας θα ανάγκαζε την Αγγλία να επιλέξει τη συμμαχία της Ελλάδας στην περιοχή, ως φραγμό στα επεκτατικά σχέδια της Ρωσίας. Το αγγλικό κόμμα, λοιπόν, θεωρούσε ότι οι Έλληνες έπρεπε να συγκροτήσουν έναν ισχυρό κρατικό οργανισμό και να αναμένουν τις εξελίξεις στην Οθωμανική αυτοκρατορία.

Οι επιλογές του αγγλικού κόμματος επηρεάζονταν και από την αντίληψη ότι η Βρετανία αποτελούσε πρότυπο για την εξέλιξη της εσωτερικής κατάστασης της χώρας. Ως θεμελιώδεις αρχές του πολιτικού συστήματος, το αγγλικό κόμμα θεωρούσε το κοινοβουλευτικό αντιπροσωπευτικό σύστημα και τη διάκριση των εξουσιών, αρχές τις οποίες υποστήριξε σε όλη τη διάρκεια του απελευθερωτικού αγώνα. Ο Μαυροκορδάτος στην αρχή ήθελε να οριστεί η κρατική οργάνωση με γραπτό σύνταγμα, αργότερα όμως τροποποίησε τη θέση του και έβλεπε το σύνταγμα ως την τελική πράξη μιας σειράς εσωτερικών μεταρρυθμίσεων

Ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος, ηγέτης του αγγλικού κόμματος, υπήρξε κορυφαία πολιτική προσωπικότητα, τόσο κατά τη διάρκεια της επανάστασης όσο και επί βασιλείας του Όθωνα. (Αθήνα, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο)

εκλογή των κοινοτικών συμβουλίων, ανεξαρτησία της δικαιοσύνης, ελευθερία του τύπου και συγκρότηση εθνικού στρατού. Επίσης επιζητούσε τον περιορισμό της κρατικής εξουσίας, ατομικές ελευθερίες και αυτοκέφαλη ελληνική εκκλησία, χωρίς δεσμεύσεις από το Πατριαρχείο. Σ' ένα δεύτερο στάδιο επιζητούσε γραπτό σύνταγμα, κράτος δικαίου και κοινοβουλευτικό έλεγχο των πράξεων της κυβέρνησης. Γενικότερα, το αγγλικό κόμμα υποστήριζε την άσκηση μετριοπαθούς πολιτικής, τόσο ως προς τους στόχους όσο και ως προς τα μέσα.

β. Το γαλλικό κόμμα

Ο Ιωάννης Κωλέττης, αρχηγός του γαλλικού κόμματος, προσεταιρίστηκε στην αρχή αρματολούς και κλέφτες της Στερεάς. Κοινά χαρακτηριστικά των στελεχών του κόμματος υπήρξαν η πολεμική διάθεση, η έλλειψη κατανόησης για τα διπλωματικά παιχνίδια και η υπερεκτίμηση των δικών τους δυνάμεων. Απαιτούσαν δικαιοσύνη για τους αγωνιστές της ελευθερίας, την οποία εννοούσαν ως την υλική αποκατάστασή τους μετά το πέρας του πολέμου.

Μετά τη δολοφονία του Καποδίστρια, το γαλλικό κόμμα κέρδισε οπαδούς στα νησιά και σχεδόν σε ολόκληρη την Πελοπόννησο. Τα μεσαία στελέχη ήταν συνταγματικοί οι οποίοι δεν υιοθετούσαν τις θέσεις του αγγλικού κόμματος σε θέματα εσωτερικής ή εξωτερικής πολιτικής. Οι οπαδοί του κόμματος ήταν ακτήμονες ή μικροϊδιοκτήτες γης και απλοί αγωνιστές. Σε αντίθεση με το αγγλικό, στο γαλλικό κόμμα ήταν ευρέως διαδεδομένη η άποψη για απελευθέρωση του αλύτρωτου ελληνισμού με πολεμικές ενέργειες, το συντομότερο δυνατόν. Το 1844 ο Κωλέττης διατύπωσε με σαφήνεια στην Εθνοσυνέλευση τη «Μεγάλη Ιδέα»: Το βασίλειο αποτελούσε μόνο ένα μικρό φτωχό μέρος της Ελλάδας. Το σημαντικότερο βρισκόταν υπό οθωμανική κατοχή και θα έπρεπε όλες οι δυνάμεις του έθνους να διατεθούν για την απελευθέρωση αυτού του τμήματος.

Το πρόγραμμα του γαλλικού κόμματος, ως προς την εσωτερική πολιτική, ήταν ασαφές. Η ικανοποίηση των αιτημάτων των απομάχων του πολέμου ήταν η μόνη σαφής διεκδίκηση. Βασική πολιτική επιδίωξη του κόμματος ήταν η κατο-

*Ομάδα ατάκτων στρατιωτών. Η αποκατάσταση των ατάκτων υπήρξε ένα από τα σημαντικότερα προβλήματα που αντιμετώπισε το νεότευκτο κράτος στα πρώτα χρόνια της ύπαρξής του.
(Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη)*

χύρωση των δικαιωμάτων του λαού απέναντι στη μοναρχική εξουσία, με την παρχώρηση συντάγματος, και η καθιέρωση μιας ισχυρής εκτελεστικής εξουσίας. Κατά την περίοδο της βαυαροκρατίας το γαλλικό κόμμα αγωνίστηκε εναντίον της ξενοκρατίας στο στράτευμα και τη διοίκηση και απαιτούσε την επάνδρωσή τους με ελληνικά στελέχη.

Το γαλλικό κόμμα υποστήριζε την πολιτική διεύρυνσης των εδαφικών ορίων του κράτους, εκφράζοντας κατά κύριο λόγο τα συμφέροντα των ατάκτων, οι οποίοι μπορούσαν να κερδίσουν τη ζωή τους μόνο από τον πόλεμο. Ασφαλώς, μέλημα των προσφύγων από αλύτρωτες περιοχές ήταν η απελευθέρωση της ιδιαίτερης πατρίδας τους. Εξαιτίας αυτής της πολιτικής ονομάστηκε και «εθνικό κόμμα».

Τα μέλη του έβλεπαν τη Γαλλία ως το φυσικό σύμμαχο, προπάντων επειδή πίστευαν ότι μόνο η Γαλλία, η οποία ήταν αναμειγμένη λιγότερο από όλες τις ξένες δυνάμεις στις υποθέσεις της ανατολικής Μεσογείου, θα βοηθούσε την Ελλάδα, χωρίς να θέλει να επηρεάζει τις επιλογές της. Πολλοί οπαδοί του κόμματος είχαν μια ιδεατή εικόνα για τη Γαλλία, την οποία θεωρούσαν ως πρότυπό τους.

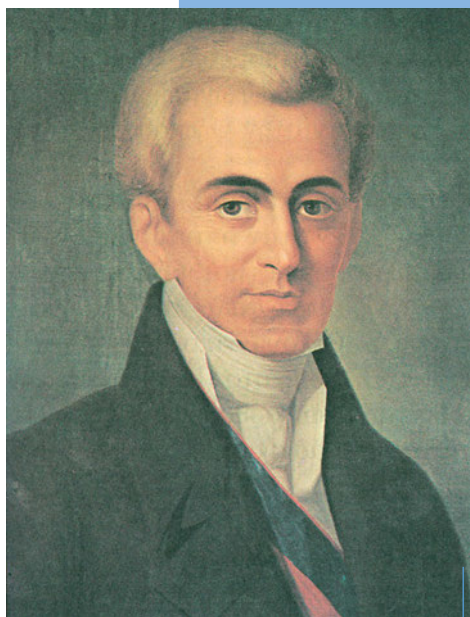
γ. Το ρωσικό κόμμα

Σε αντίθεση με τις σχετικά ασαφείς θέσεις και τη συγκεχυμένη ιδεολογία του γαλλικού κόμματος, το ρωσικό χαρακτηριζόταν από σταθερές πολιτικές θέσεις. Η ομοιότητα με τα δύο άλλα κόμματα βρισκόταν στο γεγονός ότι στη Μεγάλη Δύναμη, στην οποία στήριζαν τις ελπίδες τους για την εξωτερική πολιτική, αναγνώριζαν και ένα πρότυπο για την εσωτερική οργάνωση της χώρας. Η Ρωσία μπορούσε να βρει αποδοχή από μεγάλο τμήμα του πληθυσμού, επειδή ήταν η μοναδική Μεγάλη Δύναμη με ορθόδοξο χριστιανικό δόγμα.

Χαρακτηριστικό του ρωσικού κόμματος ήταν η άκρως συντηρητική στάση σε όλες τις επιλογές του. Το θεμέλιο της κοινωνικής τάξης ήταν γι' αυτό η θρησκεία. Σ' αυτήν βασιζόταν και η νομιμότητα της εξουσίας. Έβλεπε την Εκκλησία σε διαρκή κίνδυνο και καταπολεμούσε τον κοσμοπολιτισμό και την οποιαδήποτε αποστασιοποίηση από τις παραδόσεις. Η ξενοφοβία, όπως επίσης η άρνηση του διαφωτισμού και της δυτικής παιδείας αποτελούσαν κυρίαρχες αντιλήψεις των μελών του. Προκειμένου να προσεγγίσει ευρύτερα στρώματα, απευθυνόταν συχνά στο θρησκευτικό συναίσθημα των Ελλήνων. Με το κόμμα αυτό συμπαρατάχθηκαν, ιδίως κατά την εποχή της διακυβέρνησης της χώρας από τον Καποδίστρια, όσοι είχαν υποφέρει ιδιαίτερα κατά την εποχή της Επανάστασης και κατά τους εμφύλιους πολέμους: οι ακτήμονες, οι μικροϊδιοκτήτες γης, αγωνιστές και χαμηλόβαθμοι αξιωματικοί, μοναχοί, και δημόσιοι υπάλληλοι που διορίστηκαν από τον Καποδίστρια και μετά τη δολοφονία του απολύθηκαν. Όλοι αυτοί

απαιτούσαν την ίδρυση ενός ισχυρού κράτους, το οποίο, σε συνεργασία με τη Ρωσία και το Οικουμενικό Πατριαρχείο, θα φρόντιζε για την καθαρότητα της πίστης και θα αναγνώριζε στην Εκκλησία κυρίαρχη θέση. Πίστευαν ότι κάποιοι ικανοί πολιτικοί γνώριζαν τα προβλήματα του λαού καλύτερα από τον ίδιο, κι αυτοί θα έπρεπε να κυβερνήσουν. Ήταν κατά κύριο λόγο αντισυνταγματικοί, υπέρ ενός συγκεντρωτικού συστήματος διακυβέρνησης και κατά της πολυφωνίας, μολοντί σε ορισμένες περιπτώσεις φαίνεται να συνεργάστηκαν στην ψήφιση συνταγμάτων.

Το ιδιαίτερο πρόβλημα που έβλεπε το κόμμα των «ναπαίων» (όπως αλλιώς ονομαζόταν), στην περίοδο της βαυαρικότητας, δεν ήταν ο αυταρχισμός του καθεστώτος, αλλά οι κίνδυνοι που αντιμετώπιζαν η πίστη και η Εκκλησία από τα μέτρα που ψήφισε η αντιβασιλεία, π.χ. το αυτοκέφαλο της Ελληνικής Εκκλησίας, η οποία

Ο Ιωάννης Καποδίστριας, κυβερνήτης της Ελλάδας από το 1828, κατόρθωσε, χάρη στις διπλωματικές του ικανότητες, να δημιουργηθεί ανεξάρτητο ελληνικό κράτος με τα μέγιστα δυνατά για τις συνθήκες της εποχής σύνορα. Επίσης έθεσε τα θεμέλια ενός συγκεντρωτικού ευνομούμενου κράτους. (Αθήνα, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο)

Όταν έφθασε ο Όθωνας στην Αθήνα, την 1η Δεκεμβρίου 1834, έτυχε θερμής υποδοχής, καθώς ο πρόσφατα απελευθερωμένος ελληνικός λαός συγκέντρωνε στο πρόσωπό του τις ελπίδες του. (Μόναχο, Βαυαρική Κρατική Πινακοθήκη)

έως τότε υπαγόταν στο Οικουμενικό Πατριαρχείο. Θεωρούσαν ότι η υποταγή της Εκκλησίας της Ελλάδας στο Πατριαρχείο επέτρεπε στη Ρωσία να επεμβαίνει για την προστασία των ορθοδόξων. Στην απόφαση για το αυτοκέφαλο της Εκκλησίας οι ναπαίοι άσκησαν έντονη αντιπολίτευση.

4. Τα κόμματα ως εκφραστές του πνεύματος της εποχής

Οι ιδέες του Διαφωτισμού δεν είχαν ιδιαίτερη διάδοση στην απελευθερωμένη Ελλάδα. Αυτό επηρέασε και την πολιτική σκέψη της εποχής. Οι άνθρωποι δεν μπορούσαν να κατανοήσουν τη διαμάχη συμφερόντων και την αναγκαιότητα ιδεολογικών συγκρούσεων, οι οποίες αξιολογούνταν αρνητικά, ως συμπτώματα ηθικής κατάπτωσης και ως δείγμα ασύστολης ιδιοτελείας⁸. Μέσα σ' αυτό το γενικότερο ιδεολογικό-πολιτικό πλαίσιο δημιουργήθηκαν τα τρία πολιτικά κόμματα, το Αγγλικό, το Γαλλικό και το Ρωσικό⁹. Πέρα από τις διαφορές τους, οι απόψεις τους σε ορισμένα ζητήματα δεν είχαν σημαντικές αποκλίσεις.

Στην οικονομική πολιτική οι απόψεις των κομμάτων δεν διέφεραν σχεδόν καθόλου. Οι υλικές καταστροφές που προκάλεσε ο πόλεμος ήταν τεράστιες και χρειαζόταν κρατική παρέμβαση με έργα υποδομής. Όλα τα κόμματα συμφωνούσαν να στηριχθεί η οικονομία της χώρας στην αγροτική και βιοτεχνική παραγωγή, στο εμπόριο και τη ναυτιλία. Αυτό που τα απασχολούσε στον τομέα της οικονομικής πολιτικής αφορούσε τη νομοθεσία που σχετιζόταν με δασμούς και

8

ΟΙ ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ ΓΙΑ ΤΑ ΚΟΜΜΑΤΑ

Κατά την τρίτη και τέταρτη κιόλας δεκαετία του προηγούμενου αιώνα οι ελληνικές εφημερίδες διέδιδαν την άποψη ότι τα κόμματα έβλαπταν το δημόσιο καλό και υπηρετούσαν μόνο τη θεσιθηρία. Η πολιτική διαμάχη, η αντιπαράθεση απόψεων μεταξύ πολιτικών ομάδων φαινόταν εδώ ως ένας απορριπτέος νεωτερισμός, η κομματική ιδιότητα ήταν η ετικέτα στην οποία αναγνώριζαν, λέει, τους εθνικώς αφερέγγυους. ...Αυτή η έλλειψη κατανόησης για το ιστορικά νέο φαινόμενο του πολιτικού κόμματος δε χρειάζεται ασφαλώς να μας προκαλέσει έκπληξη, καθώς τα κόμματα περιφρονούνταν και σε άλλες χώρες στο κατώφλι της σύγχρονης εποχής. Διότι ήταν αδιανόητο για την παρωχημένη αντίληψη περί δημοσίου καλού το ότι μία πολιτική αλήθεια μπορεί να είναι μόνο μερική.

Gunnar Hering:
Die politischen Parteien in Griechenland 1821-1936.
Μόναχο 1992, σ. 12.

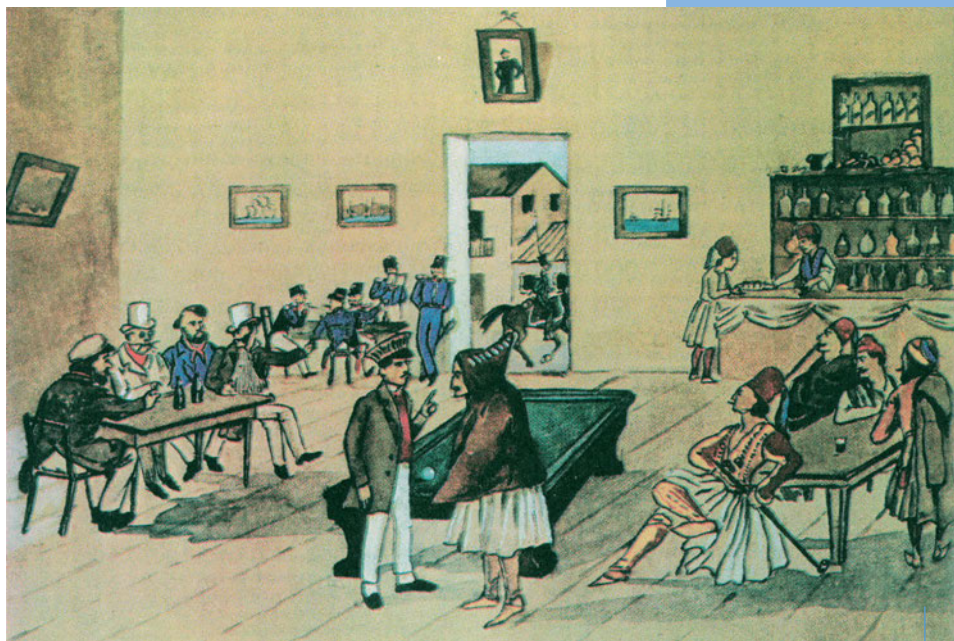
φόρους, την προώθηση του συγκοινωνιακού δικτύου, την προστασία του από ληστές και πειρατές και την υποστήριξη της Εθνικής Τράπεζας, η οποία ιδρύθηκε το 1841.

Πάντως, τα κόμματα δεν είχαν ακόμη σαφή οργανωτική δομή και προγράμματα δράσης. Ούτως ή άλλως στην Καποδιστριακή και Οθωνική περίοδο (έως την ψήφιση του συντάγματος του 1844) δεν υπήρχε σύνταγμα ούτε διαδικασίες συλλογικές, π.χ. εκλογές, οι οποίες προσδιορίζουν σε μεγάλο βαθμό τον τρόπο λειτουργίας των κομμάτων. Σε ακραίες περιπτώσεις τα κόμματα κατέφευγαν στη χρήση επαναστατικής βίας, για να καταστήσουν σαφή την αντίθεσή τους σε επιλογές της κυβέρνησης.

9

Στις απαρχές του 1838 η φιλελεύθερη «Αθηνα», του Εμμ. Αντωνιάδη αφιέρωσε ένα κύριο άρθρο στο πρόβλημα των κομμάτων: «Αι συστηματικά φατρίαί ή κόμματα υπάρχουν και στηρίζονται δια των πολιτικών αρχών, και αύται μόνον ημπορούν να ονομασθούν φατρίαί: ο δε διαγωνισμός των πολιτικών θέσεων, ούτε φατρία είναι ούτε κόμμα. Μόνος λοιπόν ο διαγωνισμός ούτος υπάρχει σήμερον μεταξύ των Ελλήνων και θέλει υπάρχει αιωνίως, ως εκ της φύσεως των πραγμάτων αυτών: αλλ' όστις ονομάζει τον διαγωνισμόν τούτον κόμμα, ας μας συγχωρήσει να τον είπωμεν ότι δεν γνωρίζει ούτε το πραγματικόν σημαινόμενον των λέξεων καμμιάς γλώσσης...».

Ιωάννης Πετρόπουλος - Αικατερίνη Κουμαριανού: ΙΕΕ, ΙΓ, σ. 25.

Σκηνή από καφενείο της Αθήνας. Οι Έλληνες ήδη από την ίδρυση του κράτους έδειχναν έντονο ενδιαφέρον για την πολιτική και τα καφενεία της πρωτεύουσας ήταν ο χώρος διεξαγωγής έντονων πολιτικών συζητήσεων. (Αθήνα, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο)

Β. ΧΕΙΡΑΦΕΤΗΣΗ ΚΑΙ ΑΝΑΜΟΡΦΩΣΗ (1844-1880)

1. Το σύνταγμα του 1844

Η επανάσταση της 3ης Σεπτεμβρίου 1843 έδρασε καταλυτικά στη διαμόρφωση των πολιτικών πραγμάτων. Οι πολιτικές και ιδεολογικές αντιλήψεις των κομμάτων εκφράστηκαν με μεγαλύτερη σαφήνεια και τα κόμματα άρχισαν να παίζουν ενεργότερο ρόλο στην πολιτική ζωή της χώρας. Κατά τη διάρκεια των συζητήσεων για το σύνταγμα έγιναν σαφέστερες οι μεταξύ τους διαφορές. Πάντως, και τα τρία κόμματα τάχθηκαν υπέρ του συντάγματος. Ακόμη και το ρωσικό θεώρησε την ψήφιση συντάγματος ως μοναδική λύση, αφού δεν ήταν δυνατόν να ανατραπεί ο Όθων. Το ζητούμενο λοιπόν κατά τη διαδικασία διαμόρφωσης του συντάγματος ήταν ο περιορισμός των εξουσιών του βασιλιά.

Η δυναμική παρουσία των κομμάτων στην πολιτική ζωή της χώρας αποδεικνύεται και από το γεγονός ότι οι τρεις ηγέτες τους διηύθυναν τις εργασίες της Εθνο-

*Η επανάσταση της 3ης Σεπτεμβρίου 1843, όπως αποτυπώθηκε σε λαϊκή λιθογραφία της εποχής.
(Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη)*

συνέλευσης κατά το 1843-1844. Οι ηγέτες αυτοί κατόρθωσαν να αποφύγουν τις ακραίες θέσεις, να επιβληθούν στις ριζοσπαστικές ομάδες των κομμάτων τους και να πάρουν από κοινού αποφάσεις για τις συνταγματικές ρυθμίσεις. Οι κομματικές παρατάξεις συμφώνησαν στην ανάγκη να κατοχυρωθούν συνταγματικά ορισμένα θεμελιώδη δικαιώματα: η ισότητα απέναντι στο νόμο, η απαγόρευση της δουλείας, το απαραβίαστο του οικογενειακού ασύλου, η ελευθερία γνώμης και τύπου, η προστασία της ιδιοκτησίας, η δωρεάν εκπαίδευση. Όλοι οι αντιπρόσωποι συνειδητοποίησαν ότι υπήρχαν αξίες και δικαιώματα που έπρεπε να προστατευτούν από την αυθαιρεσία της κρατικής εξουσίας. Μια αδυναμία ήταν το ότι δεν κατοχυρώθηκε συνταγματικά το δικαίωμα του *συνέρχεσθαι* και *συνεταιρίζεσθαι*, πράγμα που μπορούσε να φέρει εμπόδια στη συγκρότηση κομματικών μηχανισμών.

Στο σύνταγμα καθορίστηκαν και οι βασιλικές εξουσίες. Μεταξύ των σπουδαιότερων ήταν η συμμετοχή του βασιλιά στην άσκηση της νομοθετικής εξουσίας και η αρχηγία του κράτους και του στρατού. Όμως, καμία πράξη του δεν είχε

ισχύ χωρίς την προσυπογραφή του αρμόδιου υπουργού. Με άλλες διατάξεις,

α) κατοχυρωνόταν, με ελάχιστους περιορισμούς, το δικαίωμα της καθολικής ψηφοφορίας¹⁰ για τους άνδρες, ρύθμιση που αποτελούσε παγκόσμια πρωτοπορία,

β) οριζόταν η εκλογική διαδικασία, σύμφωνα με την οποία οι εκλογείς μπορούσαν να δώσουν θετική ψήφο σε όσους υποψηφίους ήθελαν, συμπληρώνοντας ψηφοδέλτια, ακόμη και διαφορετικών Συνδυασμών,

γ) προβλεπόταν η ύπαρξη Βουλής και Γερουσίας. Οι γερουσιαστές θα διορίζονταν από τον βασιλιά και θα διατηρούσαν το αξίωμά τους ισόβια.

Συνταγματική πρόβλεψη για τα κόμματα δεν υπήρξε. Ο κανονισμός της Βουλής προέβλεπε ότι η σύνθεση των κοινοβουλευτικών επιτροπών θα γινόταν με κλήρωση. Αυτό αναγκαστικά οδηγούσε τις παρατάξεις σε διαβουλεύσεις και, ορισμένες φορές, σε συναίνεση.

Το δικαίωμα της καθολικής ψηφοφορίας δημιούργησε νέους όρους για την πολιτική και κομματική δράση, καθώς ανοίχτηκε ευρύ πεδίο για τη συμμετοχή πολιτών και κομμάτων στο δημόσιο βίο και διευκολύνθηκε η διεκδίκηση συμφερόντων. Ίσως οι φιλελεύθερες πολιτικές διαδικασίες και η λειτουργία κομμάτων να ήταν προϊόν μιας μικρής πολιτικής ηγετικής ομάδας, να μην ανταποκρίνονταν στις ανάγκες της ελληνικής κοινωνίας και να αναπτύχθηκαν κατά μίμηση δυτικών προτύπων, τα οποία στην εφαρμογή τους παραμορφώθηκαν λόγω του μικρού βαθμού ανάπτυξης της ελληνικής κοινωνίας. Όμως, ανεξάρτητα από τις

Λάβαρο από την επανάσταση της 3ης Σεπτεμβρίου 1843 (Αθήνα, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο)

10

Ο Εκλογικός Νόμος καθιέρωνε την εκλογή των βουλευτών με πλειοψηφικό σύστημα δύο γύρων, που θα διεξαγόταν με άμεση, σχεδόν καθολική, και μυστική ψηφοφορία. Δικαίωμα ψήφου δινόταν στους πολίτες (άρρηνες) ηλικίας 25 ετών συμπληρωμένων, «έχοντας προσέτι ιδιοκτησίαν τινά εντός της επαρχίας, όπου έχουν την πολιτικήν διαμονήν των, ή εξασκούντας εν αυτή οποιοδήποτε επάγγελμα, ή ανεξάρτητον επιτήδευμα». Εξαιρούνταν: «α) Οι διατελούντες υπό ανάκρισιν επί κακουργήματι, β) Οι προσκαίρως ή διά παντός στερηθέντες κατά συνέπειαν δικαστικής αποφάσεως του δικαιώματος του ψηφοφορείν, γ) Οι στερούμενοι της ελευθέρας διαχειρίσεως της περιουσίας των.»

Νικηφόρος Διαμαντούρος, *ΙΕΕ, ΙΓ'*, σ. 112.

επιδράσεις δυτικών προτύπων, ο κοινοβουλευτισμός στην Ελλάδα ρίζωσε και ακολούθησε τους δικούς του δρόμους, για να ανταποκριθεί στις ιδιαίτερες ανάγκες, τα προβλήματα και τα αιτήματα της ελληνικής κοινωνίας. Εξάλλου, για την πολιτική ενεργοποίηση μεγάλων τμημάτων του πληθυσμού και για τη σταδιακή συγκρότηση ενός κράτους δικαίου, δεν θα αρκούσε μια διαδικασία μίμησης. Τα κόμματα αποτελούσαν αναγκαιότητα της εποχής και ανταποκρίνονταν στις ανάγκες των ανθρώπων που τα συγκρότησαν. Πάντως, τα κόμματα αυτής της περιόδου δεν μπορούν να χαρακτηριστούν με σημερινούς όρους (αριστερά-δεξιά, προοδευτικά-συντηρητικά).

2. Η παρακμή των «ξενικών» κομμάτων κατά την περίοδο της συνταγματικής μοναρχίας

Τα πολιτικά κόμματα, μολονότι μπορούσαν να αναπτυχθούν περαιτέρω μέσα στο νέο συνταγματικό καθεστώς, έδειξαν συμπτώματα στασιμότητας και δεν ανταποκρίθηκαν στις νέες ανάγκες, κάτι που τα οδήγησε σε παρακμή.

Στην περίοδο μεταξύ των δύο συνταγμάτων (1844-1864) ουσιαστικά ικανοποιήθηκαν όλα τα αιτήματα του ρωσικού κόμματος, τα οποία είχαν σχέση με την Ορθόδοξη Εκκλησία¹¹. Οι *ναπαίοι* προέβαλλαν σε κάθε περίπτωση τον κίνδυνο για την Ορθοδοξία, καθώς όμως τα μεγάλα εκκλησιαστικά ζητήματα είχαν λυθεί και όλοι οι πολιτικοί πρέσβευαν το ορθόδοξο δόγμα, το ρωσικό κόμμα δεν είχε λόγο ύπαρξης, εφόσον δεν είχε θέσεις για πιο επίκαιρα θέματα.

Ο Κωλέττης, ως αρχηγός του γαλλικού κόμμα-

Ο Ιωάννης Κωλέττης, σημαντικός παράγοντας της πολιτικής ζωής από την εποχή της επανάστασης έως το θάνατό του το 1847. Υπήρξε ο πρώτος εκλεγμένος πρωθυπουργός της Ελλάδας. (Αθήνα, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο)

11 ΑΡΘΡΟΝ 2

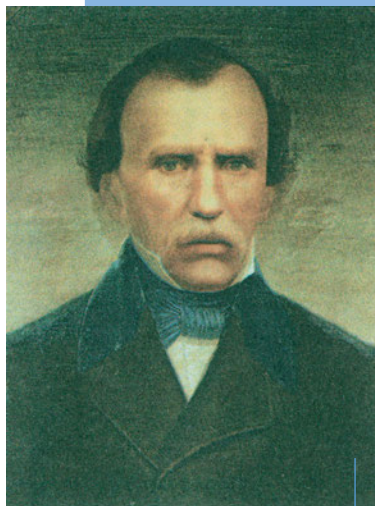
Η Ορθόδοξη Εκκλησία της Ελλάδος, κεφαλήν γνωρίζουσα τον Κύριον ημών Ιησούν Χριστόν, υπάρχει αναποσπαστως ηνωμένη δογματικώς μετά της εν Κωνσταντινουπόλει Μεγάλης και πάσης άλλης ομοδόξου του Χριστού Εκκλησίας, τηρούσα απαρασαλεύτως, ως εκείναι, τους τε ιερούς Αποστολικούς και Συνοδικούς κανόνες και τας ιεράς παραδόσεις: είναι δε αυτοκέφαλος...

Σύνταγμα του 1844.

τος, επεδίωκε μια κυβερνητική πολιτική που θα ενίσχυε το ρόλο του βασιλιά, υπονομεύοντας έτσι τον κοινοβουλευτισμό. Δεν δίσταζε να χρησιμοποιεί βία και νοθεία για να τρομοκρατεί τους εκλογείς, ώστε να ψηφίζουν υπέρ του κόμματός του¹². Το 1846/1847 κατείχε πέντε από τα επτά υπουργεία της κυβέρνησής του, δεν παρουσιαζόταν όμως σχεδόν καθόλου στο Κοινοβούλιο και καθιστούσε αδύνατο τον έλεγχο της εκτελεστικής εξουσίας. Επέβαλε έτσι ένα είδος κοινοβουλευτικής δικτατορίας. Μετά το θάνατο του Κωλέττη, το 1847, το γαλλικό κόμμα πέρασε σε φάση παρακμής, καθώς επικράτησε διαμάχη για τη διαδοχή.

Η τακτική του βασιλιά Όθωνα να προσπαθεί να ενισχύσει τους κυβερνητικούς υποψηφίους στις εκλογές οδήγησε τα κόμματα της αντιπολίτευσης σε διαρκή σύγκρουση με την αυλή, σε μια περίοδο που οι διαφωνίες τους είχαν απαλυνθεί.

Κατά την περίοδο του Κριμαϊκού πολέμου¹³ το αγγλικό και γαλλικό κόμμα έχα-

Ο Ανδρέας Μεταξάς, κορυφαίο στέλεχος του ρωσικού κόμματος, ανέλαβε την πρωθυπουργία αμέσως μετά την επανάσταση της 3ης Σεπτεμβρίου 1843 (Αθήνα, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο)

12

Προέκειτο να κυρωθώσι φιλικαί εκλογαί; Ευθύς και αι δεινότατοι παραβιάσεις παρεσιωπώντο ή εχαρακτηρίζοντο εποσιώδεις παρατυπία: και η μεν βία, η στάσις αυτή, απεκαλούντο δικαία άμυνα, η δε αδικία, ακολασία, το ψεύδος, δικαιοσύνη, μετριότης, αλήθεια. Και αυτάι αι λέξεις ήλλαξαν σημασίαν: η μεν παραβίασις των καλών ένομάσθη συστολή των σανίδων, αι δε σαπυνοκασέλαι και τα σακκούλια κάλπαι, η λύμανσις των σφραγίδων τυχαία σύντριψις, οι συμβολαιογράφοι επί της ψηφοφορίας επιτροπαί και οι απόβλητοι του λαού εκλεκτοί αυτού... Ο νόμος νυν μεν έπρεπε να κοιμάται, νυν δε ν' αγρυπνεί, ποτέ μεν να ερμηνεύεται κατά γράμμα, ποτέ δε κατ' έννοιαν και άλλοτε να διαστρέφονται και αι σαφέσταται, αι καθαρόταται, αι ρητόταται διατάξεις. Οποία πολιτική και ηθική ασέλγεια!

Νικόλαος Δραγούμης: *Ιστορικά Αναμνήσεις*, Αθήνα 1973, τ. 2, σ. 93.

13

Αφορμή του Κριμαϊκού πολέμου (1853-1856) υπήρξε η διαμάχη ορθόδοξων και καθολικών μοναχών για τον έλεγχο των αγίων τόπων στην Ιερουσαλήμ. Παρενέβησαν η Ρωσία και η Γαλλία και ακολούθησε γενικευμένη σύρραξη, με τη συμμετοχή της Αγγλίας, της Τουρκίας και της Αυστρίας στο αντιρωσικό μέτωπο. Η Ρωσία ηττήθηκε και υποχρεώθηκε να παραχωρήσει ορισμένα εδάφη, ενώ το διεθνές κύρος της μειώθηκε σημαντικά.

σαν την εμπιστοσύνη των οπαδών τους, μετά τη βίαιη συμπεριφορά της Αγγλίας και της Γαλλίας απέναντι στην Ελλάδα, με το ναυτικό αποκλεισμό της χώρας. Είχε προηγηθεί και η υπόθεση Πατσιφίκο¹⁴, η οποία είχε δυσχεράνει τις σχέσεις των χωρών. Το ρωσικό κόμμα είχε κάποια προσωρινά κέρδη από αυτό. Η ήττα όμως της Ρωσίας στον Κριμαϊκό πόλεμο συνέβαλε στην αποδυνάμωση του κόμματος, το οποίο σταδιακά εξαφανίστηκε από την πολιτική σκηνή.

14

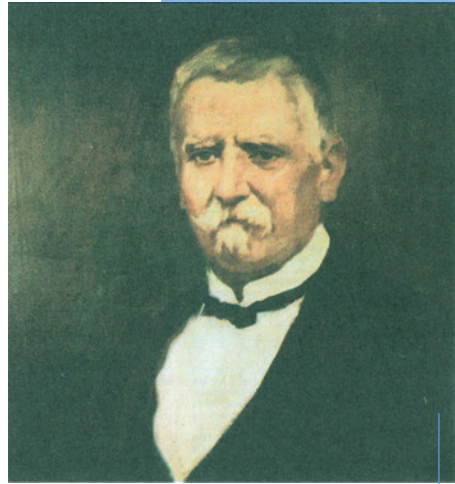
ΥΠΟΘΕΣΗ ΠΑΤΣΙΦΙΚΟ:

Τον Απρίλιο του 1849 αθηναϊκός όχλος λεηλάτησε το σπίτι του βρετανικής υπηκοότητας Εβραίου Δον Πατσιφίκο. Αυτός απαίτησε υπερβολική αποζημίωση από την ελληνική κυβέρνηση και ζήτησε την παρέμβαση της βρετανικής πρεσβείας. Η βρετανική κυβέρνηση έκανε επίδειξη δύναμης και επέβαλε το 1850 ναυτικό αποκλεισμό της Ελλάδας, με την απαίτηση να διευθετηθεί η υπόθεση του Πατσιφίκο και κάποιων άλλων βρετανών υπηκόων. Μετά από έντονη αντίδραση της Γαλλίας και της Ρωσίας σταμάτησε ο αποκλεισμός.

3. Η «νέα γενιά»

Η παρακμή των ξενικών κομμάτων συμπίπτει με την ανάδειξη μιας νέας γενιάς ανθρώπων με εντελώς διαφορετική νοοτροπία και καταβολές. Οι ηγετικές προσωπικότητες των ξενικών κομμάτων είχαν βιώσει την Επανάσταση και η νοοτροπία τους, τα ιδανικά τους, οι απόψεις τους είχαν διαμορφωθεί στην προεπαναστατική περίοδο. Για την αμέσως επόμενη γενιά, η Επανάσταση ανήκε στην ιστορία. Η γενιά αυτή βίωνε ραγδαίες αλλαγές λόγω των συχνών πολιτικών μεταβολών και της οικονομικής και τεχνικής ανάπτυξης, που ακολουθούσαν πρωτόγνωρους ρυθμούς. Η οικονομική και κοινωνική μεταβολή είχαν ως συνέπεια την εκ θεμελίων μεταβολή της αντίληψης για τη ζωή. Οι άνθρωποι σταμάτησαν να ζουν όπως οι πρόγονοί τους. Αυξήθηκε ο αστικός πληθυσμός, ο οποίος βρισκόταν πιο κοντά στα κέντρα λήψης αποφάσεων και είχε μεγαλύτερη δυνατότητα ενημέρωσης για τις εξελίξεις. Εντυπωσιακή ήταν επίσης και η μείωση των αναλφαβήτων στον ανδρικό πληθυσμό. Η σχετικά γρήγορη διάδοση της παιδείας αύξησε τις κοινωνικές εντάσεις. Οι απαιτήσεις των ανθρώπων αυξήθηκαν. Ακόμη και οι ημιμαθείς άρχισαν να επικρίνουν τις δυσλειτουργίες του κράτους και την καθυστέρηση σε σχέση με τις χώρες της Δύσης, ενώ εντάθηκε η επιθυμία για συμμετοχή στα πολιτικά πράγματα. Η νέα γενιά δεν είχε τις εμπειρίες της προηγούμενης (τουρκοκρατία, επανάσταση, αντιβασιλεία, βοήθεια των Δυνάμεων σε κρίσιμες στιγμές) και αποστασιοποιήθηκε από τις αντιπαραθέσεις που κυριαρχούσαν στην προηγούμενη γενιά και από τα κόμματα που τις εξέφραζαν.

Η νέα γενιά ασκούσε έντονη κριτική στους παλαιότερους και φρονούσε ότι το συνταγματικό πολίτευμα δεν μπορούσε να αναπτυχθεί, καθώς το εμπόδιζαν η Αυλή και ο ίδιος ο βασιλιάς, τον οποίο θεωρούσε πολιτικά ατάλαντο. Περί τα τέλη της δεκαετίας του 1850 έγινε φανερή μια συνολική δυσαρέσκεια μεγάλων τμημάτων του πληθυσμού λόγω της οικονομικής δυσπραγίας και της δυσλειτουργίας του πολιτικού συστήματος και συγκροτήθηκαν αντιπολιτευτικοί όμιλοι με εκσυγχρονιστικά κατά κύριο λόγο αιτήματα: ελεύθερες εκλογές, φορολογική μεταρρύθμιση με στόχο την ελάφρυνση των αγροτών, κρατικές επενδύσεις σε έργα υποδομής, ίδρυση αγροτικών τραπεζών, απλούστερη διοίκηση. Τα αιτήματα αυτά εξέφρασε σε μεγάλο βαθμό με την πολιτική του δράση ο Αλέξανδρος Κουμουνδούρος. Το Φεβρουάριο του 1862 η δυσαρέσκεια κατέληξε σε επανάσταση, με αίτημα την απομάκρυνση του βασιλιά. Στην επανάσταση συμμετείχαν κατά κύριο λόγο αξιωματικοί, άνεργοι απόφοιτοι πανεπιστημίου που δεν ήθελαν να εργαστούν στους κλάδους της αγροτικής και βιοτεχνικής παραγωγής και αισθάνονταν κοινωνικά αδικημένοι. Συμμετείχαν ακόμη και πολλά άτομα ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων, τα οποία ζητούσαν ευκαιρίες για ενεργότερη συμμετοχή στα πολιτικά πράγματα. Στις 12 Οκτωβρίου 1862 ο Όθων αναγκάστηκε να εγκαταλείψει τη χώρα.

Ο Αλέξανδρος Κουμουνδούρος, από τους κορυφαίους πολιτικούς του 19ου αι., υπήρξε ο ηγέτης του εκσυγχρονιστικού ρεύματος μετά την επανάσταση του 1862. (Αθήνα, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο)

Λαϊκή απεικόνιση της ηγεσίας της προσωρινής κυβέρνησης, που συγκροτήθηκε αμέσως μετά την κατάργηση της βασιλείας του Όθωνα, στην οποία αντικατοπτρίζεται το κλίμα της εποχής. (Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη)

4. Η Εθνοσυνέλευση του 1862-1864

Οι επαναστάτες προκήρυξαν εκλογές αντιπροσώπων για Εθνοσυνέλευση, η οποία θα ψήφιζε νέο σύνταγμα.¹⁵ Οι εκλογές έγιναν το Νοέμβριο του 1862. Η πλειονότητα των αντιπροσώπων που εκλέχθηκαν προερχόταν από τοπικά ψηφοδέλτια, χωρίς κομματικές παρεμβάσεις. Αυτό είναι μία ακόμη απόδειξη ότι τα «ξενικά» κόμματα είχαν χρεοκοπήσει. Μέσα στην εθνοσυνέλευση συγκροτήθηκαν οι πυρήνες των δύο μεγάλων παρατάξεων, των **πεδινών** και των **ορεινών**, όπως ονομάστηκαν.

Οι πεδινοί είχαν ως ηγέτη τον Δημήτριο Βούλγαρη, ο οποίος υπονόμει τους κοινοβουλευτικούς θεσμούς. Με παρεμβάσεις στο στρατό επιχείρησε τη δημιουργία σώματος «πραιτωριανών»* για να εξασφαλίσει την παραμονή του στην εξουσία. Εμπόδιο στις επιδιώξεις του στάθηκαν πολιτικές ομάδες και θεσμοί. Ο Βούλγαρης έβρισκε οπαδούς ανάμεσα σ' εκείνους που είχαν διοριστεί παράνομα στο στρατό ή στο δημόσιο, και φοβούνταν μη χάσουν τη θέση τους σε περίπτωση επικράτησης συνθηκών κοινοβουλευτικής νομιμότητας, σε άνεργους πτυχιούχους και στους μικροκαλλιεργητές. **Οι ορεινοί** απαρτίστηκαν από διάφορες ομάδες (υπό τον Δ. Γρίβα και τον Κ. Κανάρη) με κοινό στόχο την αντίσταση στην πολιτική των πεδινών. Βρήκαν υποστηρικτές μεταξύ των μικροκαλλιεργητών, των κτηνοτρόφων, των εμπόρων και των πλοιοκτητών.

Ο λαός συμμετείχε ενεργά στη συγκρότηση αυτών των δύο παρατάξεων. Μικρότερη απήχηση είχαν άλλοι πολιτικοί σχηματισμοί: **Το Εθνικόν Κομιτάτον**, υπό τον Επαμεινώνδα Δεληγιώργη, που υποστήριζε την ανάπτυξη του κοινοβουλευτισμού και τον εκσυγχρονισμό της χώρας, οικονομική ανάπτυξη και μεταρρυθμίσεις στη διοίκηση και στο στρατό, πολιτισμική εξάπλωση στην Οθωμανική αυτοκρατορία. Οι **Εκλεκτικοί** ήταν μια ετερόκλητη παράταξη εξεχόντων πολιτικών, λογίων και αξιωματικών, με μετριοπαθείς θέσεις, η οποία προσπαθούσε να μεσολαβεί μεταξύ των άλλων παρατάξεων και να υποστηρίξει σταθερές κυβερνήσεις.

15

ΨΗΦΙΣΜΑ ΤΟΥ ΕΘΝΟΥΣ

Τα δεινά της Πατρίδος έπαυσαν. Άπασαι αι επαρχίαι και η πρωτεύουσα συνενωθείσαι μετά του στρατού έθεσαν τέρμα εις αυτά. Ως κοινή δε έκφρασις του Ελληνικού Έθνους ολοκλήρου κηρύττεται και ψηφίζεται:

Η βασιλεία του Όθωνος καταργείται. Προσωρινή κυβέρνησις συνιστάται όπως κυβερνήση το κράτος μέχρι συγκαλέσεως της Εθνικής συνελεύσεως, συγκειμένη εκ των εξής πολιτών: Δημητρίου Βούλγαρη Προέδρου, Κωνσταντίνου Κανάρη, Βενιζέλου Ρούφου. Εθνική Συντακτική Συνέλευσις καλείται αμέσως προς σύνταξιν της Πολιτείας και εκλογήν ηγεμόνος.

Ζήτω το Έθνος! Ζήτω η Πατρίς!

Εγένετο εις Αθήνας εν έτει σωτηρίω 1862 και μηνί Οκτωβρίω τη δεκάτη αυτού.

Νικόλαος Μοσχονάς: *ΙΕΕ, ΙΓ΄, σ. 220.*

Μέσα σε συνθήκες κυβερνητικής αστάθειας και εμφυλίου πολέμου, η Εθνοσυνέλευση χρειάστηκε δύο ολόκληρα χρόνια για να φτάσει στην ψήφιση συντάγματος¹⁶. Ως πολίτευμα ορίστηκε η *βασιλευομένη δημοκρατία* αντί της μέχρι τότε *συνταγματικής μοναρχίας*. Κατοχυρώθηκαν μεταξύ άλλων η αρχή της λαϊκής κυριαρχίας, η άμεση, μυστική και καθολική (για τον ανδρικό πληθυσμό) ψήφος με σφαιρίδια*, η ανεξαρτησία της δικαιοσύνης και η ελευθερία του συνέρχεσθαι και συνεταιρίζεσθαι, η οποία άνοιγε το δρόμο για την ελεύθερη συγκρότηση κομμάτων. Τα κόμματα θεωρήθηκαν απαραίτητα για την έκφραση της βούλησης της κοινής γνώμης, με το επιχείρημα ότι η εναλλακτική λύση είναι οι συνωμοτικοί κύκλοι ή οι βιαιοπραγίες.

Παρά την έντονη αντίδραση του βασιλιά Γεωργίου Α΄, η Εθνοσυνέλευση επέβα-

Ο βασιλιάς Γεώργιος Α΄ διέθετε πολιτικό αισθητήριο και ήξερε να προσαρμόζεται στις αλλαγές των καιρών. Πορτρέτο από τα τελευταία χρόνια της ζωής του. (Αθήνα, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο)

16 ΑΠΟ ΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ ΤΟΥ 1864:

Άρθρον 10. Οι Έλληνες έχουν το δικαίωμα του συνέρχεσθαι ησύχως και άπλως: μόνον εις τας δημοσίας συναθροίσεις δύναται να παρίσταται η Αστυνομία. Αι εν υπαίθρω συναθροίσεις δύναται να απαγορευθώσιν, αν ως εκ τούτων επίκηται κίνδυνος εις την δημοσίαν ασφάλειαν.

Άρθρον 14. Έκαστος δύναται να δημοσιεύει προφορικώς, εγγράφως και διά του τύπου τους στοχασμούς του, τηρών τους νόμους του Κράτους. Ο τύπος είναι ελεύθερος. Η λογοκρισία ως και παν άλλο προληπτικόν μέτρον απαγορεύονται...

Άρθρον 21. Άπασαι αι εξουσίαι πηγάζουσιν εκ του Έθνους, ενεργούνται δε καθ' όν τρόπον ορίζει το Σύνταγμα.

Άρθρον 22. Η νομοθετική εξουσία ενεργείται υπό του Βασιλέως και της Βουλής.

Άρθρον 27. Η εκτελεστική εξουσία ανήκει εις τον Βασιλέα, ενεργείται δε διά των παρ' αυτού διοριζομένων υπευθύνων υπουργών.

Άρθρον 28. Η δικαστική εξουσία ενεργείται δια των δικαστηρίων, αι δε δικαστικά αποφάσεις εκτελούνται εν ονόματι του Βασιλέως.

Αλέξανδρος Σβώλος, Τα ελληνικά Συντάγματα 1822-1972, σ. 129-131

λε την αρχή να προέρχεται η κυβέρνηση από την κοινοβουλευτική πλειοψηφία. Αυτό που δεν ορίστηκε με σαφήνεια, διότι θεωρήθηκε αυτονόητο, ήταν ότι ο βασιλιάς όφειλε να δώσει την εντολή σχηματισμού κυβέρνησης σε βουλευτή του κόμματος που είχε την εμπιστοσύνη της πλειοψηφίας της Βουλής. Ο Γεώργιος εκμεταλλεύτηκε αυτήν την ασάφεια, για να διορίζει κυβερνήσεις της αρεσκείας του, μέχρι την ψήφιση της **αρχής της δεδηλωμένης** το 1875. Η ιδέα ανήκε στον νέο τότε πολιτικό Χαρίλαο Τρικούπη, ο οποίος υποστήριξε δημόσια ότι μόνη λύση στο πρόβλημα της πολιτικής αστάθειας ήταν η συγκρότηση δύο μεγάλων κομμάτων εξουσίας, σύμφωνα με το πρότυπο της Αγγλίας. Για να καταστεί αυτό δυνατόν, έπρεπε ο βασιλιάς να αναθέτει την εντολή σχηματισμού κυβέρνησης μόνο σε πολιτικό ο οποίος σαφώς είχε τη **«δεδηλωμένη»** εμπιστοσύνη της πλειοψηφίας των βουλευτών. Αυτό θα στερούσε από τα κόμματα μειοψηφίας τη δυνατότητα να σχηματίζουν κυβέρνηση, θα τα ωθούσε σε συνένωση με τα μεγάλα και θα είχε ως αποτέλεσμα σταθερότερες κυβερνήσεις πλειοψηφίας. Ο βασιλιάς, υπό την πίεση της αντιπολίτευσης και του επαναστατικού αναβρασμού του λαού, υιοθέτησε τελικά την άποψη του Τρικούπη, η οποία αποτελεί τομή στην πολιτική ιστορία της χώρας, καθώς οδήγησε σε μεταβολή του πολιτικού τοπίου¹⁷.

17

**ΒΑΣΙΛΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ ΣΤΗ ΒΟΥΛΗ,
11 ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ 1875.**

«Όπως πλήρης υπήρξεν ο προς τα δικαιώματα του λαού περί την εκλογήν των βουλευτών σεβασμός της κυβερνήσεώς μου, ούτως ενδελεχής θέλει είσθαι η παρ' εμού αναγνώρισις των από του γράμματος και του πνεύματος του συντάγματος στηριζομένων προνομίων των εκλεκτών του Έθνους. Αι προνομία αύται της Βουλής ανταποκρίνονται προς καθήκοντα επιβαλλόμενα εις αυτήν. Απαιτών ως απαραίτητον προσόν των καλουμένων παρ' εμού εις την κυβέρνησιν του τόπου την δεδηλωμένην προς αυτούς εμπιστοσύνην της πλειονοψηφίας των αντιπροσώπων του Έθνους, απεκδέχομαι ίνα η Βουλή καθιστά εφικτήν την ύπαρξιν του προσόντος τούτου, ου άνευ αποβαίνει αδύνατος η εναρμόνιος λειτουργία του πολιτεύματος.»

Γρηγόριος Δαφνής: *ΙΕΕ, ΙΓ'*, σ. 295.

Γ. ΔΙΚΟΜΜΑΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΕΚΣΥΓΧΡΟΝΙΣΜΟΣ (1880-1909)

1. Η εδραίωση του δικομματισμού

Το διάστημα μεταξύ του 1875 και του 1880 αποτελεί μεταβατική περίοδο. Στις εκλογές του 1875 και του 1879 κανένα κόμμα δεν κέρδισε την κοινοβουλευτική πλειοψηφία. Λίγα χρόνια αργότερα, το 1884, τα δύο μεγάλα κόμματα, του Τρικούπη και του Δηλιγιάννη, έλεγχαν το 92,2% των εδρών στο Κοινοβούλιο. Το κοινοβουλευτικό σύστημα και ο δικομματισμός θεμελιώθηκαν.

Το τρικουπικό κόμμα ήδη από το 1875 παρουσίασε ένα συστηματικό πρόγραμμα εκσυγχρονισμού της χώρας, αρκετά κοντά στις αντιλήψεις του Κουμουνδούρου, το οποίο προέβλεπε:

- συγκρότηση κράτους δικαίου¹⁸,
- εξορθολογισμό της διοίκησης, κυρίως με τον καθορισμό των προσόντων των δημοσίων υπαλλήλων, ώστε να περιοριστεί η ευνοιοκρατία,
- ανάπτυξη της οικονομίας και κυρίως ενίσχυση της γεωργίας,
- βελτίωση της άμυνας και της υποδομής, κατά κύριο λόγο του συγκοινωνιακού δικτύου της χώρας.

Για την υλοποίηση αυτού του προγράμματος έγιναν οι εξής προσπάθειες:

1. οργανωτικές μεταβολές και βελτίωση των οικονομικών του κράτους, με την αύξηση των φόρων και τη σύναψη δανείων και
2. παροχή κινήτρων στην ιδιωτική πρωτοβουλία για επενδύσεις.

Οι τρικουπικοί ακολούθησαν με συνέπεια αυτό το πρόγραμμα, το οποίο όμως είχε ως αποτέλεσμα την εξάντληση των φορολογουμένων και την υπερβολική επιβάρυνση του προϋπολογισμού. Το 1893 το κράτος κήρυξε πτώχευση.

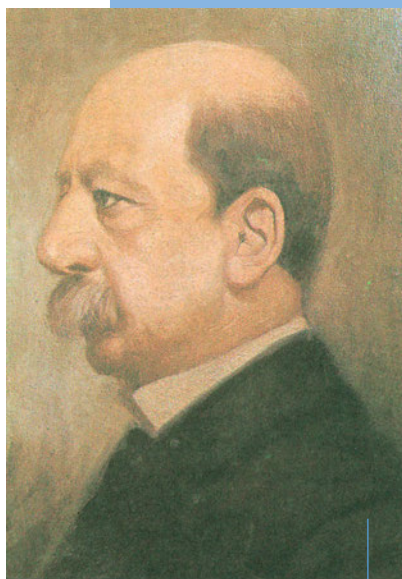
Μέχρι τη δεκαετία του 1870 το κράτος αποτελούσε τον κύριο εργοδότη, που εξασφάλιζε θέσεις εργασίας στο δημόσιο και δυνατότητα κοινωνικής ανέλιξης, εφόσον στους ανώτατους λειτουργούς του εξασφάλιζε εισόδημα που σχεδόν ξεπερνούσε το εισόδημα όλων των άλλων μελών της κοινωνίας. Μεγάλος αριθμός ανθρώπων απευθύνονταν στο κράτος για την κατοχή μιας θέσης στο δημόσιο. Με τις νέες συνθήκες που προέκυψαν από τον εκχρηματισμό της οικονομίας δημιουργήθηκαν κοινωνικά στρώματα τα οποία δεν ζητούσαν διορισμό αλλά τη λήψη μέτρων που θα ευνοούσαν την προώθηση των συμφερόντων τους. Φορέας των αιτημάτων αυτών ήταν ο Χαρίλαος Τρικούπης.

18

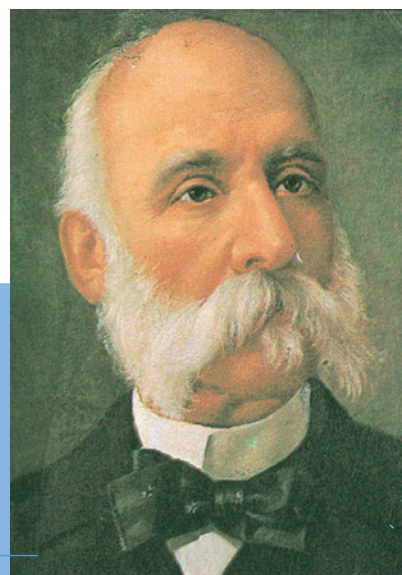
Κράτος δικαίου είναι ένα κράτος στο οποίο η οργάνωση και η λειτουργία όλων των θεσμών και των τομέων της κρατικής εξουσίας ρυθμίζονται με κανόνες του θετικού δικαίου, δηλαδή με νόμους που το ίδιο το κράτος έχει θεσπίσει.

Reinhart Beck: Sachwörterbuch der Politik, Στουτγάρδη 1986, σ. 795.

Οι αντίθετοι με την πολιτική του Τρικούπη βουλευτές συσπειρώθηκαν γύρω από τον Θ. Δηλιγιάννη, ο οποίος σε μεγάλο βαθμό εξέφραζε πολιτικές απόψεις αντίθετες από εκείνες του Χ. Τρικούπη. Ο Δηλιγιάννης δεν αποδεχόταν το χωρισμό των εξουσιών και στόχευε στη συγκέντρωση και τον έλεγχο τους από το κόμμα. Ο Τρικούπης θεωρούσε το κράτος ως μοχλό της οικονομικής ανάπτυξης και επιδίωκε τον εκσυγχρονισμό με κάθε κόστος, ενώ ο Δηλιγιάννης προέβαλλε το αίτημα της κοινωνικής δικαιοσύνης, με τη μείωση των φόρων και την παροχή ευκαιριών στους προστατευόμενους του για κατάληψη δημοσίων θέσεων. Στα εδάφη της Θεσσαλίας, στα οποία κυριαρχούσε η μεγάλη ιδιοκτησία, οι τρικουπικοί υποστήριζαν τους μεγαλογαιοκτήμονες, ενώ οι δηλιγιαννικοί προσπάθησαν, χωρίς τελικά να το κατορθώσουν, να χορηγήσουν γη στους αγρότες και έλαβαν κάποια μέτρα για τη βελτίωση της θέσης τους. Ο Δηλιγιάννης επέκρινε το κοινωνικό κόστος του εκσυγχρονισμού και υποστήριζε ένα κράτος κοινωνικής αλληλεγγύης. Το κόμμα του απεχθανόταν το τυχοδιωκτικό χρηματιστικό κεφάλαιο και υποστήριζε μια αργή οικονομική ανάπτυξη που θα βασιζόταν σε παραδοσιακές παραγωγικές δραστηριότητες.

Ο Χαρίλαος Τρικούπης, κορυφαίος εκσυγχρονιστής πολιτικός του τέλους του 19ου αι., επιχείρησε θεμελιώδεις μεταρρυθμίσεις στον πολιτικό βίο καθώς και στην οικονομία, με αναπτυξιακούς στόχους. (Αθήνα, Συλλογή Σπ. Μαρκεζίνη)

Ο Θεόδωρος Δηλιγιάννης, κύριος πολιτικός αντίπαλος του Χ. Τρικούπη (Αθήνα, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο)

2. Η οργάνωση των κομμάτων κατά το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα

Στη δεκαετία του 1880 τα κόμματα ήταν αρκετά πιο συγκροτημένα απ' ό,τι στο παρελθόν. Δεν είναι βέβαιο ότι μετά το θάνατο του ηγέτη τους τα κόμματα αναγκαστικά διαλύονταν. Στοιχεία που επέτρεπαν σ' ένα κόμμα να επιβιώσει, ακόμα και μετά το θάνατο του ηγέτη του, ήταν η θέση που είχε στην πολιτική ζωή της χώρας και η τακτική που ακολουθούσε.

Η βάση των κομμάτων εξακολουθούσε να μην έχει τυπική οργάνωση. Σημαντικό ρόλο στην κινητοποίηση των οπαδών των κομμάτων έπαιζαν η οικογενειοκρατία, οι πελατειακές σχέσεις και η εξαγορά ψήφων. Παρ' όλα αυτά, όσον αφορά τουλάχιστον τα δύο μεγάλα κόμματα, η επιλογή των εκλογέων βασιζόταν κατά κύριο λόγο στην κρίση τους για την πολιτική των κομμάτων, στις επιδράσεις που αυτά ασκούσαν κατά περιοχές και στα συμφέροντα κάθε κοινωνικής ομάδας.

Για την επιλογή των υποψηφίων βουλευτών, δηλαδή για την τοποθέτηση συγκεκριμένων υποψηφίων στο «ψηφοδέλτιο», έπαιζε ρόλο το αν είχαν ένα δικό τους τοπικό κύκλο οπαδών, ο οποίος επηρεαζόταν βεβαίως από πελατειακές σχέσεις και εξυπηρετήσεις.

Το εκλογικό σύστημα δεν επέβαλλε να ψηφίζει κανείς ένα μόνο κόμμα, αλλά έδινε τη δυνατότητα να ψηφίζονται όλοι οι υποψήφιοι θετικά ή αρνητικά. Επίσης, ένας εκλογέας μπορούσε να ψηφίσει θετικά κάποιον υποψήφιο στον οποίο είχε υποχρέωση, παράλληλα όμως μπορούσε να δώσει θετική ψήφο και σε κάποιον άλλο τον οποίο θεωρούσε ικανό¹⁹. Μολαταύτα, και ιδιαίτερα μετά το 1882,

Χαρακτηριστική γελοιογραφία της εποχής, που εκφράζει την απογοήτευση από την πολιτική των δύο κυρίαρχων κομμάτων. (Αθήνα, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο)

όλο και συχνότερα παρουσιάζεται το φαινόμενο οι εκλογείς να ψηφίζουν με κομματικά κριτήρια και να περιορίζεται η συνήθεια να ψηφίζονται θετικά και πολιτικοί άλλων κομμάτων. Κατά τη δεκαετία του 1890 οι εκλογείς συνήθιζαν να ψηφίζουν πολιτικούς με επιρροή, μόνο εφόσον είχαν δηλώσει με σαφήνεια την κομματική τους τοποθέτηση. Ακόμα και η εκλογή ανεξάρτητων τοπικών προσωπικοτήτων άρχισε να περιορίζεται. Το 1879 π.χ. υπήρχαν στις εκλογές 24 τοπικά ψηφοδέλτια, ενώ το 1885 μόνο 4. Έτσι παρουσιαζόταν και το φαινόμενο να περιλαμβάνονται σε κομματικά ψηφοδέλτια ανεξάρτητοι υποψήφιοι, για να έχουν πιθανότητες επιτυχίας στις εκλογές. Δηλαδή ο ρόλος των κομμάτων ενισχύθηκε, απέκτησαν κύρος στη δημόσια ζωή.

Γελοιογραφία από κατοπινή εποχή (1915), στην οποία απεικονίζεται ο τρόπος εκλογής με σφαιρίδια. (Αθήνα, Μουσείο «Ιστορική Μνήμη Ελευθερίου Βενιζέλου»)

19

Η ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΤΗΣ ΨΗΦΟΦΟΡΙΑΣ

Σε κάθε εκλογικό τμήμα υπήρχαν τόσες κάλπες όσοι οι υποψήφιοι στην περιφέρεια. Η κάθε κάλπη, φτιαγμένη από λευκοσίδηρο, χωριζόταν εσωτερικά σε δυο μέρη που αντιστοιχούσαν εξωτερικά σε δυο χρώματα, μαύρο και άσπρο. Το δεξιό μέρος στην εμπρόσθια πλευρά του είχε τη λέξη «Ναι» με κεφαλαία, ήταν άσπρο, το αριστερό, που είχε τη λέξη «Όχι» επίσης με κεφαλαία, ήταν μαύρο. Στο πάνω μέρος κάθε κάλπης ήταν τοποθετημένος σωλήνας σε γωνία 25 μοιρών, που είχε μήκος 27 και διάμετρο 12 εκατοστά. Ο ψηφοφόρος έπρεπε να περάσει από όλες τις κάλπες και να πάρει από τον υπάλληλο, που στεκόταν μπροστά από την καθεμιά και έπρεπε να φωνάζει ποιου υποψήφιου ήταν η κάλπη, μια μικρή μολυβένια μπάλα, το σφαιρίδιο. Μόλις το έπαιρνε σήκωνε το χέρι, κρατώντας το ανάμεσα στο μεγάλο δάκτυλο και το δείκτη για να δείξει ότι ήταν ένα και μόνο, και κατόπιν έβαζε το χέρι του μέσα στο σωλήνα και το έριχνε στο χώρισμα που αντιστοιχούσε στο «Ναι» ή στο «Όχι».

Γρηγόριος Δαφνής: ΙΕΕ, ΙΓ', σ. 241.

Οι υποψήφιοι βουλευτές προέρχονταν σχεδόν αποκλειστικά από τα μεσαία και τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα, όπως και κατά την προηγούμενη περίοδο. Πολλοί ήταν δικηγόροι και δημόσιοι υπάλληλοι. Σε αντίθεση με τους υποψηφίους, τα κομματικά μέλη προέρχονταν και από τα κατώτερα στρώματα.

Η οργάνωση των κομμάτων ήταν εμφανής μόνο στο επίπεδο της ηγεσίας. Τη σημαντικότερη θέση μετά τον αρχηγό την είχε η κοινοβουλευτική ομάδα. Οι βουλευτές είχαν σημαντική θέση, διότι λόγω της μεγάλης πλειοψηφίας που χρειαζόταν η Βουλή για να έχει απαρτία και να παίρνει αποφάσεις, οι βουλευτές και μόνο με την απουσία τους (ή την απειλή της) μπορούσαν να ασκήσουν μεγάλη πίεση στην κομματική ηγεσία. Έτσι, η κεντρική οργάνωση του κόμματος δεν είχε τη δυνατότητα να αρνηθεί στους βουλευτές την εκπλήρωση επιθυμιών, π.χ. διορισμών ή ευνοϊκών ρυθμίσεων υπέρ της εκλογικής τους περιφέρειας.

Σε αντίθεση με την εποχή του Όθωνα και του Βούλγαρη, οι κυβερνήσεις δεν χρησιμοποιούσαν συστηματικά μεθόδους εξαναγκασμού για να πείσουν τους εκλογείς. Αυτόν τον κανόνα παραβίαζαν κάποιοι δημόσιοι υπάλληλοι ή φανατικοί οπαδοί στα χωριά. Σπάνια ακούγονταν κατηγορίες για εξαγορά ψήφων. Πάντως, η πατρωνία, με τη μορφή διορισμών, μεταθέσεων, δανείων κ.λπ. και η συστηματική διαφθορά μέσω του διοικητικού μηχανισμού, αποτελούσαν συχνό φαινόμενο.

Αντίθετα με άλλες χώρες της Ευρώπης, στο τελευταίο τέταρτο του αιώνα δεν προέκυψαν ταξικά κόμματα*. Στην Ελλάδα πολλές κοινωνικοοικονομικές αντιθέσεις αμβλύνονταν μέσω των πελατειακών σχέσεων και με τη μεγάλη, συγκριτικά με άλλες χώρες, κοινωνική κινητικότητα. Τα δύο μεγάλα κόμματα δεν προσπάθησαν να δώσουν ένα τοπικό ή κοινωνικό-ταξικό στίγμα. Παρατηρείται επίσης σχετική αυτονομία της πολιτικής ελίτ από την κοινωνία. Όμως, όλα τα κόμματα απευθύνονταν ιδιαίτερα στους αγρότες, που αποτελούσαν το μεγαλύτερο μέρος του ενεργού πληθυσμού.

3. Από τη χρεοκοπία στο στρατιωτικό κίνημα στο Γουδί (1893-1909)

Κατά την περίοδο της διακυβέρνησης της χώρας από τον Χαρίλαο Τρικούπη, το όραμα για ένα σύγχρονο κράτος, το οποίο θα ήταν οικονομικά ανεπτυγμένο και ισχυρό στη διεθνή σκηνή, δεν πραγματοποιήθηκε. Παρά τη φορολογική επιβάρυνση των πολιτών, το κράτος οδηγήθηκε σε πτώχευση. Αστοί και διανοούμενοι απογοητεύονταν όλο και περισσότερο από τη γενικότερη κατάσταση και την αναποτελεσματικότητα του κράτους, το οποίο χαρακτηριζόταν

Γελοιογραφία του 1893, με θέμα την πτώχευση του κράτους. Διακωμωδείται η οικονομική πολιτική του Τρικούπη. (Αθήνα, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο)

από μια βραδυκίνητη γραφειοκρατία. Δεν έβλεπαν την επιθυμητή οικονομική ανάπτυξη, ενώ διαπίστωναν ότι μεγάλωνε η απόσταση από τα ευρωπαϊκά κράτη. Ανάλογη δυσaréσκεια επικρατούσε και σε μεγάλο μέρος των μικροκαλλιεργητών. Οι αξιωματικοί του στρατού ήταν επίσης δυσareστημένοι, καθώς εκτιμούσαν ότι λόγω οικονομικής αδυναμίας ο στρατός θα ήταν αναποτελεσματικός σε περίπτωση πολέμου. Όλα αυτά οδήγησαν σε κρίση της εμπιστοσύνης προς τα κόμματα συλλήβδην, οι άνθρωποι πίστευαν ότι οι θεσμοί και τα κόμματα δεν ήταν ικανά να υλοποιήσουν τις επιθυμίες τους.

Στο διάστημα από την πτώχευση του 1893 έως τον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897 τα δύο μεγάλα κόμματα προσπάθησαν να υλοποιήσουν

το πολιτικό τους πρόγραμμα, χωρίς όμως επιτυχία, γεγονός που δημιούργησε την εντύπωση ενός γενικού αδιεξόδου. Ούτε το δηλιγιαννικό κόμμα μπόρεσε, ελλείψει χρημάτων, να τηρήσει την υπόσχεσή του για λιγότερους φόρους, ούτε το τρικουπικό να συνεχίσει το εκσυγχρονιστικό του πρόγραμμα.

Ο ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1897, που τελείωσε με ολοκληρωτική ήττα της Ελλάδας, επέτεινε το πολιτικό αδιέξοδο. Η δυσπιστία προς τα κόμματα κορυφώθηκε και έδωσε στον Γεώργιο την ευκαιρία να επιβληθεί στο Κοινοβούλιο και να ασκεί προσωπική πολιτική. Όσες μεταρρυθμίσεις έγιναν μέχρι το 1909, κατά κύριο λόγο από κυβερνήσεις του τρικουπικού κόμματος υπό την ηγεσία του Γεωργίου Θεοτόκη, ήταν διοικητικού χαρακτήρα (π.χ. αποκέντρωση).

Το μοναδικό νέο πολιτικό στοιχείο έως το 1909 ήταν η εμφάνιση της κοινοβουλευτικής ομάδας των *Ιαπώνων*, πολιτικού μορφώματος υπό τον Δημήτριο Γούναρη, που ιδρύθηκε το 1906. Επίκεντρο της κριτικής του ήταν η αδυναμία του πολιτικού συστήματος να προσαρμοστεί στις εξελίξεις της κοινωνίας. Η ομάδα δεν μπόρεσε να επιβιώσει και διαλύθηκε το 1908. Εν τω μεταξύ οι συντεχνίες και οι εργατικές ενώσεις έκαναν διαδηλώσεις ζητώντας φορολογικές ελαφρύνσεις και περιορισμό της γραφειοκρατίας.

Το 1909 συντελείται μια τομή στην πολιτική ιστορία της Ελλάδας γενικότερα, και των πολιτικών κομμάτων ειδικότερα. Στις 15 Αυγούστου 1909 εκδηλώθηκε κίνημα στο Γουδί, το οποίο έγινε από τον Στρατιωτικό Σύνδεσμο, μια μυστική ένωση στρατιωτι-

Ο Γεώργιος Θεοτόκης, διάδοχος του Τρικούπη στην ηγεσία του κόμματος, με τη συνετή πολιτική και τη μετριοπάθειά του οδήγησε τη χώρα σε οικονομική ανόρθωση, μετά την ήττα του 1897. (Αθήνα, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο)

Λαϊκή εικόνα της εποχής, στην οποία επευφημείται το κίνημα που έγινε στο Γουδί. (Αθήνα, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο)

κών, με αιτήματα που αφορούσαν μεταρρυθμίσεις²⁰ στο στρατό, τη διοίκηση, τη δικαιοσύνη, την εκπαίδευση και τη δημοσιονομική πολιτική. Ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος δεν εγκαθίδρυσε δικτατορία, αλλά προώθησε τα αιτήματά του μέσω της Βουλής. Με αφορμή το κίνημα, έγινε στις 14 Σεπτεμβρίου μεγάλη διαδήλωση των επαγγελματικών σωματείων της πρωτεύουσας. Οι διαδηλωτές υποστήριξαν το διάβημα του Στρατιωτικού Συνδέσμου και υπέβαλαν ψήφισμα στο παλάτι με

Το συλλαλητήριο των επαγγελματικών σωματείων της πρωτεύουσας, στις 14-9-1909 (Αθήνα, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο)

20

ΠΡΟΚΗΡΥΞΗ ΤΟΥ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΟΥ ΣΥΝΔΕΣΜΟΥ ΤΗΝ ΗΜΕΡΑ ΤΟΥ ΚΙΝΗΜΑΤΟΣ.

«Προς την Α.Μ. τον Βασιλέα, την Κυβέρνησιν και τον Ελληνικόν Λαόν.

Η πατρίς μας ευρίσκεται υπό δυσχερεστάτας περιστάσεις, το δε επίσημον κράτος υβρισθέν και ταπεινωθέν, αδυνατεί να κινηθή προς άμυναν των δικαίων του... Ο Σύνδεσμος των αξιωματικών του Εθνικού Στρατού της Ξηράς και του Ναυτικού... προβαίνει εις την υποβολήν ιεράς παρακλήσεως προς τον Βασιλέα... και προς την Κυβέρνησίν του, όπως ολοψύχως επιδοθώσιν εις την άμεσον και

ταχείαν ανόρθωσιν των κακώς εν γένει εχόντων, ιδία δε των του Στρατού και του Ναυτικού... πρέπει, χάριν αυτού του συμφέροντος της Δυναστείας, όπως ο τε Διάδοχος και οι Βασιλόπαιδες, απόσχωσι της ενεργού και διοικητικής εν τω στρατώ και τω ναυτικώ υπηρεσίας, διατηρούντες τους ους κέκτηνται βαθμούς και προαγόμενοι, όταν προς τούτο ευδοκή ο Βασιλεύς... Ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος υποβάλλει την παράκλησιν όπως εν τω μέλλοντι ο Βασιλεύς, όστις εν τω δικαιώματί του κατά το Σύνταγμα διορίζει τους υπουργούς, απαιτεί ίνα οι υπουργοί των Στρατιωτικών και των Ναυτικών προέρχωνται εξ ανωτέρων εν ενεργεία ή διαθεσιμότητι αξιωματικών του στρατού και του ναυτικού... Ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος ποθεί όπως η Θρησκεία μας υψωθή εις τον εμπρέποντα ιερόν προορισμόν της, όπως η Διοίκησις της Χώρας καταστή χρηστή και έντιμος, όπως η Δικαιοσύνη απονέμηται ταχέως μετ' αμεροληψίας και ισότητος προς άπαντας εν γένει τους πολίτας αδιακρίτως τάξεως, όπως η Εκπαίδευσις του Λαού καταστή λυσιτελής δια τον πρακτικόν βίον και τας στρατιωτικάς ανάγκας της Χώρας, όπως η ζωή, η τιμή και η περιουσία των πολιτών εξασφαλισθώσιν, και τέλος όπως τα οικονομικά ανορθωθώσι...

*Γιάνης Κορδάτος:
Ιστορία της νεώτερης Ελλάδας,
Ε', σ. 114-117.*

21

ΨΗΦΙΣΜΑ ΤΩΝ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΩΝ ΣΩΜΑΤΕΙΩΝ ΑΘΗΝΩΝ - ΠΕΙΡΑΙΩΣ ΤΗΝ ΗΜΕΡΑ ΤΟΥ ΣΥΛΛΑΛΗΤΗΡΙΟΥ.

«Ο Λαός των Αθηνών και του Πειραιώς εις πάνδημον συνελθών συλλαλητήριον, ίνα σκεφθή περί των Κοινών, ήτοι περί γενικής των κακώς εχόντων ανορθώσεως, πολιτικής τε και στρατιωτικής, ην από μακρού ήδη χρόνου επόθησε και εζήτησε και την οποίαν το κίνημα της 15 Αυγούστου ανέλαβε να πραγματοποιήση αποβλέπων εις το ότι τα έννομα συμφέροντα και δικαιώματά του ουσιωδώς εθυσιάσθησαν υπό το ευπρόσωπον κάλυμμα ελευθέρου πολιτεύματος, των αντιπροσώπων αυτού μεταβληθέντων εις ιδιοτελή ολιγαρχίαν, αντικαταστήσασαν τον Νόμον δια της θελήσεώς της, συνεταιρισθείσαν δε μετ' αφορολογήτου πλουτοκρατίας, ενώ αυτός στενάζει υπό το βάρος των αδικωτάτων φόρων, ήτοι των επί της καταναλώσεως, χωρίς ν' απολαμβάνη ως αντάλλαγμα την ασφάλειαν της ζωής, τιμής και ιδιοκτησίας του... Αξιοί να ίδη την Κυβέρνησιν υποβάλλουσιν το ταχύτερον εις την Βουλήν και ταύτην ψηφίζουσιν άρτιον σύστημα νομοθεσίας, υπό το πνεύμα πολέμου κατά της συναλλαγής, ανορθώσεως όλων των κλάδων της διοικήσεως και προστασίας της παραγωγής, ιδία δε... Να ληφθή πρόνοια περί βελτιώσεως της τύχης του εργάτου, δουλεύοντος ήδη την χειρίστην των δουλειών προς το κεφάλαιον δι' έλλειψιν παντός προστατευτικού αυτού νόμου...»

*Γιάνης Κορδάτος:
Ιστορία της νεώτερης Ελλάδας, Ε', σ. 132-134.*

το οποίο ζητούσαν την επίλυση σειράς οικονομικών αιτημάτων²¹. Υπό την πίεση του Συνδέσμου η Βουλή ψήφισε, χωρίς ιδιαίτερη προετοιμασία και συζήτηση, μεγάλο αριθμό νόμων, που επέφεραν ριζικές αλλαγές. Το Φεβρουάριο του 1910 η Βουλή αποφάσισε την αναθεώρηση ορισμένων άρθρων του συντάγματος. Έτσι προκηρύχθηκαν εκλογές, από τις οποίες προήλθε αναθεωρητική βουλή. Στις 15 Μαρτίου 1910 ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος διαλύθηκε έχοντας επιτύχει τις επιδιώξεις του.

Δ. ΑΝΑΝΕΩΣΗ - ΔΙΧΑΣΜΟΣ (1909-1922)

1. Το κόμμα των Φιλελευθέρων

Πριν από τις εκλογές της 8ης Αυγούστου 1910 δεν είχε συγκροτηθεί κανένα νέο μεγάλο κόμμα που να υποστηρίζει τις μεταρρυθμίσεις οι οποίες προτάθηκαν το 1909/1910. Φορείς των νέων ιδεών υπήρξαν ανεξάρτητοι υποψήφιοι, οι οποίοι είτε κατά μόνας είτε μαζί με άλλους, σε ανεξάρτητα ψηφοδέλτια, διεκδικούσαν τις ψήφους των δυσανεκτων με τα παλαιά κόμματα εκλογέων. Αυτοί οι ανεξάρτητοι πολιτικοί, με το γενικό σύνθημα της «*ανόρθωσης*», ανάλογα με την περιοχή που ήταν υποψήφιοι και τον πληθυσμό στον οποίο απευθύνονταν, εννοούσαν είτε την υλοποίηση των αιτημάτων των συντεχνιών, όπως εκφράστηκαν στα συλλαλητήρια του 1909, είτε την επίλυση του αγροτικού ζητήματος, με την παροχή γης στους ακτήμονες. Σε κάποιες εκλογικές περιφέρειες έθεσαν υποψηφιότητα σοσιαλιστές και για πρώτη φορά εμφανίστηκε η σοσιαλδημοκρατική* «*Κοινωνιολογική Εταιρεία*». Τα παλαιά κόμματα συμμετείχαν στις εκλογές ως *συνασπισμός* και τελικά κέρδισαν τις περισσότερες έδρες στη Βουλή. Από τις 362 έδρες εξασφάλισαν 211, ενώ 29 έδρες κέρδισαν ανεξάρτητοι που ανήκαν στον πολιτικό χώρο των παλαιών κομμάτων και 122 ανεξάρτητοι εκσυγχρονιστές.

Οι εκσυγχρονιστές συσπειρώθηκαν γύρω από το πρόσωπο του κρητικού ηγέτη Ελευθερίου Βενιζέλου, ο οποίος εξελέγη χωρίς να συμμετέχει στην προεκλογική αναμέτρηση. Η πρώτη δημόσια εμφάνιση του Βενιζέλου ως ελλαδίτη πολιτικού έγινε στις 5 Σεπτεμβρίου 1910 με μία ομιλία στην πλατεία Συντάγματος²², στην οποία έκανε προγραμματικές δηλώσεις, με τις οποίες υποστήριξε μετριοπαθείς μεταρρυθμίσεις. Στόχευε σε εκσυγχρονισμό του πολιτικού συστήματος, με την

22

**ΑΠΟ ΤΟ ΛΟΓΟ ΤΟΥ ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ
ΣΤΙΣ 5-9-1910 ΣΤΗΝ ΠΛΑΤΕΙΑ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ.**

«Συμπολίται,

Γνωρίζετε ποία υπήρξαν τα αίτια, τα οποία προέκλεσαν την εξέγερση του Αυγούστου παρελθόντος έτους, επομένως δεν έχω ανάγκη να υπομνήσω αυτά εις υμάς διά μακρών... Αστική δικαιοσύνη εφαρμόζουσα προς ρύθμισιν των σχέσεων του συγχρόνου βίου νομοθεσίαν χρονολογουμένην από 15 και 20 αιώνων... Εμπορική νομοθεσία χρονολογουμένη από ενός αιώνα... Ποινική διαδικασία ήτις... κινείται βραδύτατα... Δημοσία εκπαίδευσις, ήτις... εκτρέφει δι' ανεπαρκούς άλλως τε μορφώσεως τροφίμους του προϋπολογισμού ανικάνους διά κάθε άλλο πλουτοπαραγωγόν επάγγελμα. Εκκλησία... περιοριζομένη εις ξηρούς τύπους... Σύστημα δημοτικών στηριζόμενον επί δήμου, ο οποίος... απέβη... εις όργανον καταδυναστεύσεως εις τας χείρας των φατριών. Διοίκη-

σις φατριάζουσα, διαιωνίζουσα και μετά την απελευθέρωσιν του Ελληνικού λαού από του ξενικού ζυγού την τυραννίαν, με μόνην την διαφοράν ότι, αύτη ασκείται ήδη εκ περιτροπής, οτέ μεν επί του ημίσεος, οτέ δε επί του ετέρου ημίσεος αυτού. Έλλειψις αγροτικής ασφαλείας... Αδιαφορία εντελής προς τας εργατικάς και αγροτικάς τάξεις... Ανικανότης προς παρασκευήν αναλόγου προς τους πόρους της χώρας αλλά φερεγγύου και ετοιμοπολέμου πάντοτε στρατιωτικής δυνάμεως... Η εκ των εκλογών της 8ης Αυγούστου προελθούσα λαϊκή αντιπροσωπεία αποστολήν έχει όπως αναθεώρηση ωρισμένας διατάξεις του Συντάγματος. Αλλά θα παρεγνώριζέ τις προφανή αλήθειαν, εάν δεν ανεγνώριζεν, ότι εύρυνσις του κύκλου των εργασιών αυτής, όπως αναθεωρηθώσι και άλλαι διατάξεις του Συντάγματος, μη θίγουσαι ούτε την μορφήν της Πολιτείας, ούτε την εξουσίαν ή το πρόσωπον του Βασιλέως, ούτε την τάξιν της διαδοχής, ανταποκρίνεται προς ισχυράν αξίωσιν της Κοινής Γνώμης.»

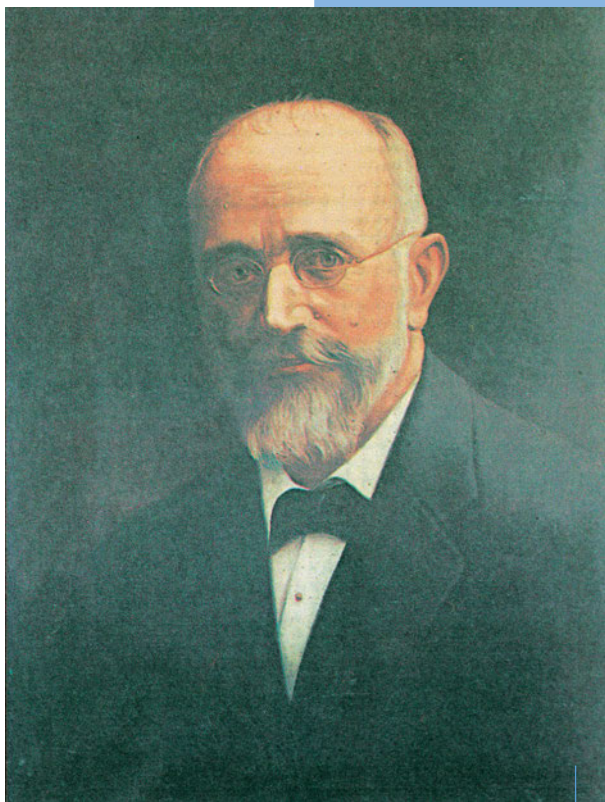
Γιάνης Κορδάτος:
Ιστορία της νεώτερης Ελλάδας, Ε', σ. 210-215.

εξισορρόπηση των συμφερόντων όλων των κοινωνικών στρωμάτων. Βασικές θέσεις του προγράμματός του ήταν η κοινωνική γαλήνη, η ελάφρυνση των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων, ο εκσυγχρονισμός του κρατικού μηχανισμού, με σκοπό την αποτελεσματικότερη λειτουργία του, και στρατιωτικοί εξοπλισμοί για την πραγματοποίηση των εθνικών διεκδικήσεων. Επίσης, παρά την πίεση των οπαδών του, υποστήριξε την αναθεώρηση του υπάρχοντος συντάγματος και όχι την ψήφιση νέου. Πολιτειακό ζήτημα δεν έθεσε. Προανήγγειλε την ίδρυση ενός κόμματος αρχών, το οποίο θα ήταν φορέας των μεταρρυθμίσεων. Το κόμμα ιδρύθηκε και τυπικά στις 22 Αυγούστου 1910, από μέλη της Εθνοσυνέλευσης.

Ο Βενιζέλος πήρε εντολή σχηματισμού κυβέρνησης μετά την παραίτηση της Κυβέρνησης Δραγούμη (6 Οκτωβρίου 1910). Επειδή, όμως, αντιμετώπιζε προβλήματα με την εξασφάλιση ψήφου εμπιστοσύνης, σε συνεννόηση με το βασιλιά Γεώργιο Α΄ προχώρησε σε διάλυση της Βουλής και προκήρυξη νέων εκλογών. Αυτό το διάβημα αναστάτωσε τα παλαιά κόμματα τα οποία, θεωρώντας αντισυνταγματική την κίνηση του βασιλιά, αποφάσισαν να μη συμμετάσχουν στις εκλογές του Νοεμβρίου του 1910. Σ' αυτές οι Φιλελεύθεροι κέρδισαν τη συντριπτική πλειονότητα των εδρών 307, σε σύνολο 362. Ο Βενιζέλος ήταν πλέον ελεύθερος να προχωρήσει στο μεταρρυθμιστικό του έργο.

Το πρώτο εξάμηνο του 1911 ψηφίστηκαν από τη Βουλή 53 τροποποιήσεις μη θεμελιωδών διατάξεων του συντάγματος. Δεν έγιναν ριζικές αλλαγές, αλλά αντίθετα, ενισχύθηκε η θέση της μοναρχίας και επετράπη στον βασιλιά, παρά τη συνταγματική απαγόρευση, να συμμετάσχει στη διαδικασία της αναθεώρησης. Οι σπουδαιότερες τροποποιήσεις αφορούσαν τη διασφάλιση της διάκρισης των εξουσιών, το ασυμβίβαστο μεταξύ στρατιωτικής και δημοσιοϋπαλληλικής ιδιότητας αφ' ενός και βουλευτικού αξιώματος αφ' ετέρου, και τη μονιμότητα των δικαστικών και των δημοσίων υπαλλήλων.

Η κυβέρνηση Βενιζέλου ψήφισε επίσης 337 νέους νόμους, οι οποίοι εισήγαγαν μεταρρυθμίσεις που αφορούσαν όλο το φάσμα του δημόσιου και ιδιωτικού βίου: π.χ. διορισμός δημοσίων υπαλλήλων με δημόσιους διαγωνισμούς, καθιέρωση κανονισμών εργασίας σε βιοτεχνίες και βιομηχανίες, διανομή γης στη Θεσσαλία, αναδιοργάνωση της τοπικής αυτοδιοίκησης, βελτίωση της διαδικασίας απονομής της δικαιοσύνης, αναθεώρηση του κανονισμού της Βουλής με σκοπό να διαθέτουν οι υπουργοί περισσότερο χρόνο για κοινοβουλευτικές συζητήσεις κ.λπ.

Ο Ελευθέριος Βενιζέλος σφράγισε με την προσωπικότητά του την πολιτική ζωή της χώρας από το 1910 έως το θάνατό του, το 1936. (Αθήνα, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο)

Το ρεύμα που είχε το κόμμα του Βενιζέλου φάνηκε και στις επόμενες εκλογές του

Μαρτίου του 1912, στις οποίες πήραν μέρος όλες οι πολιτικές δυνάμεις. Ανέδειξε 146 βουλευτές, ενώ τα άλλα κόμματα μόνο 36. Σ' αυτές τις εκλογές φάνηκε ότι η πλειοψηφία των ψηφοφόρων τάχθηκε υπέρ του κόμματος των Φιλελευθέρων, επειδή οι καινοτομίες που είχαν εισηγηθεί γέννησαν την ελπίδα για την επίλυση σημαντικών κοινωνικών προβλημάτων.

Όσον αφορά τη δομή του βενιζελικού κόμματος, αυτό ήταν σε μεγάλο βαθμό προσωποπαγές. Ο Βενιζέλος, με ισχυρή θέση στο Κοινοβούλιο και μεγάλο κύρος, είχε τα πάντα υπό τον έλεγχό του, όπως και ο Τρικούπης. Οι σύνδεσμοι Φιλελευθέρων που είχαν ιδρυθεί δεν έπαιζαν κάποιον ιδιαίτερο ρόλο στη διαμόρφωση της πολιτικής του κόμματος και δεν διέφεραν σημαντικά από τις τοπικές ομάδες φίλων που σχημάτιζαν τα παραδοσιακά κόμματα. Το 1912 άρχισε να αναδιοργανώνεται το κόμμα, με την ίδρυση *Λέσχης Φιλελευθέρων* στην Αθήνα και σε ορισμένες άλλες εκλογικές περιφέρειες. Οι βενιζελικοί είχαν πλάσει στο νου τους ένα ιδεατό κόμμα, χωρίς τις μικρότητες και τις διχόνοιες της παλιάς πο-

λιτικής ελίτ, όμως αυτό δεν είχε σχέση με την πραγματικότητα. Η ηγεσία έπρεπε αναγκαστικά να λαμβάνει υπόψη κοινωνικά και τοπικά συμφέροντα καθώς και αντιπαλότητες ανάμεσα σε στελέχη, όπως συνέβαινε και σε κάθε άλλο κόμμα.

2. Τα αντιβενιζελικά κόμματα

Ως αντιβενιζελικά θεωρούνταν τα κόμματα της αντιπολίτευσης. Παρά τις διαφορές που υπήρχαν ανάμεσά τους, τα ένωνε ένας συντηρητικός προσανατολισμός. Πάντως, δεν ήθελαν να επιστρέψουν στην προ του 1909 εποχή. Επομένως, ως προς αυτό δεν διέφεραν κατ' αρχήν από τους Φιλελευθέρους. Διέφεραν όμως στο εύρος των σχεδιαζόμενων μεταρρυθμίσεων και στις μεθόδους άσκησης της πολιτικής. Οι *Αντιβενιζελικοί* απεχθάνονταν τη διαρκή παρέμβαση του κράτους, επειδή, εκτός των άλλων, αυτή θα είχε ως αποτέλεσμα την ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας. Δεν είχαν μακροπρόθεσμη πολιτική, αντίθετα, επικέντρωναν την προσοχή τους στην επίλυση επίκαιρων προβλημάτων. Τα αντιβενιζελικά κόμματα εξελίχθηκαν σε κόμματα υπεράσπισης των συμφερόντων που κινδύνευαν από την πολιτική των Φιλελευθέρων. Η σύγκρουση με τους Φιλελευθέρους τα οδηγούσε σε διαρκώς συντηρητικότερες θέσεις. Από τα αντιβενιζελικά κόμματα, πιο αδιάλλακτα ήταν τα κόμματα του *Δημητρίου Ράλλη* και του *Κυριακούλη Μαυρομιχάλη*, ενώ το κόμμα του *Γεωργίου Θεοτόκη* ήταν πιο διαλλακτικό.

Το *ραλλικό κόμμα* ήταν αντίθετο προς τον εκσυγχρονισμό. Ήταν κατά της ισχυρής εκτελεστικής εξουσίας, όπως αυτή διαμορφώθηκε κατά τα τέλη του 19ου αιώνα και όπως το απαιτούσε η μεταρρυθμιστική πολιτική των Φιλελευθέρων. Υποστήριζε ότι το Κοινοβούλιο έπρεπε να έχει ισχυρή θέση στο πολιτικό σύστημα. Στο πρόσωπο του βασιλιά, όμως, έβλεπε το σύμβολο της εθνικής ενότητας που ξεπερνούσε τα σύνορα της χώρας. Απευθυνόταν κατά κύριο λόγο στα μεσαία και κατώτερα στρώματα των πόλεων καθώς και στους μικροκαλλιεργητές, δεδομένου ότι η οικονομική πολιτική των Φιλελευθέρων έδειχνε να ευνοεί, κυρίως, τα ανώτερα αστικά στρώματα. Ζητούσε ενίσχυση της παραγωγής και αύξηση των θέσεων εργασίας, ώστε με την οικονομική ανάπτυξη να εξευρεθούν χρήματα για εξοπλισμούς, να καταπολεμηθεί η διαφθορά και η πατρωνία των κομμάτων. Πάντως, το ραλλικό κόμμα δεν είχε κάποιο συγκροτημένο πρόγραμμα για την οικονομική ανάπτυξη.

Το *Εθνικό Κόμμα* του Κ. Μαυρομιχάλη δεν διέφερε από το ραλλικό. Οι εκπρόσωποί του προσπαθούσαν να εκμεταλλευτούν τη συμμετοχή του αρχηγού τους στα πολιτικά πράγματα μετά το κίνημα του 1909. Υποστήριζαν την «*Ανόρθωση*», που κατά την εκτίμησή τους δεν μπόρεσαν να υλοποιήσουν οι Βενιζελικοί.

Το *κόμμα του Γ. Θεοτόκη* ήταν πιο μετριοπαθές από τα άλλα δύο και ζητούσε να

διορθώσει αυτά που θεωρούσε λάθη των Φιλελευθέρων. Συμφωνούσε με την πάση θυσία αύξηση των εξοπλισμών και ζητούσε φορολογικές ελαφρύνσεις για τους μικροεισοδηματίες. Από το κίνημα στο Γουδί έως τη συνταγματική κρίση του 1915, μεταξύ των αντιβενιζελικών κομμάτων το θεοτοκικό κόμμα είχε τη μεγαλύτερη εκλογική βάση, και έτσι αποτέλεσε τον πυρήνα των Αντιβενιζελικών.

3. Τα αριστερά κόμματα

Τα αριστερά κόμματα αρχικά ήταν ομάδες με σοσιαλιστικές ιδέες, συνήθως ξένες προς την κοινωνική βάση στην οποία ήθελαν να απευθυνθούν, και αντιμετώπιζαν δυσκολίες συνεννόησης και κομματικής συσπείρωσης.

Σοβαρότερη από όλες αυτές τις ομάδες ήταν η *Κοινωνιολογική Εταιρεία*, η οποία ξεκίνησε από μερικούς διανοούμενους ως αριστερός μεταρρυθμιστικός σύνδεσμος, με στόχο να προπαγανδίσει πολιτικές θέσεις και στη συνέχεια να ιδρύσει κόμμα. Επιζητούσε για όλα τα μέλη της κοινωνίας ισότητα ευκαιριών, κοινωνικοποίηση των μέσων παραγωγής και διανομή των αγαθών ανάλογα με τις ανάγκες καθενός, πράγμα που θα μπορούσε να υλοποιηθεί με τη σταδιακή αναμόρφωση της οικονομίας και τη συνταγματική μεταβολή. Για να επιτευχθούν αυτοί οι στόχοι έπρεπε να οργανωθούν οι εργάτες σε επαγγελματικές ενώσεις και να ιδρύσουν κόμμα. Πράγματι, στα μέσα του 1910 οι Κοινωνιολόγοι ίδρυσαν το *Λαϊκό Κόμμα*, με αρχηγό τον *Αλέξανδρο Παπαναστασίου*. Βασικές προγραμματικές δηλώσεις του ήταν η αναμόρφωση του πολιτικού συστήματος και η επιβολή αρχών κοινωνικής δικαιοσύνης. Στις δεύτερες εκλογές του 1910 εξελέγησαν 7 υποψήφιοι του κόμματος, οι οποίοι παρείχαν κριτική υποστήριξη στους Φιλελευθέρους.

4. Ο εθνικός διχασμός (1915-1922)

α. Από την παραίτηση του Βενιζέλου έως τη Συνθήκη των Σεβρών

Ήδη από το 1912, μετά τη σαρωτική νίκη του στις εκλογές, ο Βενιζέλος ήταν κυρίαρχος του πολιτικού παιχνιδιού, χωρίς ουσιαστική κοινοβουλευτική αντιπολίτευση. Το 1913, τον βασιλιά Γεώργιο Α΄ διαδέχθηκε στο θρόνο ο Κωνσταντίνος, στον οποίο ο Βενιζέλος, ένα χρόνο νωρίτερα, παραχώρησε το αξίωμα του αρχιστράτηγου. Μέχρι το 1915 οι δύο ισχυρές προσωπικότητες δεν ήρθαν σε σύγκρουση. Τα κόμματα της αντιπολίτευσης αναγνώριζαν στον βασιλιά το δικαίωμα να επιβάλλει τη δική του άποψη για την εξωτερική πολιτική, παραβλέποντας ότι κάτι τέτοιο ήταν αντισυνταγματικό. Αυτό ενίσχυσε τους εχθρούς της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, προ πάντων έναν κύκλο αντιδημοκρατικών αξιωματούχων.

Με αφορμή τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο, εκφράστηκαν διαφορετικές απόψεις ως προς τη σκοπιμότητα ή μη της συμμετοχής της Ελλάδας στον πόλεμο. Οι Φιλελεύθεροι τάσσονταν υπέρ της συμμετοχής στον πόλεμο, στο πλευρό της Αντάντ, επειδή προσδοκούσαν ότι με αυτόν τον τρόπο η Ελλάδα θα είχε εδαφικά οφέλη. Ο βασιλιάς και το Γενικό Επιτελείο είχαν διαφορετική εκτίμηση. Θεωρούσαν ανεύθυνη τη θέση των Φιλελευθέρων, εκτιμώντας ότι η έκβαση του πολέμου ήταν αβέβαιη και θα μπορούσαν να νικήσουν οι Κεντρικές δυνάμεις. Δεδομένης της κυριαρχίας της Αγγλίας στην ανατολική Μεσόγειο, και παρά τους δεσμούς του με τη

Οι δύο μεγάλοι αντίπαλοι κατά το διχασμό, Βενιζέλος και Κωνσταντίνος, σε περίοδο αρμονικής συνεργασίας, το 1913 (Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη)

Γερμανία, ο Κωνσταντίνος δεν μπορούσε να ζητήσει συμμετοχή στον πόλεμο στο πλευρό των Κεντρικών Δυνάμεων, γι' αυτό έλαβε θέση υπέρ της ουδετερότητας της Ελλάδας. Η εμμονή του Κωνσταντίνου στη θέση αυτή, τον οδήγησε να δράσει με τρόπο που υπέσκαπτε τα θεμέλια του πολιτικού συστήματος. Ο βασιλιάς ανέπτυξε μυστική διπλωματία εν αγνοία της κυβέρνησης, καταφεύγοντας ακόμη και σε παράνομα μέσα (π.χ. παράδοση απόρρητων διπλωματικών εγγράφων στους Γερμανούς). Το 1915 προκάλεσε δύο φορές την παραίτηση της κυβέρνησης.

Στις εκλογές που προκηρύχθηκαν μετά τη δεύτερη παραίτηση του Βενιζέλου, δεν συμμετείχαν οι Φιλελεύθεροι, καθώς θεωρούσαν την ενέργεια του βασιλιά ως παραβίαση του συντάγματος. Εκδηλώσεις βίας και φανατισμού δημιούργησαν χάσμα ανάμεσα στις δύο παρατάξεις και κυριάρχησε το μίσος. Όποιος ήταν κατά του πολέμου, κινούσε αμέσως την υποψία στους Βενιζελικούς, ότι ήταν κατά της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, κατά των εθνικών συμφερόντων. Οι Αντιβενιζελικοί έβλεπαν στο πρόσωπο των Βενιζελικών βίαιους πράκτορες της Αντάντ, που μάχονταν τον βασιλιά, κατέστρεφαν την ενότητα του έθνους και έθεταν σε κίνδυνο το κράτος. Τα δύο κόμματα διέφεραν όλο και λιγότερο μετα-

ξύ τους στην πολιτική πρακτική και την προπαγάνδα, παράλληλα όμως όλο και περισσότερο ενισχυόταν ο διπολισμός. Στα μέσα του 1916 το Κοινοβούλιο χάθηκε ουσιαστικά από το προσκήνιο. Το κλίμα της εποχής επέτρεψε να συμμετάσχουν στη διαμάχη και στρατιωτικοί, οι οποίοι δημιούργησαν δύο οργανώσεις αντίθετες μεταξύ τους, ανάλογα με το αν τα συμφέροντα κάθε ομάδας εξυπηρετούνταν από τον πόλεμο ή την ουδετερότητα. Στις 26 Σεπτεμβρίου ο Βενιζέλος συγκρότησε δική του κυβέρνηση στη Θεσσαλονίκη.

Οι συγκρούσεις πήραν σταδιακά διαστάσεις εμφυλίου πολέμου. Οι Αντιβενιζελικοί άσκησαν τρομοκρατία στους αντιπάλους, ενώ ο Βενιζέλος κήρυξε έκπρωτο το βασιλιά, ο οποίος υπό την πίεση της Αντάντ εγκατέλειψε το θρόνο και τη χώρα. Οι Φιλελεύθεροι ανέλαβαν στην Αθήνα τη διακυβέρνηση και κήρυξαν τη χώρα σε κατάσταση πολιορκίας. Ο εθνικός διχασμός εξαπλώθηκε στο στράτευμα, καθώς ευνοήθηκαν οι αξιωματικοί της οργάνωσης «Εθνική Άμυνα» εις βάρος άλλων. Η κυβέρνηση παρέτεινε τη θητεία της Βουλής, παρά την πίεση που ασκούσαν τα κόμματα της αντιπολίτευσης.

Ο Βενιζέλος και συνεργάτες του στην «Κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης»
(Αθήνα, Μουσείο Ιστορικής Μνήμης Ελευθερίου Βενιζέλου)

*Αφίσα του 1918 με την οποία καλείται ο λαός σε επιστράτευση.
(Αθήνα, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο)*

Η κυβέρνηση των Φιλελευθέρων οδήγησε την Ελλάδα στον πόλεμο στο πλευρό της Αντάντ, αποσκοπώντας, όπως προαναφέρθηκε, στην ικανοποίηση εθνικών διεκδικήσεων. Οι Αντιβενιζελικοί διαφωνούσαν και παρακολουθούσαν με δυσарέσκεια τις εξελίξεις, καθώς τάσσονταν υπέρ της διατήρησης των εκτός Ελλάδος ελληνικών πληθυσμών και υπέρ της ευκαιριακής προσάρτησης εδαφών χωρίς κίνδυνο. Ο εθνικός διχασμός έφτασε στο αποκορύφωμά του με την απόπειρα δολοφονίας του Βενιζέλου και τη δολοφονία του Ίωνος Δραγούμη, το 1920.

β. Από τη συνθήκη των Σεβρών έως την ήττα στη Μ. Ασία

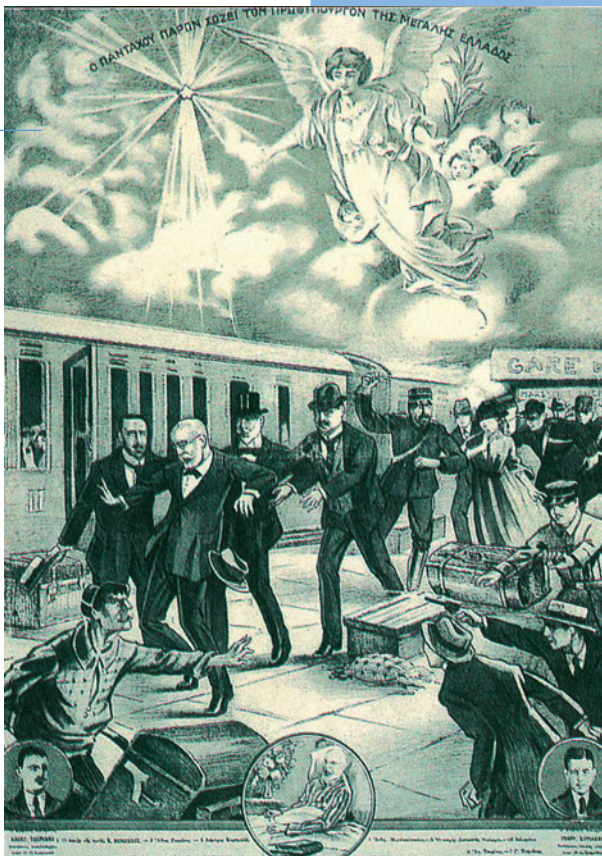
Η Συνθήκη των Σεβρών (10 Αυγούστου 1920) αποτέλεσε τη μεγαλύτερη διπλωματική επιτυχία της Ελλάδας και δικαίωσε την τολμηρή πολιτική του Βενιζέλου. Η μικρή Ελλάδα των παραμονών των Βαλκανικών πολέμων γίνεται με την υπογραφή της Συνθήκης «η Ελλάδα των δύο Ηπείρων και των πέντε Θαλασσών». Το όραμα της *Μεγάλης Ιδέας* φαίνεται να γίνεται απτή πραγματικότητα.

Οι Φιλελεύθεροι προκήρυξαν εκλογές για αναθεωρητική εθνοσυνέλευση, με στόχο να νομιμοποιήσουν τις μέχρι τότε ενέργειές τους και να περιορίσουν τις αρμοδιότητες του βασιλιά. Η συνασπισμένη αντιπολίτευση, όμως, απροσδόκητα κέρδισε τις εκλογές. Ο Βενιζέλος έφυγε στο εξωτερικό. Η νέα κυβέρνηση έκανε δημοψήφισμα για την επιστροφή του Κωνσταντίνου, στο οποίο η ετυμη-

Λαϊκή εικόνα που αναπαριστά τη δολοφονική απόπειρα κατά του Βενιζέλου στη Γαλλία από δύο απότακτους αξιωματικούς (Αθήνα, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο)

γορία ήταν υπέρ του βασιλιά. Δίστασε όμως να αλλάξει την εξωτερική πολιτική και να επιδιώξει ειρηνική λύση. Το μέτωπο κατέρρευσε, με αποτέλεσμα την ολοκληρωτική ήττα.

Στις 25 Ιανουαρίου 1921 η Αναθεωρητική Εθνοσυνέλευση που προέκυψε από τις εκλογές του Νοεμβρίου ανακηρύχθηκε Συντακτική, καθώς θεωρήθηκε αναγκαίο να αλλάξει εξ ολοκλήρου το σύνταγμα.

5. Το Σοσιαλιστικό κόμμα

Οι υψηλοί δείκτες ανεργίας και οι άθλιες συνθήκες εργασίας και διαβίωσης των εργατών οδήγησαν σε έντονη πολιτικοποίησή τους, κατά τη δεύτερη δεκαετία του 20ού αιώνα. Οι συνθήκες έδιναν την εντύπωση ότι οι πλούσιοι γίνονταν πλουσιότεροι και οι φτωχοί φτωχότεροι. Το 1918 ιδρύθηκε το **Σοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα Ελλάδος (Σ.Ε.Κ.Ε.)** από συνέδριο σοσιαλιστών. Βασικές θέσεις του προγράμματός του ήταν δημοκρατία, παροχή εκλογικού δικαιώματος στις γυναίκες, αναλογικό εκλογικό σύστημα, εθνικοποίηση των μεγάλων πλουτοπαραγωγικών πηγών. Σχετικά με την εξωτερική πολιτική, ζητούσε ειρήνη, χωρίς προσάρτηση εδαφών, βασισμένη στο δικαίωμα αυτοδιάθεσης των λαών. Τα προβλήματα που αφορούσαν διαμφισβητούμενα εδάφη, θα λύνονταν με δημοψηφίσματα.

Το Σ.Ε.Κ.Ε. ήταν το πιο αυστηρά οργανωμένο κόμμα. Έως το 1919 ήταν υπέρ της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας. Σταδιακά απομακρύνθηκε από αυτή, υιοθετώντας την αρχή της δικτατορίας του προλεταριάτου. Το 1924 μετονομάστηκε σε *Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος (Κ.Κ.Ε.)*.

Μ. Αξελός: Εργάτες σε λιμάνι

Ε. ΕΚΣΥΓΧΡΟΝΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΕΠΕΜΒΑΣΕΙΣ (1923-1936)

Κάτοικοι της πυρπολημένης Σμύρνης προσπαθούν να επιβιβαστούν σε πλοία και να διαφύγουν. Η μικρασιατική καταστροφή και το ρεύμα των προσφύγων έδρασαν καταλυτικά στην πολιτική ζωή της χώρας.

1. Οι συνέπειες της Μικρασιατικής καταστροφής

Με τη Μικρασιατική καταστροφή (1922) χάθηκαν οι ανεπτυγμένες οικονομικά και πολιτιστικά περιοχές της Μικράς Ασίας και της Ανατολικής Θράκης. Αυτό αποτέλεσε και την τελευταία πράξη της *Μεγάλης Ιδέας*. Κανένα κόμμα δεν προέβαλλε πλέον την επιλογή της εδαφικής επέκτασης και του πολέμου. Αυτή η μεγάλη αλλαγή προκάλεσε κρίση ταυτότητας στην Ελλάδα, δεδομένου ότι η *Μεγάλη Ιδέα* αποτέλεσε για έναν σχεδόν αιώνα το θεμέλιο, στο οποίο πολλοί άνθρωποι βάσιζαν το λόγο ύπαρξης του κράτους. Η πλειονότητα των προσφύγων τάχθηκε στο πλευρό των *Φιλελευθέρων*, πιστεύοντας ότι οι *Αντιβενιζελικοί* ήταν υπεύθυνοι για την καταστροφή.

Η διαρκής υποβάθμιση του βιοτικού επιπέδου ευρέων τμημάτων του πληθυσμού επηρέασε την εξέλιξη των κομμάτων κατά την περίοδο αυτή. Όταν σταμάτησε να βρίσκεται η εξωτερική πολιτική στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος, ήλθαν εντονότερα στο προσκήνιο οι συγκρούσεις συμφερόντων οικονομικού και κοινωνικού χαρακτήρα. Σε πολλούς ανθρώπους (ανεξαρτήτως πολιτικής το-

ποθέτησης) επήλθε κόπωση από τη μόνιμη πολιτική αστάθεια και από τη διαρκή όξυνση που καλλιεργούσαν τα κομματικά επιτελεία και τα πραξικοπήματα αξιωματικών²³. Σ' αυτήν προστέθηκε η δυσαρέσκεια για τις διαμάχες συμφερόντων πολιτικής, οικονομικής και κοινωνικής υφής, καθώς και για την πληθώρα των διαφορετικών πολιτικών ιδεολογιών. Έτσι, ο Μεταξάς δεν χρειάστηκε να ασκήσει βία για να επιβάλει, το 1936, τη δικτατορία του.

Οι έκρυθμες καταστάσεις προκάλεσαν κρίση νομιμότητας του κοινοβουλευτικού συστήματος. Οι ρίζες της βρίσκονταν στο διχασμό της δεκαετίας 1910-20, κορυφώθηκε όμως η κρίση αυτή την επόμενη περίοδο, οπότε υπονομεύθηκε η εμπιστοσύνη στην αποτελεσματικότητα του πολιτικού συστήματος, η οποία

23 ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΑ ΚΙΝΗΜΑΤΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ 1922-1936:

1. Σεπτέμβριος 1922, από τον βενιζελικό Ν. Πλαστήρα. Αιτήματα: Παραίτηση του Κωνσταντίνου, άμεση διάλυση της Εθνοσυνέλευσης, σχηματισμός υπερκομματικής κυβέρνησης που να την εμπιστεύεται η Αντάντ και ενίσχυση του θρακικού μετώπου. Στα πλαίσια του κινήματος έγινε η δίκη των έξι.
2. Οκτώβριος 1923, από μείγμα αντιβενιζελικών, βενιζελικών που ήταν σε δυσμένεια, βασιλοφρόνων που φοβούνταν την επιβολή της αβασίλευτης δημοκρατίας, υπό την ηγεσία των στρατηγών Γαργαλίδη και Λεοναρδόπουλου. Αιτήματα: διάλυση του προηγούμενου κινήματος, διορισμός νέας κυβέρνησης για τη διενέργεια εκλογών. Κατεστάλη σχεδόν αμέσως. Οι κινηματίες του '22 προχώρησαν σε εκκαθάριση του στρατεύματος από 1.284 αντιβενιζελικούς αξιωματικούς, τους οποίους κατηγόρησαν για συμμετοχή στο κίνημα του 1923. Πίεσαν και τελικά πέτυχαν να φύγει ο βασιλιάς Γεώργιος Β' από την Ελλάδα και συζητούσαν το θέμα της αβασίλευτης δημοκρατίας.
3. Ιούνιος 1925, από τον Θ. Πάγκαλο. Δικαιολογία: να σώσει τη χώρα από την κακοδιοίκηση. Παρέμεινε στην εξουσία έως τον Αύγουστο του 1926, στην αρχή ως πρωθυπουργός και μετά ως Πρόεδρος της Δημοκρατίας.
4. Αύγουστος 1926, από τον Γ. Κονδύλη. Ανέτρεψε τον Πάγκαλο, υποσχέθηκε προκήρυξη εκλογών εντός 45 ημερών, στις οποίες δεν θα λάμβανε ο ίδιος μέρος. Το κίνημα ολοκληρώθηκε πριν από τις εκλογές της 7ης Νοεμβρίου 1926, παραδίδοντας την εξουσία στους πολιτικούς.
5. Μάρτιος 1933, από τον Πλαστήρα, με σκοπό να εμποδίσει το Λαϊκό Κόμμα να αναλάβει την εξουσία μετά την εκλογική νίκη. Δεν πρόλαβε να εγκαθιδρύσει δική του κυβέρνηση, αλλά κατεστάλη.
6. Μάρτιος 1935, από βενιζελικούς αξιωματικούς. Στόχος: πρόληψη δικτατορίας από τον Κονδύλη, εγκαθίδρυση κυβέρνησης με πρόγραμμα: εκκαθάριση των ενόπλων δυνάμεων από τους αντιβενιζελικούς, μεταρρύθμιση του πολιτεύματος. Κατέρρευσε μετά από λίγες μέρες.
7. Οκτώβριος 1935, από τον Κονδύλη. Στόχος: κατάργηση της αβασίλευτης δημοκρατίας. Διήρκεσε έως τον Νοέμβριο του 1935 και διαλύθηκε με την έλευση του βασιλιά Γεωργίου Β'.

αποτελεί θεμέλιο της νομιμότητας στις σύγχρονες κοινωνίες. Δύο στοιχεία καθόρισαν τη φυσιογνωμία της πολιτικής ζωής αυτής της περιόδου: η διαρκής παρέμβαση των στρατιωτικών στην πολιτική και η χρήση βίας στην άσκηση πολιτικής.

Οι αξιωματικοί διεκδικούσαν τον πρώτο λόγο σε θέματα εσωτερικής πολιτικής, καθώς θεωρούσαν το στρατό ως υπερκομματικό φορέα εξουσίας. Ένιωθαν δυσαρέσκεια για τις διαφοροποιήσεις στο κοινωνικό επίπεδο, απεχθάνονταν τον πολιτικό τρόπο αντιμετώπισης και διευθέτησης των κοινωνικών συγκρούσεων, τις διαπραγματεύσεις και τους συμβιβασμούς, που θεωρούσαν συνώνυμα της διαφθοράς και της έλλειψης αρχών.

Αμέσως μετά την ήττα στη μικρασιατική εκστρατεία, επενέβησαν στην πολιτική ζωή αξιωματικοί που ηγούνταν στρατιωτικών σωμάτων τα οποία επέστρεφαν από το μέτωπο (Ν. Πλαστήρας, Στ. Γονατάς, κ.λπ.). Αυτό που όξυνε την πολιτική κατάσταση ήταν η δίκη και καταδίκη σε θάνατο πέντε κορυφαίων πολιτικών της αντιβενιζελικής παράταξης και του αρχηγού του στρατού της Μ. Ασίας, με την κατηγορία της εσχάτης προδοσίας. Η κατηγορία ήταν αβάσιμη, αλλά οι κατηγορούμενοι εκτελέστηκαν, προκειμένου να κατευναστούν οι πρόσφυγες και ο στρατός. Το τηλεγράφημα του Βενιζέλου, το οποίο έμμεσα συνιστούσε τη ματαί-

Η ηγεσία του στρατιωτικού κινήματος του 1922

Σκηνή από τη δίκη των ΕΣ (Από τη φωτογραφία απουσιάζει ο στρατηγός Χατζηανέστης)

ωση των εκτελέσεων, έφθασε πολύ αργά, αν και δεν είναι βέβαιο ότι μια έγκαιρη παρέμβαση του Βενιζέλου θα είχε αποτέλεσμα²⁴.

Η επιθυμία για επαγγελματική εξασφάλιση βενιζελικών και αντιβενιζελικών αξιωματικών δημιούργησε μια δυναμική διαρκούς παρέμβασης του στρατού στην πολιτική. Παράλληλα προς τα κόμματα, συγκροτήθηκαν «ομάδες» απότακτων ή εν ενεργεία αξιωματικών, οι οποίοι όλο και περισσότερο προσπαθούσαν να θέσουν υπό τον έλεγχό τους το Κοινοβούλιο και τις κυβερνήσεις και εν τέλει να επιβάλουν αντικοινοβουλευτικά συστήματα διακυβέρνησης. Τα κόμματα με δυσκολία κατόρθωναν να ξεφύγουν από τον ασφυκτικό κλοιό και πολύ συχνά

24

Η ΚΑΤΑΔΙΚΗ ΤΩΝ ΕΣ

«Για την απόφαση του Στρατοδικείου, ωστόσο, δεν υπήρχαν πολλές αμφιβολίες ούτε πριν από την έναρξη της δίκης ούτε κατά τη διάρκειά της. Παρά τις αναμφισβήτητες ευθύνες των κατηγορουμένων για τη Μικρασιατική καταστροφή, η παραπομπή τους με το συγκεκριμένο κατηγορητήριο και η καταδίκη τους, με βάση το κατηγορητήριο αυτό, υπήρξαν πράξεις σκοπιμότητας: «εθνικής σκοπιμότητας» όπως, πολύ εύστοχα, παραδέχτηκε αργότερα ο Πάγκαλος όσο και οι περισσότεροι πρωταγωνιστές, δευτεραγωνιστές ή μελετητές των γεγονότων της εποχής εκείνης. Το κατηγορητήριο... παρέμεινε και ουσιαστικά αστήρικτο μετά την ολοκλήρωση της ακροαματικής διαδικασίας, εφόσον από κανένα στοιχείο της διαδικασίας αυτής δεν προέκυψε η έννοια του δόλου των κατηγορουμένων. Χωρίς όμως το δικαιοδικό μύθο της «εσχά-

της προδοσίας» των διαχειριστών της εξουσίας κατά τη διετία 1920-22 και την αποκλειστική τους ευθύνη για την καταστροφή δεν ήταν δυνατόν να δοθεί απάντηση στο ερώτημα «τις πταίει», στο οποίο κατέληγε το πόρισμα της ανακριτικής επιτροπής [...]»

Ιωάννης Γιαννουλόπουλος: ΙΕΕ, ΙΕ', σ. 257-258.

χρησιμοποιούσαν ομάδες αξιωματικών, για να επιτύχουν τα δικά τους βραχυπρόθεσμα σχέδια. Εξάλλου, τα κόμματα ευνοούσαν τις εντάσεις, θεωρώντας ότι η πόλωση θα ενίσχυε την ενότητά τους²⁵. Όμως, υιοθετώντας αυτή τη στάση, περιόριζαν τις δυνατότητες ελιγμών, με αποτέλεσμα να μην μπορούν να σχεδιάζουν νέες πολιτικές, για την αντιμετώπιση των κοινωνικών προβλημάτων. Τα κόμματα είχαν τη δυνατότητα να ελέγξουν το πολιτικό παιχνίδι, διότι η κοινωνία και τα προβλήματά της είχαν γίνει τόσο σύνθετα, ώστε δεν μπορούσαν να τα διαχειριστούν στρατιωτικοί. Εκείνοι μπορούσαν εύκολα να κάνουν πραξικόπημα, αλλά δεν ήταν ικανοί να ασκήσουν την εξουσία.

Οι ηγεσίες των κομμάτων παρουσίαζαν τώρα μεγάλη διάθεση για καταστρατήγηση του συντάγματος και ενίσχυση των μηχανισμών καταστολής, για τους εξής λόγους:

1. Επιδίωκαν να εξουδετερώσουν τον πολιτικό αντίπαλο, με κάθε μέσο.
2. Υποχρεώνονταν να έρθουν σε συνεννόηση με «ομάδες» αξιωματικών της επιλογής τους και να αποδεχτούν τα αιτήματά τους.
3. Πίστευαν ότι τα σύνθετα κοινωνικά και οικονομικά προβλήματα θα τα έλυε καλύτερα μία ισχυρή εκτελεστική εξουσία και

25

Εκτός από τους Φιλελευθέρους έδρασαν αυτή την περίοδο τα εξής κόμματα: *Δημοκρατική Ένωσις*, υπό τον Αλ. Παπαναστασίου. Υποστήριζε την αβασιλευτή δημοκρατία, τη θέσπιση δεύτερης Βουλής στην οποία θα εκπροσωπούνταν οι κοινωνικές ομάδες, αναλογικό εκλογικό σύστημα, ισότητα ευκαιριών για τα δύο φύλα, αποκέντρωση, τοπική αυτοδιοίκηση και διοικητική δικαιοσύνη. Αντλούσε τους εκλογείς του από τα μεσαία και ανώτερα στρώματα.

Εθνικόν Δημοκρατικόν Κόμμα, υπό τον Γ. Κονδύλη. Τηρούσε εχθρική στάση απέναντι στις παλιές ελίτ, υποστήριζε τα κατώτερα στρώματα, τους πρόσφυγες και τους εργάτες, στοιχεία που ένωνε με εθνικιστικά και αντικομμουνιστικά συνθήματα.

Λαϊκό Κόμμα. Σ' αυτό εντάχθηκαν οι οπαδοί των αντιβενιζελικών κομμάτων μετά την εκτέλεση των αρχηγών τους. Πρέσβευε την άποψη ότι η βασιλεία ταίριαζε περισσότερο στις συνθήκες της Ελλάδας και στη νοοτροπία των Ελλήνων. Βασικά αιτήματα: η ανάκληση στην ενεργό υπηρεσία αξιωματικών που διώχθηκαν λόγω των πολιτικών τους φρονημάτων και η απαγόρευση ανάμειξης των αξιωματικών στην πολιτική. Στην εσωτερική πολιτική όχι μόνο ήταν αντίθετο στην πολιτική των Φιλελευθέρων, αλλά απαιτούσε τη λήψη μέτρων τα οποία θα απάλυναν τα αρνητικά επακόλουθα της οικονομικής ανάπτυξης για ορισμένες κοινωνικές ομάδες και θα εξασφάλιζαν την κοινωνική τάξη. Υπο-

στήριξε τη διανομή γης σε πρόσφυγες και αγρότες. Ήταν κατά της θέσπισης γερουσίας.

Κόμμα των Ελευθεροφρόνων. Ο αρχηγός του Ιωάννης Μεταξάς ήταν εχθρός του κοινοβουλευτισμού, όμως για λόγους τακτικής αναγνώριζε το δημοκρατικό πολίτευμα και προέβαλλε συνθήματα υπέρ της συμφιλίωσης των παρατάξεων. Απέρριπτε τη Γερουσία, ως αντιλαϊκό θεσμό. Παρουσιαζόταν ως κόμμα των αγροτών και των μικροαστών.

Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος. Ήταν σε διαρκή αντιπαράθεση με το κράτος. Απέρριπτε τη βασιλεία καθώς και το δίλημμα βασιλεία-αβασίλευτη δημοκρατία. Ευαγγελιζόταν τη δικτατορία του προλεταριάτου. Στόχευε στους εργάτες, τους αγρότες και τους πρόσφυγες.

4. Αναζητούσαν μεθόδους αστυνόμευσης για να αποσοβήσουν κοινωνικές συγκρούσεις.

Γι' αυτούς τους λόγους οι κυβερνήσεις συνήθιζαν να κηρύσσουν τη χώρα σε κατάσταση πολιορκίας, προκειμένου να ελέγχουν την κατάσταση και να παραβιάζουν συνταγματικές διατάξεις. Επίσης, τα κυβερνητικά κόμματα είχαν την τάση να προσαρμόζουν τον εκλογικό νόμο στις ανάγκες τους, ώστε να βγαίνουν ενισχυμένα από τις εκλογές και να αποδυναμώνουν εκλογικά τους αντιπάλους. Άλλαζαν το μέγεθος εκλογικών περιφερειών και χρησιμοποιούσαν πλειοψηφικό ή αναλογικό εκλογικό σύστημα, κατά τις ανάγκες τους.

2. Τα κόμματα από το τέλος του Μικρασιατικού πολέμου μέχρι τη δικτατορία του Ι. Μεταξά

1η φάση: 1923-1928

Και κατά την περίοδο αυτή, βασικός προγραμματικός στόχος των Φιλελευθέρων ήταν, όπως και κατά το παρελθόν, ο εκσυγχρονισμός της χώρας, σύμφωνα με ευρωπαϊκά πρότυπα. Στηρίγματα των Φιλελευθέρων ήταν οι αστοί επιχειρηματίες (οι οποίοι αναζητούσαν συνθήκες σταθερότητας, σύγχρονους και αποτελεσματικούς θεσμούς), οι πρόσφυγες και οι αγρότες στους οποίους είχε παραχωρηθεί γη.

Στην πολιτική πρακτική οι Φιλελεύθεροι ήταν αντιμέτωποι με δύο χρόνια προβλήματα: τη σχέση της πολιτικής εξουσίας με τους αξιωματικούς, και το καθεστωτικό. Η διαρκής αντιπαράθεση στο εσωτερικό του κόμματος για τα ζητήματα αυτά προκάλεσε αντιφατικές επιλογές. Σχετικά με το καθεστωτικό, άλλοι οπαδοί ήταν υπέρ της αβασίλευτης και άλλοι υπέρ της βασιλευσμένης δημοκρατίας. Όσον αφορά τη σχέση του κόμματος με τους αξιωματικούς, από τη μια μεριά γινόταν κατανοητό ότι η πολιτικοποίησή τους δημιουργούσε κινδύνους για το πολίτευμα, από την άλλη όμως το φαινόμενο είχε αποκτήσει τέτοια δυναμική,

Λαϊκή συγκέντρωση της 24ης Μαρτίου 1924 σε κεντρικό δρόμο της Αθήνας για την ανακήρυξη της αβασίλευτης δημοκρατίας

ώστε δεν μπορούσαν να το αρνηθούν, καθώς υπήρχε κίνδυνος προσεταιρισμού των αξιωματικών από την αντίπαλη παράταξη.

Σημαντική πολιτική τομή της περιόδου είναι η ψήφιση νέου συντάγματος, διαδικασία που ξεκίνησε το 1924 και ολοκληρώθηκε μόλις το 1927, με το οποίο εγκαθιδρύθηκε το πολίτευμα της αβασίλευτης δημοκρατίας²⁶. Στη θέση του βασιλιά τοποθετήθηκε Πρόεδρος της Δημοκρατίας, που τον εξέλεγε η Βουλή και η Γερουσία, η οποία αποτελούσε νέο, δεύτερο νομοθετικό σώμα²⁷.

2η φάση: 1928-1933

Στις εκλογές του 1928 οι Φιλελεύθεροι κέρδισαν τις 178 από τις 250 έδρες. Με τη μεγάλη αυτή πλειοψηφία, οι Βενιζελικοί είχαν τη δυνατότητα να στερεώσουν την κοινοβουλευτική δημοκρατία και να γεφυρώσουν το χάσμα που υπήρχε

26

Η ΚΗΡΥΞΗ ΤΗΣ ΑΒΑΣΙΛΕΥΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ

«Η Δ΄ Συντακτική των Ελλήνων Συνέλευσις, έχουσα προ οφθαλμών τα δεινά που επεσώρευεν εις το έθνος η Δυναστεία των Γλυξβούργων και με την πεποίθησιν ότι μόνον το Δημοκρατικόν πολίτευμα, το ανταποκρινόμενον προς τον χαρακτήρα του Ελληνικού λαού, τας πολιτικές του συνηθείας και την κοινοβουλευτικήν του ανατροφήν, δύναται να ασφαλίση τας ελευθερίας του και να

βοηθήση να προαχθή ηθικώς, να αναλάβη οικονομικώς και να εξυγιάνη από πάσης απόψεως τον πολιτισμόν του.

Ψηφίζει:

1. Κηρύττει οριστικώς έκπτωτον την Δυναστείαν των Γλυξβούργων...
2. Αποφασίζει να συνταχθή η Ελλάς εις Δημοκρατίαν κοινοβουλευτικής μορφής, υπό τον όρον εγκρίσεως της αποφάσεως αυτής υπό του Λαού διά δημοψηφίσματος...».

27

ΑΠΟΣΠΑΣΜΑ ΑΠΟ ΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ ΤΟΥ 1927:

Αθανάσιος Βερέμης, ΙΕΕ, ΙΕ', σ. 281.

Άρθρον 2. Το Ελληνικόν Κράτος είναι Δημοκρατία. Άπασαι αι εξουσίαι πηγάζουν από το Έθνος, υπάρχουν υπέρ αυτού και ασκούνται καθ' ον τρόπον ορίζει το Σύνταγμα.

Άρθρον 3. Η νομοθετική εξουσία ασκείται υπό της Βουλής και της Γερουσίας.

Άρθρον 4. Η εκτελεστική εξουσία ασκείται υπό του προέδρου της Δημοκρατίας διά των υπευθύνων Υπουργών.

Άρθρον 5. Η δικαστική εξουσία ασκείται υπό δικαστηρίων ανεξαρτήτων, υποκειμένων μόνον εις τους νόμους...

Αλέξανδρος Σβώλος, Τα ελληνικά Συντάγματα 1822-1972, σ. 168.

μεταξύ των αντίπαλων πολιτικών παρατάξεων. Στην αρχή, οι ηγεσίες και των δύο μεγάλων κομμάτων επέδειξαν καλή θέληση και προσπάθησαν να γεφυρώσουν το χάσμα. Οι Βενιζελικοί όμως δυσπιστούσαν για την καλή θέληση του κύριου αντιπάλου, του Λαϊκού κόμματος, και επιπλέον φοβούνταν ότι μόνο ο αρχηγός του Π. Τσαλδάρης ήταν διαλλακτικός, και ότι σε πε-

*Η Κυβέρνηση Βενιζέλου του 1928
(Αθήνα, Μουσείο Ιστορικής Μνήμης Ελευθερίου Βενιζέλου)*

ρίπτωση ανάδειξης αντιβενιζελικής κυβέρνησης θα κυριαρχούσαν τα ακραία στοιχεία. Επιπλέον, οι βενιζελικοί αξιωματικοί δεν ήθελαν το συμβιβασμό, επειδή φοβούνταν ότι μ' αυτόν τον τρόπο το Λαϊκό Κόμμα θα μπορούσε να αυξήσει την επιρροή του, να κερδίσει τις εκλογές και να επαναφέρει στην ενεργό υπηρεσία πολλούς αντιβενιζελικούς αξιωματικούς. Καθώς τα ακραία στοιχεία των δύο παρατάξεων αλληλοϋποβλέπονταν, οι δυνατότητες να γεφυρωθεί το χάσμα περιορίζονταν.

Κατά την περίοδο 1928-1932 η Κυβέρνηση των Φιλελευθέρων έχει να επιδείξει σημαντικά επιτεύγματα σε ό,τι αφορά την οικονομική ανόρθωση της χώρας, την παιδεία και την εξωτερική πολιτική. Στις εκλογές του 1932, όμως, οι Φιλελεύθεροι υπέστησαν μεγάλες απώλειες και έχασαν την απόλυτη πλειοψηφία των εδρών της Βουλής. Σε νέες εκλογές το 1933 επικράτησε ο συνασπισμός του Λαϊκού Κόμματος.

3η φάση: 1933-1935

Ο Πλαστήρας, με την ανοχή του Βενιζέλου, επιχείρησε στρατιωτικό κίνημα, θέλοντας να εμποδίσει το Λαϊκό Κόμμα να σχηματίσει κυβέρνηση. Ο Πλαστήρας συμμαριζόταν τις ανησυχίες των βενιζελικών αξιωματικών, οι οποίοι έβλεπαν να εκτίθεται σε κίνδυνο η επαγγελματική τους εξέλιξη, εάν σχημάτιζε κυβέρνηση το Λαϊκό Κόμμα. Το κίνημα κατεστάλη, όμως στην πολιτική ζωή έκανε ξανά έντονη την παρουσία της η τακτική της βίας. Εκτός από τους στρατιωτικούς άρχισαν και πολιτικοί να δικαιολογούν ξανά τη χρήση βίας. Η κυβέρνηση Τσαλδάρη, που προέκυψε από τις εκλογές του 1933, επιχείρησε να ακολουθήσει έναν ήπιο δρόμο και ανακοίνωσε ότι δεν θα υιοθετούσε την τακτική των αυθαίρετων διώξεων των αντιπάλων, αλλά θα στηριζόταν μόνο στην ανεξάρτητη δικαιοσύνη. Τρεις μήνες, όμως, μετά το κίνημα του Πλαστήρα, έγινε απόπειρα δολοφονίας του Βενιζέλου. Το γεγονός αυτό όξυνε τα πνεύματα και ο φανατισμός και στα δύο στρατόπεδα έφτασε στο αποκορύφωμα με την αποστράτευση βενιζελικών αξιωματικών. Αυτό προκάλεσε ανασφάλεια στους βενιζελικούς, πολιτικούς και στρατιωτικούς. Οι αντιβενιζελικοί αξιωματικοί, όσο ενίσχυαν τις θέσεις τους, τόσο ασκούσαν πίεση στον Τσαλδάρη να διακόψει τις συνεννοήσεις με τους Φιλελευθέρους. Οι

Φωτογραφία του 1935, στο κέντρο της οποίας απεικονίζεται ο Π. Τσαλδάρης, ο οποίος σχημάτισε στις 10 Μαρτίου 1933 κοινοβουλευτική κυβέρνηση, που παρέμεινε στην εξουσία έως τον Οκτώβριο του 1935. (Αθήνα, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο)

έντονες αντιθέσεις ανάμεσα στα δύο κόμματα οδήγησαν και τα δύο στο φόβο ότι το καθένα αποσκοπεί στη διάλυση του άλλου.

Διαδήλωση φανατικών αντιβενιζελικών στις 2 Μαρτίου του 1935, οι οποίοι κρατούσαν απαγχονισμένο ομοίωμα του Βενιζέλου –σημείο των ακραίων παθών της εποχής. (Αθήνα, Μουσείο Ιστορικής Μνήμης Ελευθερίου Βενιζέλου)

Αυτήν την περίοδο σχηματίστηκαν συνωμοτικοί κύκλοι αξιωματικών διαφόρων αποχρώσεων, οι οποίοι λειτουργούσαν ως ομάδες πίεσης στα θεσμικά όργανα και περίμεναν να βρουν την ευκαιρία για επέμβαση. Ο Βενιζέλος προχώρησε τον Μάρτιο του 1935 σε αποτυχημένο στρατιωτικό κίνημα, αποσκοπώντας και πάλι στην κάθαρση του στρατού και της αστυνομίας από τους βασιλικούς. Ακριβώς αυτό το αποτυχημένο κίνημα έδωσε λαβή στην κυβέρνηση, υπό την πίεση αξιωματικών της άλλης πλευράς, να σκληρύνει τη στάση της: διέλυσε το Κοινοβούλιο, παραβιάζοντας το σύνταγμα, και προκήρυξε εκλογές για Εθνοσυνέλευση. Οι Φιλελεύθεροι απείχαν από τις εκλογές της 9ης Ιουνίου 1935. Στις 10 Οκτωβρίου 1935 ο Κονδύλης επιχείρησε στρατιωτικό κίνημα, με στόχο την παλινόρθωση της βασιλείας.

4η φάση: 1935-1936

Το δημοψήφισμα της 3ης Νοεμβρίου 1935 έδωσε τέλος στην αβασιλευτή δημοκρατία με ποσοστό 97,6%, προΐόν πρωτόγνωρης νοθείας και τρομοκρατίας. Μετά την άφιξη του βασιλιά, το καθεστώς του Κονδύλη αποσύρθηκε από την εξουσία. Ο Γεώργιος Β΄, έχοντας την υποστήριξη των βασιλικών αξιωματικών, ακολούθησε προσωπική πολιτική. Διέλυσε την Εθνοσυνέλευση και προκήρυξε εκλογές για τις 26 Ιανουαρίου 1936. Στη νέα Βουλή, οι Αντιβενιζελικοί είχαν μία έδρα περισσότερη από τους αντιπάλους τους και κανείς δεν μπορούσε να σχη-

ματίσει κυβέρνηση²⁸. Στις 27 Απριλίου, επειδή τα μεγάλα κόμματα αδυνατούσαν να συνεννοηθούν για το σχηματισμό κυβέρνησης, καθώς το Κομμουνιστικό Κόμμα δεν ήθελε να υποστηρίξει κυβέρνηση Φιλελευθέρων, έδωσαν ψήφο εμπιστοσύνης στον Ι. Μεταξά²⁹, ο οποίος είχε πάρει μόλις το 4% των ψήφων στις εκλογές. Ο δρόμος για την υλοποίηση των δικτατορικών σχεδίων του Μεταξά ήταν πλέον ανοιχτός. Έτσι, την 4η Αυγούστου 1936, με την προσυπογραφή των περισσότερων υπουργών και με την πρόφαση του κομμουνιστικού κινδύνου λόγω επικείμενης 24ωρης πανελλαδικής απεργίας, ο Μεταξάς, με τη σύμφωνη γνώμη του βασιλιά, ανέστειλε την ισχύ βασικών άρ-

Ο έκπτωτος Γεώργιος Β΄, με το δημοψήφισμα της 3ης Νοεμβρίου 1935, επανήλθε στο θρόνο.

28

Η ΑΥΤΟΚΡΙΤΙΚΗ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ

«Μέσα εις την ατμόσφαιραν η οποία περιβάλλει την ζωήν μας, εισπνέομεν όλοι, χωρίς να το καταλάβωμεν, μίαν γενναίαν δόσιν υποκρισίας. Κοιπτόμεθα πάντες και εκτραγωδούμεν τον κίνδυνον τον απώτερον του κομμουνισμού, διά να καλύψωμεν τον κίνδυνον τον οποίον ημείς οι ίδιοι δημιουργούμεν, οι προστάται δήθεν και υπερασπισταί του αστικού καθεστώτος. Τα μίση μας, αι ασχημίαί, η εμπάθεια η οποία έχει αποκορυφώσει τον διχασμόν του Έθνους και δημιουργήσει τον κίνδυνον, ένα κίνδυνον σύροντα το Έθνος εις την πλήρη καταστροφήν και την τελείαν αποσύνθεσίν του, αυτός είναι ο προσεχής, ο ορατός, ο απτός κίνδυνος. Και η καταφρόνησις προς πάσαν ηθικήν αξίαν και προς πάσαν ηθικήν έννοιαν έχει κλονίσει πλέον τα θεμέλια του κοινωνικού καθεστώτος, ώστε να μη υπολείπεται πλέον εις τους ενδεχομένους ανατροπείς του κοινωνικού καθεστώτος βαρύ το έργον.»

Αγόρευση του προέδρου της βουλής Θ. Σοφούλη, στη συνεδρίαση της 24-4-1936.

Ιωάννης Κολιόπουλος, ΙΕΕ, ΙΕ΄, σ. 377.

29

Η ΧΡΕΟΚΟΠΙΑ ΤΟΥ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΕΥΤΙΣΜΟΥ

«Χθες ακόμη εις μίαν μακράν και ολονύκτιον συνεδρίασιν ηναγκάσθημεν να κηρύξωμεν την χρεωκοπίαν του λεγομένου Κοινοβουλευτισμού. Είδομεν το θέαμα ενός κόμματος, το οποίον ο λαός επλούτισεν με 120 βουλευτάς και ενός άλλου με 80 και ενός άλλου με 40 να μη δύναται κανέν εξ αυτών αλλ΄ ούτε, δυ-

στυχώς, όλα μαζί να δώσωμεν Κυβέρνησιν εις τον τόπον. Και εκαλέσαμεν τον αξιότιμον Αρχηγόν των Ελευθεροφρόνων. Αρχηγόν κατά πάντα βεβαίως άξιον τιμής και δια το ένδοξον παρελθόν και δια το τίμιον παρόν και δια το εύελπι μέλλον, αλλά Αρχηγόν εξ συναδέλφων εις την Βουλήν ταύτην και κατεθέσαμεν εις τους πόδας αυτού, άλλοι την εμπιστοσύνην μας δια διαμαρτυριών, όπως προσφυσέστατα παρετηρήθη, και άλλοι την ανοχήν μας μετά χειροκροτημάτων. Και 240 Ναι, τα οποία εξεφώνησαν εις την αίθουσαν ημών εις την ψήφον εμπιστοσύνης, ήσαν 240 υπογραφαί κάτωθι της τρομεράς διαπιστώσεως ότι εχρεωκοπήσαμεν ως Κοινοβουλευτισμός, εξεπέσαμεν ως Συνέλευσις, εχάσαμεν την συνείδησιν του προορισμού μας ως Εθνική Κυριαρχία. Και έτι πλέον κ. Βουλευταί. Εχάσαμεν ίσωσ και τον ψυχικόν σύνδεσμον προς τον λαόν, τον οποίον ενετάλημεν να διακυβερνήσωμεν.»

Αγόρευση του βουλευτή του Λαϊκού Κόμματος Β. Στεφανόπουλου, στη συνεδρίαση της 29-4-1936 της Βουλής.

Ιωάννης Κολιόπουλος, ΙΕΕ, ΙΕ', σ. 378.

θρων του συντάγματος και διέλυσε τη Βουλή. Ο Μεταξάς ήταν σε όλη του τη σταδιοδρομία εχθρός του κοινοβουλευτισμού και υποστηρικτής αυταρχικών μεθόδων στην πολιτική. Όταν του δόθηκε η ευκαιρία, έκανε πράξη τις θεωρίες του. Η δικτατορία του Μεταξά έβαλε τέλος στη Δημοκρατία του Μεσοπολέμου και σε μία ολόκληρη εποχή της πολιτικής ιστορίας της Ελλάδας.

Ο δικτάτορας Ιωάννης Μεταξάς κατέλυσε το δημοκρατικό πολίτευμα και εισήγαγε τη χώρα σε μία περίοδο ανωμαλίας, από την οποία θα αργούσε να βγει, καθώς ακολούθησαν η Κατοχή και ο εμφύλιος πόλεμος.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Το καθεστώς του Μεταξά κυβέρνησε απολυταρχικά. Στην ουσία υπήρξε ένα αστυνομικό καθεστώς με φασιστικές τάσεις, δεν πρόφθασε όμως να αλώσει τον κρατικό μηχανισμό ολοκληρωτικά, όπως έγινε στην περίπτωση της Γερμανίας και της Ιταλίας. Αντιμέτωπος τους αντιπάλους του, ιδιαίτερα τους κομμουνιστές, τους οποίους προσπάθησε να εξοντώσει, με φυλακίσεις και εκτοπίσεις. Απαγόρευσε, μεταξύ άλλων, την ελευθερία του λόγου και την ελευθερία του συνέρχασθαι και συνεταιρίζεσθαι.

Μετά την κατάκτηση της Ελλάδας από τις δυνάμεις του Άξονα, ο ελληνικός λαός οργάνωσε σθεναρή εθνική αντίσταση και υποβλήθηκε σε μεγάλες θυσίες. Τη λήξη του πολέμου ακολούθησε ο καταστροφικότερος εμφύλιος πόλεμος που γνώρισε η χώρα, στον οποίο νικήτρια αναδείχθηκε η παράταξη των αστικών κομμάτων. Η πολιτική κατάσταση άργησε να εξομαλυνθεί. Η σκιά του εμφυλίου πολέμου βάραινε την πολιτική ζωή της χώρας μέχρι τη δικτατορία των συνταγματαρχών το 1967, η οποία έθεσε τέρμα στην ασθμαίνουσα νεαρή μεταπολεμική δημοκρατία.

Η κατάσταση άλλαξε ριζικά μετά την πτώση της δικτατορίας το 1974. Με πολύ γρήγορους ρυθμούς εδραιώθηκε αβασίλευτο δημοκρατικό πολίτευμα, οι διχασμοί του παρελθόντος ξεπεράστηκαν, και η χώρα εισήλθε σε μία διαδικασία εκσυγχρονισμού και ανανέωσης.

**ΤΟ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ
ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ
(1821-1930)**

Λουκάς Δούκας: Πρόσφυγες
Πανακοθήκη του Δήμου Αθηναίων

ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΤΑ ΤΟ 19ο ΑΙΩΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στη διάρκεια της Επανάστασης του 1821 σημειώθηκαν μετακινήσεις ελληνικών πληθυσμών από διάφορα μέρη της Οθωμανικής αυτοκρατορίας προς την επαναστατημένη Ελλάδα. Οι ομαδικές αυτές μεταναστεύσεις μπορεί να θεωρηθούν αφετηρία του προσφυγικού ζητήματος. Η Μικρά Ασία, ο ελλαδικός ηπειρωτικός χώρος και τα νησιά του Αιγαίου αποτέλεσαν τους χώρους προέλευσης των μεταναστευτικών ρευμάτων. Τη μικρασιατική μετανάστευση προκάλεσε το κλίμα ανασφάλειας και φόβου που επικράτησε εκεί μετά τις τρομοκρατικές ενέργειες των Τούρκων, που είχαν σκοπό να προλάβουν εξεγέρσεις των Ελλήνων κατοίκων, όσο καιρό διαρκούσε η Επανάσταση στην κυρίως Ελλάδα. Δεν εντάσσονταν όμως οι ενέργειες αυτές σ' ένα γενικότερο σχέδιο εκρίζωσης του ελληνικού στοιχείου, όπως συνέβη κατά την περίοδο 1914-1922. Το προσφυγικό ρεύμα από την ηπειρωτική χώρα και το Αιγαίο ήταν συνέπεια

της αποτυχίας του απελευθερωτικού κινήματος στις περιοχές αυτές.

Για τις προσφυγικές αυτές μετακινήσεις οι ιστορικές πηγές είναι πολύ περιορισμένες, γιατί οι ιστοριογράφοι και οι περιηγητές της εποχής ασχολήθηκαν κυρίως με τα πολιτικά και στρατιωτικά γεγονότα του Αγώνα. Η σημασία τους όμως ήταν πολύπλευρη για την ιστορία του τόπου: διαμόρφωσαν το δημογραφικό χάρτη της ανεξάρτητης Ελλάδας και συνετέλεσαν στη γνωριμία και την πνευματική αλληλεπίδραση των Ελλήνων μεταξύ τους. Έτσι, η διαδικασία συγκέντρωσης και συγχώνευσης των ελληνικών πληθυσμών, σε αντίθεση με το γεωγραφικό κατακερματισμό τους στα χρόνια της τουρκοκρατίας, βοήθησε στη συγκρότηση του νέου ελληνικού κράτους.

Α. ΤΟ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ (1821-1827)

1. Πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία, την Κωνσταντινούπολη και την Κύπρο

Μετά την εξέγερση των ναυτικών νησιών και της Σάμου, οι Τούρκοι φοβήθηκαν ότι το πυκνό ελληνικό στοιχείο των δυτικών μικρασιατικών παραλιών δεν θα παρέμενε αδρανές. Ο αναβρασμός που επικρατούσε στις ελληνικές πόλεις της Μικράς Ασίας, οι παράτολμες επιδρομές Σαμίων και Ψαριανών στις μικρασιατικές ακτές και η εμφάνιση ελληνικών πλοίων κοντά στις Κυδωνίες (Αϊβαλί) και τη Σμύρνη εξώθησαν τους Τούρκους σε μέτρα τρομοκράτησης των ελληνικών πληθυσμών. Οι βιαιοπραγίες των Τούρκων στην Κωνσταντινούπολη λειτούργησαν ως σήμα κινδύνου για αρκετούς εύπορους Έλληνες των Κυδωνιών, οι οποίοι προτίμησαν για ασφάλεια να διαπεραιωθούν εσπευσμένα στην απέναντι Λέσβο. Ακολούθησε η καταστροφή της πόλης των Κυδωνιών από τουρκικά στρατεύματα στις αρχές Ιουνίου του 1821, που οδήγησε τους έντρομους κατοίκους της σε άτακτη φυγή στα Ψαρά, ενώ πλήθος φυγάδων από τα λεηλατημένα χωριά γύρω από τις Κυδωνίες κατέφυγε στη Λέσβο.

Νοτιότερα, στη Σμύρνη, όταν οι κάτοικοι πληροφορήθηκαν την τραγική τύχη των Κυδωνιών, επιβιβάστηκαν σε εμπορικά πλοία και διασκορπίστηκαν σε διάφορα νησιά του Αιγαίου πελάγους και την Πελοπόννησο.

Στα Ψαρά και τη Σάμο κατέφυγαν και οι διωκόμενοι από το εσωτερικό της Μικράς Ασίας, επιχειρώντας να γλιτώσουν από τις διώξεις και τις επιθέσεις των ατάκτων*.

Στο προσφυγικό ρεύμα της ίδιας περιόδου μπορούν να συμπεριληφθούν και οι πρόσφυγες από την Κωνσταντινούπολη και την Κύπρο. Οι πρώτοι, κυρίως Φαναριώτες, ήδη πριν από τις ταραχές στην Πόλη, άρχισαν να συρρέουν στην επαναστατημένη Ελλάδα, όπου πολύ γρήγορα διακρίθηκαν στην πολιτική οργάνωση του επαναστατημένου έθνους. Πολλοί Κύπριοι, για να αποφύγουν τις διώξεις των Τούρκων, κατέφυγαν στα Προξενία των Μεγάλων Δυνάμεων και κατόπιν μεταφέρθηκαν με ξένα πλοία σε λιμάνια της Ιταλίας και της Γαλλίας.

Στην Γ' Εθνοσυνέλευση (1826-1827) διάφορες ομάδες προσφύγων που είχαν καταφύγει στην ελεύθερη Ελλάδα επιχείρησαν να θέσουν το αίτημα της αποκατάστασής τους και ειδικά της μόνιμης εγκατάστασής τους. Γ' αυτό επιδίωξαν την εκπροσώπησή τους στη Συνέλευση. Από τους Μικρασιάτες, μόνο οι Σμυρναίοι ενεργοποιήθηκαν προς αυτήν την κατεύθυνση. Ζητούσαν από τη Συνέλευση: α) να εκπροσωπούνται σ' αυτήν και β) να προσδιοριστεί τόπος για τη δημιουργία συνοικισμού των διασκορπισμένων ελεύθερων Σμυρναίων. Μόνο

το αίτημα του τόπου έγινε καταρχήν δεκτό. Αποφασίστηκε να δοθεί χώρος στην περιοχή του Ισθμού για να δημιουργηθεί πόλη με την επωνυμία «Νέα Σμύρνη». Η Συνέλευση παρέπεμψε το θέμα στη Βουλή, η οποία όμως δεν το προώθησε.

Οι Μικρασιάτες πρόσφυγες των χρόνων της Επανάστασης αντιμετώπισαν προβλήματα επιβίωσης, ιδιαίτερα οι Κυδωνιείς¹. Η ανάγκη εξασφάλισης των βασικών όρων ζωής, αλλά και η γεωγραφική διασπορά τους, φαίνεται ότι δεν τους άφηναν περιθώρια για να διεκδικήσουν αντιπροσώπευση στα πολιτικά και διοικητικά όργανα της επαναστατημένης Ελλάδας. Η προσφορά, πάντως, του μικρασιατικού στοιχείου στην πνευματική ζωή και στο λαϊκό πολιτισμό του νεότερου ελληνισμού υπήρξε σημαντική.

1

ΕΠΙΣΤΟΛΗ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΑΠΟ ΤΙΣ ΚΥΔΩΝΙΕΣ ΚΑΙ ΤΑ ΜΟΣΧΟΝΗΣΙΑ ΠΡΟΣ ΤΟ ΒΟΥΛΕΥΤΙΚΟ

«Οι εν Αιγίνη πρόσφυγες Κυδωνιείς προς το Βουλευτικόν

Προστρέχομεν λοιπόν υπό την σκέπη της φιλεσπλάγχου μητρός μας και θερμοίς δακρύοις παρακαλούμεν ελέω όμματι να επιβλέψη εις τας απείρους δυστυχίας μας· ηξεύρει καλώς ότι είμεθα άνθρωποι χωρίς πατρίδα, χωρίς υποστατικά, χωρίς οσπήτιον, χωρίς ένδυμα, αν με το μικρότατον και ψευδές εμπόριόν μας, ή με τα μικρά μας πλοία κερδίσωμεν μικρόν τι κέρδος, πού τάχα πρώτον να το δώσωμεν; εις τροφήν των παιδων και γυναικών; εις ενδύματα; εις ενοίκιον; ή εις άλλα καθημερινά αναγκαία; λάβετε λοιπόν, λάβετε την ενδεχομένην δι' ημάς υπεράσπισιν, ελευθερώσατέ μας από τας των Αιγινήτων πολλάς καταχρήσεις, επιτάξατε αυτούς να απέχωσι του λοιπού από ημάς και να μη μας ζητούσιν ό,τι θέλει το κέφι των...

1825 Σεπτεμβρίου 29, εν Αιγίνη.

Οι εν Αιγίνη παροικούντες Κυδωνιείς και Μοσχονησιώται οι ευπειθέστατοι πατριώται».

2. Πρόσφυγες από τον ελληναδικό χώρο

Το προσφυγικό ρεύμα από τις βόρειες ελληνικές επαρχίες, Θεσσαλία, Μακεδονία και Ήπειρο, ξεκίνησε σχεδόν ταυτόχρονα με το μεταναστευτικό ρεύμα από τη Μικρά Ασία. Συνεχίστηκε όμως και κατά το δεύτερο έτος της Επανάστασης, προς δύο κυρίως κατευθύνσεις: α) από τη Θεσσαλία και τη Μακεδονία προς τις Βόρειες Σποράδες και β) από την Ήπειρο και τα Άγραφα προς τη Δυτική Στερεά και ειδικότερα το Μεσολόγγι.

Στις Βόρειες Σποράδες (Σκιάθο, Σκόπελο, Σκύρο) και το Τρίκερι της Μαγνησίας κατέφυγαν αρχικά κάτοικοι της Θεσσαλομαγνησίας και της Κεντρικής Μακεδονίας, μετά την προέλαση των τουρκικών στρατευμάτων και την αποτυχία του επαναστατικού κινήματος στη Μαγνησία και τη Χαλκιδική (άνοιξη 1821). Το επόμενο έτος, μετά την καταστολή του κινήματος στον Όλυμπο, κατέφυγαν στις

Σποράδες πολλοί αγωνιστές και οπλαρχηγοί από τη Μακεδονία και τον Όλυμπο. Μικρός αριθμός κατευθύνθηκε στη συνέχεια στις Κυκλάδες και κάποιοι μεμονωμένοι στη Στερεά Ελλάδα.

Ο προσφυγικός συνωστισμός στις Σποράδες επέφερε φτώχεια, σύγχυση και αναρχία. Οι τοπικές αρχές βρέθηκαν αδύναμες, όχι μόνο να περιθάλψουν τους άπορους και πεινασμένους νεοφερμένους, αλλά και να διατηρήσουν την τάξη, καθώς ένα μέρος από αυτούς στράφηκε στη ληστεία και την πειρατεία. Κρούσματα βίας προκαλούσαν ειδικά οι πρόσφυγες από τον Όλυμπο, οι οποίοι απέβησαν στην πράξη κυρίαρχοι των νησιών και τρόμος των εγχωρίων².

Μεγάλα κύματα προσφύγων από την Ήπειρο κατευθύνθηκαν στη Δυτική Στερεά, για να αποφύγουν τα τουρκικά αντίποινα, μετά την καταστολή του κινήματος, το καλοκαίρι του 1821. Πλήθη συνέρρευσαν στο Μεσολόγγι. Τελευταίοι κατέφθασαν οι Σουλιώτες στις αρχές του 1823, μέσω των Ιόνιων νησιών, μετά τη λύση της πολιορκίας του Σουλίου.

2

ΑΝΑΦΟΡΑ ΤΗΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑΣ ΤΗΣ ΑΙΓΙΝΑΣ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΚΥΒΕΡΝΗΣΗ

«Προς το Σεβαστόν Εκτελεστικόν Σώμα.

Απερίγραπτα είναι τα δεινά, όσα αναξίως πάσχομεν από το πλήθος των ελθόντων Ολυμπίων δια να κατοικήσουν εις την νήσον μας Αίγιναν πέντε ήδη ολοκλήρους χρόνους εξ αρχής συνέρρευσαν πάραυτα πανταχόθεν, και εις τοσαύτην πλησμονήν, ώστε αφού επεσωρεύθησαν τόσες χιλιάδες ψυχών εις ολίγας οικίας, επειδή δεν ημπορεί τις να μετρήσει περισσότερας των εκατόν είκοσι επί της νήσου μας, οι εναπολειφθέντες επήξαμεν καλύβας, κατ' αυτόν τον απίστευτον τρόπον εξοικονομούντες ομού με ημάς και το άλλο πλήθος Κυδωνιένων, Χίων, Πελοποννησίων, Ανατολικοελλαδίτων και εσχάτως Ψαριανών ηξεύροντες τας δυστυχίας των συναδελφών μας πρόθυμα ανοίξαμεν εις αυτούς τας θύρας των οσπητίων μας, καθώς με την αυτήν φιλαδελφίαν ηθέλαμεν περιθάλπει και τας φαμίλιας των ελθόντων Ολυμπίων, εάν ήτον οκτώ έως δέκα... Πώς λοιπόν και πού να εξοικονομηθή τοσούτον πλήθος;

Εν Αιγίνη τη 3η Δεκεμβρίου 1825.

Το Κοινόν της νήσου Αιγίνης.»

Οι Σουλιώτες πρόσφυγες έφτασαν σε μια περίοδο κατά την οποία το Μεσολόγγι, μετά την εκδίωξη των Τούρκων από τη Δυτική Στερεά, είχε πλέον επιβαρυνθεί υπερβολικά. Οι εγχώριοι δυσφορούσαν έντονα γι' αυτήν τη συνεχή εισροή προσφυγικών πληθυσμών. Για να ανακουφιστεί η πόλη, το Βουλευτικό παραχώρησε στους Σουλιώτες το Ζαπάντι, βορειοδυτικά του Αγρινίου. Οργανωμένες όμως αντιδράσεις των ντόπιων ματαίωσαν τη σχεδιαζόμενη παραχώρηση γης για εγκατάσταση προσφύγων. Παρά την αποτυχία, η απόφαση αυτή αποτελεί την πρώτη ιδέα για αποκατάσταση προσφύγων στα χρόνια του Αγώνα και έφερε

στο προσκήνιο το ζήτημα αξιοποίησης των «εθνικών γαιών», που επρόκειτο να απασχολήσει αργότερα το νεοελληνικό κράτος.

Από τους Ηπειρώτες πρόσφυγες, πρώτοι οι Σουλιώτες πέτυχαν να εκπροσωπηθούν στην Γ' Εθνοσυνέλευση, όπου έθεσαν ως βασικό θέμα την παραχώρηση τόπου για μόνιμη εγκατάσταση.

3. Πρόσφυγες από τα νησιά του Αιγαίου και την Κρήτη

α. Οι Κρήτες και οι Κάσιοι πρόσφυγες

Από τον πρώτο κιόλας χρόνο της Επανάστασης, οπλοφόροι Κρήτες κατέφυγαν, αρχικά σε μικρό αριθμό, στις Κυκλάδες. Μετά την καταστροφή της Κάσου από τον αιγυπτιακό στόλο το 1824, οι Κάσιοι αλλά και οι Κρήτες που είχαν καταφύγει εκεί, κατευθύνθηκαν σε άλλα νησιά του Αιγαίου. Η άφιξη των Κρητών προκάλεσε αναταραχή στο κεντρικό Αιγαίο. Ως τα μέσα της δεκαετίας, οι ένοπλοι Κρήτες πρόσφυγες είχαν αποβεί κυρίαρχοι σε βάρος των εγχωρίων. Άλλη ομάδα Κρητών προσφύγων του 1823-1824 κατέφυγε στην Πελοπόννησο. Στην Αργολίδα η κυβέρνηση μερίμνησε για τη διατροφή και περίθαλψή τους.

β. Οι Χίοι πρόσφυγες

Μετά την καταστροφή της Χίου και τη μαζική μεταφορά των κατοίκων της στα Ψαρά, ανέκυψε πρόβλημα από το πλήθος των προσφύγων που κατέκλυσε το νησί. Οι Ψαριανοί έδειξαν και πάλι φροντίδα, παραχωρώντας στους Χίους πρόχειρα καταλύματα. Το αδιαχώρητο που δημιουργήθηκε αντιμετωπίστηκε, όπως και παλαιότερα, με τη μεταφορά μεγάλου αριθμού Χίων στις Κυκλάδες και την Πελοπόννησο. Γενικά, η διάθεση των Κυκλαδιτών απέναντί τους ήταν φιλική και οι Χίοι προσαρμόστηκαν εύκολα.

Όσοι μεταφέρθηκαν στην Πελοπόννησο, βρέθηκαν στην πυρπολημένη Κόρινθο πεινασμένοι και χωρίς καμία περίθαλψη. Μερικοί αποβιβάστηκαν στον Πειραιά και από εκεί πήγαν στην Αθήνα. Η κυβέρνηση έδειξε φροντίδα για όλους αυτούς: παραχώρησε χώρους στέγασης και καταλύματα και ανέλαβε τη δαπάνη της συντήρησης των απόρων, των χηρών και των ορφανών. Στη συνέχεια διαμοίρασε τους πρόσφυγες σε γύρω χωριά και κωμοπόλεις και ζήτησε από τους προκρίτους να τους φροντίζουν. Τα μέτρα περίθαλψης όμως ατόνησαν μέσα σ' ένα μήνα, γιατί έπρεπε η κυβέρνηση να εξοικονομήσει πόρους για την προετοιμασία της άμυνας, ενόψει της επικείμενης εκστρατείας του Δράμαλη.

Η νοσταλγία για την ιδιαίτερη πατρίδα τους και οι κακουχίες στην προσφυγιά τόνωσαν την επιθυμία των Χίων να επιστρέψουν στο νησί τους, έστω κι αν αυτό βρισκόταν υπό τουρκική κατοχή. Από τον Οκτώβριο του 1822, αρκετοί άρχισαν

να επιστρέφουν. Όσοι παρέμειναν, αντίθετα με άλλους πρόσφυγες, εργάστηκαν σε όλη τη διάρκεια της Επανάστασης, όχι για αποκατάσταση στους τόπους που είχαν προσφύγει, αλλά για ανακατάληψη του νησιού τους. Η αποτυχημένη επιχείρηση του Φαβιέρου (1827-1828), που προετοιμάστηκε από Χίους πρόσφυγες για το σκοπό αυτό, έθεσε άδοξο τέλος σε αυτές τις προσπάθειες και γέννησε νέο κύμα Χίων προσφύγων προς τη Σάμο και τις Κυκλάδες.

γ. Οι Ψαριανοί πρόσφυγες

Τον Ιούνιο του 1824 σήμανε η ώρα της προσφυγιάς και για τους Ψαριανούς. Περίπου 3.600 εγκατέλειψαν το κατεστραμμένο νησί, με προορισμό άλλα νησιά του Αιγαίου. Λίγοι κατέφυγαν στο Ναύπλιο.

Στις Κυκλάδες, όπου κυρίως κατευθύνθηκαν, δεν αντιμετωπίστηκαν παντού με τον ίδιο τρόπο. Ευπρόσδεκτοι ήταν στην Τήνο, η κοινότητα της οποίας μερίμνησε άμεσα για τη συντήρησή τους. Από εκεί οι περισσότεροι μετοίκησαν στη γειτονική Σύρο ή επέστρεψαν αργότερα στις εστίες τους. Στην Πάρο και την Άνδρο αντιμετώπισαν προβλήματα με τους ντόπιους. Αντίθετα, οι Σπετσιώτες τούς συμπεριφέρθηκαν ευσπλαχνικά, ξεχνώντας τους παλιούς ανταγωνισμούς των δύο ναυτικών νησιών. Όταν όμως οι Ψαριανοί έδειξαν διάθεση να εγκατασταθούν μόνιμα στις Σπέτσες, οι Σπετσιώτες αντέδρασαν. Έτσι οι Ψαριανοί αναγκάστηκαν να μετοικήσουν και, με κυβερνητική άδεια, να εγκατασταθούν στη Μονεμβασιά.

Η κυβέρνηση φρόντισε για τη στέγασή τους, όρισε να εισπράττουν ένα μέρος από τους φόρους της περιοχής και κατάρτισε κατάλογο των αιχμαλώτων Ψαριανών για την εξαγορά τους. Παρ' όλα αυτά, οι Ψαριανοί της Μονεμβασιάς θεώρησαν ότι δεν αντιμετωπίστηκε ικανοποιητικά η κατάστασή τους, που επιδεινώθηκε δραματικά με το ξέσπασμα θανατηφόρου επιδημίας. Οι περισσότεροι Ψαριανοί έφυγαν αργότερα από τη Μονεμβασιά και διασκορπίστηκαν πάλι στις Κυκλάδες. Στην Αίγινα, περισσότερο απ' οπουδήποτε αλλού, βρήκαν το χώρο της μόνιμης εγκατάστασης που επιδίωκαν. Ανέπτυξαν μεγάλη δραστηριότητα στα κοινά θέματα του νησιού, αλλά και στις υποθέσεις του έθνους γενικότερα. Ίδρυσαν σχολείο, διέδωσαν τα έθιμά τους και μέχρι τα μέσα του αιώνα διατήρησαν το κοινοτικό τους σύστημα.

Στην Γ' Εθνοσυνέλευση οι Ψαριανοί ζήτησαν με καθυστέρηση να καθοριστεί τόπος προσφυγικού συνοικισμού τους. Έχοντας εξασφαλίσει στην πράξη χώρο εγκατάστασης στην Αίγινα δεν πιέζονταν, όπως άλλοι.

δ. Ο προσφυγικός συνοικισμός της Ερμούπολης Σύρου

Αξίζει να δούμε αναλυτικότερα τη δημιουργία της Ερμούπολης στη Σύρο.

Άποψη της Ερμούπολης το 19ο αιώνα

Αποτελεί αντιπροσωπευτικό δείγμα ίδρυσης και εξέλιξης ενός αυτοτελούς και ακμαίου προσφυγικού συνοικισμού κατά τη διάρκεια της Επανάστασης, ο οποίος βασίστηκε στην πρωτοβουλία των οικιστών του, χωρίς κυβερνητική αρωγή. Η περιοχή, που το 1825 πήρε το όνομα Ερμούπολη από τους πρόσφυγες οικιστές της, άρχισε να συγκεντρώνει από το 1821 έως το 1824 Έλληνες πρόσφυγες απ' όλα τα μέρη της Ελλάδας: Μικρασιάτες, Ψαριανούς, Κρήτες και κυρίως Χίους. Η συμφόρηση που είχε επέλθει στα γειτονικά νησιά, η θέση του λιμανιού και η ουδέτερη στάση που τηρούσε το νησί στα πρώτα χρόνια της Επανάστασης προκάλεσαν την αθρόα προσέλευση. Οι ντόπιοι Συριανοί κατοικούσαν στην Άνω Σύρο, μακριά από την παραλία, στην οποία συγκεντρώθηκαν οι νεοφερμένοι. Σύντομα η αυξημένη προσέλευση προσφύγων προκάλεσε την επιφυλακτικότητα και, στη συνέχεια, τις αντιδράσεις των ντόπιων, κυρίως λόγω κτηματικών διαφορών. Τη διάσταση υποδαύλιζε επιπλέον η διαφορά δόγματος μεταξύ των καθολικών ντόπιων και των ορθόδοξων προσφύγων.

4. Η στάση της πολιτικής ηγεσίας απέναντι στο προσφυγικό ζήτημα

Γενικά, το προσφυγικό ζήτημα στη διάρκεια της Επανάστασης δεν αντιμετωπίστηκε μεθοδικά εκ μέρους της πολιτικής ηγεσίας των Ελλήνων. Όπου

έγιναν προσπάθειες για την περίθαλψη και την ενσωμάτωση των προσφύγων, αυτές στηρίχθηκαν στον αυθορμητισμό και τη συμπαράσταση των κατά τόπους ελληνικών κοινοτήτων ή σε εντελώς προσωρινά μέτρα των κυβερνήσεων. Αιτήματα προσφύγων τέθηκαν, αλλά όχι προσφυγικό ζήτημα συνολικά. Μόνο στην Γ' Εθνική Συνέλευση το προσφυγικό προβλήθηκε εντονότερα από τις διάφορες προσφυγικές ομάδες, που ζήτησαν την εκπροσώπησή τους στη Συνέλευση, για να προωθήσουν το αίτημα παροχής χώρου για μόνιμη εγκατάσταση στην ελεύθερη Ελλάδα. Το ψήφισμα της 5ης Μαΐου 1827, με το οποίο καλούνταν όλοι οι ορθόδοξοι «*όσων αι πόλεις κατεστράφησαν, να προσέλθουν εις την Βουλήν να ζητήσουν τόπον και να εγείρουν νέας πόλεις*», έδειχνε την τάση να επικρατήσει μία ευρύτερη αντίληψη για το προσφυγικό. Ωστόσο, οι επαναστατικές κυβερνήσεις δεν προχώρησαν στην υλοποίηση των αποφάσεών τους και δεν οργάνωσαν συνοικισμούς προσφύγων. Οι δυσμενέστατες συνθήκες κατά την Επανάσταση αλλά και οι κατά τόπους αντιδράσεις εμπόδισαν την εφαρμογή μέτρων για την επίλυση του προβλήματος.

Β. ΤΟ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ (1828-1831)

1. Η μέριμνα για τους πρόσφυγες

Η αδυναμία των επαναστατικών κυβερνήσεων να ασχοληθούν συστηματικά με το προσφυγικό ζήτημα κληροδότησε ένα ακόμη ακανθώδες πρόβλημα στον Κυβερνήτη *Ιωάννη Καποδίστρια*. Σε μια ρημαγμένη Ελλάδα, στην οποία επικρατούσε φτώχεια και αναρχία και τα σύνορά της ήταν ακόμη αντικείμενο διεθνούς καθορισμού, ο Καποδίστριας βρέθηκε μέσα σ' ένα πλήθος προβλημάτων. Για τον Καποδίστρια προείχε η συγκρότηση στοιχειώδους κρατικής οργάνωσης, η αποκατάσταση κλίματος ασφάλειας στη χώρα και η εξεύρεση οικονομικών πόρων. Το ζήτημα των προσφύγων δεν αντιμετωπίστηκε ως αυτοτελές, αλλά εντάχθηκε στο πλαίσιο ενός ευρύτερου σχεδιασμού.

Έπρεπε κατ' αρχήν να υπάρξει πρόνοια για άμεση περίθαλψη του μεγάλου αριθμού των απόρων και των θυμάτων του πολέμου συνολικά, εγχωρίων και προσφύγων, που αντιμετώπιζαν άμεσο πρόβλημα επιβίωσης. Με την άφιξή του στην Αίγινα ο Καποδίστριας έδωσε εντολές να καταρτιστούν κατάλογοι προσφύγων και να καλυφθούν προσωρινά οι επείγουσες ανάγκες τους. Με την ίδρυση του Ορφανοτροφείου της Αίγινας εξασφαλίστηκε τροφή σε 2.000 πρόσφυγες που είχαν συγκεντρωθεί στο νησί. Σημαντικό βήμα για την αποκατάσταση των φτωχών προσφύγων και παράλληλα την αποσυμφόρηση των πόλεων ήταν η προσπάθεια της ίδρυσης γεωργικών συνοικισμών. Πρόθεση του Κυβερνήτη ήταν να αποκατασταθούν οι άπορες μάζες και ταυτόχρονα να ενισχυθεί η παραγωγική τάξη των μικροκαλλιεργητών. Αυτό σήμαινε την αποκατάσταση ακτημόνων και κατά συνέπεια αφορούσε το επίμαχο ζήτημα της αξιοποίησης των «εθνικών κτημάτων», του μόνου ουσιαστικά κεφαλαίου που διέθετε η κυβέρνηση και που εποφθαλιούσαν πολλοί.

Ο πρώτος γεωργικός συνοικισμός ιδρύθηκε στα περίχωρα της πόλης του Ναυπλίου, που είχε συγκεντρώσει πλεονάζοντα προσφυγικό πληθυσμό, και πήρε την επωνυμία «*Πρόνοια*», για να δηλωθεί η πολιτική μέριμνας του Κυβερνήτη. Το σχέδιο, που εφαρμόστηκε με επιτυχία, προέβλεπε και προσωρινή παραχώρηση δημόσιας γης στους πρόσφυγες, για καλλιέργεια. Κατά το πρότυπο της «*Πρόνοιας*» επιχειρήθηκε η ίδρυση και άλλων γεωργικών συνοικισμών με τα ίδια κίνητρα (Απάθεια Πόρου και Άνω Εξαμίλι Κορίνθου), χωρίς όμως επιτυχία.

Η πολιτική των προσφυγικών αποκαταστάσεων συνδέθηκε και με το στόχο του Καποδίστρια για αντιμετώπιση της αναρχίας και εμπέδωση αισθήματος ασφάλειας στη χώρα. Η εγκατάσταση θα αποθάρρυνε τα ταραχοποιά στοιχεία από τον πειρασμό της παρανομίας, η οποία ήταν σε έξαρση σε στεριά και θά-

λασσα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι πρόσφυγες από την περιοχή του Ολύμπου, οι οποίοι τελικά εγκαταστάθηκαν ειρηνικά στην Ελευσίνα. Ακόμη και η διοργάνωση στρατού αντανάκλυνε σ' ένα βαθμό την πολιτική αυτή, αφού έδινε τη δυνατότητα να ενταχθούν σ' αυτόν οι οπλοφόροι Σουλιώτες και Μακεδόνες πρόσφυγες και να πάψουν να επιδίδονται στη ληστεία.

2. Το ζήτημα των προσφύγων και η Δ' Εθνική Συνέλευση

Η Δ' Εθνική Συνέλευση, που συνήλθε στο Άργος το 1829, αποφάσισε την απογραφή των ιδιωτικών και «εθνικών γαιών» (κτηματολόγιο) και καθόρισε τους όρους διανομής 200.000 στρεμμάτων εθνικής γης με προσωρινούς τίτλους. Αργότερα ο Κυβερνήτης καθόρισε τις προϋποθέσεις για ίδρυση πόλεων ή προαστείων. Το αίτημα της διανομής εθνικής γης σε ακτήμονες είχε απασχολήσει νομοθετικά τις κυβερνήσεις της Επανάστασης. Μόνο όμως με τον Καποδίστρια έγιναν σοβαρές προσπάθειες για την ικανοποίηση αυτού του αιτήματος που αφορούσε μεγάλο μέρος του πληθυσμού και που είχε αντιμετωπιστεί θετικά από τις προηγούμενες Εθνικές Συνελεύσεις. Οι αντιδράσεις, βέβαια, δεν έλειψαν. Είναι χαρακτηριστικό ότι στο σχέδιο του νόμου για την εκλογή πληρεξουσίων στη Συνέλευση, το οποίο υποβλήθηκε από το «Πανελλήνιον» στον Κυβερνήτη, δεν αναγνωριζόταν το δικαίωμα ψήφου στους «ετερόχθονες» και τους ακτήμονες. Ο Καποδίστριας απέρριψε τη σχετική διάταξη και αναγνώρισε το δικαίωμα ψήφου στις κατηγορίες αυτές.

Στην Δ' Εθνική Συνέλευση δόθηκε η ευκαιρία στις διάφορες προσφυγικές ομάδες να θέσουν το ζήτημα της αποκατάστασής τους, ιδίως σε εκείνες που η ιδιαίτερη πατρίδα τους δεν συμπεριλήφθηκε στα όρια του ελληνικού κράτους. Τα αιτήματα αφορούσαν το ζήτημα της μόνιμης εγκατάστασης και το νέο σοβαρό θέμα των πολεμικών αποζημιώσεων. Άλλοι, συνεχίζοντας ακόμη να προσβλέπουν στην παλιννόστησή τους, ζητούσαν διπλωματική δράση για την ενσωμάτωση των περιοχών τους στο νέο ελληνικό κράτος. Από την πλευρά της η Εθνοσυνέλευση εισηγήθηκε στην κυβέρνηση την ικανοποίηση των διαφόρων αιτημάτων που εκφράστηκαν στις αναφορές των προσφύγων. Αλλά η τελευταία παρέμεινε δέσμια των μεγάλων αναγκών και οικονομικών προβλημάτων που αντιμετώπιζε η χώρα.

Για τους Χίους πρόσφυγες προείχε το ζήτημα των αποζημιώσεων, και συγκεκριμένα της ρύθμισης των χρεών που άφησε η αποτυχημένη εκστρατεία ανα-

κατάληψης της Χίου (1827-1828). Επίσημα οι Χίοι πρόσφυγες δεν έθεσαν θέμα μετεγκατάστασης σε άλλο τόπο στην ελεύθερη Ελλάδα. Ζήτησαν, αντίθετα, να υπάρξει διεθνής πρωτοβουλία της κυβέρνησης, ώστε να συμπεριληφθεί η Χίος στο νέο ελληνικό κράτος, αίτημα που δεν βρήκε ανταπόκριση.

Το δρόμο της επιστροφής στην ιδιαίτερη πατρίδα τους πήραν απογοητευμένοι οι περισσότεροι *Κυδωνιείς* πρόσφυγες, ακριβώς για τον αντίθετο λόγο: επειδή απέτυχαν στην επιδίωξή τους να θέσουν στην Δ' Εθνοσυνέλευση το αίτημα της μόνιμης εγκατάστασής τους στην Ελλάδα. Οι *Κυδωνιείς* δεν εκπροσωπήθηκαν τελικά στη Συνέλευση, μετά από ρητή απαγόρευση του ίδιου του Καποδίστρια, για λόγους εξωτερικής πολιτικής. Η στάση αυτή του Καποδίστρια προκάλεσε την αγανάκτηση των *Κυδωνιέων* στην Αίγινα και την Ερμούπολη, γεγονός που ενίσχυσε εκεί την αντικαποδιστριακή παράταξη. Περίπου δέκα χρόνια μετά, οι περισσότεροι *Κυδωνιείς* πρόσφυγες είχαν επιστρέψει στη Μ. Ασία, παίρνοντας θάρρος και από την *πολιτική αμνηστίας και προνομίων* που εξήγγειλε η οθωμανική κυβέρνηση.

Το αίτημα παραχώρησης τόπου για ίδρυση συνοικισμού, το οποίο έθεσαν στη Συνέλευση οι εκπρόσωποι των *Θρακών* και *Βιθυνών*, των *Σμυρναίων* και των *Σουλιωτών*, έγινε ευνοϊκά δεκτό, χωρίς όμως να υλοποιηθούν οι σχετικές αποφάσεις.

Ότι δεν έγινε για τόσους πρόσφυγες, η κυβέρνηση το έπραξε γρήγορα για τους 2.000-4.000 νέους *Κρήτες* πρόσφυγες (1830), που έφθαναν τώρα στα νησιά του Αιγαίου και την Πελοπόννησο, τρομαγμένοι από την κατάσταση στην Κρήτη. Καθώς η διατήρηση της τουρκικής κυριαρχίας στην Κρήτη δεν επέτρεπε την

3

ΜΕΤΡΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΚΡΗΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΤΟ 1831

Ψήφισμα ΚΔ'

Ακούσαντες και την γνώμην της Γερουσίας,
Ψηφίζομεν

Α') Οι προσφυγόντες εις την Ελλάδα Κρήτες θέλουν διαμερισθή παρά της Κυβερνήσεως εις τας διαφόρους επαρχίας όπου ήθελε κριθή εύλογον ν' αποκατασταθώσιν.

Β') Επ' αυτώ τούτω θέλει προσδιορισθή δι' εκάστην οικογένειαν εθνική γη κατά τας επομένας αναλογίας.

Εις οικογένειαν γεωργού και τεχνίτου στρέμματα 15, εάν δε της τοιαύτης οικογενείας ο αρχηγός δεν υπάρχη και υπάρχουν αι χήραι και τα ορφανά, προσδιορίζονται δι' αυτά στρέμματα είκοσι.

Εις οικογένειαν στρατιωτικού: Αν είναι χιλιάρχος ή και ανωτέρου βαθμού, στρέμματα 25 έως 100 κατά τον αριθμόν των μελών της οικογενείας· αν δε κατωτέρου βαθμού, στρέμματα 20· εάν ο αρχηγός της τοιαύτης οικογενείας δεν υπάρχη και υπάρχουν η χήρα και τα ορφανά, προσδιορίζεται ως εξής:

Εις οικογένειαν χιλιάρχου, ή και ανωτέρου βαθμού, στρέμματα 50, κατω-

τέρου στρέμματα 25· εις πατέρας οικογενειών ιερείς, ή χήρας ιερέων με ορφανά, στρέμματα 20, εκτός των μοναζόντων ή χηρευόντων ιερέων, οίτινες θέλουν εύρει πόρον ζωής εις τα μοναστήρια.

Εις οικογένειαν προκρίτου στρέμματα 60, και εάν απέθανεν ο αρχηγός της επί της διαρκείας του αγώνος στρέμματα 80.

Γ') Εις εκάστην οικογένειαν θέλουν χορηγηθή προσέτι Φοίνικες οκτώ εις κάθε στρέμμα γης, ώστε να δυνηθή δι' αυτών να κτίση κατοικίαν και να προμηθευθή τ' αναγκαία εις καλλιέργειαν της χορηγηθησομένης εις αυτήν γης.

Δ') Δια να εξοικονομηθούν τα προς τούτο απαιτούμενα χρήματα, επειδή το Εθνικόν Ταμείον δεν δύναται να επαρκέση κατά το παρόν εις την τοιαύτην δαπάνην, προσκαλείται έκαστος των πολιτών να συνεισφέρει επί τούτου ανά τεσσαράκοντα λεπτά· μένει δε εις την καλήν προαίρεσιν εκάστου να προσφέρει και πλειότερον κατά την θέσιν και κατάστασίν του.

Ε') Οι κατά την Επικράτειαν Έκτακτοι Επίτροποι, Διοικηταί και Τοποτηρηταί θέλουν προσκληθή δι' εγκυκλίου να συνάξουν την εκούσιον ταύτην προσφοράν...

Εν Ναυπλίω, τη 13 Μαρτίου 1831

Ο Κυβερνήτης: Ι. Α. ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΣ

Ο Γραμματεύς της Επικρατείας: Ν. ΣΠΗΛΙΑΔΗΣ

επιστροφή των προσφύγων χωρίς συνέπειες για τις ελληνοτουρκικές σχέσεις, η κυβέρνηση ανέλαβε τον εποικισμό περιοχών της Πελοποννήσου με Κρήτες πρόσφυγες. Η παρουσία τόσων οπλισμένων προσφύγων θα αποτελούσε σε διαφορετική περίπτωση εστία ταραχών στις περιοχές, όπου είχαν αυτοί διασκορπιστεί. Τους παραχωρήθηκε εθνική γη για καλλιέργεια και οικονομική βοήθεια για την ανέγερση κατοικιών και την προσωρινή συντήρησή τους. Για το σκοπό αυτό πραγματοποιήθηκε κρατικός έρανος σε όλη τη χώρα που, αν και δεν απέδωσε, δεν είχε ξαναγίνει σε άλλες περιπτώσεις προσφύγων³. Σε συνεργασία με τις τοπικές αρχές, η Επιτροπή επί των Αναφορών προέκρινε ως τόπο εγκατάστασης την Αργολίδα, την Κορινθία και τη Μεσσηνία.

3. Αντιδράσεις

Η πολιτική του Καποδίστρια προκαλούσε αυξανόμενη αντίδραση. Τα ανακουφιστικά μέτρα του Κυβερνήτη για τους απόρους, τους ακτήμονες και τους μικροκαλλιεργητές της γης δεν αντιμετώπιζαν ριζικά το προσφυγικό ζήτημα. Κατ' αρχήν τα υπέσκαπτε η γενική δυσπραγία και η οικονομική αδυναμία του κράτους. Επιπλέον οι πρόκριτοι ερέθιζαν τους κατά τόπους αυτόχθονες με την ιδέα ότι η εθνική γη θα δινόταν σε ξένους, υπονομεύοντας έτσι την πολιτική του Κυβερνήτη για τα «εθνικά κτήματα». Άλλωστε, οι πρόσφυγες δεν ένιωσαν αλλαγή στην αντιμετώπιση των καθημερινών πιεστικών αναγκών τους. Αρκετοί γύρι-

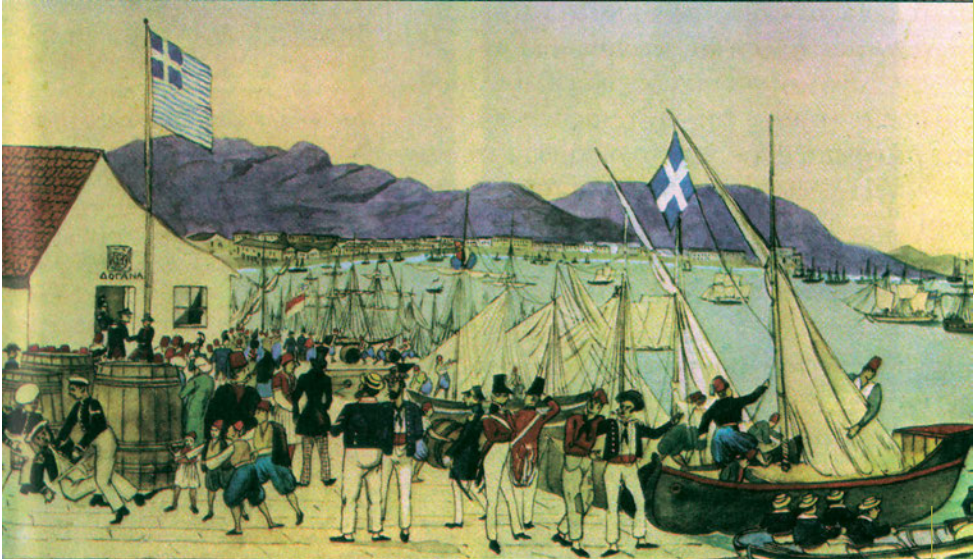
ζαν ξανά στις πατρίδες τους. Άλλοι ζητούσαν την απελευθέρωση και ένωση των υπόδουλων επαρχιών τους, την ώρα που ο Κυβερνήτης έδειχνε σεβασμό στις διεθνείς συνθήκες. Ήταν λοιπόν φυσικό οι πρόσφυγες να ταχθούν με το μέρος της αντιπολίτευσης.

Επιπλέον ο Καποδίστριας ενδιαφερόταν να προωθήσει μια κοινωνική και οικονομική πολιτική συνολικά, παραβλέποντας τα επί μέρους πιεστικά αιτήματα των προσφυγικών ομάδων. Το κυριότερο όμως είναι ότι η κυβέρνηση δεν προώθησε τα προσφυγικά αιτήματα που διατυπώθηκαν στην Δ' Εθνοσυνέλευση, παρά τις προτροπές της Επιτροπής επί των Αναφορών. Ούτε δίστασε ο Κυβερνήτης να έρθει σε ρήξη με ομάδες προσφύγων. Ένα τέτοιο παράδειγμα ήταν η αντίθεσή του στο αίτημα των Σουλιωτών για προσφυγικό συνοικισμό, επειδή υπήρχε ο φόβος αναταραχών από τη συγκέντρωση μεγάλου αριθμού ενόπλων σ' ένα μέρος. Έτσι, στην προσπάθειά του να εξασφαλίσει πόρους για το κράτος και να διασφαλίσει τη συνοχή του, δεν βρήκε σύμμαχους τους πρόσφυγες.

Στην Ε' Εθνική Συνέλευση του Ναυπλίου που συνήλθε το 1832, μετά τη δολοφονία του Καποδίστρια, οι διάφορες προσφυγικές ομάδες έσπευσαν να θέσουν ξανά τα αιτήματά τους. Μέσα στη γενική αναρχία, για όλους τώρα προείχε το θέμα του τόπου εγκατάστασης. Ειδικότερα οι Σουλιώτες, οι Ψαριανοί και οι Θεσσαλοί ζήτησαν συγκεκριμένες περιοχές. Τόπο ζήτησαν και οι Χίοι, καθώς οι εξελίξεις τους είχαν κάνει να ξεχάσουν τα παλιά τους διλήμματα. Σουλιώτες, Κρήτες, Μακεδόνες συνέχισαν να πιέζουν και να κινούνται απειλητικά. Η δολοφονία του Καποδίστρια δεν τους είχε λύσει κανένα πρόβλημα, είχε δημιουργήσει όμως πολλά για το νεοσύστατο κράτος.

Γ. Η ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΜΟΝΑΡΧΙΑΣ ΤΟΥ ΟΘΩΝΑ (1833-1862)

1. Η πρόνοια για τους πρόσφυγες κατά την Οθωνική περίοδο

Άποψη του λιμανιού του Πειραιά το 1837

Κατά την περίοδο της μοναρχίας του Όθωνα, το κράτος ασχολήθηκε σοβαρά με το ζήτημα της αποκατάστασης των προσφύγων. Με σειρά διαταγμάτων προβλεπόταν η ίδρυση νέων προσφυγικών συνοικισμών, γεγονός που αποκάλυπτε τις προθέσεις της πολιτείας για την ενίσχυση της εθνικής συνοχής. Το οθωνικό κράτος προσέβλεψε μάλιστα στο προσφυγικό στοιχείο, καθώς οι μορφωμένοι πρόσφυγες, κυρίως της Μικράς Ασίας και της Κωνσταντινούπολης, κάλυπταν καλύτερα τις ανάγκες της κρατικής διοίκησης.

Κατά την περίοδο αυτή, δραστηριοποιήθηκαν ιδιαίτερα οι Χίοι, οι Ψαριανοί, οι Μακεδόνες και οι Κρήτες πρόσφυγες για την αποκατάστασή τους.

Στους Χίους πρόσφυγες παραχωρήθηκε το 1835 ο δεξιός τομέας της σχεδιαζόμενης πόλης του Πειραιά, για να κτίσουν εκεί τα σπίτια τους⁴.

4

ΠΑΡΑΧΩΡΗΣΗ ΟΙΚΟΠΕΔΩΝ ΣΕ ΧΙΟΥΣ

ΔΙΑΤΑΓΜΑ

Περί παραχωρήσεως οικοπέδων κατά τον Πειραιά εις τους Χίους
ΟΘΩΝ ΕΛΕΩ ΘΕΟΥ ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
Λαβόντες υπ' όψη τα άρθρα 7 και 9 του από 2 (14) Δεκέμβριου ΙΙ.Ε. διατάγματος, απεφασίσαμεν και διετάξαμεν τα εφεξής.

Άρθρον 1. Οι δι' οικοδομήν τόποι οι κείμενοι εις εκείνο της νεοκατασκευασθησομένης πόλεως του Πειραιώς, το μέρος το οποίον διαφυλάττεται διά τους Χίους επί της προς δεξιάν από της εισόδου εις αυτήν πλευράς, παραχωρούνται αυτοίς από την Κυβέρνησιν εν τω διαστήματι του 1825 εξ ανά μίαν δραχμήν ο τετραγωνικός πήχυς, εάν το πρόσωπον του κατασκευασθησομένου κτιρίου αποβλέπη προς την ακτήν ή προς μεγάλην τινά οδόν ή προς δημοσίαν πλατείαν και ανά πενήκοντα λεπτά ο τετραγωνικός πήχυς, εάν το πρόσωπον τούτων βλέπη εις πλαγίαν οδόν.

... Άρθρον 5. Όλαι αι αρχαιότητες, όσαι ήθελον ανευρεθή είτε επί, είτε υπό της επιφανείας των παρά της Κυβερνήσεως παραχωρηθησομένων τόπων, μένουσι πλήρης ιδιοκτησία αυτής.

... Άρθρον 8. Το δεξιόν μέρος της νέας πόλεως Πειραιώς διαφυλάττεται δια τους Χίους μόνον επί τη υποθέσει του έγκαιρου σχηματισμού του δήμου αυτών και μόνον δια τα έτη 1835, 36, 37. Παρελθόντος του χρόνου πας τις έχει το δικαίωμα ν' αποκτήση τόπον δι' οικοδομήν επί της δεξιάς πλευράς του Πειραιώς.

Ακολούθως θέλομεν προσδιορίσει τας συμφωνίας, καθ' ας θα παραχωρωτάι κατά τα έτη 1836, 1837, εις τους Χίους, μετά δε την εποχήν ταύτην και εις άπαντας, οι δι' οικοδομήν τόποι.

... Εν Ναυπλίω, την 24 Ιανουαρίου (5 Φεβρουαρίου) 1835

ΕΝ ΟΝΟΜΑΤΙ ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ Η ΑΝΤΙΒΑΣΙΛΕΙΑ

Στο αίτημα των Ψαριανών ανταποκρίθηκε η κυβέρνηση το 1836. Και πρωτίτερα είχαν γίνει κρατικές παρεμβάσεις για την ίδρυση συνοικισμού των Ψαριανών στην Ερέτρια, αλλά δεν απέδωσαν, περισσότερο λόγω διαφωνιών για τη θέση και τη διανομή των οικοπέδων. Δινόταν για οικοδόμηση όλη η παραθαλάσσια περιοχή της Ερέτριας και παρεχόταν στο δήμο Ψαριανών το δικαίωμα να διαχειριστεί ελεύθερα την εθνική γη του συνοικισμού.

Προσπάθειες για να ιδρύσουν δικό τους συνοικισμό στα χρόνια του Όθωνα κατέβαλαν και οι Μακεδόνες πρόσφυγες. Από την Ελευσίνα, όπου βρίσκονταν, ζήτησαν και πέτυχαν να ιδρύ-

Το πολεοδομικό σχέδιο της Ερέτριας (1834), όπου εγκαταστάθηκαν οι Ψαριανοί (αρχιτέκτων Ed. Schaubert)

σουν συνοικισμό στη Στερεά Ελλάδα, στην περιοχή της Αταλάντης. Ο συνοικισμός τους πήρε το όνομα «*Νέα Πέλλα*» και εκεί εγκαταστάθηκαν αρχικά 70 οικογένειες.

Για τους Κρήτες πρόσφυγες, που είχαν εγκατασταθεί σε περιοχές της Πελοποννήσου, εκδόθηκαν διατάγματα που προωθούσαν το συνοικισμό τους στη Μήλο, τη Μεσσηνία και την Αργολίδα⁵.

Για τους Σουλιώτες οι αναβολές δεν είχαν ούτε τώρα τέλος. Αποφασίστηκε το 1837 η ίδρυση συνοικισμού τους στο Αντίρριο, η οποία όμως δεν πραγματοποιήθηκε. Σοβαρότερη φαίνεται ότι ήταν η προσπάθεια ίδρυσης ενός συνοικισμού Ηπειρωτών στην Κυλλήνη το 1840. Άλλοι Ηπειρώτες και Σουλιώτες εγκαταστάθηκαν στη Ναύπακτο.

Αίτημα ίδρυσης συνοικισμού υπέβαλαν και οι Κάσιοι πρόσφυγες το 1838, οι οποίοι επιδίωξαν να μεταναστεύσουν στην Αμοργό.

Με διατάγματα ιδρύθηκαν επίσης συνοικισμοί, οι οποίοι ήταν συνέπεια εσωτερικής μετανάστευσης, όπως των Μανιατών στο Πεταλίδι της Μεσσηνίας, των Υδραίων στον Πειραιά και αργότερα των Καρυστίων στην Οθωνούπολη της Εύβοιας.

2. Η διαμάχη *αυτοχθόνων* και *ετεροχθόνων*

Οι προσπάθειες αποκατάστασης του προσφυγικού στοιχείου κατά τα πρώτα χρόνια της οθωνικής περιόδου προκάλεσαν αντιδράσεις. Η παρουσία μορφωμένων προσφύγων σε δημόσιες θέσεις και η διάκρισή τους στην πολιτική ζωή προκάλεσαν μεγάλη δυσφορία στους άλλους Έλληνες. Κατηγορούσαν τους ομογενείς πρόσφυγες γενικά, επειδή διαπίστωναν ότι, ενώ αυτοί είχαν αγωνιστεί για να απελευθερώσουν τη χώρα, παραγκωνίζονταν τώρα από τους νεοφερμένους. Η στάση αυτή υποδήλωνε την ύπαρξη ενός βαθύτερου ανταγωνισμού, τον οποίο προκαλούσε η συνύπαρξη του ντόπιου ελληνικού στοιχείου (*αυτόχθονες*)

5

ΠΑΡΑΧΩΡΗΣΗ ΓΗΣ ΣΕ ΚΡΗΤΕΣ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΡΙΔ'

Περί αποικισμού των Κρητών

ΟΘΩΝ ΕΛΕΩ ΘΕΟΥ ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Ψηφισάμενοι ομοφώνως μετά της Βουλής και της Γερουσίας απεφασίσασμεν και διατάττομεν.

Άρθρον 1. Εις τους αποικήσαντας εν τη Ελλάδι Κρήτας και λαβόντας γαίας δυνάμει του υπ' αρ. ΚΔ' ψηφίσματος του Κυβερνήτου, ή των από 13 και 18 Οκτωβρίου 1834 Βασιλ. Διαταγμάτων περί συνοικισμού των Κρητών εις Μινών και Μεθώνην θέλουν παραχωρηθή τα έγγραφα ιδιοκτησίας, εις όσους εκ των μεταναστευσάντων ήδη δεν έλαβον εισέτι γαίας θέλουν παραχωρηθή εις εκάστην οικογένειαν 30-35 στρέμματα γης, αναλόγως των μελών αυτής· αλλά προς τούτον τον σκοπόν θέλουν χρησιμεύσει προ πάντων εκείνοι αι

γαίαι, αίτινες ή κατέχονται από Κρήτας καθ' υπέρβαση των όρων των προσδιωρισμένων από το ψήφισμα του Κυβερνήτου και τα Βασιλικά Διατάγματα, ή εγκατελείφθησαν απ' αυτούς· εάν δεν ήθελον εξαρκέσει αύται, θέλουν παραχωρηθή και εκ των διαθεσίμων εθνικών γαιών, επιφυλαττομένων των όρων του από 24 Ιουνίου 1843 νόμου υπέρ των γεωργών...

Άρθρον 3. Κατά την Μήλον και Μινώαν, όπου δεν υπάρχουν διαθέσιμοι εθνικάί γαίαι, θέλουν παραχωρηθή εις τους αποίκους και εκ των γαιών των παρακειμένων Μονών, αποζημιουμένου του εκκλησιαστικού ταμείου δι' άλλων εθνικών γαιών ίσης αξίας.

Άρθρον 4. Εις εκάστην των εν Μήλω και εν Μινώα νεοσυνοικισθησομένων οικογενειών θέλει παραχωρηθή δι' εξόδων της Κυβερνήσεως εις οικίσκος αξίας όχι ανωτέρας των 300 δραχμών, εις βους και τ' αναγκαία γεωργικά εργαλεία προς καλλιέργειαν των γαιών αυτών.

Εν Αθήναις την 15 Σεπτεμβρίου 1848

6

Η ΑΝΤΙΠΑΡΑΘΕΣΗ ΑΥΤΟΧΘΟΝΙΣΤΩΝ

ΚΑΙ ΕΤΕΡΟΧΘΟΝΙΣΤΩΝ ΠΛΗΡΕΞΟΥΣΙΩΝ ΣΤΗΝ ΕΘΝΟΣΥΝΕΛΕΥΣΗ, 1843-44

Ο Ιωάννης Μακρυγιάννης (πληρεξούσιος Αθηνών, αυτοχθονιστής) υποστήριξε τον αποκλεισμό των ετερόχθονων από τις δημόσιες θέσεις: «Από τον πατριωτισμό μας εσαπίσαμεν το σπίτι μας· μας φθάνει πλέον ο πατριωτισμός. Ας αγκαλιάσωμεν τον βασιλέα μας να φκιάσωμεν το σπίτι μας. Αυτοί [οι ετερόχθονες] εκάθησαν τόσα χρόνια και έτρωγαν ψωμί και έφεραν την πατρίδα μας άνω-κάτω. Ας καθίσωμεν τώρα και ημείς να φάγωμεν ψωμί».

Ο Ευστάθιος Σίμος (πληρεξούσιος Ηπειρωτών, ετεροχθονιστής): «Εν μόνον ήτο το βέβαιον, ότι ολίγον ή πολύ, μικρόν ή μέγα μέρος της από αίματα πλημμυρούσης [ελληνικής] γης ήθελεν μείνει ελεύθερον· αυτό το μέρος έπρεπε να είναι η κοινή πατρίς όλων των επαναστησάντων Ελλήνων, όλων των κατοίκων των επαρχιών εκείνων όσοι εις τον πόλεμον ηγωνίσθησαν, εθυσιάστησαν, έπαθον, κατεστράφησαν. Ιδού η μεγάλη συνθήκη, η συνδέσασα τας επαναστατησάσας ελληνικάς επαρχίας, ιδού το μέγα προς άλλήλους συνάλλαγμα των Ελλήνων γραφέν όχι με μελάνην, αλλά με αίμα. Ήτο ένωσις ειλικρινής, ήτο ένωσις αδελφική. Ποίος εις την μακαρίαν εποχήν εκείνην, εποχήν κινδύνων, εποχήν των παθημάτων, αλλά και εποχήν δόξης και ακραιφνούς τότε πατριωτισμού, ποίος ήθελε φροντίσει, ποίος ήθελεν ειπέι ό,τι άλλο παρά κοινή ήθελεν είσθαι η μέλλουσα τύχη των ηνωμένων εκείνων λαών, των αδιαίρετων εκείνων επαρχιών;»

Ι. Δημάκης, Η Πολιτειακή Μεταβολή του 1843 και το Ζήτημα των Αυτόχθονων και Ετερόχθονων.

και του προσφυγικού, αλλά ομογενούς (ετερόχθονες). Το θέμα των σχέσεων αυτοχθόνων και ετεροχθόνων, που δίχασε την κοινή γνώμη, παρουσιάστηκε στο πολιτικό πεδίο ως διαμάχη στις θυελλώδεις συζητήσεις της Εθνοσυνέλευσης που συνήλθε μετά την επανάσταση της 3ης Σεπτεμβρίου 1843.

Η κύρια κρίση ξέσπασε τον Ιανουάριο του 1844 με την έναρξη της συζήτησης για το δημόσιο δίκαιο των Ελλήνων και ειδικά για το άρθρο που καθόριζε

τις προϋποθέσεις για την απόκτηση της ιδιότητας του Έλληνα πολίτη. Αφορμή ήταν πρόταση που υποβλήθηκε στην Εθνοσυνέλευση και η οποία ζητούσε την απομάκρυνση από δημόσιες θέσεις όλων αυτών που είχαν εγκατασταθεί στην Ελλάδα μετά την Επανάσταση, περιορίζοντας τις θέσεις απασχόλησης για τους αγωνιστές και τις οικογένειές τους. Στη συζήτηση που ακολούθησε, άλλοι πληρεξούσιοι απαίτησαν συνταγματική απαγόρευση της κατάληψης δημοσίων θέσεων από τους ετερόχθονες (συνεπώς και την απόλυση όσων ήδη κατείχαν δημόσιες θέσεις), ενώ άλλοι εναντιώθηκαν με οργή σε κάθε συνταγματική ρύθμιση που θα καθιέρωνε διακρίσεις μεταξύ Ελλήνων⁶. Τελικά, το πρόβλημα δεν λύθηκε με συνταγματική ρύθμιση, αποφασίστηκε όμως να υπάρξει στο μέλλον σχετική νομοθετική πράξη. Το θέμα της στελέχωσης του δημοσίου –τα προσόντα δηλαδή του δημοσίου υπαλλήλου– ρυθμίστηκε με το Β΄ ψήφισμα, που όριζε ότι δημόσιοι υπάλληλοι μπορεί να είναι: α) οι αυτόχθονες της ελληνικής επικράτειας και όσοι αγωνίσθηκαν σε αυτή μέχρι το τέλος του 1827 ή ήρθαν και εγκαταστάθηκαν κατά την ίδια περίοδο, β) όσοι αποδεδειγμένα συμμετείχαν σε πολεμικά γεγονότα της Επανάστασης μέχρι το 1829.

Στην τρίτη φάση της αντιδικίας αυτοχθόνων-ετεροχθόνων το ενδιαφέρον επικεντρώθηκε στο θέμα των όρων εκλογής των βουλευτών. Το πρόβλημα εστιαζόταν στο αν θα έπρεπε να συνεχιστεί η ιδιαίτερη εκπροσώπηση των εγκατεστημένων στην Ελλάδα ομογενών ως ξεχωριστών ομάδων (άποψη των ετεροχθονιστών), ή θα έπρεπε να ενσωματωθούν αυτοί εκλογικά στις επαρχίες που ζούσαν, τερματίζοντας ένα διαχωρισμό του παρελθόντος που δεν είχε νόημα (άποψη των αυτοχθονιστών). Η ρύθμιση που επικράτησε ήταν συμβιβαστική, επιτρέποντας στους πρόσφυγες/ετερόχθονες το δικαίωμα ιδιαίτερης αντιπροσώπευσης στη Βουλή, εφόσον είχαν στο μεταξύ ιδρύσει χωριστό συνουχισμό με επαρκή πληθυσμό.

Την περίοδο των συζητήσεων στην Εθνοσυνέλευση, και από τις δύο πλευρές εκδηλώθηκαν έντονες λαϊκές αντιδράσεις, μερικές από τις οποίες κατέληξαν σε έκτροπα. Τελικά, οι ομογενείς ετερόχθονες στο σύνολό τους, μετά την ψήφιση των μέτρων που τους απέκλειαν για μια περίοδο από το δημόσιο και περιόριζαν τη χωριστή αντιπροσώπευσή τους, υποχρεώθηκαν να αποδεχθούν αυτές τις ρυθμίσεις.

Το θέμα των δικαιωμάτων των ετεροχθόνων στην Εθνοσυνέλευση έδειξε τη βαθύτερη διάσταση που υπήρχε στην κοινωνία της εποχής. Το πρόβλημα απασχόλησε έντονα την κοινή γνώμη, ενώ προσέλκυσε το ενδιαφέρον και του ξένου παράγοντα. Ιδιαίτερα το ζήτημα για τη χωριστή κοινοβουλευτική αντιπροσώπευση των ετεροχθόνων προκάλεσε τις διαμαρτυρίες της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Το βέβαιο είναι ότι με τη διαμάχη αυτή αναδείχθηκαν τα προβλήματα συμβίωσης του ντόπιου ελληνικού και του νεοφερμένου ομογενούς στοιχείου στο μικρό νεοσύστατο κράτος.

Δ. ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΚΑΙ ΑΛΥΤΡΩΤΙΚΑ ΚΙΝΗΜΑΤΑ ΚΑΤΑ ΤΟ 19ο ΑΙΩΝΑ

Σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα, απελευθερωτικά κινήματα ξέσπασαν στην τουρκοκρατούμενη ηπειρωτική Ελλάδα και την Κρήτη, με υποκίνηση ή ανοχή του ελληνικού κράτους. Στα αλυτρωτικά κινήματα έδωσαν το παρόν ένοπλοι Μακεδόνες, Ηπειρώτες και Κρήτες πρόσφυγες που είχαν εγκατασταθεί από τον καιρό της Επανάστασης στην ελεύθερη Ελλάδα. Οι αναστατώσεις αυτές προκάλεσαν νέα προσφυγικά ρεύματα, με μεγαλύτερο αυτό της Κρητικής επανάστασης του 1866-69. Αυτά είχαν τη δική τους συμβολή στη σταθερή αύξηση του πληθυσμού της χώρας (διπλασιάστηκε από το 1840 ως το 1880). Σε αρκετές περιπτώσεις, πάντως, οι πρόσφυγες που προέρχονταν από περιοχές οι οποίες βρισκόνταν σε εμπόλεμη κατάσταση, επέστρεφαν μετά από σύντομο διάστημα στις ιδιαίτερες πατρίδες τους, όταν ηρεμούσαν τα πράγματα.

1. Θεσσαλία, Ήπειρος, Μακεδονία

Το 1854 ο Κριμαϊκός πόλεμος γέννησε ελπίδες στους Έλληνες ότι έφθανε η ώρα της απελευθέρωσης της Ηπείρου, της Θεσσαλίας και της Μακεδονίας. Επαναστατικά σώματα από την Ελλάδα διείσδυσαν στις επαρχίες αυτές και κάλεσαν τους κατοίκους να ξεσηκωθούν. Τα κινήματα όμως απέτυχαν. Τους αντάρτες που επέστρεψαν στην Ελλάδα ακολούθησαν και άμαχοι. Όταν ηρέμησε η κατάσταση, οι πρόσφυγες επέστρεψαν στις εστίες τους.

Ο Κριμαϊκός πόλεμος όμως έπληξε τους πρόσφυγες και μέσα στην Αθήνα. Η επιδημία χολέρας, που έφεραν τα γαλλικά στρατεύματα κατοχής, διαδόθηκε γρήγορα στην πρωτεύουσα. Η επιδημία έπληξε ιδιαίτερα το νότιο τμήμα της πόλης, όπου κατοικούσαν σε άθλιες συνθήκες πρόσφυγες από τα τουρκοκρατούμενα ελληνικά μέρη, οι οποίοι είχαν φτάσει στην Αθήνα μετά τη διακοπή των ελληνοτουρκικών σχέσεων (Μάρτιος 1854). Για την αποκατάσταση όλων των προσφύγων του 1854, ιδρύθηκε προσφυγικός συνοικισμός στο χωριό Ανίβιτσα της Φθιώτιδας.

Ο Ρωσοτουρκικός πόλεμος (1877-1878) αναθέρμανε το όνειρο της ανάκτησης της Ηπείρου, της Θεσσαλίας και της Μακεδονίας. Η Ελλάδα επιχείρησε να ενισχύσει την υπεράσπιση των ελληνικών δικαιών με την υπόθαλψη επαναστατικών κινήματων στις επαρχίες αυτές. Τον Ιανουάριο του 1878 ιδρύθηκε στην Αθήνα η *Μακεδονική Επιτροπή*, με σκοπό την οργάνωση επανάστασης στη Μακεδονία. Πάλι οι Μακεδόνες πρόσφυγες της Νέας Πέλλας, και άλλοι της Εύβοιας, ανταποκρίθηκαν στις προσπάθειες της Επιτροπής να συγκεντρώσει στρατιωτι-

κή δύναμη. Η επανάσταση ξέσπασε στον Όλυμπο, στα Πιέρια και στη Χαλκιδική και έληξε με ανακωχή μεταξύ των Ελλήνων επαναστατών και των Τούρκων. Πολλοί επαναστάτες πέρασαν για ασφάλεια στην ελεύθερη Ελλάδα. Λίγο αργότερα, μερικοί απ' αυτούς επέστρεψαν στις περιοχές τους.

Το τελευταίο ρεύμα (εσωτερικών) προσφύγων δημιούργησε ο ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1897. Την υποχώρηση του ελληνικού στρατού, μετά την κατάληψη της Λάρισας, ακολούθησε και γενική έξοδος του άμαχου πληθυσμού, που έφευγε πανικόβλητος. Η συνθήκη ειρήνης της Κωνσταντινούπολης προέβλεπε ρυθμίσεις στη θεσσαλική συνοριακή γραμμή με μικρές βελτιώσεις υπέρ των Τούρκων. Στα εδάφη αυτά δεν βρίσκονταν κατοικημένες περιοχές, εκτός από ένα χωριό, την Κουτσούφλιανη, το οποίο οι κάτοικοί του εγκατέλειψαν και εγκαταστάθηκαν νοτιότερα σε ελληνικό έδαφος.

2. Κρήτη

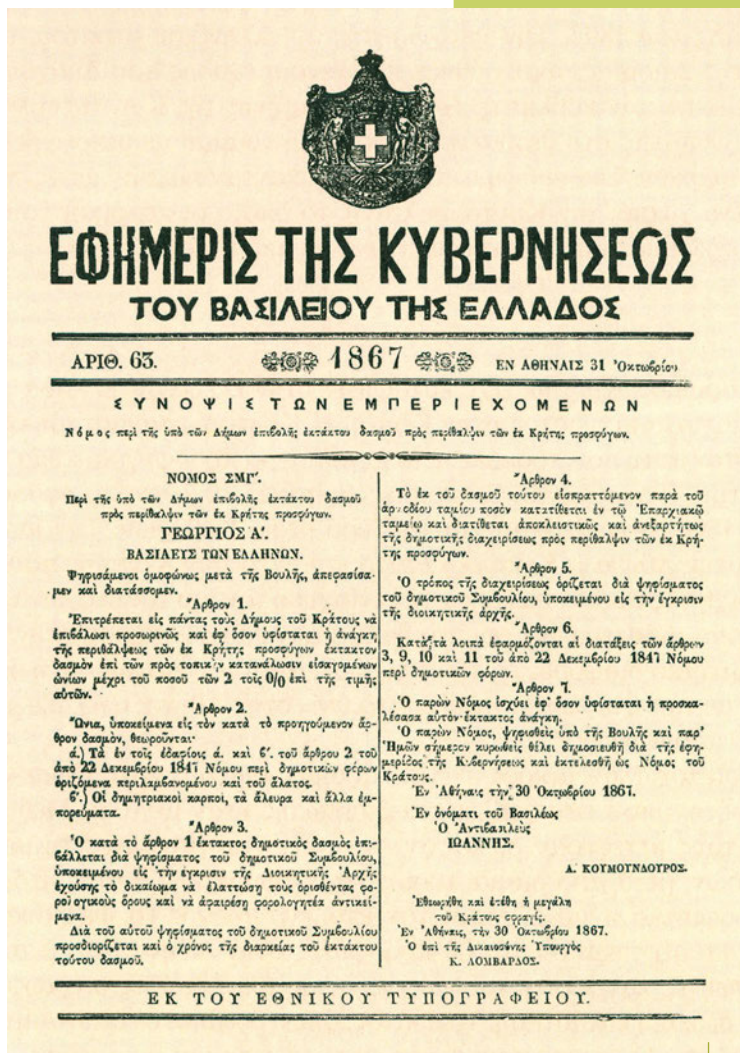
Μικρός αριθμός Κρητών είχε καταφύγει στην ελεύθερη Ελλάδα το 1841, μετά την αποτυχία κινήματος στην Κρήτη. Η Κρητική επανάσταση όμως του 1866-1869 ήταν αυτή που προκάλεσε το μεγαλύτερο προσφυγικό κύμα στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα. Οι πρώτες κρητικές οικογένειες έφθασαν τον Ιούλιο του 1866 στον Πειραιά και τη Σύρο μέσω Κυθήρων. Την ίδια εποχή συστάθηκε στην Αθήνα η *Κεντρική Επιτροπή υπέρ των Κρητών*, που μαζί με την αντίστοιχη της Σύρου ανέλαβαν την ενίσχυση του κρητικού αγώνα. Για τον ίδιο σκοπό, και ιδιαίτερα για την περίθαλψη των αμάχων προσφύγων, ιδρύθηκαν στο εξωτερικό διάφορες επιτροπές, όπως αυτή του Λονδίνου, η οποία, σε συνεργασία με την «Αγγλοελληνική Επιτροπή» στην Αθήνα, ανέλαβε την περίθαλψη 4.500 προσφύγων.

Ως τα μέσα του 1867, μικρός σχετικά αριθμός αμάχων κατόρθωσε να φύγει από την Κρήτη, όπου τα προβλήματα διαβίωσης ήταν μεγάλα. Μερικά ξένα πλοία που τους μετέφεραν διέκοψαν στη συνέχεια για μήνες τη μεταφορά γυναικόπαιδων, μετά από διαμαρτυρίες της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Το μεγάλο προσφυγικό κύμα ξέσπασε τον επόμενο χρόνο. Το Φεβρουάριο του 1868 είχαν φτάσει περίπου 10.000 πρόσφυγες στην Αθήνα. Μέσα στον ίδιο χρόνο πρόσφυγες κατέπλεαν καθημερινά σε μεγάλες ομάδες, κυρίως άμαχος πληθυσμός, σε κακή κατάσταση. Το κράτος, όπως βρέθηκε σε αδυναμία να στηρίξει σταθερά την Κρητική επανάσταση, έτσι απέτυχε και να αντιμετωπίσει το οξύ προσφυγικό πρόβλημα.

Στις επόμενες δεκαετίες η προσφυγική κίνηση που συνδεόταν με τις κρίσεις του Κρητικού ζητήματος ήταν πολύ μικρότερης κλίμακας και είχε προσωρινό

χαρακτήρα. Το 1895 ανακινήθηκε πάλι το Κρητικό. Τα γεγονότα όμως αυτής της περιόδου (1895-1898), που ήταν καθοριστικά για την τύχη του νησιού, δεν προκάλεσαν κύμα μεγάλης φυγής.

Νόμος του 1867, με τον οποίο επιβλήθηκε έκτακτη εισφορά για την περίθαλψη των Κρητών προσφύγων

ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 20ό ΑΙΩΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο αριθμός των προσφύγων, οι οποίοι κατέφυγαν στην Ελλάδα κατά το 19ο αιώνα, δεν ήταν πολύ μεγάλος. Αντίθετα, τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα τα κύματα των προσφύγων που έφθαναν στην Ελλάδα ήταν συχνότερα και πολυαριθμότερα. Αιτία ήταν οι πολεμικές συγκρούσεις και η εχθρότητα μεταξύ των κρατών της Βαλκανικής χερσονήσου, ως συνέπεια του γενικότερου ανταγωνισμού στην περιοχή. Αποκορύφωμα στην όλη κίνηση των πληθυσμών αποτέλεσε ο ξεριζωμός του Ελληνισμού της Μικράς Ασίας και της Ανατολικής Θράκης το 1922. Ο μεγάλος αριθμός των προσφύγων και ο οριστικός χαρακτήρας που πήρε η εκδίωξη από τις πατρογονικές εστίες ανάγκασε την ελληνική πολιτεία να λάβει συστηματικότερα μέτρα για την περίθαλψη και την αποκατάστασή τους στη νέα πατρίδα.

Οι πρώτοι Έλληνες που πέρασαν μαζικά τα σύνορα τον 20ό αιώνα ήταν κάτοικοι της Ανατολικής Ρωμυλίας, περιοχής της Βουλγαρίας με σημαντικό ελληνικό πληθυσμό. Η αναγκαστική μετανάστευση στην Ελλάδα το 1906 ήταν συνέπεια των βιαιοπραγιών των Βουλγάρων, εξαιτίας του

ανταγωνισμού Ελλάδας-Βουλγαρίας για επικράτηση στην υπό οθωμανική κυριαρχία Μακεδονία (Μακεδονικός Αγώνας). Τον ίδιο χρόνο Έλληνες κάτοικοι της Ρουμανίας απελάθηκαν, λόγω της έξαρσης που γνώριζε την ίδια εποχή το Κουτσοβλαχικό ζήτημα, το οποίο επηρέαζε τις σχέσεις Ελλάδας-Ρουμανίας.

Μετά την υπογραφή της συνθήκης του Βουκουρεστίου τον Αύγουστο του 1913, με την οποία τερματίζονταν οι Βαλκανικοί πόλεμοι, Έλληνες από τη Βουλγαρία, καθώς και από τη Δυτική Θράκη και το τμήμα της Ανατολικής Μακεδονίας, που είχαν κατακυρωθεί στη Βουλγαρία, καθώς και από περιοχές που είχαν παραχωρηθεί στη Σερβία, έφθασαν στην Ελλάδα. Την εποχή αυτή έφθασε και το πρώτο μεταναστευτικό ρεύμα από τη Ρωσία. Έλληνες της περιοχής του Καυκάσου, με την αναγγελία της προσάρτησης της εύφορης Μακεδονίας, άρχισαν να μεταναστεύουν στην Ελλάδα, με την ελπίδα ότι θα τους παραχωρούσαν γη. Κάποιοι απ' αυτούς κατόρθωσαν να εγκατασταθούν στην Κεντρική Μακεδονία. Το μεταναστευτικό ρεύμα αναχαιτίστηκε με επέμβαση της ελληνικής κυβέρνησης.

Α. ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΑ ΡΕΥΜΑΤΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ 1914-1922

1. Ο διωγμός του 1914 (ο πρώτος διωγμός)

Η ελληνική παρουσία στη Μικρά Ασία υπήρξε μακραίωνη. Οι πυκνοί κατά την αρχαιότητα και τους βυζαντινούς χρόνους ελληνικοί πληθυσμοί αραιώσαν αισθητά μετά το 12ο αιώνα, κυρίως λόγω των μαζικών εξισλαμισμών. Όμως, κατά το 18ο και 19ο αιώνα ενισχύθηκαν και πάλι με μεταναστεύσεις από τον κυρίως ελλαδικό χώρο. Την περίοδο αυτή, εκτός από την αύξηση του ελληνικού πληθυσμού, σημειώθηκε οικονομική άνοδος των Ελλήνων, πνευματική άνθηση και αξιόλογη κοινοτική και εκπαιδευτική οργάνωση. Σε περιοχές με πυκνό ελληνικό πληθυσμό ιδρύθηκαν κοινότητες, σύλλογοι, σχολεία και ευαγή ιδρύματα με μεγάλη ακτινοβολία.

Η εθνική αφύπνιση των Τούρκων, που είχε ξεκινήσει από τα τέλη του 19ου αιώνα, ενισχύθηκε μετά την εδαφική συρρίκνωση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Ο τουρκικός εθνικισμός συνέβαλε στην εχθρική αντιμετώπιση των μειονοτήτων που ζούσαν στην Οθωμανική αυτοκρατορία. Στο στόχαστρο βρέθηκαν κυρίως οι Έλληνες και οι Αρμένιοι, καθώς είχαν συγκεντρώσει στα χέρια τους το μεγαλύτερο μέρος του εμπορίου και της βιομηχανίας της χώρας. Η εκκρεμότητα επίσης στο ζήτημα της κατακύρωσης των νησιών του ανατολικού Αιγαίου στην Ελλάδα επιδείνωσε τις σχέσεις Ελλάδας-Τουρκίας.

Τους πρώτους μήνες του 1914 έγιναν αθρόες μεταναστεύσεις Μουσουλμάνων της Σερβίας, της Βουλγαρίας και της Ελλάδας προς τη Μικρά Ασία, οι οποίες υποκινήθηκαν σε γενικές γραμμές από την τουρκική κυβέρνηση. Αυτό έδωσε το πρόσχημα στην τουρκική κυβέρνηση, σε συνδυασμό με την επικείμενη είσοδο της Τουρκίας στον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο, να εκδιώξει τους Έλληνες. Πρώτα θύματα υπήρξαν οι Έλληνες της Ανατολικής Θράκης, οι οποίοι εκδιώχθηκαν από τις εστίες τους στις αρχές του 1914. Το Μάιο οι διωγμοί επεκτάθηκαν και στη Δυτική Μικρά Ασία, με το πρόσχημα της εκκένωσης της περιοχής απέναντι από τα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου, για στρατιωτικούς λόγους. Όλη η επιχείρηση έγινε με την καθοδήγηση των Γερμανών, συμμάχων των Τούρκων. Η εκκένωση μεθοδεύτηκε πρώτα με ανθελληνική εκστρατεία του τουρκικού τύπου και καταπίεση των Ελλήνων για να εξαναγκαστούν σε «εκούσια» μετανάστευση. Σε πολλές περιπτώσεις διαπράχθηκαν λεηλασίες και δολοφονίες σε βάρος των Ελλήνων.

Το Οικουμενικό Πατριαρχείο κήρυξε την Ορθόδοξη Εκκλησία σε διωγμό και ανέστειλε τη λειτουργία των εκκλησιών και των σχολείων. Η Ελλάδα αντέδρασε και ανέλαβε διπλωματικές ενέργειες, προκειμένου να αρχίσουν διαπραγματεύ-

σεις για εθελούσια ανταλλαγή Ελλήνων ορθοδόξων της Τουρκίας και Μουσουλμάνων της Ελλάδας. Ιδρύθηκε τον Ιούνιο μία *Μικτή Επιτροπή* που θα ρύθμιζε τα σχετικά με την ανταλλαγή, όμως αυτή δεν λειτούργησε, λόγω της εισόδου της Τουρκίας στον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο, τον Οκτώβριο του 1914.

Οι καταπιέσεις που υπέστησαν οι Έλληνες πήραν τις εξής μορφές:

- Θεσπίστηκαν έκτακτες επιβαρύνσεις και επιτάξεις ειδών για τις ανάγκες του πολέμου.

- Τέθηκαν εμπόδια στις εμπορικές δραστηριότητές τους.

- Πληθυσμοί χωριών ή και ευρύτερων περιοχών μετατοπίστηκαν από τις ακτές προς το εσωτερικό της Μικράς Ασίας.

- Οι άνδρες άνω των 45 ετών, που δεν στρατεύονταν, επάνδρωσαν τα *τάγματα εργασίας**. Εκεί πολλοί πέθαναν από κακουχίες, πείνα και αρρώστιες⁷. Όσοι είχαν ηλικία 20-45 ετών μπορούσαν αρχικά να εξαγοράσουν τη στρατιωτική τους θητεία. Όσοι δεν πλήρωσαν χαρακτηρίστηκαν λιποτάκτες. Μετά την κατάργηση της δυνατότητας εξαγοράς της θητείας σημειώθηκαν χιλιάδες λιποταξίες και όσοι συνελήφθησαν, εκτελέστηκαν.

Οι ενέργειες των Τούρκων προκάλεσαν μεγάλο κύμα φυγής προς την Ελλάδα. Στα σπίτια που εγκατέλειψαν οι Έλληνες, οι τουρκικές αρχές εγκατέστησαν Μουσουλμάνους μετανάστες από τη Σερβία, τη Βουλγαρία, την Αλβανία και την Ελλάδα. Οι διώξεις και οι εκτοπίσεις του ελληνικού στοιχείου συνεχίστηκαν, με μικρότερη όμως ένταση, και κατά τα επόμενα χρόνια, μέχρι το τέλος του πολέμου, το 1918, και επεκτάθηκαν και σε άλλες περιοχές (Μαρμαράς, Πόντος κ.ά.). Οι πρόσφυγες που έφθασαν στην Ελλάδα το διάστημα αυτό ανήλθαν σε πολλές χιλιάδες.

7

ΚΑΘ' ΟΔΟΝ ΠΡΟΣ ΤΑ ΤΑΓΜΑΤΑ ΕΡΓΑΣΙΑΣ (αμελέ ταμπουρού)

«Μας είχανε αμπαρωμένους σε βαγόνια που μεταφέρνανε άλογα. Μονάχα μια φορά τη μέρα μας ανοίγανε για να πάμε για σωματική μας ανάγκη. Από 480 άντρες που είχε κείνη η αποστολή, μόνο οι 310 φτάσανε στον προορισμό τους. Οι εκατόν εβδομήντα το σκάσανε στο δρόμο. Η φρουρά –ήταν μόνο δέκα άντρες– έκανε τα στραβά μάτια για να πάρει μπαχτσίσι και να πλιατσικολογήσει τους μπόγους μας. Για κείνους τους φουκαράδες διαβόλους ήταν αναπάντεχος θησαυρός οι πλούσιοι μπόγοι εκατόν εβδομήντα Ελλήνων, όπου η μητρική στοργή και η σελμπεσιά* της απελπισιάς είχανε στοιβάξει ό,τι καλύτερο διαθέτανε τα σπίτια σε ρούχα και σε τρόφιμα. Πόσοι απ' αυτούς που το σκάσανε θα κατορθώνανε να φτάσουνε ζωντανοί στα σπίτια τους!...»

Δ. Σωτηρίου, *Ματωμένα Χώματα*, (18η έκδοση), Αθήνα 1982, σ. 102-103.

2. Αθήνα προσφυγικά ρεύματα

Παράλληλα με την άφιξη προσφύγων από την Τουρκία, πρόσφυγες ήλθαν το 1916 από την Ανατολική Μακεδονία, την οποία είχαν καταλάβει οι Βούλγαροι ως σύμμαχοι των Γερμανών. Μετά τη λήξη των εχθροπραξιών το 1918, αυτοί επέστρεψαν στις εστίες τους και η «Υπηρεσία Ανοικοδομήσεως Ανατολικής Μακεδονίας» μερίμνησε για την επανεγκατάστασή τους.

Το Νοέμβριο του 1919 υπογράφηκε η συνθήκη του Νειγύ, που προέβλεπε την παραχώρηση της Δυτικής Θράκης από τη Βουλγαρία στην Ελλάδα. Στη συνθήκη ήταν συνημμένο το «*Σύμφωνο περί αμοιβαίας μεταναστεύσεως μεταξύ Ελλάδος και Βουλγαρίας*». Με βάση αυτό, αναχώρησαν από την Ελλάδα περίπου 50.000 Βούλγαροι και από τη Βουλγαρία περίπου 30.000 Έλληνες (περίπου 20.000 ακόμη Έλληνες είχαν μεταναστεύσει πριν από την υπογραφή της συνθήκης).

Την περίοδο 1919-1921, λόγω της Ρωσικής Επανάστασης και της κατάληψης ρωσικών επαρχιών από τους Τούρκους, μεγάλο μέρος των Ελλήνων της Ρωσίας κατέφυγε στα λιμάνια της Μαύρης Θάλασσας και από εκεί διαπεραιώθηκε στην Ελλάδα. Τους Έλληνες ακολούθησαν Αρμένιοι και Ρώσοι.

Έλληνες πρόσφυγες ήλθαν επίσης κατά το διάστημα αυτό από τη Βόρειο Ήπειρο (κυρίως το 1914), τη Ρουμανία (το 1919 από περιοχές που αποτέλεσαν πεδίο πολεμικών συγκρούσεων), την υπό ιταλική κατοχή Νοτιοδυτική Μικρά Ασία (1919), το Αϊδίνιο και το εσωτερικό της Μικράς Ασίας (1919), καθώς και από τα ιταλοκρατούμενα Δωδεκάνησα (κατά διαστήματα από το 1912 και εξής).

Συνολικά, μέχρι και το 1920, είχαν καταφύγει στην Ελλάδα περίπου 800.000 πρόσφυγες. Αυτοί, είτε έφθασαν μόνοι τους, είτε μεταφέρθηκαν με φροντίδα και μέσα που διατέθηκαν για το σκοπό αυτό από το κράτος (ζώα, οχήματα, αμαξοστοιχίες, πλοία). Μεγάλος αριθμός προσφύγων συγκεντρώθηκε στην Αθήνα και τον Πειραιά, τη Θεσσαλονίκη και γενικότερα τη Μακεδονία, και στα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου (Λέσβος, Χίος, Σάμος). Μικρότερος αριθμός κατευθύνθηκε στην Κρήτη (Ηράκλειο, Χανιά), το Βόλο, την Πάτρα, την Καλαμάτα και τα νησιά του Αργοσαρωνικού.

3. Η περίθαλψη (1914-1921)

Στην αρχή η περίθαλψη των προσφύγων ήταν ως επί το πλείστον έργο εθελοντών. Καταρτίστηκαν επιτροπές από το Υπουργείο Εσωτερικών με έργο τη διανομή τροφίμων, ιματισμού και την παροχή στοιχειώδους οικονομικής βοήθειας. Τα έσοδα προέρχονταν από εράνους, δωρεές και μικρή κρατική επιχορήγηση. Τον Ιούλιο του 1914 ιδρύθηκε στη Θεσσαλονίκη *Οργανισμός*, με σκοπό

Πρόσφυγες μαθήτριες του Α' Δημοτικού Σχολείου Θηλέων Λαυρίου με τους δασκάλους τους (πρώτος διωγμός)

την άμεση περίθαλψη και στη συνέχεια την εγκατάσταση των προσφύγων σε εγκαταλελειμμένα τουρκικά και βουλγαρικά χωριά της Κεντρικής και Ανατολικής Μακεδονίας. Παρεχόταν συσσίτιο, προσωρινή στέγη και ιατρική περίθαλψη, μέχρι οι πρόσφυγες να βρουν εργασία ή να αποκτήσουν γεωργικό κλήρο.

Κατά την περίοδο του *Εθνικού Διχασμού* (1916-1917) η κυβέρνηση Βενιζέλου ίδρυσε στη Θεσσαλονίκη την «*Ανωτάτην Διεύθυνσιν Περιθάλψεως*». Τον Ιούλιο του 1917 (είχε επικρατήσει ο Βενιζέλος και ο βασιλιάς Κωνσταντίνος είχε εγκαταλείψει την Ελλάδα) ιδρύθηκε το *Υπουργείο Περιθάλψεως*. Για πρώτη φορά θεσμοθετήθηκε η περίθαλψη και για τις οικογένειες των εφένδρων που βρίσκονταν στο μέτωπο και για τις οικογένειες των θυμάτων του πολέμου.

Μολονότι η Ελλάδα βρισκόταν σε πολεμική αναμέτρηση (Α' Παγκόσμιος πόλεμος) και οι οικονομικές συνθήκες ήταν αντίξοες, η φροντίδα για τους πρόσφυγες ήταν περισσότερο οργανωμένη από το 1917 έως το 1921. Σύμφωνα με στοιχεία των υπηρεσιών του Υπουργείου Περιθάλψεως, δέχτηκαν περίθαλψη κατά διαστήματα περίπου 450.000 πρόσφυγες.

Η μέριμνα για τους πρόσφυγες περιελάμβανε:

- Διανομή χρηματικού βοηθήματος. Ιδιαίτερο επίδομα δινόταν σε ιερείς, δασκάλους και επιμελείς μαθητές.

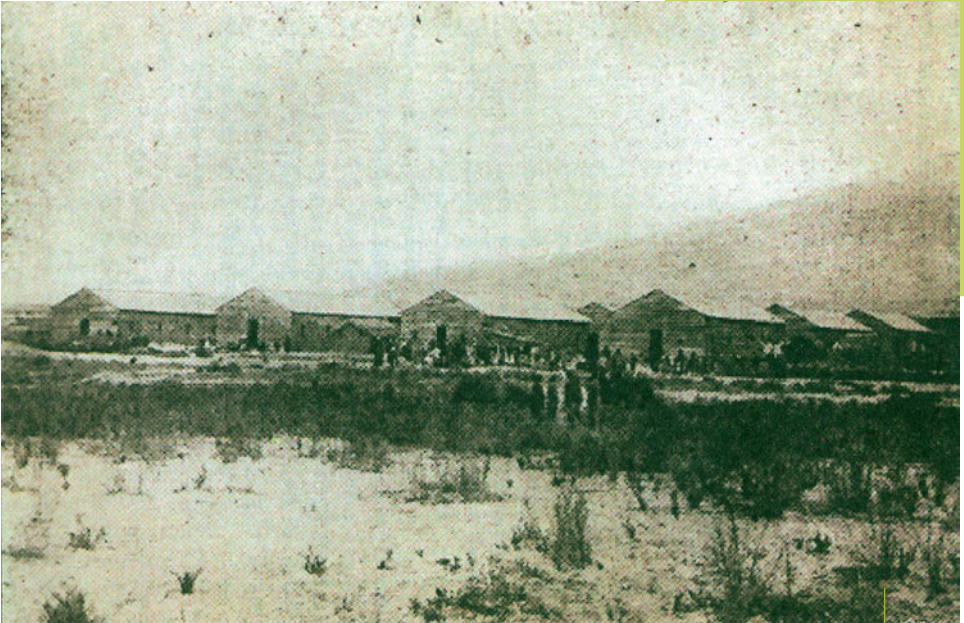

Διανομή σουσιτίου κατά τον πρώτο διωγμό σε πρόσφυγες στη Μυτιλήνη

- Διανομή σουσιτίου. Οργανώθηκαν καθημερινά σουσιτίτια από το κράτος ή το Πατριωτικό Ίδρυμα σε συνοικίες των πόλεων όπου ήταν συγκεντρωμένοι πολλοί πρόσφυγες.
- Παροχή ιατρικής περίθαλψης. Διορίστηκαν γιατροί, φαρμακοποιοί και μαιές, αποκλειστικά για τους πρόσφυγες.
- Χορήγηση φαρμάκων και νοσηλεία σε νοσοκομεία, δημόσια ή ειδικά διαμορφωμένα για την περίθαλψη των προσφύγων.
- Στέγαση σε προσωρινά καταλύματα (σκηνές ή παραπήγματα), σε δημόσια και σε επιταγμένα ή μισθωμένα ιδιωτικά κτίρια.
- Παροχή ενδυμάτων και κλινοσκεπασμάτων.
- Βοήθεια για εύρεση εργασίας.
- Δωρεάν μετακίνηση, ομαδική ή ατομική, για εύρεση στέγης και εργασίας ή για επιστροφή στις περιοχές της προηγούμενης εγκατάστασης.

4. Η παλινώστση

Η επιστροφή των προσφύγων στη Μικρά Ασία ξεκίνησε τους τελευταίους μήνες του 1918 μετά τον τερματισμό του πολέμου για την Τουρκία. Τον

Παραπήγματα για τη στέγαση των προσφύγων του πρώτου διωγμού στην παραλία της Καλαμάτας

Οκτώβριο του 1918 συστάθηκε στην Κωνσταντινούπολη *Πατριαρχική Επιτροπή*, με σκοπό την οργάνωση του επαναπατρισμού των εκτοπισμένων, με τη βοήθεια του Πατριαρχείου και της ελληνικής κυβέρνησης. Η παλιννόστηση έγινε τμηματικά, με τη μέριμνα του *Υπουργείου Περιθάλψεως*, και επιτράπηκε αρχικά να επιστρέψουν οι ευπορότεροι και οι πρόσφυγες οι προερχόμενοι από ορισμένες μόνο περιοχές της Δυτικής Μικράς Ασίας. Οι περισσότεροι επέστρεψαν στις εστίες τους μετά την απόβαση του ελληνικού στρατού στη Σμύρνη, το Μάιο του 1919. Μέχρι το τέλος του 1920 η πλειονότητα των προσφύγων είχε επιστρέψει στη Μικρά Ασία και την Ανατολική Θράκη.

Οι συνθήκες που βρήκαν στην πατρίδα τους ήταν άσχημες, καθώς πολλά σπίτια, εκκλησίες και σχολεία είχαν μερικώς ή εντελώς καταστραφεί. Επίσης, σε κάποιες περιοχές, σε σπίτια Ελλήνων είχαν εγκατασταθεί Μουσουλμάνοι πρόσφυγες από τις βαλκανικές χώρες. Στα πλαίσια της *Ύπατης Αρμοστείας Σμύρνης* ιδρύθηκε η *«Υπηρεσία Παλιννοστήσεως και Περιθάλψεως»*, η οποία βοηθούσε όσους επέστρεψαν να αποκατασταθούν στα σπίτια τους και τις ασχολίες τους. Οι ειρηνικές όμως μέρες δεν κράτησαν πολύ. Λίγους μήνες αργότερα, τον Αύγουστο του 1922, θα έπαιρναν πάλι το δρόμο της προσφυγιάς.

Β. Η ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ

1. Η έξοδος

Οι εθνικές βλέψεις των Ελλήνων της Μικράς Ασίας φάνηκε ότι γίνονταν πραγματικότητα. Ελληνικός στρατός αποβιβάστηκε στη Σμύρνη στις 15 Μαΐου 1919. Σύντομα η ελληνική παρουσία επεκτάθηκε και σε άλλες περιοχές, γύρω από την κατεχόμενη ζώνη. Τον Ιούλιο του 1920 υπογράφηκε η Συνθήκη των Σεβρών, που μεταξύ άλλων όριζε ότι η περιοχή της Σμύρνης θα βρισκόταν υπό ελληνική διοίκηση και κατοχή για πέντε χρόνια. Ύστερα από την περίοδο αυτή θα μπορούσαν οι κάτοικοι με δημοψήφισμα να αποφασίσουν την προσάρτηση της περιοχής στην Ελλάδα. Το Νοέμβριο του ίδιου χρόνου το κόμμα των Φιλελευθέρων ηττήθηκε στις εκλογές και ο βασιλιάς Κωνσταντίνος επέστρεψε στην Ελλάδα. Αυτό έδωσε την αφορμή στους *Συμμάχους* να εκφράσουν καθαρότερα την αλλαγή της στάσης τους απέναντι στην Ελλάδα. Συγχρόνως το εθνικό κίνημα των Τούρκων με επικεφαλής τον Μουσταφά Κεμάλ γινόταν διαρκώς ισχυρότερο τόσο στο εξωτερικό όσο και στο εσωτερικό της Τουρκίας. Ο μικρασιατικός πόλεμος έληξε τον Αύγουστο του 1922 με ήττα και υποχώρηση του ελληνικού στρατού. Χιλιάδες πρόσφυγες, ακολουθώντας το στρατό, άρχισαν να φτάνουν στην Ελλάδα⁸.

Ήδη, πριν από τον Αύγουστο του 1922, ελληνικοί πληθυσμοί της Μικράς Ασίας (Πόντου, Κιλικίας, Καππαδοκίας) είχαν εγκαταλείψει τα σπίτια τους και είχαν καταφύγει στη Σμύρνη ή την Ελλάδα. Μετά την καταστροφή της Σμύρνης σειρά είχαν τα Βουρλά, το Αϊβαλί και τα Μοσχονήσια. Διώξεις σημειώθηκαν και στη βορειοδυτική Μικρά Ασία (Προποντίδα και αλλού). Αιχμάλωτοι στρατιώτες και ντόπιοι άνδρες 18-45 ετών συγκεντρώθηκαν σε στρατόπεδα και σχηματίστηκαν πορείες αιχμαλώτων και ομήρων προς το εσωτερικό της Μικράς Ασίας. Πολλοί

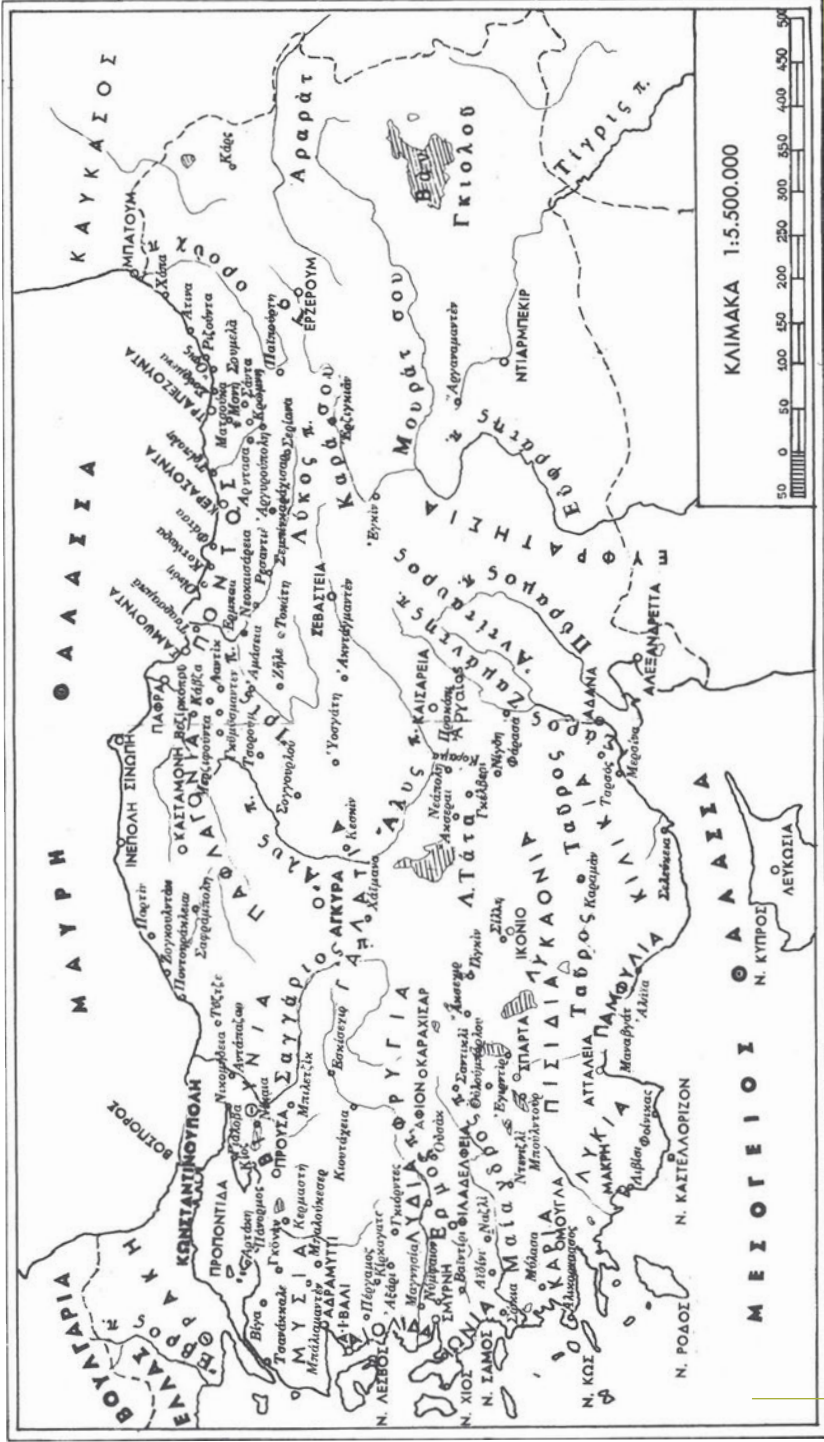
8

ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΦΙΞΗ ΤΟΥΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Εμείς οι άλλοι περιμέναμε τρεις μέρες, ώσπου μπήκαμε σε καΐκια και μαρκαράμα για τη Μυτιλήνη. Ώσπου να πατήσει το ποδάρι του ο τούρκικος στρατός στο χωριό, άραζαν καΐκια και μας παίρναν. Πίσω-πίσω στη Μυτιλήνη δεν μας δέχονταν. Δεν είναι και πλούσιος τόπος, από ένα μαξούλι [=σοδειά] περιμένει. Βασανιστήκαμε, κακοκοιμηθήκαμε, κακοφάγαμε, μεγάλη συμφορά πάθαμε. Και ποιος δεν έκλαψε νεκρούς; Και ποιος δεν κακοπάθησε και ποιος δεν κλαίει ακόμα; Μονάχα τα παιδιά που γεννήθηκαν εδώ, τ' ακούνε σαν ψεύτικα παραμύθια.

*(Μαρτυρία Απόστολου Μυκονιάτη από το παραθαλάσσιο χωριό Ατζανός, κοντά στην Πέργαμο, απέναντι από τη Λέσβο).
Η Έξοδος (έκδοση του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών), τόμ. Α', σ. 142.*

Η ΜΙΚΡΑ ΑΣΙΑ ΜΕ ΤΑ ΑΡΧΑΙΑ ΟΝΟΜΑΤΑ ΤΩΝ ΕΠΑΡΧΙΩΝ

Χάρτης της Ανατολικής Θράκης και της Μικράς Ασίας με τα αρχαία ονόματα των επαρχιών

πέθαναν από κακουχίες και αστία. Στους κατοίκους της Ανατολικής Θράκης δόθηκε προθεσμία ενός μήνα για να εκκενώσουν την περιοχή. Με αυτόν τον τρόπο είχαν τη δυνατότητα να πάρουν μαζί τους όσα μπορούσαν να μεταφέρουν από την κινητή περιουσία τους. Οι Έλληνες της χερσονήσου της Καλλίπολης έφυγαν αργότερα. Συνολικά, το φθινόπωρο του 1922 έφθασαν στην Ελλάδα περίπου 900.000 πρόσφυγες (ανάμεσά τους και 50.000 Αρμένιοι). Περίπου 200.000 Έλληνες παρέμεναν στην Καππαδοκία και γενικότερα στην Κεντρική και Νότια Μικρά Ασία. Αυτοί μεταφέρθηκαν στην Ελλάδα το 1924 και το 1925 με τη φροντίδα της *Μικτής Επιτροπής*. Ένα τμήμα των Ελλήνων του Πόντου κατέφυγε στη Ρωσία.

Πίνακας 1

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΠΟΥ ΚΑΤΕΦΥΓΑΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΤΑ ΤΙΣ ΤΡΕΙΣ ΠΡΩΤΕΣ ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ ΤΟΥ 20ού ΑΙΩΝΑ

ΠΕΡΙΟΧΗ	ΑΡΙΘΜΟΣ	ΠΟΣΟΣΤΟ
Μικρά Ασία	626.954	51,3%
Ανατ. Θράκη	256.635	21%
Πόντος	182.169	14,9%
Κων/πολη	38.458	3,2%
Τουρκία (σύνολο)	1.104.216	90,4%
Καύκασος	47.091	3,9%
Ρωσία	11.435	0,9%
Ρωσία (σύνολο)	58.526	4,8%
Βουλγαρία	49.027	4%
Σερβία	6.057	0,5%
Αλβανία	2.498	0,2%
Άλλες περιοχές (Δωδεκάνησα, Ρουμανία, Κύπρος, Αίγυπτος)	1.525	0,1%
ΣΥΝΟΛΟ	1.221.849	100%

(Πηγή: Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδας. Απογραφή 1928)

2. Το πρώτο διάστημα

Οι πρώτες απογραφές των προσφύγων που κατέφυγαν στην Ελλάδα δεν αποδίδουν την πραγματικότητα. Ο αριθμός πρέπει να ήταν πολύ μεγα-

Εικόνες προσφύγων κατά το πρώτο διάστημα της παραμονής τους στην Ελλάδα

λύτερος, αν υπολογίσουμε την υψηλή θνησιμότητα των πρώτων χρόνων λόγω των άθλιων συνθηκών διαβίωσης και των επιδημιών, το μειωμένο αριθμό των γεννήσεων και τη μετανάστευση πολλών προσφύγων σε άλλες χώρες. Στην απογραφή του 1928 καταγράφηκαν 1.220.000 πρόσφυγες. Οι αρρώστιες κατέβαλαν τους πρόσφυγες που ήταν ταλαιπωρημένοι, πρόχειρα στεγασμένοι και υποσιτιζόνταν. Ο τύφος, η γρίπη, η φυματίωση (κυρίως στις πόλεις) και η ελονοσία (κυρίως στην ύπαιθρο) τους θέριζαν⁹. Σύμφωνα με στοιχεία της *Κοινωνίας των Εθνών*, ένας σημαντικός αριθμός προσφύγων πέθαναν μέσα σ' ένα χρόνο από την άφιξή τους στην Ελλάδα. Εκτός από τις αρρώστιες, οι πρόσφυγες ήταν και ψυχικά τραυματισμένοι από την απώλεια συγγενών και φίλων, της πατρογονικής

9

ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΦΙΞΗ ΤΟΥΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Πήγαμε πάλι στη Θεσσαλία. Βάλαμε καπνά στον Αλμυρό· δουλέψαμε όλοι, νέοι, γέροι, γυναίκες και παιδιά. Είχε όμως ελονοσία και μας θέρισε· πέθαναν οι μισοί. Ο τόπος μας ξεπάστρεψε. Κερδίσαμε πολλά, μα τι τα θες; Μετά φοβηθήκαμε την αρρώστια και πήγαμε στη Θήβα. Μείναμε κι εκεί λίγο και κάναμε καπνά, μετά πήραμε αποζημίωση κι ήρθαμε δω. Μπήκαμε σε καλές δουλειές. Ο αδερφός μου έπιασε δουλειά στο σιδηρόδρομο· εγώ έγινα φορτοεκφορτωτής στο σταθμό. Πήρα και σπιτάκι στην Καισαριανή το '26.

(Μαρτυρία Ευάγγελου Γκάλα από το χωριό Κόλντερε, κοντά στη Μαγνησία).
Η Έξοδος (έκδοση του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών), τόμ. Α', σ. 113.

10

ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΦΙΞΗ ΤΟΥΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Δεκαπέντε μέρες μείναμε στα βαπόρια. Έπειτα φτάσαμε στον Πειραιά. Απ' τον Πειραιά μόνο τα σύρματα ξέρω. Στα σύρματα είκοσι μέρες μας κρατήσανε. Αμάν, πολύ μας ρεζιλέψανε, πολύ μας βασάνισανε. Μας βάλαν στη σειρά. Τα μικρά και τις γριές απ' τη ρίζα μας κουρεύανε. Έκλαιγα, φώναζα: – Ψάξε με, δεσ με, δεν έχω ψείρες! Με το ζόρι με κουρέψανε. Σαν κολοκύθι με κάνανε. Πολύν καιρό έπειτα ντρεπόμουνα να βγω στην αγορά να ψουνίσω.

Μας γδύσανε. Ό,τι φορούσαμε στον κλίβανο, άντε, τα βάλανε. Παπούτσια δεν είχαμε έπειτα να φορέσουμε. Μας δίνανε να φάμε. Είχαμε και μαζί μας. Όμως στην καραντίνα μεγάλο ρεζιλίκι, μεγάλο σεφιλίκι [=κακοπάθεια] ήτανε. Είκοσι μέρες κράτησε.

Από τον Άι-Γιώργη, απ' τον Πειραιά, μας βάλανε στο βαπόρι, στη Θεσσαλονίκη μας φέρανε. Μας βγάλανε και μας αφήσανε. Στα σοκάκια της Θεσσαλονίκης μας αφήσανε. Στα σοκάκια της Θεσσαλονίκης πεταμένοι ήμασταν. Έτσι ξαπλωμένοι, μέσα στα σοκάκια. Περνούσε κόσμος και μας έβλεπε. Αμάν, ρεζιλίκι!

Πέρασε ένας άντρας, ένας τρανός. Μας πέταξε μια πεντάρα. Έπιασα την πεντάρα, φώναζα, έκλαιγα: –Εμείς έχουμε λεφτά! Εμείς έχουμε να φάμε! Αφήσαμε τα σπίτια μας, τόσα αμπέλια αφήσαμε! Δεν είμαστε ζητιάνοι εμείς!

– Άσε την πεντάρα. Ησύχασε έλεγε η μητέρα μου. Η μάνα μου άρρωστη ήταν. Ένα κουβάρι μαζεμένη καθότανε.

Περνούσε ο κόσμος. Μας βλέπανε από μακριά. Δεν ερχόντανε κοντά μας: – Προσφυγιά! προσφυγιά! λέγανε και περνούσανε...

*(Μαρτυρία Καλλιस्थένης Καλλίδου από το χωριό Φερτέκι της Καπαδοκίας, κοντά στη Νίγηδη).
Η Έξοδος (έκδοση του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών), τόμ. Β', σ. 261.*

γης και του ευρύτερου κοινωνικού χώρου όπου είχαν ζήσει¹⁰.

Στην αρχή το κράτος αντιμετώπισε με τα μέσα που διέθετε τις πρώτες στοιχειώδεις και πιεστικές ανάγκες των προσφύγων: διατροφή, προσωρινή στέγαση, ιατρική περίθαλψη. Κινητοποιήθηκαν επίσης ιδιώτες, ατομικά ή οργανωμένα. Αποφασιστική, ιδιαίτερα για την ιατρική περίθαλψη και την παροχή φαρμάκων, υπήρξε η δραστηριοποίηση στην Ελλάδα ξένων φιλανθρωπικών οργανώσεων. Διενεργήθηκαν έρανοι, οργανώθηκαν πρόχειρα συσσίτια και έγινε προσπάθεια για καθημερινή διανομή ψωμιού, παροχή ρουχισμού και άλλων ειδών πρώτης ανάγκης.

Με την άφιξη των προσφύγων, το έργο της προσωρινής στέγασης ανέλαβε το Υπουργείο Περιθάλψεως, που ενισχύθηκε με έκτακτο προσωπικό. Στη συνέχεια το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων (ιδρύθηκε το Νοέμβριο του 1922) ανήγειρε ξύλινα παραπήγματα για τη στέγαση των προσφύγων. Πλήθος ξεπρόβαλαν οι αυτοσχέδιες κατασκευές που χρησίμευαν ως προσωρινά καταλύματα (καλύβες, παράγκες, σκηνές) γύρω από τις πόλεις, σε πλατείες ή στα κενά οικοπέδα των πόλεων. Δεν έμεινε χώρος στεγασμένος που να μη χρησιμοποιήθηκε: σχολεία,

11

ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΦΙΞΗ ΤΟΥΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Στη Μερσίνα μείναμε μια βδομάδα στα σύρματα... ύστερα ήρθε το βαπόρι και μας πήρε. Στο ταξίδι έκανε φουρτούνα και οι γυναίκες λιγοθυμούσαν από το φόβο τους. Άκουγες φωνές, κλάματα. Εγώ είχα μαζί μου τον άντρα μου, τη μάνα μου και τα τρία παιδιά μου, το Χαράλαμπο, το Δημήτρη και τη Μαρίκα, από ένα ως έξι χρονώ. Ευτυχώς δεν έπαθα τίποτε· άφησα τα παιδιά σε μια γωνιά του βαποριού κοντά στη μάνα μου και κουβαλούσα νερό στις λιπόθυμες γυναίκες. Μερικοί άνθρωποι δε βάσταζαν από τα βάσανα που τράβηξαν και πέθαναν στο βαπόρι· τους έδεσαν με σίδερα και τους πέταξαν στη θάλασσα. Επιτέλους φτάσαμε στον Πειραιά. Άλλοι κατέβηκαν εκεί· εμείς συνεχίσαμε το ταξίδι για την Καβάλα. Μας πήγαν στο Τσινάρ Ντερέ, κοντά στη σημερινή Νέα Καρβάλη. Δυο χρόνια μείναμε εκεί κάτω από τα τσαντίρια. Ο κόσμος αρρώσταινε και πέθαινε κάθε μέρα. Πέθανε ο άντρας μου, πέθανε και το παιδί μου ο Χαράλαμπος. Τη νύχτα ερχόνταν τα τσακάλια, σκάβανε τους τάφους και έτρωγαν τους πεθαμένους. Δεν ξέραμε στο χωριό μας τέτοια αγρίμια· είχαν, να, κάτι τέτοια μεγάλα δόντια...

Αχ! καλύτερα να μη γινόταν η Ανταλλαγή, να μέναμε στα Κενάταλα. Εκεί έξι μήνες δουλεύαμε, έξι μήνες καθόμαστε και τρώγαμε. Πάλι όμως μπορούσε να γίνει αυτό, να μη φεύγαμε; Τι θα κάναμε ανάμεσα στους Τούρκους; Εδώ τουλάχιστον, είμαστε σε χριστιανικό έθνος.

*(Μαρτυρία Δέσποινας Συμεωνίδου από το χωριό Κενάταλα της Καπαδοκίας, κοντά στο Γκέλβερι).
Η Έξοδος (έκδοση του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών), τόμ. Β', σ. 17-18.*

εκκλησίες και τζαμιά, στρατώνες, θέατρα, δημόσια κτίρια, αποθήκες, υπόγεια. Επιτάχθηκαν τα άδεια σπίτια σε όλη την Επικράτεια. Καταλήφθηκαν ακόμη και κατοικούμενοι χώροι, οι ένοικοι των οποίων μοιράστηκαν την κατοικία τους με τους πρόσφυγες.

Το πρώτο διάστημα, οι περισσότεροι πρόσφυγες ανέχονταν τις αντίξοες συνθήκες διαβίωσης, θεωρώντας προσωρινή την παραμονή τους στην Ελλάδα. Πίστευαν ότι δεν θα αργήσει η μέρα της επιστροφής. Η αίσθηση αυτής της προσωρινότητας καθυστέρουσε, σε συνδυασμό με άλλους παράγοντες, την κοινωνική και οικονομική τους ένταξη και την ταύτισή τους με το γηγενή πληθυσμό. Μετά την υπογραφή της *Σύμβασης της Λοζάνης*, οι πρόσφυγες άρχισαν να συνειδητοποιούν ότι το όνειρο της επιστροφής δεν επρόκειτο να πραγματοποιηθεί. Στόχος τους τώρα έγινε η βελτίωση των συνθηκών της ζωής τους και η ενσωμάτωση στη νέα πατρίδα¹¹.

3. Η Σύμβαση της Λοζάνης και η ανταλλαγή των πληθυσμών

Στις 24 Ιουλίου 1923 υπογράφηκε η Συνθήκη ειρήνης της Λοζάνης. Έξι μήνες πριν, στις 30 Ιανουαρίου 1923, είχε υπογραφεί η ελληνoturρκική

Σύμβαση, η οποία ρύθμιζε την ανταλλαγή των πληθυσμών μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας. Προβλεπόταν η υποχρεωτική ανταλλαγή μεταξύ των Ελλήνων ορθόδοξων κατοίκων της Τουρκίας και των Μουσουλμάνων κατοίκων της Ελλάδας. Αυτή θα ίσχυε τόσο γι' αυτούς που παρέμεναν στις εστίες τους, όσο και για εκείνους που είχαν ήδη καταφύγει στην ομόθρησκη χώρα. Μάλιστα, η ανταλλαγή ίσχυσε αναδρομικά για όλες τις μετακινήσεις που έγιναν από τη μέρα που κηρύχθηκε ο Α΄ Βαλκανικός πόλεμος (18 Οκτωβρίου 1912). Από την ανταλλαγή αυτή εξαιρέθηκαν οι Έλληνες ορθόδοξοι της Κωνσταντινούπολης, της Ίμβρου και της Τενέδου και οι Μουσουλμάνοι της Δυτικής Θράκης.

Οι ανταλλάξιμοι, σύμφωνα με τη σύμβαση ανταλλαγής:

- θα απέβαλαν την παλιά ιθαγένεια και θα αποκτούσαν την ιθαγένεια της χώρας στην οποία θα εγκαθίσταντο,
- είχαν δικαίωμα να μεταφέρουν την κινητή περιουσία τους,
- είχαν δικαίωμα να πάρουν από το κράτος στο οποίο μετανάστευαν ως αποζημίωση περιουσία ίσης αξίας με την ακίνητη περιουσία που εγκατέλειπαν φεύγοντας,
- θα διευκολύνονταν στη μετακίνησή τους από τη *Μικτή Επιτροπή Ανταλλαγής*¹².

Η συμφωνία αυτή για ανταλλαγή πληθυσμών διέφερε από τις προηγούμενες. Καθιέρωνε για πρώτη φορά τη μαζική μετακίνηση πληθυσμών και είχε υπο-

12

ΤΑ ΠΕΝΤΕ ΠΡΩΤΑ ΑΡΘΡΑ ΤΗΣ ΣΥΜΒΑΣΗΣ ΤΗΣ ΛΟΖΑΝΗΣ

ΣΥΜΒΑΣΙΣ

Αφορώσα την ανταλλαγήν των Ελληνο-τουρκικών πληθυσμών και Πρωτόκολλον, υπογραφέντα την 30ήν Ιανουαρίου 1923. Η Κυβέρνησις της Μεγάλης Εθνοσυνελεύσεως της Τουρκίας και η Ελληνική Κυβέρνησις συνεφώνησαν επί των ακολούθων όρων.

Άρθρον 1.

Από της 1 Μαΐου 1923, θέλει διενεργηθή η υποχρεωτική ανταλλαγή των Τούρκων υπηκόων Ελληνικού Ορθοδόξου θρησκειύματος, εγκατεστημένων επί των τουρκικών εδαφών, και των Ελλήνων υπηκόων Μουσουλμανικού θρησκειύματος, εγκατεστημένων επί των ελληνικών εδαφών.

Τα πρόσωπα ταύτα δεν θα δύνανται να έλθωσιν ίνα εγκατασταθώσιν εκ νέου εν Τουρκία ή αντιστοίχως εν Ελλάδι, άνευ της αδείας της Τουρκικής Κυβερνήσεως ή αντιστοίχως της Ελληνικής Κυβερνήσεως.

Άρθρον 2.

Δεν θα περιληφθώσιν εις την εν τω πρώτω άρθρω προβλεπομένην ανταλλαγήν: α) οι Έλληνες κάτοικοι της Κων/πόλεως, β) οι Μουσουλμάνοι κάτοικοι της Δυτικής Θράκης

Θέλουσι θεωρηθή ως Έλληνες κάτοικοι της Κων/πόλεως πάντες οι Έλληνες οι εγκατεστημένοι ήδη προ της 30 Οκτωβρίου 1918, εν τη περιφερεία της

Νομαρχίας Κωνσταντινουπόλεως, ως αυτή καθορίζεται δια του Νόμου του 1912.

Θέλουσι θεωρηθή ως Μουσουλμάνοι κάτοικοι της Δυτικής Θράκης πάντες οι Μουσουλμάνοι οι εγκατεστημένοι εν τη περιοχή ανατολικώς της μεθορίου γραμμής της καθορισθείσης τω 1913, δια της Συνθήκης του Βουκουρεστίου.

Άρθρον 3.

Οι Έλληνες και οι Μουσουλμάνοι, οι εγκαταλείψαντες ήδη από της 18 Οκτωβρίου 1912 τα εδάφη, ων οι Έλληνες και Τούρκοι κάτοικοι θέλουσιν αμοιβαίως ανταλλαγή, θα θεωρηθώσι περιλαμβανόμενοι εν τη ανταλλαγή τη προβλεπομένη εν τω 1 άρθρω.

Η έκφρασις «μετανάστης» εν τη παρούση συμβάσει, περιλαμβάνει πάντα τα φυσικά και νομικά πρόσωπα τα μέλλοντα να μεταναστεύσωσιν ή έχοντα μεταναστεύσει από της 18 Οκτωβρίου 1912.

Άρθρον 4.

Πάντες οι ικανοί άρρενες, οι ανήκοντες εις τον Ελληνικόν πληθυσμόν, ων αι οικογένειαι εγκατέλειψαν ήδη το τουρκικόν έδαφος, οι κρατούμενοι νυν εν Τουρκία, θα αποτελέσωσι το πρώτον τμήμα εξ Ελλήνων, οίτινες θα σταλώσιν εις Ελλάδα συμφώνως τη παρούση συμβάσει.

Άρθρον 5.

Υπό την επιφύλαξιν των διατάξεων των άρθρων 9 και 10 της παρούσης συμβάσεως, τα δικαιώματα ιδιοκτησίας και αι απαιτήσεις των εν Τουρκία Ελλήνων ή των εν Ελλάδι Μουσουλμάνων, ουδόλως θέλουσι θιγή συνεπεία της γενησομένης δυνάμει της παρούσης συμβάσεως ανταλλαγής.

χρεωτικό χαρακτήρα, ενώ οι μέχρι τότε συμφωνίες προέβλεπαν εθελοντική μετανάστευση κατοίκων κάποιων επίμαχων περιοχών.

Όταν έγινε γνωστή η υπογραφή της Σύμβασης και οι όροι της, οι πρόσφυγες που βρίσκονταν στην Ελλάδα αντέδρασαν έντονα. Σε όλες τις πόλεις της Ελλάδας συγκρότησαν συλλαλητήρια, διατρανώνοντας την απόφασή τους να εμποδίσουν την εφαρμογή της¹³. Η πραγματικότητα όμως, όπως είχε διαμορφωθεί μετά την έξοδο χιλιάδων Ελλήνων από τις πατρογονικές εστίες τους και την άρνηση της Τουρκίας να δεχτεί την επιστροφή τους, ανάγκασε την ελληνική αντι-

13

ΨΗΦΙΣΜΑ ΠΟΥ ΕΓΚΡΙΘΗΚΕ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ ΣΤΗΝ ΟΜΟΝΟΙΑ, ΣΤΟ ΠΑΝΔΗΜΟ ΣΥΛΛΑΛΗΤΗΡΙΟ ΤΗΣ 21-1-1923 ΠΟΥ ΟΡΓΑΝΩΘΗΚΕ ΓΙΑ ΝΑ ΕΚΦΡΑΣΤΕΙ Η ΑΝΤΙΘΕΣΗ ΤΟΥΣ ΣΤΗΝ ΥΠΟΧΡΕΩΤΙΚΗ ΑΝΤΑΛΛΑΓΗ

«Οι πρόσφυγες της Μικράς Ασίας, της Ανατολικής Θράκης και του Εύξεινου Πόντου ... θεωρούν ότι η Ανταλλαγή των ελληνικών πληθυσμών της Τουρκίας που ανέρχονται σε ένα εκατομμύριο διακόσιες χιλιάδες απέναντι σε τριακόσιες χιλιάδες μουσουλμάνους της Ελλάδας ... πλήττει καίρια την παγκόσμια συνείδηση και την παγκόσμια ηθική... ότι είναι αντίθετη προς τα ιερότερα δικαιώματα του ανθρώπου, της ελευθερίας και ιδιοκτησίας' ότι το σύστημα της Ανταλλαγής αποτελεί νέα και κεκαλυμμένη μορφή αναγκαστικού εκπατρισμού και αναγκαστικής απαλλοτρίωσης που κανένα κράτος δεν έχει

το δικαίωμα να θέσει σε εφαρμογή παρά τη θέληση των πληθυσμών. Ότι οι ελληνικοί πληθυσμοί της Μικρασίας, αυτόχθονες από πανάρχαιους χρόνους στη γη που κατοικούσαν και πάνω στην οποία τα δικαιώματά τους είναι αναπαλλοτρίωτα και απαράγραπτα, δεν μετανάστευσαν με τη θέλησή τους αλλά εκδιώχθηκαν από τις εστίες τους αντιμετωπίζοντας το φάσμα της σφαγής. ... Οι αλύτρωτοι Έλληνες συναγμένοι εδώ και σε άλλες πόλεις και νησιά της Ελλάδας αποφασίζουν και ψηφίζουν ομόφωνα να αξιώσουν τη δυνατότητα να παλιννοστήσουν στις πατρίδες τους κάτω από ουσιαστικές συνθήκες εγγύησης που θα καταστήσουν αυτήν την παλιννόστηση πραγματοποιήσιμη ... Σε αντίθετη περίπτωση καταγγέλλουν την αδικία που τους γίνεται, σαν μία προσβολή δίχως προηγούμενο κατά της ανθρωπότητας και του πολιτισμού.»

προσωπεία να συμφωνήσει. Εξάλλου η υπογραφή της Σύμβασης υποβοηθούσε τις βλέψεις των ηγετών των δύο χωρών (Βενιζέλου και Κεμάλ) για τη διασφάλιση και αναγνώριση των συνόρων τους, την επίτευξη ομοιογένειας και την απρόσκοπτη ενασχόληση με την εσωτερική μεταρρύθμιση και ανάπτυξη. Σύμφωνη ήταν και η Κοινωνία των Εθνών. Οι πρόσφυγες έμειναν με την πικρία ότι το δίκαιο και τα συμφέροντά τους θυσιάστηκαν στο βωμό των συμφερόντων του ελληνικού κράτους.

Με βάση το άρθρο 11 της Σύμβασης της Λοζάνης ιδρύθηκε η *Μικτή Επιτροπή Ανταλλαγής* με έδρα την Κωνσταντινούπολη. Την αποτελούσαν έντεκα μέλη (τέσσερις Έλληνες, τέσσερις Τούρκοι και τρία μέλη-πολίτες ουδέτερων κατά τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο κρατών) με αρμοδιότητα τον καθορισμό του τρόπου μετανάστευσης των πληθυσμών και της εκτίμησης της ακίνητης περιουσίας των ανταλλαξίμων.

Πρόχειρα
προσφυγικά
καταλύματα

Γ. Η ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ

1. Η Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων

Η ελληνική κυβέρνηση, μπροστά στο τεράστιο έργο της περίθαλψης και αποκατάστασης των προσφύγων που έπρεπε να αναλάβει, ζήτησε τη βοήθεια της Κοινωνίας των Εθνών (ΚΤΕ). Με πρωτοβουλία της ΚΤΕ, το Σεπτέμβριο του 1923 ιδρύθηκε ένας αυτόνομος οργανισμός με πλήρη νομική υπόσταση, η *Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων (ΕΑΠ)*, με έδρα την Αθήνα. Βασική αποστολή της ήταν να εξασφαλίσει στους πρόσφυγες παραγωγική απασχόληση και οριστική στέγαση.

Πρώτη εγκατάσταση προσφύγων
στη Λεύκη Καβάλας

Η ελληνική κυβέρνηση διέθεσε στην ΕΑΠ τα εξής:

- τις ιδιοκτησίες των Τούρκων ανταλλαξιμών και των Βουλγάρων που εγκατέλειψαν την Ελλάδα, κτήματα του Δημοσίου, κτήματα που απαλλοτριώθηκαν με την αγροτική μεταρρύθμιση και μοναστηριακή γη (συνολικά πάνω από 8.000.000 στρέμματα).
- το ποσό από δύο δάνεια (1924, 1928) που είχε συνάψει η ελληνική κυβέρνηση στο εξωτερικό,
- οικόπεδα μέσα ή γύρω από τις πόλεις για την ανέγερση αστικών συνοικισμών,
- το τεχνικό και διοικητικό προσωπικό του Υπουργείου Γεωργίας και του Υπουργείου Προνοίας και Αντιλήψεως.

Για την αποκατάσταση των προσφύγων η ΕΑΠ έλαβε υπόψη τις εξής παραμέτρους:

Τη διάκριση σε «αστούς» και «αγρότες». Υπήρξε μέριμνα να αποκτήσουν οι πρόσφυγες απασχόληση ίδια ή συναφή με αυτή που είχαν στην πατρίδα τους. Έτσι, έγινε προσπάθεια από την ΕΑΠ να εγκατασταθούν γεωργοί πρόσφυγες στα μέρη όπου θα μπορούσαν να συνεχίσουν τις καλλιέργειες που ήδη γνώριζαν. Καλλιεργητές δημητριακών εγκαταστάθηκαν σε πεδινά μέρη της Μακεδονίας

και της Δυτικής Θράκης, καπνοπαραγωγοί σε κατάλληλα εδάφη στην Ανατολική Μακεδονία και τη Δυτική Θράκη, αμπελουργοί στην Κρήτη και σηροτρόφοι στο Σουφλί, την Έδεσσα και αλλού.

Τον τόπο προέλευσης. Η ΕΑΠ επιδίωξε ώστε οι πρόσφυγες που προέρχονταν από τον ίδιο οικισμό ή έστω την ευρύτερη περιοχή του να εγκατασταθούν μαζί στο ελληνικό έδαφος. Σ' αυτό εν μέρει οφείλονται και τα τοπωνύμια Νέα Σμύρνη, Νέα Φιλαδέλφεια, Νέα Μουδανιά, Νέα Αλικαρνασσός κ.ά. Σε λίγες όμως κοινότητες έγινε αυτό δυνατό. Οι περισσότερες εγκαταστάσεις περιλάμβαναν πρόσφυγες διαφορετικής προέλευσης.

Τις αντικειμενικές συνθήκες. Η ΕΑΠ διέκρινε την αποκατάσταση των προσφύγων σε αγροτική (παροχή στέγης και κλήρου στην ύπαιθρο) και αστική (παροχή στέγης στις πόλεις). Μολονότι οι περισσότεροι πρόσφυγες ασκούσαν στην πατρίδα τους «αστικά» επαγγέλματα (σχετικά με το εμπόριο, τη βιοτεχνία-βιομηχανία κτλ.), δόθηκε το βάρος στη γεωργία, γιατί:

- υπήρχαν τα μουσουλμανικά κτήματα (κυρίως στη Μακεδονία, αλλά και στην Κρήτη, τη Λέσβο, τη Λήμνο και αλλού),
- αγροτική αποκατάσταση ήταν ταχύτερη και απαιτούσε μικρότερες δαπάνες,
- η ελληνική οικονομία βασιζόταν ανέκαθεν στη γεωργική παραγωγή,
- υπήρχε η πολιτική σκοπιμότητα της αποφυγής κοινωνικών αναταραχών με τη δημιουργία γεωργών μικροϊδιοκτητών αντί εργατικού προλεταριάτου.

Εξάλλου, δόθηκε προτεραιότητα στην εγκατάσταση των προσφύγων στη Μακεδονία και τη Δυτική Θράκη καθώς:

- ♦ ήταν δυνατόν να χρησιμοποιηθούν τα μουσουλμανικά κτήματα και τα κτήματα των Βουλγάρων μεταναστών (σύμφωνα με τη συνθήκη του Νειγύ). Αυτό θα καθιστούσε τους πρόσφυγες αυτάρκεις σε σύντομο χρονικό διάστημα και θα συντελούσε στην αύξηση της αγροτικής παραγωγής,
- ♦ θα καλυπτόταν το δημογραφικό κενό που είχε δημιουργηθεί με την αναχώρηση των Μουσουλμάνων και των Βουλγάρων και τις απώλειες που προκάλεσαν οι συνεχείς πόλεμοι (1912-1922). Επιπλέον, έτσι εποικίζονταν παραμεθόριες περιοχές.

14

ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΦΙΞΗ ΤΟΥΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Όταν ήρθαμε στη Χίο ήμαστε περισσότεροι από τους ντόπιους. Υποφέραμε εμείς, αλλά υπόφερε κι η Χίος πολύ. Ούτε αγκάθια δεν είχαν μείνει. Άλλος πήγαινε για ξύλα, άλλος για κουκουναρές ... Μας κυνηγούσαν πολύ οι αγροφύλακες κι όλος ο κόσμος. Άλλος ζητιάνευε, άλλος πήγαινε στα περιβόλια. Ό,τι έβρισκε ο καθένας, έπαιρνε για να ζήσει.

Στη Χίο έμεινα ένα χρόνο. Μετά πήγα Πάτρα, Κόρινθο και τελικά στο Βέλο.

Εκεί έκανα μερικά χρόνια, έχω και σπίτι. Από το Βέλο ήρθα στην Αθήνα και μετά πήγα στην Αλεξανδρούπολη, στην αδελφή μου, κι άνοιξα εστιατόριο. Σε λίγο μου κήκε το μαγαζί κι άνοιξα άλλο εξοχικό. Εντωμεταξύ αρρώστησα και ξαναγύρισα στο Βέλο. Εκεί καλλιεργούσα περιβόλια. Έφυγα όμως πάλι κι ήρθα στην Αθήνα για καλύτερα.

*(Μαρτυρία Νικολάου Παπανικολάου από το χωριό Σαζάκι που βρίσκεται στη χερσόνησο της Ερυθραίας, απέναντι από τη Χίο).
Η Έξοδος (έκδοση του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών), τόμ. Α', σ. 76-77.*

Πίνακας 2

ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΚΑΤΑ ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΟ ΔΙΑΜΕΡΙΣΜΑ (1928)

ΔΙΑΜΕΡΙΣΜΑ	ΑΡΙΘΜΟΣ	ΠΟΣΟΣΤΟ
Μακεδονία	638.253	52,2%
Στερεά Ελλάδα	306.193	25,1%
Δυτ. Θράκη	107.607	8,8%
Νησιά Ανατ. Αιγαίου	56.613	4,6%
Θεσσαλία	34.659	2,8%
Κρήτη	33.900	2,8%
Πελοπόννησος	28.362	2,3%
Ήπειρος	8.179	0,7%
Κυκλάδες	4.782	0,4%
Ιόνια νησιά	3.301	0,3%
ΣΥΝΟΛΟ	1.221.849	100%

Βέβαια, η εγκατάσταση των προσφύγων δεν έγινε πάντοτε σύμφωνα με την παραπάνω λογική, ούτε ακολούθησε σε όλες τις περιπτώσεις την κρατική αντίληψη και επιταγή. Η κινητικότητα των προσφύγων υπήρξε μεγάλη, ιδιαίτερα κατά τα πρώτα χρόνια¹⁴. Οι πρόσφυγες γύριζαν από περιοχή σε περιοχή προκειμένου να βρουν το μέρος με τις καλύτερες συνθήκες για εγκατάσταση. Πολλοί πρόσφυγες, αν και δεν ήταν γεωργοί, είχαν δεχτεί ή ζητήσει να αποκατασταθούν ως αγρότες για να επωφεληθούν από τα δάνεια και τις παροχές της ΕΑΠ. Άλλοι πάλι μετακινούνταν προς τα αστικά κέντρα με σκοπό να παρουσιαστούν ως «αστοί» και να πάρουν με αυτόν τον τρόπο την αποζημίωση που δινόταν στους αστούς ανταλλάξιμους.

Εκτός από την ΕΑΠ, με την αποκατάσταση των προσφύγων ασχολήθηκαν το Ταμείο Περιθάψεως Προσφύγων (1922-1925), το Υπουργείο Προνοίας και Αντι-

λήψεως (από το 1925) και το Υπουργείο Γεωργίας. Η ΕΑΠ λειτούργησε μέχρι το τέλος του 1930. Με ειδική σύμβαση μεταβίβασε στο Ελληνικό Δημόσιο την περιουσία της, καθώς και τις υποχρεώσεις που είχε αναλάβει απέναντι στους πρόσφυγες.

2. Η αγροτική αποκατάσταση

Η αγροτική αποκατάσταση στο μεγαλύτερο μέρος της ήταν έργο της ΕΑΠ. Απέβλεπε στη δημιουργία μικρών γεωργικών ιδιοκτησιών. Η εγκατάσταση των προσφύγων έγινε σε εγκαταλελειμμένα χωριά, σε νέους συνοικισμούς προσαρτημένους σε χωριά και σε νέους, αμιγώς προσφυγικούς συνοικισμούς¹⁵. Ο παραχωρούμενος κλήρος ποίκιλλε ανάλογα με το μέγεθος της οικογένειας των προσφύγων, την ποιότητα του εδάφους, το είδος της καλλιέργειας και τη δυνατότητα άρδευσης. Συνήθως ο κλήρος δεν αποτελούσε ενιαία έκταση, αλλά τεμάχια αγρών που βρίσκονταν σε διαφορετικές τοποθεσίες. Στην αρχή η διανομή από τις υπηρεσίες εποικισμού ήταν προσωρινή. Θα γινόταν οριστική μετά την κτηματογράφηση από την τοπογραφική υπηρεσία του

Οικοδόμηση χωριού από την ΕΑΠ στη Μακεδονία

Διπλοκατοικία για εγκατάσταση αγροτών κατασκευασμένη από την ΕΑΠ

15

ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΦΙΞΗ ΤΟΥΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Βγάλαμε επιτροπή και γύρισε διάφορα μέρη να βρουν ένα καλό χωριό. Πήγαμε στα Γρεβενά, όπου μείναμε πέντε μέρες. Μετά σκορπίσαμε στα γύρω χωριά. Εδώ στο Βατόλακκο (Κοζάνη) ήρθαμε το 1925. Οι πιο πολλοί βρίσκονται στο χωριό Φυλή των Γρεβενών.

Δόξα τω Θεώ, καλούτσικα περνάμε εδώ. Έχουμε γεωργία, κάνουμε καπνά, σταφύλια. Τα παιδιά μας μαθαίνουν γράμματα. Δεν έχουμε πια εκείνο το φόβο των Τούρκων.

(Μαρτυρία Πρόδρομου Εβρενιάδη από το χωριό Χοστού της Καπαδοκίας κοντά στα Φάρασα).
Η Έξοδος (έκδοση του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών), τόμ. Β', σ. 341.

Υπουργείου Γεωργίας. Εκτός από τη γη παραχωρούνταν στέγη, εργαλεία, σπόροι, λιπάσματα και ζώα.

Για τη στέγαση τηρήθηκε το σύστημα της ανέγερσης των οικιών απευθείας από την ΕΑΠ (εργολαβία) ή της ανέγερσης από τους ίδιους τους πρόσφυγες με τη χορήγηση όλων των οικοδομικών υλικών (αυτεπιστασία). Τα κτίσματα ήταν, συνήθως, δύο δωμάτια, μία αποθήκη και ένας σταύλος. Την αξία του παραχωρούμενου κλήρου θα πλήρωναν οι πρόσφυγες με δόσεις. Ο τίτλος που δινόταν στους κληρούχους ήταν τίτλος απλής κατοχής. Θα γινόταν τίτλος πλήρους κυριότητας αργότερα, μετά την αποπληρωμή του χρέους. Μετά τη διάλυση της ΕΑΠ, το 1930, τα χρέη των αγροτών προσφύγων ανέλαβε να εισπράξει η Αγροτική Τράπεζα.

3. Η αστική αποκατάσταση

Την αστική αποκατάσταση ανέλαβε περισσότερο το κράτος και λιγότερο η ΕΑΠ, η οποία πρόσφερε οικονομική βοήθεια σε περιορισμένο αριθμό επιχειρήσεων, οικοτεχνικών και βιοτεχνικών δραστηριοτήτων (όπως η ταπητουργία). Σε αντίθεση με την αγροτική αποκατάσταση, η αστική περιλάμβανε μόνο στέγαση και όχι πρόνοια για εύρεση εργασίας. Η αστική στέγαση

Παλιά Κοκκινιά. Οι παράγκες της Αγίας Σωτήρας (1929)

συνάντησε περισσότερα εμπόδια από την αγροτική. Ο αριθμός των προσφύγων ήταν μεγάλος, τα ανταλλάξιμα (μουσουλμανικά) σπίτια στις πόλεις ήταν λίγα και τα οικιστικά προγράμματα του κράτους καθυστερούσαν, λόγω των πολιτικών ανωμαλιών και της κακής οικονομικής κατάστασης κατά τις δεκαετίες του 1920 και του 1930. Πρόβλημα επίσης αποτελούσε η περιπλάνηση των αστών προσφύγων από πόλη σε πόλη για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα. Οι περισσότεροι πρόσφυγες στις πόλεις τα πρώτα χρόνια εργάζονταν περιστασιακά, είτε κάνοντας «μεροκάματα» στις οικοδομές, σε εργοστάσια και βιοτεχνίες, είτε ως πλανόδιοι μικροπωλητές και μικροκαταστηματάρχες. Άλλοι δούλεψαν ως ναυτεργάτες και εργάτες σε δημόσια έργα στις πόλεις ή στην ύπαιθρο (αρδευτικά και αποστραγγιστικά έργα, διάνοιξη δρόμων, κατασκευή ή επέκταση λιμανιών κ.ά.).

Η αστική στέγαση ξεκίνησε από την Αθήνα με τη δημιουργία τεσσάρων συνοικισμών: της *Καισαριανής*, του *Βύρωνα*, της *Νέας Ιωνίας* στην Αθήνα και της *Κοκκινιάς* στον Πειραιά¹⁶. Για τη στέγαση των αστών προσφύγων υιοθετήθηκε η δημιουργία συνοικισμών με επέκταση των πόλεων στις οποίες αυτοί ήταν προσωρινά εγκατεστημένοι. Προκρίθηκε –εκτός από σπάνιες εξαιρέσεις– το σύστημα της ανέγερσης μικρών κατοικιών, μονοκατοικιών/διπλο-

Τύπος αστικής κατοικίας που κατασκευάστηκε από την ΕΑΠ στην Έδεσσα.

κατοικιών/τετρακατοικιών, μονώροφων ή διώροφων, με ένα ή δύο δωμάτια, κουζίνα και τους αναγκαίους βοηθητικούς χώρους. Το κράτος ή η ΕΑΠ ανέθεταν την ανέγερση των συνοικισμών σε εργολάβους ή φρόντιζαν να εφοδιάζουν τους πρόσφυγες με τα απαραίτητα μέσα για να κατασκευάσουν οι ίδιοι τα σπίτια τους. Η οικοδόμηση των συνοικισμών, ελλείψει χρόνου και χρημάτων, συχνά δεν συνδυαζόταν με έργα υποδομής (ύδρευση, αποχετευτικό σύστημα, οδικό δίκτυο, χώροι πρασίνου κ.ά.). Παρά την ομοιομορφία που επικρατούσε, υπήρχε ελαφρά διαφοροποίηση των κατοικιών του ενός συνοικισμού από τις κατοικίες του άλλου, ως προς το εμβαδόν, την ποιότητα κατασκευής και τη λειτουργικότητα¹⁷. Ιδρύθηκαν ακόμη προσφυγικοί οικοδομικοί συνεταιρισμοί και χορηγήθηκαν άτοκα δάνεια σε προσφυγικές οικογένειες για τη στέγασή τους.

16

ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΦΙΞΗ ΤΟΥΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Όσοι μείναμε ζωντανοί στη Θεσσαλονίκη, μας φέρανε εδώ στην Τούμπα. Βάλαμε στην ξυλένια εκκλησιά το εικόνισμα του Ταξιάρχη μας. Μπήκαμε κι εμείς στα θαλάματα [=στρατιωτικοί θάλαμοι]. Έπειτα μας χτίσαν σπίτια. Όταν πια μπήκαμε σε σπίτι, πολύ χαρήκαμε.

– Δόξα σοι ο Θεός, λέγαμε, σπίτι είναι! Σπίτι! Τη νύχτα θα κλειδώνουμε την πόρτα!

Και στήσαμε πια τα εικονοστάσια μας στα ντουβάρια, σ' αληθινά ντουβάρια. Δεν το πιστεύαμε στην αρχή. Τη νύχτα ξυπνούσαμε: – Αλήθεια, σε σπίτι είμαστε; λέγαμε.

Μέσα στη νύχτα σηκωνόμαστε. Πηγαίναμε στο εικονοστάσι και προσκυνούσαμε. «Δόξα σοι, ο Θεός!» λέγαμε και ξαναλέγαμε στην αρχή. Έπειτα κι αυτό το συνηθίσαμε.

(Μαρτυρία Καλλισθένης Καλλίδου από το χωριό Φερτέκι της Καππαδοκίας, κοντά στη Νίγη).
Η Εξοδος (έκδοση του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών), τόμ. Β', σ. 261.

17

ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΩΝ**ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΦΙΞΗ ΤΟΥΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ**

Την άλλη μέρα του Φωτός, Ιανουάριο του 1923, πρωτοβγήκαμε στην Ελλάδα. Μόλις βγήκαμε, περιμένανε κυρίες και μας μοιράσανε ψωμιά και τυριά. Την ίδια μέρα μας βάλανε στο τραίνο και μας πήγανε στην Τρίπολη. Τις δύο πρώτες βραδιές μέيناμε μέσα στην Τρίπολη. ...

Κι εγώ έρημη ήμουνα και είχα και τρία παιδιά μαζί μου. ...

Ο γιος μου ήρθε στην Τρίπολη για να μας πάρει να μείνουμε όλοι στην Αθήνα. ... Άμα βγήκαμε στον Πειραιά, δεν είχαμε πού να μείνουμε. Δύο νύχτες κοιμηθήκαμε στο σταθμό, στο ύπαιθρο. Τρέξαμε, πήγαμε στα Υπουργεία και τότε μας πήρανε και μας βάλανε στο εργοστάσιο του Στρίγγου, σε κάτι αποθήκες μέσα, στον Πειραιά. Εκεί ήτανε και άλλοι πρόσφυγες, από της Σμύρνης τα μέρη όλοι.

Έξι μήνες μέيناμε μέσα εκεί. Κακήν κακώς, μην τα ρωτάς, πώς ζούσαμε. Έφτασε ο δεύτερος χρόνος της προσφυγιάς. Ήμαστε στα 1924 κι ακούσαμε πως γίνονται συνοικισμοί, για να κάτσουμε εμείς οι πρόσφυγες, στον Ποδονίφτη [=N. Ιωνία], στους Ποδαράδες [=Περισσός], στην Κοκκινιά.

Τότε ξέρεις πώς πιάνανε τα σπίτια στους συνοικισμούς; Πήγαίνες εκεί, κρεμούσες ένα τσουβαλάκι ή ό,τι είχες σ' ένα δωμάτιο και το σπίτι ήτανε δικό σου. Ατελείωτα ήτανε ακόμη' κεραμίδια δεν είχανε, πόρτες δεν είχανε, παράθυρα δεν είχανε. Και μερικά που είχανε πόρτες και παράθυρα πηγαίνανε άλλοι τη νύχτα και τις βγάζανε και ανάβανε φωτιές να ζεσταθούνε, να μαγειρέψουνε. Δύο χρόνια ύστερα που φτάσαμε εμείς στην Ελλάδα ήρθε και μας βρήκε στην Κοκκινιά και ο άντρας μου. Αυτός ήρθε από τους τελευταίους αιχμαλώτους, γιατί, επειδή ήτανε τεχνίτης, τον κρατούσανε και τους δούλευε.

Δουλέψαμε, κουραστήκαμε και κάναμε και σπίτι κι αναστήσαμε τα παιδιά μας και δουλέψανε κι εκείνα' κι εδώ θα τελειώσουμε τη ζωή μας. Τα βάσανά μας ποτέ δεν θα φύγουνε από μέσα μας.

*(Μαρτυρία Μαρίας Καραμουσά από το χωριό Μπαγάρασι κοντά στα Σώκια)
Η Έξοδος (έκδοση του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών), τόμ. Α', σ. 193-195.*

Υπήρχαν βέβαια και οι εύποροι πρόσφυγες, που είχαν την οικονομική δυνατότητα να φροντίσουν μόνοι τους για τη στέγασή τους. Αυτοί στην αρχή ήταν σε θέση να νοικιάσουν ή να αγοράσουν κατοικίες μέσα στις πόλεις και έτσι να αναμειχθούν με τους γηγενείς. Αργότερα ανέλαβαν οι ίδιοι πρωτοβουλίες για την ίδρυση οικισμών. Η διαδικασία ήταν η ακόλουθη: ίδρυναν έναν οικοδομικό συνεταιρισμό, αγόραζαν μία έκταση σε προνομιούχο περιοχή και οικοδομούσαν αστικές κατοικίες καλής ποιότητας. Τέτοιοι οικισμοί ήταν η Νέα Σμύρνη στην Αθήνα και η Καλλιόπη στον Πειραιά. Στο αντίθετο άκρο βρίσκονταν οι άποροι πρόσφυγες που δεν είχαν κατορθώσει να αποκατασταθούν ακόμη. Εγκαταστάθηκαν σε καλύβες, χαμόσπιτα και άλλες πρόχειρες κατασκευές στις παρυφές παλαιών οικισμών, ή δημιούργησαν παραγκουπόλεις γύρω από τους προσφυγικούς συνοικισμούς. Έτσι, σε άθλιες συνθήκες, επρόκειτο να ζήσουν για πολλά χρόνια.

Δ. Η ΑΠΟΖΗΜΙΩΣΗ ΤΩΝ ΑΝΤΑΛΛΑΞΙΜΩΝ ΚΑΙ Η ΕΛΛΗΝΟΤΟΥΡΚΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

1. Η αποζημίωση των ανταλλάξιμων

Όπως είδαμε, η Σύμβαση ανταλλαγής των πληθυσμών μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας προέβλεπε την αποζημίωση των ανταλλάξιμων προσφύγων για τις περιουσίες που εγκατέλειψαν στις πατρίδες τους, από το κράτος υποδοχής¹⁸. Το έργο της εκτίμησης της αξίας των εκατέρωθεν περιουσιών που εγκαταλείφθηκαν ανέλαβε η Μικτή Επιτροπή. Για να βοηθήσει το έργο της ελληνικής αντιπροσωπείας, στη Μικτή Επιτροπή συστάθηκε το 1924 η *Γενική Διεύθυνση Ανταλλαγής Πληθυσμών* που υπαγόταν στο Υπουργείο Γεωργίας. Για την αποτελεσματικότερη λειτουργία της, ιδρύθηκαν κατά τόπους *Γραφεία Ανταλλαγής Πληθυσμών*.

Το έργο της εκτίμησης των περιουσιών προχωρούσε αργά και η δυσφορία του προσφυγικού κόσμου, που βρισκόταν σε απόγνωση, μεγάλωνε. Έτσι, υιοθετήθηκε η λύση να δοθεί μια προκαταβολή μέχρι την τελική αποπληρωμή της αξίας της περιουσίας που εγκαταλείφθηκε στην Τουρκία, αφού πρώτα το ελληνικό Δημόσιο προέβαινε σε προσωρινή εκτίμησή της. Η Εθνική Τράπεζα ανέλαβε να πληρώσει στους ανταλλάξιμους την προκαταβολή αυτή.

Η προσωρινή εκτίμηση των περιουσιών έγινε με βάση τις δηλώσεις που υποβλήθηκαν στα κατά τόπους *Γραφεία Ανταλλαγής*. Οι αιτήσεις των δικαιούχων θα εξετάζονταν από ειδικές επιτροπές προσφύγων, συμπατριωτών των ενδιαφερομένων. Εάν θεωρούνταν ανακριβείς, προβλεπόταν αναθεώρησή τους από ένα *Ανώτατο Συμβούλιο*. Καθορίστηκαν επίσης τα περιουσιακά στοιχεία για τα οποία καταβαλλόταν αποζημίωση. Η προκαταβολή θα δινόταν σ' εκείνους που δεν είχαν μέχρι τότε αποκατασταθεί.

Για την οριστική εκτίμηση των περιουσιών που εγκαταλείφθηκαν στην Τουρ-

18

ΤΟ ΕΝΑΤΟ ΑΡΘΡΟ ΤΗΣ ΣΥΜΒΑΣΗΣ ΤΗΣ ΛΟΖΑΝΗΣ.

Άρθρον 9

Η ακίνητος, αγροτική ή αστική περιουσία, η ανήκουσα εις τους μετανάστας, εις τας εν τω άρθρω 9 αναφερομένας κοινότητας, ως και η παρά των μεταναστών ή των κοινοτήτων εγκαταλειπομένη κινητή περιουσία θέλουσιν εκκαθαρισθή συμφώνως προς τας κατωτέρω διατάξεις υπό των μικτών επιτροπών των προβλεπομένων εν άρθρω 11.

Αι περιουσίαι αι κείμεναι εις τα εδάφη τα υπαγόμενα εις την υποχρεωτικήν ανταλλαγίν, ανήκουσαι δε εις εκκλησιαστικά ή εις ευαγή καθιδρύματα, κοινοτήτων εγκατεστημένων εις έδαφος μη υπαγόμενον εις την ανταλλαγίν θέλουσιν ομοίως εκκαθαρισθή υπό τους αυτούς όρους.

κία συστάθηκαν *Πρωτοβάθμιες Επιτροπές Εκτίμησης και Δευτεροβάθμιες Επιτροπές*, για προβλήματα που ενδεχομένως θα ανέκυπταν. Με την πάροδο του χρόνου η ολοκλήρωση του έργου της εκτίμησης των περιουσιών φαινόταν όλο και πιο μακρινή. Το έργο ήταν τεράστιο και επιπλέον η όλη διαδικασία υπονομευόταν από την τουρκική πλευρά.

2. Η ελληνοτουρκική προσέγγιση

Μετά την υπογραφή της Σύμβασης ανταλλαγής πληθυσμών και της Συνθήκης ειρήνης της Λοζάνης, οι σχέσεις της Ελλάδας με την Τουρκία δοκιμάζονταν κατά διαστήματα από εντάσεις. Ύστερα από διαπραγματεύσεις, τον Ιούνιο του 1925 υπογράφηκε η *Σύμβαση της Άγκυρας* και το Δεκέμβριο του 1926 η *Συμφωνία των Αθηνών*. Αυτές ρύθμιζαν τα επίμαχα θέματα, όμως δεν εφαρμόστηκαν ποτέ. Τον Αύγουστο του 1928 το κόμμα των Φιλελευθέρων κέρδισε τις εκλογές και σχεδόν αμέσως η νέα κυβέρνηση ξεκίνησε διαπραγματεύσεις που κράτησαν δύο χρόνια. Ο Ελ. Βενιζέλος επιθυμούσε τη διευθέτηση των οικονομικών διαφορών και την αναγνώριση του εδαφικού καθεστώτος μεταξύ των δύο χωρών. Όμως, σε κάθε προσπάθεια προσέγγισης με την Τουρκία, εμπόδιο στεκόταν η έντονα αρνητική στάση των προσφύγων.

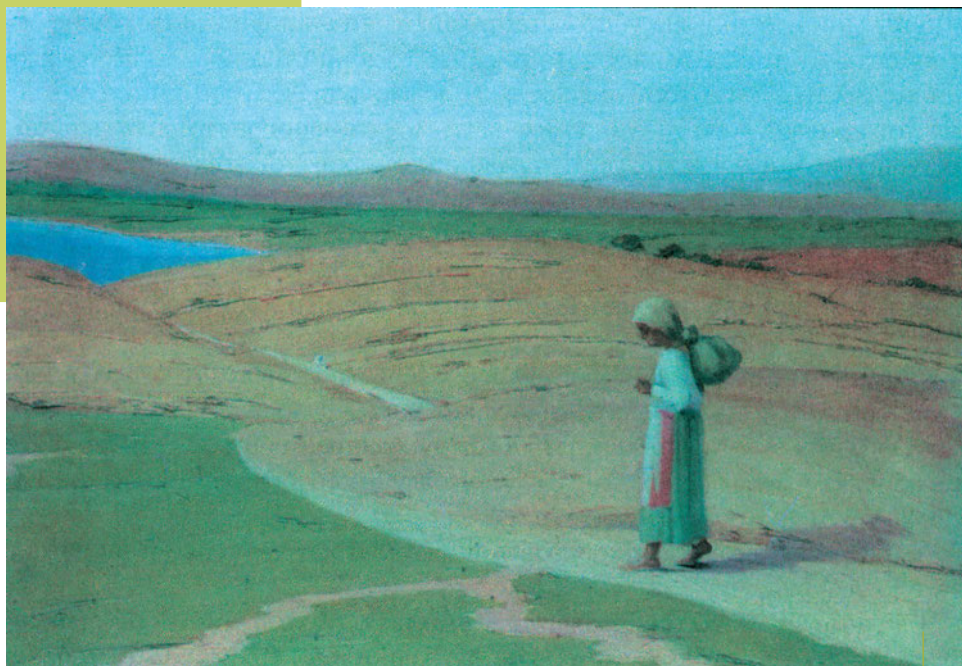
Στις 10 Ιουνίου 1930 υπογράφηκε η *Συμφωνία της Άγκυρας* που αποτελούσε το οικονομικό σύμφωνο μεταξύ των δύο χωρών. Τα κυριότερα σημεία του ήταν:

- Ρύθμισε το ζήτημα των Ελλήνων ορθοδόξων της Κωνσταντινούπολης και των μουσουλμάνων της Θράκης, καθώς και των «φυγάδων».
- Όριζε ότι οι ανταλλάξιμες μουσουλμανικές περιουσίες στην Ελλάδα και οι ελληνικές στην Τουρκία περιέρχονταν στην κυριότητα του Ελληνικού και Τουρκικού Δημοσίου, αντίστοιχα.
- Προέβλεπε αμοιβαία απόσβεση των οικονομικών υποχρεώσεων μεταξύ των δύο χωρών.

Η συμφωνία ολοκληρώθηκε στις 30 Οκτωβρίου του ίδιου έτους με το Σύμφωνο φιλίας, ουδετερότητας και διαιτησίας, το Πρωτόκολλο για τον περιορισμό των ναυτικών εξοπλισμών και τη Σύμβαση εμπορίου, εγκατάστασης και ναυτιλίας. Με την τελευταία αυτή σύμβαση δόθηκε η δυνατότητα στους υπηκόους του καθενός από τα δύο κράτη να ταξιδεύουν ή να εγκαθίστανται (με κάποιους περιορισμούς) στο έδαφος του άλλου κράτους.

Οι μεταγενέστερες εξελίξεις έδειξαν ότι οι προσδοκίες από τη λύση που δόθηκε σε κάποια ζητήματα με τις ελληνοτουρκικές συμφωνίες του 1930 δια-

ψεύστηκαν. Βέβαια, για ένα μεγάλο διάστημα δεν σημειώθηκαν τριβές μεταξύ των δύο κρατών και δεν αμφισβητήθηκαν τα μεταξύ τους σύνορα. Αυτό ήταν και η βασική επιδίωξη του Έλληνα πρωθυπουργού. Ο συμψηφισμός όμως των ανταλλάξιμων, ελληνικών και μουσουλμανικών περιουσιών, προκάλεσε θύελλα αντιδράσεων ανάμεσα στους πρόσφυγες. Με τη συμφωνία αυτή η κατά πολύ μεγαλύτερη περιουσία των ανταλλάξιμων Ελλήνων ορθοδόξων της Τουρκίας εξισώθηκε με την αντίστοιχη περιουσία των μουσουλμάνων της Ελλάδας. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με την παρακράτηση του 25% της προκαταβολής της αποζημίωσης από την Εθνική Τράπεζα και της άρνησης διακανονισμού των προσφυγικών χρεών, απομάκρυνε τμήμα του προσφυγικού κόσμου από την εκλογική βάση του κόμματος των Φιλελευθέρων και συνέβαλε στην ήττα του στις εκλογές του 1932 και του 1933.

Περικλής Λύτρας: Ο γυρισμός

Ε. Η ΕΝΤΑΞΗ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

1. Η ενσωμάτωση των προσφύγων

Η αποκατάσταση και η αφομοίωση των προσφύγων στην Ελλάδα ήταν, κατά γενική ομολογία, το σημαντικότερο επίτευγμα του νέου ελληνικού κράτους. Αν λάβει κανείς υπόψη τις αντικειμενικές δυσχέρειες, όπως τη δεινή οικονομική κατάσταση της χώρας, τις πολιτικές περιστάσεις κατά τις δεκαετίες του 1920 και του 1930, την ελλιπή κρατική οργάνωση και, κυρίως, τον τεράστιο αριθμό των προσφύγων που έφθασαν στην Ελλάδα, αντιλαμβάνεται γιατί το έργο της αποκατάστασης των προσφύγων έχει χαρακτηριστεί «τιτάνιο». Μεγάλο μέρος του έργου αυτού έγινε από το 1924 έως το 1928 και σε αυτό καθοριστικό ρόλο έπαιξε η λειτουργία της ΕΑΠ. Το γεγονός ότι ήταν ένας οργανισμός υπό διεθνή έλεγχο τη βοήθησε να είναι αποστασιοποιημένη από την ταραγμένη ελληνική πολιτική ζωή και ως εκ τούτου αποτελεσματικότερη. Βέβαια, για την υλοποίηση των προγραμμάτων της το ελληνικό κράτος της παραχώρησε τα υλικά μέσα και το ανθρώπινο δυναμικό. Και αν σε κάποιες περιπτώσεις το έργο των κατά τόπους επιτροπών της ΕΑΠ ή του κράτους γινόταν βιαστικά, εμπειρικά και πρόχειρα ή εξυπηρετούσε απλώς άμεσες ανάγκες και πολιτικές σκοπιμότητες, αυτό δεν μειώνει τη σπουδαιότητα του συνολικού έργου που επιτεύχθηκε.

Οι πρόσφυγες δεν αποτελούσαν ένα ενιαίο σύνολο. Ανάμεσά τους υπήρχαν διαφορές κοινωνικής προέλευσης, πολιτιστικής παράδοσης, διαλέκτου, ακόμα και γλώσσας (περίπου 100.000 πρόσφυγες ήταν τουρκόφωνοι). Όσοι εύποροι κάτοικοι της Μικράς Ασίας ή της Ανατολικής Θράκης κατόρθωσαν να φέρουν στην Ελλάδα μεγάλο μέρος από την περιουσία τους, σχεδόν αμέσως ενσωματώθηκαν στο νέο τόπο εγκατάστασής τους και αναμείχθηκαν με τους γηγενείς. Για τη μεγάλη όμως μάζα των προσφύγων, παρά την ταχεία αποκατάστασή τους, η αφομοίωση ήταν μία διαδικασία που κινήθηκε με πολύ πιο αργούς ρυθμούς. Οι περισσότεροι πρόσφυγες, ψυχικά τραυματισμένοι και με το άγχος πρώτα της επιβίωσης και αργότερα της βελτίωσης της ζωής τους, εξέφραζαν συχνά παράπονα για την αντιμετώπιση του κράτους, αλλά και των γηγενών κατοίκων του. Κατηγορούσαν το ελληνικό κράτος ότι με την υπογραφή της Σύμβασης ανταλλαγής της Λοζάνης και του ελληνοτουρκικού Συμφώνου του 1930 παραβίασε βασικά δικαιώματά τους· ότι αποζημιώθηκαν μόνο κατά ένα μέρος για την περιουσία που εγκατέλειψαν στις πατρίδες τους· ότι, τέλος, η ανταλλάξιμη περιουσία δεν περιήλθε πάντοτε σε αυτούς. Πράγματι, παρά την ύπαρξη νόμων (ήδη πριν από το 1922) που απαγόρευαν τη μεταβίβαση της μουσουλμανικής ακίνητης ιδιοκτησίας, η έλλειψη κτηματολογίου, η ανυπαρξία, σε πολλές περι-

Χάρτης με τις γεωργικές εκτάσεις που διανεμήθηκαν σε πρόσφυγες και γηγενείς κατά τις δεκαετίες του 1920 και 1930 (Υπουργείο Γεωργίας 1938)

πτώσεις, τίτλων ιδιοκτησίας και η δυσκολία στην οριοθέτηση ή την περίφραξη της, συνέβαλαν στο να περιέλθουν τέτοιες εκτάσεις σε ντόπιους. Αλλά και το ίδιο το κράτος κάποιες φορές παραχώρησε ανταλλάξιμη περιουσία σε γηγενείς ακτήμονες ή σε ευαγή ιδρύματα.

Σε γενικές γραμμές υπήρχε διαφορά νοοτροπίας και ιδιοσυγκρασίας μεταξύ προσφύγων και γηγενών. Οι γηγενείς αναφέρονταν συχνά στο ήθος των προσφύγων (κυρίως των αστών), στη ροπή τους για διασκέδαση και την κοσμοπολίτικη συμπεριφορά αυτών και των γυναικών τους. Οι πρόσφυγες από τη μεριά τους μιλούσαν για το χαμηλό μορφωτικό και πολιτιστικό επίπεδο των ντόπιων και πρόβαλλαν την ελληνικότητά τους, την οποία οι ντόπιοι συχνά αμφισβητούσαν.

Η διάσταση προσφύγων και γηγενών εκφράστηκε κυρίως:

- **Στην οικονομική ζωή.** Υπήρχε ανταγωνισμός στην αγορά εργασίας, στην ιδιοκτησία της γης και σε άλλες επιχειρηματικές δραστηριότητες.
- **Στην πολιτική ζωή.** Πριν ακόμη από την παροχή στέγης και εργασίας, οι πρόσφυγες απέκτησαν την ελληνική ιθαγένεια και πολιτικά δικαιώματα. Εντάχθηκαν στο κόμμα του Βενιζέλου τόσο ως ψηφοφόροι όσο και ως πολιτευτές, βουλευτές και υπουργοί. Οι αντιβενιζελικοί και ο αντιβενιζελικός τύπος καλλιεργούσαν το μίσος εναντίον τους.
- **Στην κοινωνική ζωή.** Οι πρόσφυγες που κατοικούσαν στους συνοικισμούς ήταν απομονωμένοι, δεν είχαν συχνές επαφές με ντόπιους και προτιμούσαν να συνάπτουν γάμους μεταξύ τους. Δεν συνέβαινε το ίδιο με τους πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν μέσα στις πόλεις ή τα χωριά. Ο χώρος εργασίας, το σχολείο, η εκκλησία και κυρίως η γειτονιά έδιναν ευκαιρίες επικοινωνίας με τους ντόπιους. Σιγά-σιγά άρχισαν να συνάπτονται μικτοί γάμοι, που με την πάροδο του χρόνου γίνονταν όλο και περισσότεροι¹⁹.

Η αντίθεση μεταξύ προσφύγων και γηγενών, σε ελάχιστες περιπτώσεις πήρε τη μορφή ανοικτής σύγκρουσης. Ο όρος «πρόσφυγας», όμως, είχε στην κοινή

19

ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΦΙΞΗ ΤΟΥΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Το ταξίδι κράτησε δεκαέξι μέρες. Μετά τη Ρόδο πιάσαμε Πειραιά, μετά φτάσαμε στην Κέρκυρα. Ήταν παραμονή του Αγίου Σπυριδώνος, 11 Δεκεμβρίου 1922. Έβρεχε. Βγήκαμε στην παραλία με καϊκια. Λένε: «Θα σας πάμε με αραμπάδες σ' ένα χωριό». Μας πήγαν στο χωριό Σταυρός' κάναμε τέσσερις ώρες ώσπου να φτάσουμε εκεί. Εμείς πηγαίναμε πεζή, τα πράγματα μόνο σε αραμπάδες. Και να βρεχόμαστε σ' όλο αυτό το διάστημα. ...

Άλλους έβαλαν στην εκκλησία του χωριού, άλλους στο σχολείο, άλλους σε σπίτια. Δεν ρωτάει κανένας: «Ποιοί είστε, τί θέλετε;» Μια αδιαφορία. Δεν μας έδωσαν τίποτα να φάμε. Δεν είχαν κι αυτοί, τι να μας δώσουν; Μια «καλημέ-

ρα» μόνο μας έλεγαν. Καλή ήταν κι αυτή. Ευτυχώς είχαμε μαζί μας ψωμί. ...

Μας έφεραν στην Κέρκυρα, μας έβαλαν στο φρούριο, στις εκεί παράγκες. Μεγάλο Σάββατο ήτανε. Έρχεται ένας αέρας και τις παίρνει τις παράγκες. Τί να κάνουμε; Πήγαμε στην εκκλησία του Άι-Γιώργη, εκεί κοντά. ...

Στην αρχή δεν ταιριάζαμε με τους Κερκυραίους. Άλλες συνήθειες αυτοί, άλλες συνήθειες εμείς. Γλώσσα δεν ξέραμε, δεν μπορούσαμε να συνεννοηθούμε μαζί τους. Μετά όμως τα φτιάξαμε. Πολλά συνοικέσια έγιναν Κερκυραίοι πήραν προσφυγοπούλες.

(Μαρτυρία Ελένης Μαναήλογλου από το Ικόνιο).

Η Έξοδος (έκδοση του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών), τόμ. Β΄, σ. 348-349.

συνείδηση υποτιμητική σημασία, για πολλά χρόνια. Η διαχωριστική γραμμή μεταξύ προσφύγων και γηγενών έπαψε να υπάρχει μετά τη δεκαετία του 1940. Αλλά και από πιο πριν οι πρόσφυγες πρώτης γενιάς και αργότερα τα παιδιά και τα εγγόνια τους συμμετείχαν σε όλες τις δραστηριότητες στη νέα πατρίδα τους.

2. Οι επιπτώσεις από την άφιξη των προσφύγων

Η Μικρασιατική καταστροφή επηρέασε σημαντικά την πορεία του ελληνικού έθνους στη σύγχρονη εποχή. Ορισμένοι την παραλλήλισαν με την πτώση της Κωνσταντινούπολης το 1453, ενώ άλλοι θεώρησαν το 1922 ως αφετηρία της νέας Ελλάδας. Το προσφυγικό ζήτημα, ως συνέπεια της Μικρασιατικής καταστροφής, αποτέλεσε για την Ελλάδα ένα οικονομικό, κοινωνικό, πολιτικό και πολιτιστικό ζήτημα μεγάλης σπουδαιότητας, με επιπτώσεις σε όλους τους τομείς της ζωής του νεοελληνικού έθνους.

α. Εξωτερική πολιτική

Με την ανταλλαγή των πληθυσμών εξέλιπε η κυριότερη πηγή προστριβών μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας. Οι καλές σχέσεις μεταξύ των δύο χωρών διατηρήθηκαν τρεις τουλάχιστον δεκαετίες.

β. Πληθυσμός/εθνολογική σύσταση

Ο πληθυσμός της Ελλάδας αυξήθηκε από το 1920 έως το 1928 περίπου κατά 20%. Αυξήθηκε επίσης κατά πολύ ο βαθμός αστικοποίησης του κράτους. Κατά την ίδια περίοδο, ο πληθυσμός της ευρύτερης περιοχής της πρωτεύουσας διπλασιάστηκε. Η δημιουργία μάλιστα προσφυγικών συνοικισμών γύρω από την Αθήνα και τον Πειραιά έπαιξε αποφασιστικό ρόλο στη διαμόρφωση του ενιαίου πολεοδομικού συγκροτήματος, όπως το ξέρουμε σήμερα. Εκτός από την Αθήνα,

Πίνακας 3

ΟΙ ΔΕΚΑ ΔΗΜΟΙ ΤΗΣ ΧΩΡΑΣ ΜΕ ΤΗ ΜΕΓΑΛΥΤΕΡΗ ΑΝΑΛΟΓΙΑ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΣΤΟ ΣΥΝΟΛΙΚΟ ΠΛΗΘΥΣΜΟ ΤΟΥΣ (1928)

ΠΟΛΗ	ΑΝΑΛΟΓΙΑ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ
Δράμα	70,2%
Καβάλα	56,9%
Σέρρες	50,4%
Θεσσαλονίκη	47,8%
Μυτιλήνη	46,8%
Ξάνθη	41,4%
Πειραιάς	40%
Ηράκλειο	35,9%
Χίος	35,7%
Κομοτηνή	34,1%

τον Πειραιά και τη Θεσσαλονίκη, υπήρξαν και άλλα αστικά κέντρα που διογκώθηκαν εξαιτίας της εγκατάστασης προσφύγων σε αυτά.

Σημαντικότερες ήταν οι επιπτώσεις από την άφιξη των προσφύγων στην εθνολογική σύσταση του πληθυσμού της Ελλάδας. Το 1920 η Ελλάδα είχε 20% μη Έλληνες ορθόδοξους, ενώ το 1928 μόλις 6%. Ο ελληνικός πληθυσμός της Δυτικής Θράκης και της Ηπείρου αυξήθηκε, ενώ η Κρήτη, η Λέσβος και η Λήμνος εξελληνίστηκαν πλήρως. Η κυριότερη όμως μεταβολή στην εθνολογική σύσταση λόγω της εγκατάστασης των προσφύγων συνέβη στη Μακεδονία. Το ποσοστό των μη Ελλήνων ορθοδόξων που ήταν 48% το 1920, έπεσε στο 12% το 1928. Η ενίσχυση του ελληνικού χαρακτήρα της Μακεδονίας είχε μεγάλη σημασία για τη διατήρηση της εδαφικής ακεραιότητας της Ελλάδας. Εξάλλου, αραιοκατοικημένες περιοχές της Βόρειας Ελλάδας, κάποιες από αυτές παραμεθόριες, εποίκίστηκαν από πρόσφυγες. Με τον τρόπο αυτό κατοχυρώθηκαν οι νέες περιοχές που ενώθηκαν με την Ελλάδα μετά τους Βαλκανικούς πολέμους και ενσωματώθηκαν στον εθνικό κορμό.

γ. Οικονομία

Για ένα διάστημα η άφιξη των προσφύγων φαινόταν δυσβάστακτο φορτίο για την ελληνική οικονομία. Μεσοπρόθεσμα όμως αυτή ωφελήθηκε από την εγκατάσταση των προσφύγων.

Κατ' αρχήν αναδιαρθρώθηκαν οι καλλιέργειες και η αγροτική παραγωγή πολλαπλασιάστηκε. Σε μία δεκαετία (1922-1931) οι καλλιεργούμενες εκτάσεις αυξήθηκαν περίπου κατά 50%, η γεωργική παραγωγή διπλασιάστηκε και εξασφαλίστηκε επάρκεια σε σιτηρά. Οι πρόσφυγες εφάρμοσαν την αμειψισπορά* και την πολυκαλλιέργεια και στήριξαν το θεσμό της μικρής γεωργικής ιδιοκτησίας. Η έλλειψη γεωργικών εκτάσεων προς διανομή στους πρόσφυγες υποχρέωσε το κράτος να αναλάβει την κατασκευή μεγάλων εγγειοβελτιωτικών έργων, κυρίως στη Μακεδονία, και έτσι αυξήθηκαν οι καλλιεργήσιμες εκτάσεις. Εισήχθησαν

Πρόσφυγες που εργάζονται σε βιοτεχνία χαλιών, στα περίχωρα της Αθήνας

νέες καλλιέργειες ή επεκτάθηκαν οι παλιές (καπνός, βαμβάκι, σταφίδα). Η κτηνοτροφία και η πτηνοτροφία βελτιώθηκαν ποσοτικά και ποιοτικά. Η δενδροκομία, η σηροτροφία και η αλιεία αναπτύχθηκαν από πρόσφυγες που ήταν ειδικευμένοι σε αυτές τις ασχολίες στην πατρίδα τους.

Η άφιξη των προσφύγων αναζωογόνησε και τη βιομηχανία με νέο, ειδικευμένο και φθινό εργατικό δυναμικό, με τη διεύρυνση της καταναλωτικής αγοράς και με τη δράση ανθρώπων με επιχειρηματικές ικανότητες. Στη δεκαετία 1922-1932, διπλασιάστηκε ο αριθμός των βιομηχανικών μονάδων. Η πρόοδος όμως δεν ήταν σημαντική, εξαιτίας κυρίως της διατήρησης των παραδοσιακών δομών λειτουργίας τους. Η συμμετοχή των προσφύγων (ως κεφαλαιούχων και ως εργατών) ήταν μεγαλύτερη στην κλωστοϋφαντουργία, την ταπητουργία, τη μεταξουργία, την αλευροβιομηχανία και την παραγωγή οικοδομικών υλικών.

Αρκετοί ήταν οι πρόσφυγες που αναδείχθηκαν ως επιχειρηματίες, βιομήχανοι ή μεγαλέμποροι. Οι Έλληνες που προέρχονταν από τα αστικά κέντρα της Μικράς Ασίας και την Κωνσταντινούπολη υπερείχαν σε σύγκριση με τους αυτόχθονες σε επιχειρηματικό πνεύμα, εκπαίδευση, κατάρτιση και προοδευτικές αντιλήψεις. Ο κοσμοπολίτικος χαρακτήρας της ζωής τους, η γνώση ξένων γλωσσών, οι επαφές που είχαν αναπτύξει με την Ευρώπη και η πείρα που διέθεται τους βοήθησαν, όταν εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα, να οργανώσουν δικές τους επιχειρήσεις ή να στελεχώσουν επιχειρήσεις άλλων, προσφύγων ή γηγενών.

Η άφιξη των προσφύγων επέδρασε και στην ένταξη των γυναικών στον ενεργό πληθυσμό. Το 1930 οι γυναίκες αποτελούσαν την πλειονότητα των εργατών στην κλωστοϋφαντουργία, την καπνοβιομηχανία και τη βιομηχανία ετοιμών ενδυμάτων.

δ. Πολιτισμός

Οι πρόσφυγες είχαν ζήσει σε τόπους με πολιτιστική παράδοση πολλών αιώνων, την οποία μετέφεραν στη νέα τους πατρίδα. Η μουσική που έφεραν μαζί τους επηρέασε τον τρόπο έκφρασης των λαϊκών στρωμάτων και αναδείχθηκε σε λαϊκή μουσική της πόλης (ρεμπέτικα). Πρόσφυγες οργανοπαίχτες και τραγουδιστές κυριάρχησαν στη λαϊκή μουσική σκηνή μέχρι το 1940. Οι πρόσφυγες έκαναν αισθητή την παρουσία τους και στον πνευματικό χώρο. Οι λογοτέχνες Γ. Σεφέρης, Η. Βενέζης, Κ. Πολίτης, Γ. Θεοτοκάς, Σ. Δούκας, ο ζωγράφος και συγγραφέας Φ. Κόντογλου και ο μουσικός Μ. Καλομοίρης είναι μερικοί από τους πολλούς Μικρασιάτες που διέπρεψαν στα γράμματα και τις τέχνες, πλούτισαν τη νέα ελληνική γλώσσα και συνέβαλαν στην εξέλιξή της. Γενικότερα, σημαντική υπήρξε η προσφορά των προσφύγων στη διαμόρφωση της σημερινής ελληνικής ταυτότητας.

**ΤΟ ΚΡΗΤΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ
ΑΠΟ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΑΠΟΨΗ
ΚΑΤΑ ΤΟ 19ο ΚΑΙ ΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ 20ού ΑΙΩΝΑ**

Το Ελληνικό στρατόπεδο του Ακρωτηρίου, κατά το βομβαρδισμό του από τις Μ. Δυνάμεις και τους Τούρκους, το Φεβρουάριο του 1897

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

«Το φαινόμενο της επανάστασης της Κρήτης είναι μοναδικόν εις όλην την ιστορίαν του ελληνικού αγώνος. Ήτο μία εξέγερσις εγκαθέρκτου και αλυσοδέτου τιτάνος, με μόνην δύναμιν την ελληνικήν του συνείδησιν, την ζωτικότητα, την φιλοτιμίαν του και την οργήν του. Και αυτή η δύναμις ήτο αρκετή όχι μόνον διά να αρχίση η επανάστασις αφ' εαυτής, αλλά και διά να συνεχισθή ακατάβλητος, λάμπουσα εις όλην την ελληνικήν εποποιίαν με το φως του αυθορμήτου της, σχεδόν αγρία εκ των ανεκδιηγήτων μαρτυρίων εναντίον των οποίων υψώθη, καταδυομένη και αναδυομένη διαρκώς εντός κυμάτων αίματος, αντλούσα ολοένα δυνάμεις από τον σκληρότατον αγώνα της...»

(Διον. Κόκκινος, Η Ελληνική Επανάστασις, τ. Α', σ. 611)

Α. Ο ΑΓΩΝΑΣ ΤΗΣ ΕΘΝΕΓΕΡΣΙΑΣ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ (1821-1830)

1. Η πρώτη περίοδος (1821-1824)

α. Η κατάσταση στην Κρήτη κατά την προεπαναστατική περίοδο

Η μεγάλη Εθνική Επανάσταση του 1821 εξαπλώθηκε γρήγορα και στην Κρήτη, παρά το γεγονός ότι οι τοπικές συνθήκες ήταν εξαιρετικά δυσμενείς για την οργάνωση επαναστατικού κινήματος. Η μεγάλη απόσταση από το γεωγραφικό κορμό της Ελλάδας και η παρεμβαλλόμενη θάλασσα καθιστούσαν δύσκολη την επικοινωνία με τα άλλα ελληνικά κέντρα, την αποστολή εφοδίων και όπλων και το συντονισμό των πολεμικών ενεργειών. Αλλά και μέσα στο νησί οι συνθήκες ζωής παρουσίαζαν ιδιαιτερότητες, που δεν υπήρχαν στην άλλη Ελλάδα. Το σημαντικότερο πρόβλημα ήταν η μεγάλη αναλογία του μουσουλμανικού πληθυσμού, που παρέμενε σταθερά στο 30% του συνόλου. Το μουσουλμανικό αυτό πληθυσμό αποτελούσαν Τούρκοι και Τουρκοκρητικοί, δηλαδή Κρήτες που είχαν ασπασθεί τον ισλαμισμό από τα πρώτα χρόνια της τουρκικής κατάκτησης του νησιού. Αυτοί ήταν περισσότερο φανατικοί και από τους ίδιους τους Τούρκους και άσπονδοι διώκτες και καταπιεστές των χριστιανών. Δύο ισχυρά γενιτσαρικά τάγματα, των αυτοκρατορικών γενιτσάρων και των ντόπιων γενιτσάρων, που είχαν οργανωθεί στην Κρήτη ήδη από τους πρώτους χρόνους της τουρκικής κατοχής, είχαν επιβάλει ένα καθεστώς ασφυκτικής καταπίεσης στο νησί. Δεν υπάκουαν ούτε στις σουλτανικές διαταγές. Είναι γνωστό ότι από όλες τις ελληνικές περιοχές, μόνο η Μακεδονία γνώρισε ανάλογης αγριότητας γενίτσαρους.

Η παιδεία, μέσω της οποίας κυρίως προπαρασκευάστηκε ιδεολογικά η επανάσταση στην άλλη Ελλάδα, ήταν στην Κρήτη σχεδόν ανύπαρκτη. Το νησί, που άλλοτε βρισκόταν στην πρωτοπορία της πνευματικής αναγέννησης του έθνους, ζούσε επί δύο σχεδόν αιώνες σε απομόνωση και σε βαθύ πνευματικό σκοτάδι. Ελάχιστοι Κρήτες είχαν μνηθεί στη Φιλική Εταιρεία και ήταν προετοιμασμένοι για τον επικείμενο αγώνα της ελευθερίας. Το σύνολο σχεδόν του κρητικού πληθυσμού ήταν εντελώς απροετοίμαστο ψυχολογικά για μεγάλης κλίμακας απελευθερωτική επανάσταση.

β. Η έκρηξη της επανάστασης στην Κρήτη. Η τουρκική αντίδραση

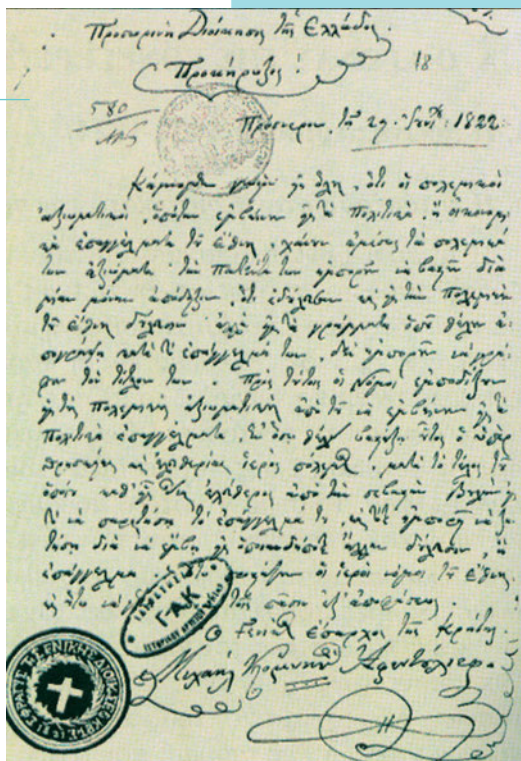
Η συμμετοχή της Κρήτης στην πανεθνική εξέγερση αποφασίστηκε στο ιστορικό μοναστήρι της Παναγίας της Θυμανής στα Σφακιά, στις 15 Απριλίου 1821, αλλά ως επίσημη ημέρα έναρξης του κρητικού αγώνα θεωρείται η 14η Ιουνίου

Η επίσημη σφραγίδα της Γενικής Διοικήσεως Κρήτης, κατά την περίοδο 1821-1824

1821. Την ίδια ημέρα σημειώθηκε και η πρώτη μεγάλη νίκη των επαναστατών στο Λούλο Χανίων.

Η τουρκική διοίκηση της Κρήτης απάντησε αμέσως με γενική κινητοποίηση των στρατιωτικών της δυνάμεων και με βιαιοπραγίες πρωτοφανούς αγριότητας. Αποκορύφωμα υπήρξε η μεγάλη σφαγή του Ηρακλείου (24 Ιουνίου 1821), που έμεινε για πολλά χρόνια στη μνήμη του λαού ως «ο μεγάλος αρπεντές»*. Παρ' όλα αυτά, η επανάσταση επεκτάθηκε γρήγορα σε ολόκληρη την Κρήτη και στερεώθηκε.

γ. Η πολιτική οργάνωση της Κρήτης

Από την αρχή του αγώνα κατέστη φανερή η ανάγκη πολιτικής οργάνωσης και συντονισμού των πολεμικών και πολιτικών ενεργειών προς τις γενικές αρχές του Αγώνα στην άλλη Ελλάδα, ιδιαίτερα μετά τις αποφάσεις της Α' Εθνοσυνέλευσης στην Επίδαυρο. Η απουσία γενικού αρχηγού στην Κρήτη και οι φιλοδοξίες των τοπικών αρχηγών και οπλαρχηγών έβλαπταν τα πολεμικά πράγματα και ο συντονισμός του αγώνα ήταν αδύνατος. Ζητήθηκε λοιπόν από τον Δημήτριο Υψηλάντη, που εκπροσωπούσε την υπέρτατη επαναστατική αρχή στην Ελλάδα, να διορίσει στην Κρήτη ένα Γενικό Αρχηγό «εις τον οποίον να υποταχθούν οι μεταξύ των ερίζοντες και ουδένα υπέρτερον του άλλου αναγνωρίζοντες Κρήτες οπλαρχηγοί». Ο Υψηλάντης διόρισε ως Γενικό Διοικητή Κρήτης τον Μιχαήλ Κομνηνό Αφεντούλη (ή Αφεντούλιεφ), ο οποίος αποδέχθηκε πρόθυμα το διορισμό και κατέβηκε στην Κρήτη (Νοέμβριος 1821) με τον ηχηρό και ενοχλητικό για πολλούς οπλαρχηγούς τίτλο τού «Γενικού Επάρχου και Αντιστρατήγου της Κρήτης».

Ο Αφεντούλης παρέμεινε στην Κρήτη έναν ακριβώς χρόνο, ως το Νοέμβριο

του 1822. Κατόρθωσε να ανασυντάξει τις επαναστατικές δυνάμεις και να κρατήσει την επανάσταση ζωντανή σε όλο το νησί. Το πιο σημαντικό είναι ότι φρόντισε να συγκροτηθεί Γενική Συνέλευση των Κρητών στους Αρμένους Αποκορώνου (11-22 Μαΐου 1822) και να ψηφιστεί το «*Προσωρινόν Πολίτευμα της Κρήτης*», καθώς και «*Σχέδιον Προσωρινής Διοικήσεως της νήσου Κρήτης*», με πρότυπο τις αποφάσεις της Εθνοσυνέλευσης της Επιδαύρου. Ο αγώνας στην Κρήτη φάνηκε να εξελίσσεται παράλληλα με τον αγώνα της άλλης Ελλάδας.

δ. Η πρώτη μεγάλη κρίση της κρητικής επανάστασης

Στην πράξη τα πράγματα αποδείχθηκαν πολύ δυσκολότερα. Ο σουλτάνος βρέθηκε σε αδυναμία να καταστείλει την κρητική επανάσταση και ζήτησε τη βοήθεια του αντιβασιλέα της Αιγύπτου Μωχάμετ Άλυ, ο οποίος αποδέχθηκε πρόθυμα την πρόσκληση. Η απόβαση αιγυπτιακού στρατού στην Κρήτη (τέλη Μαΐου 1822) και οι πρώτες αποτυχίες των Κρητών στο πολεμικό πεδίο κλόνησαν τη θέση του Αφεντούλη. Η αντίθεσή του με τους τοπικούς αρχηγούς και οι συνεχείς αμφισβητήσεις των ενεργειών του οδήγησαν σε μεγάλη κρίση την επανάσταση. Ο Αφεντούλης θεωρήθηκε υπεύθυνος για πολλές πολεμικές αποτυχίες, καθαιρέθηκε από τα μέλη ενός νεοσύστατου «Κρητικού Συμβουλίου» και φυλακίστηκε το Νοέμβριο του 1822. Οι «*Παραστάται και Πληρεξούσιοι της Πατρίδος*», όπως ονομάζονταν οι Κρήτες αντιπρόσωποι στις Εθνοσυνελεύσεις της Πελοποννήσου, ζήτησαν το διορισμό νέου Διοικητή. Ο Ιωάννης Κωλέττης υπέδειξε ως Αρμοστή Κρήτης τον Υδραίο Εμμανουήλ Τομπάζη, ο οποίος έφτασε στο νησί το Μάιο του 1823.

Η άφιξη του Τομπάζη στην Κρήτη συνδέθηκε με ορισμένες πολεμικές επιτυχίες και το ηθικό των επαναστατών αναπτερώθηκε. Ένα μήνα μετά την άφιξή του, ο Τομπάζης συγκάλεσε Γενική Συνέλευση των Κρητών στην οποία ψηφίστηκε ο «*Οργανισμός της ενιαυσίου τοπικής διοικήσεως της νήσου Κρήτης*», με τις βασικές αρχές του Συντάγματος της Επιδαύρου. Ο κρητικός αγώνας εισήλθε έτσι σε νέα φάση.

Παράλληλα όμως ανασυντάχθηκαν και οι τουρκοαιγυπτιακές δυνάμεις. Στις αρχές Ιουνίου 1823 έφτασε στην Κρήτη ως νέος διοικητής του αιγυπτιακού στρατού ο Χουσεΐν βέης, με νέες στρατιωτικές δυνάμεις και άφθονο πολεμικό υλικό. Η ταχύτατη κίνηση του τουρκοαιγυπτιακού στρατού προς τα ανατολικά, η καταστροφή των χωριών, η πολιορκία και η θυσία 370 χριστιανών στο σπήλαιο του Μελιδονίου (Ιανουάριος 1824) δημιούργησαν βαρύ κλίμα απαισιοδοξίας. Ο Τομπάζης απηύθυνε έκκληση για βοήθεια προς τον Πρόεδρο του Εκτελεστικού

Γεώργιο Κουντουριώτη (2 Μαρτίου 1824).¹ Εντούτοις, βοήθεια δεν έφθασε και η επανάσταση φάνηκε να κάμπτεται παντού, ιδιαίτερα μετά την εισβολή του Χουσεΐν στα Σφακιά και την καταστροφή της επαρχίας στα τέλη Μαρτίου. Στις 12 Απριλίου ο Τομπάζης εγκατέλειψε την Κρήτη, ζητώντας από τους Κρητικούς να συνεχίσουν με κάθε θυσία τον αγώνα.

Στα τέλη Μαΐου 1824 ο Χουσεΐν διακήρυττε ότι κατέπνιξε την επανάσταση στην Κρήτη. Ο τουρκοαιγυπτιακός στρατός ήλεγχε όλα τα πεδινά μέρη και ο αγώνας πήρε μορφή ανταρτοπόλεμου. Ανταρτικές ομάδες συνεχίζαν τον αγώνα με νυκτερινές επιθέσεις και δολιοφθορές κατά των Τούρκων. Αυτοί ήταν οι διαβόητοι *Καλησπέρηδες*. Ανάλογες ανταρτικές ομάδες που ονομάζονταν *Ζουρίδες** σχημάτισαν και οι Τούρκοι.

1 Η ΕΚΚΛΗΣΗ ΤΟΥ ΤΟΜΠΑΖΗ

Κύριε, η ταλαίπωρος Κρήτη πνέει τα λούισθια. Ολίγη στρατιωτική βοήθεια και η έκπλευσις των πλοίων θέλει ελευθερώσει αυτήν από του να αφανισθή... Κύριε, αν χάση το Έθνος την ωραϊαν Κρήτην, χάνει τον δεξιόν οφθαλμόν του και η ανεξαρτησία δεν θέλει είναι σημαντική...

Η Γενική Εφημερίς της Ελλάδος, η οποία ιδρύθηκε στις 7 Οκτωβρίου 1825 από τον Θεόκλητο Φαρμακιδή στο Ναύπλιο και ήταν η επίσημη της Ελληνικής Διοικήσεως, πρόδρομος της σημερινής «Εφημερίδος της Κυβερνήσεως».

Κατά καιρούς εκδιδόταν στην Αίγινα ή στο Άργος και φιλοξενούσε στις στήλες της ειδήσεις από όλο τον ελληνικό κόσμο.

Στο φύλλο της 27ης Ιουλίου 1829 δημοσιεύονται ειδήσεις από την επανάσταση της Κρήτης.

**ε. Η δεύτερη περίοδος της κρητικής επανάστασης:
Η περίοδος της Γραμπούσας (1825-1828)**

Ενώ φαινόταν ότι η επανάσταση στην Κρήτη είχε κατασταλεί και περιοριζόταν απλώς σε σποραδικές επιθέσεις ανταρτών σε χωριά και φρούρια των Τούρκων, Κρήτες επαναστάτες, οι οποίοι κατά καιρούς είχαν καταφύγει στην άλλη Ελλάδα, επέστρεψαν στο νησί το καλοκαίρι του 1825, με την απόφαση να αναζωπυρώσουν την επανάσταση. Με επικεφαλής τον Δημήτριο Καλλέργη και τον Εμμανουήλ Αντωνιάδη κατέλαβαν το φρούριο της Γραμπούσας (9 Αυγούστου 1825) στο ομώνυμο ακρωτήριο της Δυτικής Κρήτης, και την ίδια ημέρα άλλοι επαναστάτες κατέλαβαν το φρούριο της Κισιάμου. Προσπάθεια των Τούρκων να ανακτήσουν αυτά τα φρούρια απέτυχε και έτσι άρχισε στην Κρήτη μια νέα επαναστατική περίοδος, η λεγόμενη *περίοδος της Γραμπούσας* (1825-1828). Οι επαναστάτες που οχυρώθηκαν εκεί, επιδόθηκαν κυρίως στην πειρατεία για να εξασφαλίζουν τρόφιμα και εφόδια, έκτισαν οικισμό και την εκκλησία της Παναγίας της Κλεφτρίνας* και ίδρυσαν σχολείο. Οργανώθηκε επίσης προσωρινή Διοικούσα Επιτροπή, που ονομάστηκε «Κρητικόν Συμβούλιον» και αποτελούσε την επίσημη επαναστατική αρχή της Κρήτης, και αγοράστηκε η γολέττα «Περικλής» του Τομπάζη, για να μεταφέρει τρόφιμα και εφόδια στη φρουρά της Γραμπούσας.

Η συνθήκη του Λονδίνου (6 Ιουλίου 1827) είχε άμεση επίπτωση και στα κρητικά πράγματα. Ήδη είχε ευρέως κυκλοφορήσει η φήμη για επικείμενη λύση του ελληνικού ζητήματος με τη δημιουργία ανεξάρτητου ελληνικού κράτους και η αγγλική διπλωματία διαβεβαίωνε ότι θα περιληφθούν σ' αυτό όλες οι επαναστατημένες ελληνικές περιοχές. Ο Τομπάζης έγραφε στους Κρήτες να αναζωπυρώσουν πάση θυσία την επανάσταση σε ολόκληρη την Κρήτη. Από τις αρχές του φθινοπώρου 1827 σημειώθηκαν πυρετώδεις κινήσεις, σχηματίστηκαν επαναστατικά σώματα εθελοντών από την Πελοπόννησο και την άλλη Ελλάδα, για να στηρίξουν τον κρητικό αγώνα, και σκληρές μάχες διεξάγονταν σε ολόκληρη την Κρήτη.

στ. Η τελευταία περίοδος της επανάστασης στην Κρήτη (1828-1830)

Πολεμικές και πολιτικές ενέργειες κατά τα δύο τελευταία έτη του αγώνα

Οι κινήσεις της ευρωπαϊκής διπλωματίας, οι οποίες σχετίζονται με την Επανάσταση στην Ελλάδα και την οργάνωση ανεξάρτητου ελληνικού κράτους, ήταν φυσικό να επηρεάσουν και την επανάσταση στην Κρήτη. Ο Ιωάννης Καποδίστριας έφτασε στην Ελλάδα στις αρχές του 1828 και επιδόθηκε αμέσως στην οργάνωση κράτους. Προσπαθώντας να καταστήσει ασφαλές το θαλάσσιο εμπόριο,

σύμφωνα και με σχετική αξίωση των Δυνάμεων και ιδίως της Αγγλίας, αποφάσισε να πατάξει τη ληστεία και την πειρατεία στις ελληνικές θάλασσες. Στη Γραμπούσα έστειλε τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο, με τη συνοδεία αγγλικού και γαλλικού στόλου. Τα πλοία των επαναστατών καταστράφηκαν και το φρούριο της Γραμπούσας παραδόθηκε στους Άγγλους, οι οποίοι ανέλαβαν και το έργο της επιτήρησης των θαλασσών για την ασφάλεια της ναυσιπλοΐας. Οι επαναστάτες της Γραμπούσας διαλύθηκαν και κατέφυγαν στα βουνά.

Παρά τις αποτυχίες αυτές και τις δυσμενείς συνθήκες που διαμορφώθηκαν, οι Κρήτες εξακολούθησαν να κρατούν ζωντανή την επανάσταση σε ολόκληρη την Κρήτη. Απροσδόκητη εξέλιξη, που δημιούργησε κλίμα έντονης ανησυχίας στο νησί, ήταν η απόφαση του Καποδίστρια να αποστείλει στην Κρήτη ως αντιπρόσωπό του τον βαρόνο Ρέινεκ, με συστάσεις για κατάπαυση των εχθροπραξιών. Οι Κρήτες αρνήθηκαν να υπακούσουν στις συστάσεις του Κυβερνήτη. Το καλοκαίρι του 1828 ολόκληρη σχεδόν η Κρήτη βρισκόταν υπό τον έλεγχο των επαναστατών. Οι Τούρκοι είχαν περιοριστεί στα μεγάλα φρούρια, όπου προστατεύονταν από τον τακτικό τουρκικό στρατό.

Τα γεγονότα αυτά είχαν απήχηση στους λαούς της Ευρώπης, όπου παρατηρήθηκαν κάποιες εκδηλώσεις συμπάθειας υπέρ του αγωνιζόμενου κρητικού λαού. Αγγλικός και γαλλικός στόλος απέκλεισε τα κρητικά παράλια, για να εμποδίσει αποβάσεις τουρκοαιγυπτιακών δυνάμεων στο νησί, ενώ και ο Καποδίστριας, μεταβάλλοντας την πολιτική του απέναντι στους Κρήτες, έστειλε στο νησί τον Τομπάζη (Νοέμβριος 1828), με την εντολή να καταλάβει τη Σητεία, τη μόνη περιοχή της Κρήτης που παρέμενε ακόμη εξολοκλήρου στην απόλυτη κατοχή των Τούρκων. Μια μεγάλη επιχείρηση που οργανώθηκε για την απελευθέρωσή της απέτυχε και η Σητεία υπέστη σκληρά αντίποινα από τους Τούρκους (Δεκέμβριος 1828).

Από διπλωματική άποψη το Κρητικό Ζήτημα βρισκόταν την εποχή αυτή σε κατάσταση ρευστότητας, καθώς δεν υπήρχε απόφαση οριστική στα πλαίσια του όλου ελληνικού προβλήματος, και οι πληροφορίες που έφταναν στον Καποδίστρια δεν ήταν σαφείς. Αυτό ερμηνεύει και την ασαφή πολιτική του σχετικά με το Κρητικό ζήτημα. Πιεζόμενος από την Αγγλία ανακάλεσε τον αντιπρόσωπό του Ρέινεκ από την Κρήτη και στη θέση του τοποθέτησε τον Άγγλο Χαν, ο οποίος παρέμεινε στη Γραμπούσα ως τον Οκτώβριο του 1829, οπότε αντικαταστάθηκε και αυτός από τον επιφανή Κρητικό Νικόλαο Ρενιέρη. Οι προοπτικές φαίνονταν τώρα περισσότερο από ποτέ ευοίωνες, καθώς ολόκληρη σχεδόν η Κρήτη βρισκόταν υπό τον πλήρη έλεγχο των επαναστατών, εκτός από τα τρία μεγάλα φρούρια (Χανιά, Ρέθυμνο, Ηράκλειο), στα οποία είχαν καταφύγει οι Τούρκοι.

Το πρωτόκολλο του Λονδίνου και ο αποκλεισμός της Κρήτης.

Οι πρώτες αντιδράσεις

Οι ελπίδες, που τις συντηρούσαν οι διπλωμάτες της εποχής και τις συμεριζόταν ο Καποδίστριας, ότι με τις διεθνείς συμβάσεις που θα καθόριζαν την υποσταση του ελληνικού κράτους θα δικαιώνονταν όλες οι επαναστατημένες ελληνικές περιοχές και βεβαίως και η Κρήτη, διαψεύστηκαν. Με το Πρωτόκολλο του Λονδίνου (1830) οι Μεγάλες Δυνάμεις, παρά τις προηγούμενες επαγγελίες τους, άφησαν την Κρήτη έξω από τα όρια του νεοπαγούς ελληνικού κράτους, στην απόλυτη δικαιοδοσία του σουλτάνου. Τη λύση αυτή την επέβαλε η αγγλική διπλωματία, που επιχειρούσε να πείσει την ευρωπαϊκή κοινή γνώμη ότι «η προσάρτηση της Κρήτης εις τον Ελληνικόν κορμόν δεν είναι ουσιωδώς συντελεστική εις την ευημερίαν και ανεξαρτησίαν του νέου κράτους». Η ενέργεια αυτή της αγγλικής διπλωματίας γέμισε πικρία και απογοήτευση τους Κρήτες.

Η πικρία των Κρητών στράφηκε τότε και εναντίον του Καποδίστρια. Σε έκτακτη συνεδρία του Κρητικού Συμβουλίου στις 22 Απριλίου 1830 συντάχθηκε δραματική προκήρυξη προς τους Έλληνες, η οποία αποτελεί ουσιαστικά και την πρώτη διακήρυξη της νέας ιστορικής πορείας, που ονομάστηκε και επίσημα «Κρητικόν Ζήτημα» (Question Cretoise) και απασχόλησε για έναν περίπου αιώνα την ευρωπαϊκή διπλωματία, ως νέα ακανθώδης πτυχή του Ανατολικού Ζητήματος. Τα θεμελιώδη αιτήματα της εθνικής ελευθερίας και της ένωσης με την Ελλάδα αποτέλεσαν πλέον τους σταθερούς δείκτες πορείας των κρητικών αγώνων.²

Πλοία των Μεγάλων Δυνάμεων απέκλεισαν τα κρητικά παράλια, για να επιβάλουν την ειρήνη στο νησί, ενώ το «Κρητικόν Συμβούλιον» δεν σταμάτησε τις εκκλήσεις και τα διαβήματα προς τους ηγεμόνες της Ευρώπης, διεκτραγωδώντας και την εσωτερική κατάσταση της Κρήτης. Απόπειρα των Κρητών να ανακαταλάβουν το φρούριο της Γραμπούσας και να αναζωπυρώσουν την επανά-

2

ΑΠΟΣΠΑΣΜΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΡΟΚΗΡΥΞΗ ΤΟΥ ΚΡΗΤΙΚΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ

«Η Κρήτη ήτο και είναι μέρος αδιάσπαστον της Ελλάδος αυτής, ως συναγωνισθείσα και συναγωνιζομένη με τα λοιπά επαναστατημένα μέρη από την αρχήν, ώστε δεν ημπορεί τις να εννοήση πώς εις διαφόρους πράξεις πληρεξουσίων των σεβαστών τούτων μοναρχών η Κρήτη παρεσιωπήθη διόλου, ενώ ακόμη μάλιστα έχει τον εξολοθρευτικόν πόλεμον εις τους κόλπους της και οι Τούρκοι είναι περιωρισμένοι εις μόνα τα φρούριά των από τους Έλληνας... Ημείς δεν ευρίσκομεν αλλού την σωτηρίαν μας παρά εις τα όπλα μας και εις αυτόν τον έντιμον θάνατον...».

σταση απέτυχε. Στις 23 Νοεμβρίου συνεδρίασε για τελευταία φορά το «Κρητικόν Συμβούλιον» στους Μαργαρίτες Μυλοποτάμου. Συνέταξε μια τελευταία διαμαρτυρία προς τον Κυβερνήτη της Ελλάδας και προς τους Ναυάρχους των Ευρωπαϊκών Δυνάμεων, στην οποία κατήγγελλε τη γενική συνωμοσία εις βάρος της Κρήτης: «Όλοι συμφώνως, Τούρκοι, Χριστιανών Ηγεμόνων Υπουργοί και η Ελληνική Κυβέρνησις συνώμοσαν εναντίον των Χριστιανών της Κρήτης σήμερον, θέλοντες ίσως να τους δώσουν αντίλυτρον θύμα της ελευθερίας των λοιπών αδελφών των...». Συντάχθηκε επίσης ψήφισμα για την οργάνωση μόνιμης Επιτροπής, η οποία θα παρακολουθούσε στο εξής την εξέλιξη του Κρητικού ζητήματος και θα εξασφάλιζε τη συνοχή και τη συνεργασία των χιλιάδων Κρητών, που είχαν εγκατασταθεί ως πρόσφυγες στην ελεύθερη Ελλάδα.

Η στάση της αγγλικής διπλωματίας απέναντι στο Κρητικό ζήτημα συνδεόταν με τη γενικότερη πολιτική της για το Ανατολικό Ζήτημα. Η Αγγλία θεωρούσε τον έλεγχο της Κρήτης ως θέμα κεφαλαιώδους σημασίας για την υποστήριξη των συμφερόντων της στην Ανατολή. Η γεωγραφική θέση του νησιού στο σταυροδρόμι των θαλάσσιων επικοινωνιών, την καθιστούσε «κλειδί του ελληνικού αρχιπελάγους» και μαζί με την Κύπρο ήταν «τα κλειδιά της Αιγύπτου». Το πρόβλημα του αγγλικού ελέγχου στην Κρήτη είχε γεννηθεί ήδη από την περίοδο των ναπολεόντειων πολέμων (1806), όταν η Αγγλία σχεδίαζε την άμεση κατάληψη του νησιού, στην περίπτωση που η Γαλλία και η Ρωσία επεξέτειναν τις ζώνες επιρροής τους στο Βορρά και στην Ανατολή. Είναι λοιπόν προφανές ότι το δόγμα της ακεραιότητας της Τουρκίας, που το υποστήριζε σταθερά η αγγλική διπλωματία, αποσκοπούσε, κοντά σε πολλά άλλα, και στην κατοχή της Κρήτης από δύναμη φιλική προς την Αγγλία, αφού έτσι θα εξασφαλιζόταν η ναυτική κυριαρχία της στη Μεσόγειο. Αυτός ήταν ο σοβαρότερος λόγος για τον οποίο η Αγγλία αρνήθηκε να περιληφθεί η Κρήτη στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος.

Β. Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ 1830-1866

1. Η περίοδος της αιγυπτιοκρατίας (1830-1840)

Ο σουλτάνος παραχώρησε την Κρήτη στον αντιβασιλέα της Αιγύπτου Μωχάμετ Άλυ, ως αντάλλαγμα για τις υπηρεσίες που του είχε προσφέρει κατά τη διάρκεια της δεκαετούς επανάστασης στην Πελοπόννησο και την Κρήτη, και η παραχώρηση αυτή κατοχυρώθηκε με το Πρωτόκολλο του Λονδίνου. Έτσι η Κρήτη περνούσε από την τουρκική στην αιγυπτιακή κατοχή, σε μια νέα περίοδο «εστιλβωμένης δουλείας». Ο φιλόδοξος μονάρχης της Αιγύπτου κατανοούσε τη σπουδαιότητα που είχε για τη χώρα του η κατοχή της Κρήτης και απέβλεψε από την αρχή στη μονιμοποίηση της νέας κατάστασης. Για να αποφύγει εξωτερικές επεμβάσεις και διεθνείς περιπλοκές, έλαβε αμέσως σύντονα μέτρα για την εξασφάλιση της εσωτερικής γαλήνης και την εγκαθίδρυση ενός καθεστώτος με επιφανειακή ισονομία και δικαιοσύνη, ενώ παράλληλα έθεσε σε εφαρμογή ένα πρόγραμμα μεγάλων κοινωφελών έργων στο νησί.

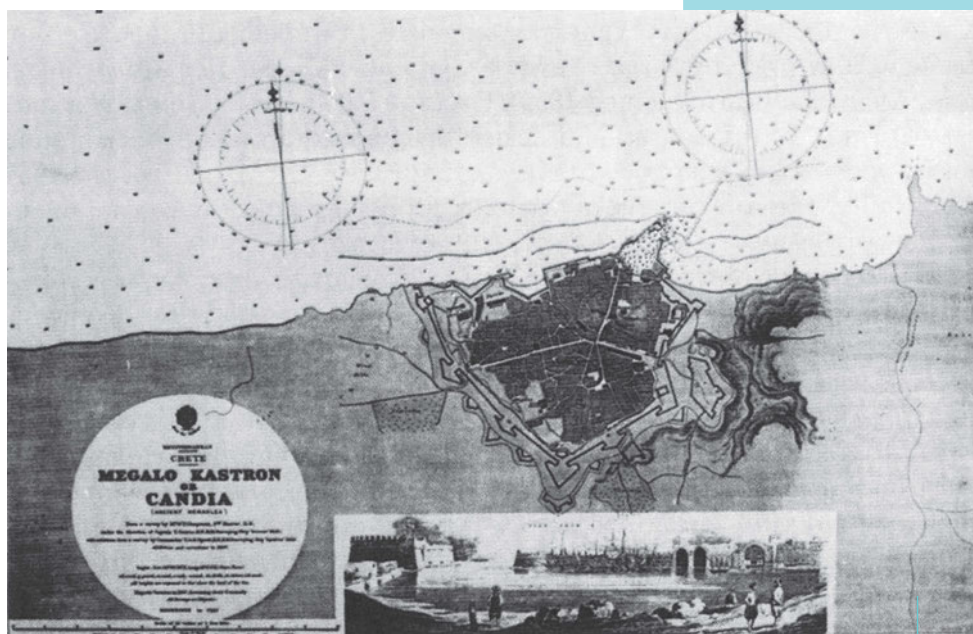
Για την πραγματοποίηση αυτού του προγράμματος επιβλήθηκε επαχθέστατη φορολογία στο χριστιανικό πληθυσμό. Οι νέες καταπίεσεις ανάγκασαν τους Κρήτες να προβούν σε έντονη άοπλη διαμαρτυρία στο χωριό Μουρνιές των Χανίων. Η ενέργεια αυτή έμεινε στην ιστορία ως «*Κίνημα των Μουρνιών, ή των Μουρνιδών*» (Σεπτέμβριος 1833). Περίπου 7.000 άοπλοι χριστιανοί από όλες τις επαρχίες της Κρήτης διαδήλωσαν την πικρία και την αγανάκτησή τους και υπέγραψαν αναφορά προς τις Μεγάλες Δυνάμεις, επικαλούμενοι την προστασία τους. Η αντίδραση της αιγυπτιακής διοίκησης υπήρξε άμεση και σκληρή. Συνελήφθησαν 41 πρωταίτιοι και απαγχονίστηκαν.

Τα φιλόδοξα σχέδια του Μωχάμετ Άλυ ενοχλούσαν πολλούς Άγγλους πολιτικούς, οι οποίοι επανειλημμένα έθεσαν το θέμα της κατάληψης της Κρήτης ή της απόσπασής της από την αιγυπτιακή κυριαρχία. Τέτοιες επώνυμες προτάσεις έγιναν μετά το κίνημα των Μουρνιδών, και το 1837, όταν είχε δημιουργηθεί πρόβλημα ετοιμότητας του βρετανικού ναυτικού στην Ανατολική Μεσόγειο, εξαιτίας των επεκτατικών σχεδίων της Ρωσίας. Η κατάληψη και οχύρωση του κόλπου της Σούδας και άλλων επίκαιρων θέσεων των κρητικών παραλιών ήταν στα άμεσα σχέδια των Άγγλων στρατιωτικών. Από τη δική τους πλευρά, οι Κρήτες άρχισαν να κατανοούν ότι η δύναμη των όπλων δεν ήταν αρκετή για τη λύση του Κρητικού Ζητήματος και ότι η ελευθερία και η εθνική αποκατάσταση του νησιού ήταν κυρίως θέμα της ευρωπαϊκής διπλωματίας, και περισσότερο της αγγλικής. Καθώς μάλιστα η νέα δεσποτεία στην Κρήτη φαινόταν πανίσχυρη και

η ξένη διπλωματία δεν έδειχνε καμιά διάθεση να ασχοληθεί με ένα ζήτημα, που μόλις πριν από λίγο το είχε κλείσει, πολλοί Κρήτες επαναστάτες και διανοούμενοι, που είχαν καταφύγει στην ελεύθερη Ελλάδα, άρχισαν να μεθοδεύουν νέα σχήματα ενεργειών. Επιτροπή Κρητών υπέβαλε στην Αγγλία στις 20 Νοεμβρίου 1839 πρόταση για αποικιακή κατοχή της νήσου ή ακόμη και για ανακήρυξή της σε αγγλικό προτεκτοράτο. Η Αγγλία, απασχολημένη με άλλα μείζονος σημασίας προβλήματα στην Ανατολή, δεν έδειξε τότε καμιά διάθεση να κινηθεί προς την κατεύθυνση αυτή. Είναι μάλιστα χαρακτηριστικό ότι και αυτός ο φιλέλληνας υπουργός λόρδος Πάλμερστον έδωσε την απάντηση: «...εφόσον η Κρήτη ανήκει *de facto et de jure** στο Σουλτάνο, θα ήταν αδύνατο για τη Μ. Βρετανία να αποσπάσει το νησί από τη φίλη και σύμμαχό της Τουρκία και να το υπαγάγει στις κτήσεις του Στέμματος». Αλλά και η επίσημη ελληνική πολιτική αποδοκίμαζε και καταδικάζε τέτοιες κινήσεις, που όχι μόνο εγκυμονούσαν σοβαρούς κινδύνους για το μέλλον της Κρήτης, αλλά ήταν ενδεχόμενο να προκαλέσουν και για την ίδια την Ελλάδα περιπλοκές, που ίσως οδηγούσαν σε ελληνοτουρκικό πόλεμο.

Η μεγάλη κρίση του Ανατολικού Ζητήματος κατά τα έτη 1839-1841, με το δεύτερο τουρκοαιγυπτιακό πόλεμο, επηρέασε, όπως ήταν φυσικό, και τα κρητικά πράγματα. Η ήττα του Μωχάμετ Άλυ στη Συρία κλόνισε την αιγυπτιακή κυριαρχία στην Κρήτη. Οι Μεγάλες Δυνάμεις, των οποίων οι αντιθέσεις ευνοούσαν την

Το Μεγάλο Κάστρο (Ηράκλειο) της Κρήτης το 1843. Λιθογραφία από χάρτη του Αγγλικού Ναυαρχείου, με χωρομέτρηση του W.T. Chapman.

Τουρκία, αφού το δόγμα της ακεραιότητάς της εξασφάλιζε τις λεπτές ισορροπίες της ευρωπαϊκής ειρήνης, αποφάσισαν με τη Συνθήκη του Λονδίνου (3 Ιουλίου 1840) να αποσπάσουν την Κρήτη από την Αίγυπτο και να την επαναφέρουν στην απόλυτη κυριαρχία του σουλτάνου.

2. Η επανάσταση του Χαιρέτη-Βασιλογεώργη (1841)

Οι νέες αυτές εξελίξεις έδωσαν την ευκαιρία στους εξόριστους Κρήτες οπλαρχηγούς να επιστρέψουν στην Κρήτη και να οργανώσουν νέα επανάσταση, υπολογίζοντας να επαναφέρουν στο τραπέζι της διεθνούς διπλωματίας το Κρητικό Ζήτημα. Μαζί τους κατέβηκε στην Κρήτη και ο νεαρός τότε Έλληνας πολιτευτής Αλέξανδρος Κουμουνδούρος. Ο βασιλιάς Όθωνας και η τότε ελληνική κυβέρνηση ενθάρρυναν την επανάσταση, που την τοποθετούσαν μέσα στο γενικότερο πλαίσιο της μεγαλοϊδεατικής πολιτικής της εποχής. Η λεγόμενη «Φιλορθόδοξη Εταιρεία», που, ως σημειωθεί, ήταν εχθρική προς τον Όθωνα, είχε προγραμματίσει ανάλογες εξεγέρσεις σε πολλές τουρκοκρατούμενες περιοχές. Όλοι πίστευαν ότι οι εξεγέρσεις αυτές θα επηρεάζονταν από την εξέλιξη της κρητικής επανάστασης.

Η επανάσταση, που εκδηλώθηκε μόλις το Φεβρουάριο του 1841 (*επανάσταση Χαιρέτη και Βασιλογεώργη*), είχε περιορισμένη έκταση και ήταν από την αρχή καταδικασμένη σε αποτυχία. Η ελληνική κυβέρνηση βρισκόταν σε παντελή αδυναμία να βοηθήσει τους επαναστάτες, ενώ οι Μεγάλες Δυνάμεις καταδίκασαν από την αρχή το κίνημα. Χαρακτηριστικό των νέων επαναστατικών ιδεών ήταν η οργάνωση της «*Κρητών Πολιτείας*».

Παρά την αποτυχία της, η νέα αυτή κρητική επανάσταση του 1841 έδωσε την ευκαιρία να προβληθούν αιτήματα, που μόνο πολύ αργότερα θα έβρισκαν τη λύση τους. Ένα υπόμνημα των επαναστατών της Δυτικής Κρήτης, που υποβλήθηκε στους προξένους των τριών Μεγάλων Δυνάμεων (Αγγλίας, Γαλλίας και Ρωσίας) στις 5 Απριλίου 1841, για την προστασία των δικαιωμάτων του κρητικού λαού και για την εθνική του ανεξαρτησία, δεν βρήκε καμιά ανταπόκριση. Είναι επίσης αξιοσημείωτο ότι κατά την επανάσταση αυτή προτάθηκε για πρώτη φορά από Κρήτες επαναστάτες η λύση της αυτονομίας του νησιού. Τη λύση αυτή την απέρριψαν επίσης οι Μ. Δυνάμεις, όχι μόνο γιατί θα αποτελούσε ένα προηγούμενο και για άλλες αλύτρωτες ελληνικές περιοχές, αλλά κυρίως γιατί θα ήταν η απαρχή νέων διεκδικήσεων για ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα. Για την αγγλική πολιτική, με την οποία συνέπλεε τώρα και η γαλλική, η ένωση με την Ελλάδα θα έφερνε την Κρήτη στη σφαίρα της ρωσικής επιρροής, και αυτό έπρεπε με κάθε τρόπο να αποτραπεί.

3. Τα γεγονότα κατά την περίοδο 1841-1866.

Το κίνημα του Μαυρογένη

Η επαναφορά της Κρήτης στη σουλτανική εξουσία (Ιανουάριος 1841), δεν μετέβαλε τις βασικές αρχές της εσωτερικής διοίκησης του νησιού. Κάποιος επαναστατικός αναβρασμός σημειώθηκε το 1848, με αφορμή τα φιλελεύθερα κινήματα στην Ευρώπη το έτος εκείνο, αλλά οι συνθήκες δεν επέτρεπαν τώρα την έκρηξη νέας επανάστασης. Για λόγους στρατιωτικούς πάντως, ο σουλτάνος μετέφερε την πρωτεύουσα της Κρήτης από το Ηράκλειο στα Χανιά (1850), ώστε να βρίσκεται κοντά στο μεγάλο λιμάνι της Σούδας και στους στόλους των Μ. Δυνάμεων.

Σημαντικός σταθμός στις ιστορικές εξελίξεις υπήρξε ο Κριμαϊκός Πόλεμος (1853-1856). Με τη *Συνθήκη των Παρισίων* (1856) ο σουλτάνος υποχρεώθηκε να εκδώσει το περίφημο *Χάττι Χουμαγιούν* (Αυτοκρατορική Γραφή), με το οποίο παραχωρούσε για πρώτη φορά σημαντικά προνόμια στους χριστιανούς υπηκόους του (ανεξιθρησκία, προσωπική ελευθερία, εξασφάλιση της ιδιοκτησίας και της τιμής).

Η άρνηση των τουρκικών αρχών της Κρήτης να εφαρμόσουν και στο νησί τις διατάξεις του Χάττι Χουμαγιούν οδήγησε σε νέα επαναστατική ενέργεια, που είναι γνωστή ως «*Κίνημα του Μαυρογένη*», από το όνομα του Χανιώτη οπλαρχηγού Εμμανουήλ Μαυρογένη (14 Μαΐου 1858). Ο φόβος για μια νέα επανάσταση, σε περίοδο που η Τουρκία ήταν διεθνώς ταπεινωμένη, ανάγκασε τον σουλτάνο να διαπραγματευτεί με τους αρχηγούς των Κρητών. Στις 7 Ιουλίου 1858 εκδόθηκε σουλτανικό φερμάνι με το οποίο παραχωρούνταν στους χριστιανούς της Κρήτης προνόμια θρησκευτικά, διοικητικά, φορολογικά και δικαστικά, καθώς επίσης και το δικαίωμα της σπλοφορίας. Ακόμη, παραχωρήθηκε το προνόμιο της οργάνωσης των χριστιανικών *Δημογεροντιών*, θεσμού μεγάλης σημασίας για την εσωτερική οργάνωση και τη ζωή των χριστιανικών κοινοτήτων. Οι Δημογεροντίες ανέλαβαν το σημαντικό έργο της κοινωνικής πρόνοιας και της παιδείας, με την ίδρυση νοσοκομείων και σχολείων.

Κατά την επόμενη δεκαετία, ως την έκρηξη της μεγάλης επανάστασης του 1866, η αγγλική προπαγάνδα προσπάθησε να καλλιεργήσει στην Κρήτη την ιδέα της δημιουργίας ενός «*νησιωτικού ελληνικού κράτους*», υπό αγγλική προστασία. Είναι η κίνηση των λεγόμενων «*αντεπαναστατών*», τους οποίους υποστήριζε και υποκινούσε ο Άγγλος Πρόξενος στα Χανιά Henry Ongley. Η ιδέα δεν βρήκε πρόσφορο έδαφος, καθώς προσέκρουσε στην καθολική αποδοκιμασία των Κρητών και οι ελάχιστοι υποστηρικτές της απομονώθηκαν ως προδότες της εθνικής ιδέας και διακωμωδήθηκαν με λαϊκές σάτιρες.

Γ. Η ΜΕΓΑΛΗ ΚΡΗΤΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ 1866-1869

1. Ο εθνικός χαρακτήρας της επανάστασης

Η πρώτη μετά την επανάσταση του 1821 μεγάλη κρίση του Κρητικού Ζητήματος σημειώθηκε το 1866, με μια νέα μεγάλη επανάσταση. Η επανάσταση του 1866-69, το «δεύτερο '21», όπως ονομάστηκε, αποτελεί την κορυφαία έκφραση του πόθου των Κρητών για ελευθερία και εθνική αποκατάσταση. Το κυρίαρχο σύνθημα «Ενωσις ή Θάνατος», που υποκατέστησε το παλαιό «Ελευθερία ή Θάνατος», εκφράζει εύγλωττα και επιγραμματικά τον εθνικό χαρακτήρα του Κρητικού Ζητήματος, που γρήγορα πήρε μεγάλες διαστάσεις και απασχόλησε σοβαρότατα την ελληνική και την ευρωπαϊκή διπλωματία, ως σημαντική πτυχή του όλου Ανατολικού Ζητήματος.

Οι συνθήκες ήταν δυσμενείς, όχι μόνο από την άποψη των στρατιωτικών προπαρασκευών και της αναλογίας των δυνάμεων των επαναστατών με εκείνες της Τουρκίας, αλλά κυρίως από την άποψη της γενικής πολιτικής κατάστασης στην Ελλάδα και την Ευρώπη. Οι Μεγάλες Δυνάμεις, και ιδιαίτερα η Αγγλία και η Γαλλία, ήταν από την αρχή αντίθετες προς κάθε κίνημα που θα έθετε σε κίνδυνο την ακεραιότητα της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Μόνο η Ρωσία, που είχε ταπεινωθεί με τον Κριμαϊκό Πόλεμο και τη συνθήκη των Παρισίων (1856), έδειχνε να ευνοεί την επανάσταση της Κρήτης και την υποκινούσε, μάλιστα, μέσω των αντιπροσώπων της στο νησί.

Η ελληνική πολιτική παρουσιάστηκε από την αρχή διχασμένη. Ο Δημήτριος Βούλγαρης, που συμπαθούσε την αγγλική πολιτική, ήταν διστακτικός, ενώ ο Αλέξανδρος Κουμουندούρος, οπαδός της ρωσικής πολιτικής και δεδηλωμένος φιλοκρητικός, ήταν περισσότερο αποφασιστικός. Η επίσημη όμως κυβέρνηση του Μπενιζέλου Ρούφου ήταν σαφώς αντίθετη.³ Παρ' όλες αυτές τις αντιξοότητες η Κρήτη βρισκόταν σε διαρκή επαναστατικό πυρετό. Το αίτημα της ένωσης με την Ελλάδα υποβλήθηκε με επίσημη αναφορά της Γενικής Συνελεύσεως των

3

ΥΠΟΜΝΗΜΑ ΤΟΥ ΥΠΟΥΡΓΟΥ ΕΞΩΤΕΡΙΚΩΝ ΣΠΥΡ. ΒΑΛΑΩΡΙΤΗ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΕΛΛΗΝΑ ΠΡΟΞΕΝΟ ΣΤΑ ΧΑΝΙΑ Ν. ΣΑΚΟΠΟΥΛΟ (16 ΑΠΡΙΛΙΟΥ 1866):

«Εις την παρούσαν των πραγμάτων κατάστασιν εν Ευρώπη και Ανατολή, παν κίνημα απερίσκεπτον εν Κρήτη έσεται αναμφιβόλως καταστρεπτικόν. Οι Κρήτες... πρέπει μεγάλως να προσέξωσι μη παρασυρθώσι εις κίνημά τι τοιούτον, είτε εκ κακής εκτιμήσεως της ενεστώσης καταστάσεως της Ευρώπης, είτε εξ ασυνέτων συμβουλών και προτροπών ανθρώπων ανυπομόνων και εξημμένων».

Γενική Συνέλευσις των Κρητών (1866)

Κρητών (14 Μαΐου 1866) στον σουλτάνο και στις Μεγάλες Δυνάμεις ως «ομόθυμος και διαρκής πόθος» του Κρητικού λαού.

Η επανάσταση, που εξερράγη τον Αύγουστο του 1866, πήρε αμέσως μεγάλες διαστάσεις. Στην πρώτη επίσημη επαναστατική προκήρυξη της Γενικής Συνελεύσεως των Κρητών στο χωριό Ασκύφου Σφακίων (21 Αυγούστου 1866) δηλώνεται σαφώς ότι η επανάσταση είναι η φυσική συνέχεια του 1821.⁴

Η έκρηξη νέας επανάστασης στην Κρήτη δημιούργησε γενικό εθνικό ενθουσιασμό στην άλλη Ελλάδα. Στην Αθήνα ιδρύθηκε η «Κεντρική υπέρ των Κρητών Επιτροπή» και στη Σύρο η «Ειδική επί των Αποστολών Επιτροπή», για την ενίσχυση του κρητικού αγώνα με αποστολές όπλων, χρημάτων και εφοδίων, αλλά και εθελοντών που έσπευδαν από παντού να ενισχύσουν τους Κρήτες.

Βέβαια, ήταν σε όλους φανερό ότι ο πατριωτισμός και ο ενθουσιασμός δεν αρκούσαν για να αντισταθμίσουν τις κατά πολύ υπέρτερες τουρκικές δυνάμεις. Το μεγάλο όμως πρόβλημα ήταν ο άμαχος πληθυσμός, που έμενε τις περισσότερες φορές ανυπεράσπιστος στην εκδικητική μανία του εχθρού και έπρεπε να καταφεύγει στα βουνά ή στον εκπατρισμό. Η μεγάλη αυτή επανάσταση έμελλε να εξελιχθεί σε αληθινή τραγωδία, που την αντιμετώπισε εντούτοις ο κρητικός λαός με αξιοθαύμαστη αποφασιστικότητα και καρτερία.

4

Εμμένοντες καρτερικώς εις τον όρκον ημών του 1821, εμπνεόμενοι από το εθνικόν αίσθημα του ελληνικού μεγαλείου και της εθνικής ενότητος και έμπλεοι ελπίδος εκ του δικαίου αγώνος ημών, απορρίπτομεν πάσαν προσφοράν και θαρραλέως διακηρύττομεν ενώπιον Θεού και ανθρώπων ως τον μόνον ομόθυμον και διαρκή πόθον ημών την ένωσιν μετά της μητρός Ελλάδος, καθικετεύοντες τον Ύψιστον να ευλογή τα όπλα ημών διά πληρεστάτης επιτυχίας...

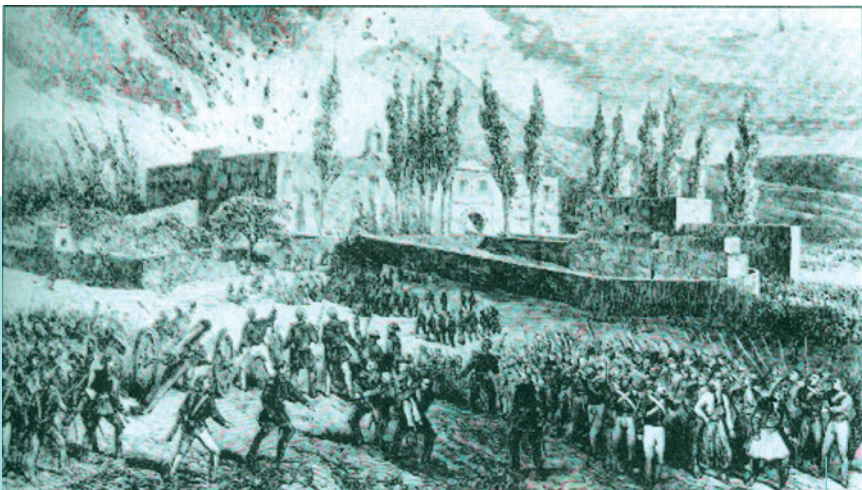
2. Η έκρηξη της επανάστασης και η οργάνωση του αγώνα

Τα πολεμικά γεγονότα άρχισαν τον Αύγουστο του 1866 με συγκρούσεις στην περιοχή των Χανίων. Ο σουλτάνος ανέθεσε το έργο της καταστολής της επανάστασης στον Μουσταφά πασά, που και άλλοτε είχε πολεμήσει στην Κρήτη και είχε λάβει την επωνυμία «Γκιριτλής»*. Ο Μουσταφά πασάς κάλεσε με προκήρυξή του τους Κρήτες να καταθέσουν τα όπλα, με την υπόσχεση της ικανοποίησης των δίκαιων αιτημάτων τους. Την απάντηση έδωσε η Γενική Συνέλευση των Κρητών «*Το σύνθημα "Ένωσις ή Θάνατος", το οποίο άπασα η Κρήτη ανεκήρυξε, δίδει την πρόβουσαν απάντησιν*».

Τη γενική αρχηγία του αγώνα είχαν αναλάβει παλαιόμαχοι στρατιωτικοί, ενώ λόγιοι ιερωμένοι ανέλαβαν το λεπτό και δυσχερές έργο της αλληλογραφίας με τους ξένους Προξένους και τη διπλωματική διαχείριση του αγώνα. Οργανώθηκε επίσης «Προσωρινή Κυβέρνησις Κρήτης», χωρίς μόνιμη έδρα. Η διαρκής μετακίνηση της έδρας της στα βουνά, ανάλογα με τις ανάγκες του αγώνα, ήταν η αιτία να της δοθεί η επωνυμία «Κυβέρνησις του βουνού». Με κινητό τυπογραφείο εξέδιδε προκηρύξεις προς τον Κρητικό λαό και επίσημη εφημερίδα, την πρώτη ελληνόφωνη εφημερίδα στο νησί, με τον τίτλο «Κρήτη» και τον υπότιτλο «Ένωσις ή Θάνατος».

3. Τα πολεμικά γεγονότα. Η διεθνής απήχηση

Κατά τους πρώτους μήνες της επανάστασης διεξάγονταν επικές μάχες σε όλη την Κρήτη. Τα γεγονότα του πρώτου έτους κορυφώθηκαν με την πολι-

Η ανατίναξη της Μονής Αρκαδίου (Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη)

ορκία και το ολοκαύτωμα της ιστορικής Μονής Αρκαδίου (8 Νοεμβρίου 1866). Το γεγονός αυτό προκάλεσε ισχυρή συγκίνηση στην παγκόσμια κοινή γνώμη. «*Η ηρωική Μονή, η δίκην φρουρίου αγωνισαμένη, αποθνήσκει ως ηφαίστειον! Τα Ψαρά δεν είναι επικώτερα, το Μεσολόγγι δεν ίσταται υψηλότερον*», έγραφε ο μεγάλος Γάλλος συγγραφέας Βίκτωρ Ουγκώ, από τους θερμότερους υποστηρικτές του κρητικού αγώνα. Επιστολές, ανταποκρίσεις και άρθρα στο διεθνή τύπο δημιούργησαν ευνοϊκό κλίμα υπέρ της αγωνιζόμενης Κρήτης στους λαούς της Ευρώπης και της Αμερικής. Πολλοί ξένοι φιλοκρητικοί και φιλέλληνες ήλθαν στην Κρήτη για να πολεμήσουν ή για να εργαστούν ως πολεμικοί ανταποκριτές ευρωπαϊκών και αμερικανικών εφημερίδων. Ο Κρητικός αγώνας προκάλεσε αληθινή έκρηξη φιλελευθερισμού. Ιδρύθηκαν Εταιρείες και Σύλλογοι για την υποστήριξη του κρητικού αγώνα και κυρίως για την προστασία του δοκιμαζόμενου άμαχου πληθυσμού και την περιθάλψη των προσφύγων, που κατά χιλιάδες κατέφευγαν στον Πειραιά και στα νησιά του Αιγαίου, κυρίως στη Σύρο. Εθελοντές από τη Σερβία, την Ιταλία, την Ουγγαρία και από άλλες περιοχές, ζήτησαν να έλθουν στην Κρήτη, καθώς και πολλοί γνωστοί δημοσιογράφοι της εποχής. Τολμηροί Έλληνες ναυτικοί πραγματοποιούσαν αποστολές όπλων, τροφίμων και εφοδίων και μετέφεραν εθελοντές από την άλλη Ελλάδα στα παράλια της Κρήτης με τα πλοία «*Αρκάδιον*» και «*Πανελλήνιον*».

Παρά τις στρατιωτικές επιτυχίες των Τούρκων, η επανάσταση διατηρήθηκε ζωντανή σε όλη την Κρήτη. Η Υψηλή Πύλη, έχοντας να αντιμετωπίσει την κατακραυγή της διεθνούς κοινής γνώμης και την πρόσκαιρη μεταστροφή της γαλλικής διπλωματίας υπέρ των Κρητών, προέβη σε μια κίνηση εντυπωσιασμού. Τον Ιανουάριο του 1867 απέστειλε στην Κρήτη αντιπρόσωπο του σουλτάνου, με δύο κύριες προτάσεις: α) την κατάπαυση των εχθροπραξιών και β) την αποστολή στην Κωνσταντινούπολη δύο αντιπροσώπων, ενός χριστιανού και ενός μουσουλμάνου, οι οποίοι θα συνεργάζονταν με την Υψηλή Πύλη για την αντιμετώπιση της κρίσης. Παράλληλα, ανακάλεσε τον Μουσταφά πασά και διόρισε στη θέση του ως σερασκέρη της Κρήτης τον Ομέρ, που είχε τη φήμη ενός από τους καλύτερους στρατηγούς της Οθωμανικής αυτοκρατορίας.

Ο Ομέρ έφτασε στην Κρήτη το Μάρτιο του 1867 και άρχισε αμέσως εκκαθαριστικές επιχειρήσεις. Εντούτοις, οι επιτυχίες του δεν έφεραν το επιδιωκόμενο αποτέλεσμα. Απέδειξαν απλώς ότι οι επαναστάτες δεν ήταν σε θέση να αντιμετωπίσουν τον τακτικό τουρκικό στρατό. Όμως, η μονιμοποίηση της τουρκικής κατοχής στις διάφορες περιοχές δεν ήταν εφικτή. Μόλις αποχωρούσε ο τουρκικός στρατός, οι επαναστάτες επέστρεφαν από τα απρόσιτα κρησφύγετά τους. Ένας αληθινός φαύλος κύκλος είχε δημιουργηθεί και η επανάσταση είχε εξελιχθεί σε τραγωδία, με κύριο θύμα τον άμαχο πληθυσμό.

4. Το τέλος της μεγάλης κρητικής επανάστασης

Η ευρωπαϊκή διπλωματία αναζητούσε πολιτική λύση στο Κρητικό ζήτημα. Ήδη οι αποστολές εθελοντών, εφοδίων και όπλων από την Ελλάδα είχαν εξαγριώσει την Τουρκία. Με τελεσίγραφό της η Τουρκία στα τέλη Δεκεμβρίου 1868 κατηγορούσε την Ελλάδα για ενεργό ανάμειξη στην κρητική επανάσταση και επέσειε την απειλή ενός ελληνοτουρκικού πολέμου, ο οποίος αποφεύχθηκε μόνο με την επέμβαση των Μεγάλων Δυνάμεων. Η Ελλάδα, υπό την πίεση των Μεγάλων Δυνάμεων, αναγκάστηκε να δεχθεί τους όρους του τουρκικού τελεσίγραφου και να σταματήσει τις αποστολές εθελοντών και εφοδίων στην Κρήτη. Η Τουρκία από το άλλο μέρος υποχώρησε στις υποδείξεις της Αγγλίας και πρότεινε στους επαναστάτες μια έντιμη λύση, με την παραχώρηση γενικής αμνηστίας και νέων προνομίων στον κρητικό λαό.

Τον Ιανουάριο του 1869 τα γεγονότα εξελίχθηκαν ραγδαία. Η ευρωπαϊκή διπλωματία είχε πια οριστικά στραφεί υπέρ της Τουρκίας. Οι Μεγάλες Δυνάμεις αποφάσισαν με τη Συνθήκη των Παρισίων (9-20 Ιανουαρίου) να απαγορευθεί στην Ελλάδα ο σχηματισμός εθελοντικών σωμάτων για δράση στα τουρκικά εδάφη, καθώς και ο εφοδιασμός από τα ελληνικά λιμάνια πλοίων *«προορισμένων να βοηθήσουν υπό οιαδήποτε μορφήν πάσαν απόπειραν εξεγέρσεως εις τας κτήσεις της Α. Μ. του σουλτάνου»*.

Η επανάσταση είχε πλέον εκπνεύσει, χωρίς να πραγματοποιηθεί ο πόθος των Κρητών για ελευθερία και εθνική αποκατάσταση. Οι ανθρώπινες απώλειες και οι υλικές καταστροφές υπήρξαν για την Κρήτη ανυπολόγιστες, αλλά και της Οθωμανικής αυτοκρατορίας το γόητρο υπέστη ανεπανόρθωτο πλήγμα, καθώς φάνηκε ανίκανη να δαμάσει ένα νησί, παρά τον τρομακτικό όγκο των δυνάμεών της σε άνδρες και οπλισμό.

5. Ο «Οργανικός Νόμος της Κρήτης»

Ηδη από τις αρχές Σεπτεμβρίου 1867 ο σουλτάνος είχε διατάξει διακοπή των εχθροπραξιών για πέντε εβδομάδες, προτείνοντας γενική αμνηστία και πολιτική λύση στο Κρητικό Ζήτημα. Αργότερα, έστειλε στην Κρήτη τον πρωθυπουργό του, τον μεγάλο βεζίρη Ααλή πασά, κομιστή διοικητικών και άλλων παραχωρήσεων, που αποτέλεσαν τη βάση ενός νέου καταστατικού χάρτη διοίκησης της Κρήτης, του λεγόμενου *«Οργανικού Νόμου»*.

Οι επαναστάτες απέρριψαν τις τουρκικές προτάσεις, αλλά ο Ααλή πασάς προχώρησε με ταχύτητα στην επεξεργασία του Οργανικού Νόμου. Προκήρυξε εκλογές στις κατεχόμενες από τους Τούρκους περιοχές και συγκρότησε μια συ-

νέλευση από 30 μουσουλμάνους και 20 χριστιανούς, ανθρώπους χωρίς κανένα κύρος και καμιά επιβολή, εκλεγμένους με υποσχέσεις και δωροδοκίες. Έτσι προχώρησε στην ψήφιση του Οργανικού Νόμου, που τέθηκε σε εφαρμογή στις 3 Φεβρουαρίου 1868.

Οι βασικές διατάξεις του Οργανικού Νόμου ήταν οι εξής:

1) Η Κρήτη αποτελούσε ένα βιλαέτι της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, διοικούμενο από Γενικό Διοικητή (βαλή) μουσουλμάνο, τον οποίο διόριζε ο σουλτάνος.

2) Το νησί διαιρέθηκε σε πέντε διοικήσεις και είκοσι επαρχίες.

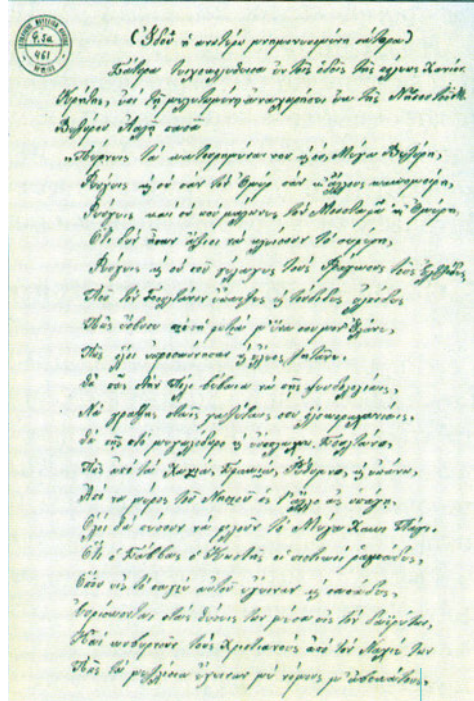
3) Στην κεντρική και στις επαρχιακές διοικήσεις θα μπορούσαν να διορίζονται και χριστιανοί υπάλληλοι.

4) Στη σύνθεση των δικαστηρίων θα μετείχαν χριστιανοί και μουσουλμάνοι, ενώ αιρετοί σύμβουλοι θα μετείχαν στο κεντρικό συμβούλιο της Γενικής Διοίκησης και στα διοικητικά συμβούλια των νομών και των επαρχιών.

5) Αναγνωρίστηκε η ισοτιμία των δύο γλωσσών.

6) Θεσμοθετήθηκαν διάφορες φορολογικές ελαφρύνσεις.

Τα σκιάδη αυτά προνόμια του Οργανικού Νόμου, που έθεταν το Κρητικό Ζήτημα σε νέες βάσεις, αποτέλεσαν στο εξής σταθερό σημείο αναφοράς για όλα τα επόμενα απελευθερωτικά κινήματα του νησιού, ως την αυτονομία.

Φύλλο χειρόγραφης σάτιρας που τοιχοκολλήθηκε στους δρόμους των Χανίων, τις ημέρες που ο μεγάλος βεζύρης Ααλή Πασάς, αρχιτέκτων του Οργανικού Νόμου, ετοιμαζόταν να αναχωρήσει από την Κρήτη. (Ιστορικό Μουσείο Κρήτης, Ηράκλειο)

Δ. ΤΟ ΚΡΗΤΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΤΕΛΕΥΤΑΙΑ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑΣ (1869-1898)

1. Η Κρήτη από το 1868 ως το 1878

Οργανικός Νόμος ίσχυσε για μια δεκαετία, ως τη νέα επανάσταση του 1878. Παρά τις θριαμβολογίες της Υψηλής Πύλης, που επιχειρούσε να παρουσιάσει τον Οργανικό Νόμο ως χειρονομία καλής θέλησης και ως απόδειξη παραχώρησης νέων προνομίων, ο νόμος αυτός ήταν στην πραγματικότητα φενάκη. Η μεγάλη αδικία σε βάρος του χριστιανικού στοιχείου του νησιού φάνηκε αμέσως με τις διατάξεις για την εκλογή αντιπροσώπων στη Γενική Συνέλευση. Οι 250.000 του χριστιανικού στοιχείου εξέλεξαν 38 αντιπροσώπους, ενώ οι μόλις 70.000 του μουσουλμανικού 36. Ακόμη και οι Εβραίοι, που ήταν μόλις 50 οικογένειες σε ολόκληρη την Κρήτη, εξέλεξαν 1 αντιπρόσωπο. Έτσι, από την αρχή ο Οργανικός Νόμος έγινε αντικείμενο λαϊκής σάτιρας, που εκφράστηκε με πολύ ενδιαφέροντα στιχουργήματα, τα οποία κυκλοφορούσαν ανώνυμα και πολλές φορές τοιχοκολλούνταν σε κεντρικούς δρόμους των κρητικών πόλεων ως παράνομες εφημερίδες τοίχου. Η λαϊκή έκφραση *«Τση Κρήτης ο Οργανισμός του ντοβλετιού ο στολισμός»* αποδίδει την απέχθεια που ένιωθαν οι Κρητικοί για το νέο αυτό κατασκεύασμα της Υψηλής Πύλης.

Οι τουρκικές αρχές της Κρήτης εφαρμόζαν κατά γράμμα τις διατάξεις του Οργανικού Νόμου και φυλάκιζαν ή εξόριζαν επιφανείς Κρήτες με την παραμικρή υποψία. Η κατάσταση κατά τα πρώτα χρόνια μετά την επανάσταση του 1866 ήταν αληθινά τραγική. Ο πληθυσμός είχε ελαττωθεί με τον πόλεμο και τους συνεχείς εκπατρισμούς, τα χωριά είχαν ερημωθεί, τα σπίτια ήταν ερειπωμένα και ακατοίκητα και τα κτήματα έμεναν ακαλλιέργητα. Η Υψηλή Πύλη φρόντιζε να στέλνει στην Κρήτη Γενικούς Διοικητές φανατικούς μουσουλμάνους, που διακατέχονταν από πνεύμα μισαλλοδοξίας. Το πνεύμα αυτό εξέφραζε, κατά την περίοδο αυτή, και το πανίσχυρο *«κόμμα των μπέηδων»*, αντίθετο προς κάθε ιδέα παραχώρησης προνομίων και εξίσωσης του χριστιανικού με το μουσουλμανικό στοιχείο.

Από το 1871 η Τουρκία εισήλθε σε περίοδο πολιτικής αστάθειας, που χαρακτηρίζεται ως περίοδος του «οθωμανικού χάους». Την περίοδο αυτή της πολιτικής ρευστότητας και αστάθειας αναβίωσε το παλαιό σχέδιο της αγγλικής διπλωματίας, για την ίδρυση αγγλικού προτεκτοράτου στην Κρήτη. Την ιδέα υποστήριζαν οι αγγλόφιλοι Κρήτες, οι οποίοι όμως δεν διέθεταν λαϊκό έρεισμα. Άλλοι πολιτευτές του νησιού, που ήταν αντίθετοι προς την άποψη αυτή, προωθούσαν την ιδέα για ίδρυση «Ηγεμονίας», κατά το πρότυπο της Σάμου. Οι απόψεις αυτές είχαν απλώς θεωρητικό χαρακτήρα, αφού η Υψηλή Πύλη δεν είχε καμία διάθεση να

μεταβάλει, με δική της μάλιστα πρωτοβουλία, το καθεστώς της Κρήτης. Το πρώτο τουρκικό σύνταγμα (σύνταγμα Μιδάτ), δεν προέβλεπε καμιά μεταβολή στο καθεστώς της Κρήτης, παρά τα έντονα διαβήματα των Κρητών.

2. Η επανάσταση του 1878 και η Σύμβαση της Χαλέπας

Η νέα κρίση του Ανατολικού Ζητήματος, με την έκρηξη του ρωσοτουρκικού πολέμου την άνοιξη του 1877, ήταν μια καλή ευκαιρία για την οργάνωση νέου επαναστατικού κινήματος στην Κρήτη. Οργανώθηκαν αμέσως επαναστατικά κομιτάτα, εκλέχθηκε 24μελής Επιτροπή για τη διαχείριση του Κρητικού Ζητήματος και ιδρύθηκε στην Αθήνα το «Κρητικόν Κέντρον», για τη συγκέντρωση εφοδίων και όπλων. Ενώ άρχισαν να κατεβαίνουν στην Κρήτη οι εξόριστοι οπλαρχηγοί, η διαφαινόμενη ήττα της Τουρκίας ενθάρρυνε την ελληνική κυβέρνηση του Χαρίλαου Τρικούπη να δηλώσει απερίφραστα ότι θα υποστήριζε μια νέα επανάσταση στην Κρήτη (27 Δεκεμβρίου 1877).

Η επανάσταση εξερράγη τον Ιανουάριο του 1878 και πήρε αμέσως παγκρήτιες διαστάσεις. Η κατάρρευση της Τουρκίας στο ρωσοτουρκικό πόλεμο είχε άμεσες επιπτώσεις στην εξέλιξη του Κρητικού Ζητήματος. Το άρθρο 15 της Συνθήκης του Αγίου Στεφάνου (Φεβρουάριος 1878) υποχρέωνε την Τουρκία σε πλήρη εφαρμογή του Οργανικού Νόμου του 1868. Τον Ιούλιο 1878 οι Πρόξενοι των Μεγάλων Δυνάμεων στην Κρήτη επέβαλαν ανακωχή, με τη διαβεβαίωση ότι το Κρητικό Ζήτημα επρόκειτο να απασχολήσει το Συνέδριο του Βερολίνου, το οποίο θα αναθεωρούσε τη Συνθήκη του Αγίου Στεφάνου. Η Γενική Συνέλευση των Κρητών εξέλεξε δύο αντιπροσώπους για το Συνέδριο του Βερολίνου αλλά η ελληνική Κυβέρνηση, επειδή φοβόταν μήπως οι Κρήτες αντιπρόσωποι πιεσθούν και αποδεχθούν τη λύση της ηγεμονίας, εγκατέλειψε το πάγιο αίτημα της ένωσης και απαγόρευσε τη μετάβασή τους στο Βερολίνο.

Η απόφαση των Μεγάλων Δυνάμεων στο Συνέδριο του Βερολίνου δεν διέφερε ουσιαστικά από εκείνη του Αγίου Στεφάνου. Η απειλή όμως της συνέχισης της επανάστασης ανάγκασε την Τουρκία να δεχθεί πρόταση της Αγγλίας για νέες παραχωρήσεις στον κρητικό λαό. Αποτέλεσμα των νέων διαβουλεύσεων υπήρξε ο λεγόμενος «Χάρτης της Χαλέπας», μια νέα Σύμβαση, που υπογράφηκε τον Οκτώβριο 1878 στο ομώνυμο προάστιο των Χανίων και επικυρώθηκε αμέσως με σουλτανικό διάταγμα. Επρόκειτο για ένα νέο Οργανικό Νόμο, που ίσχυε και αυτός για μια περίπου δεκαετία, ως την επανάσταση του 1889.

Οι κυριότερες διατάξεις του Χάρτη της Χαλέπας ήταν οι εξής:

1. Ο Γενικός Διοικητής της Κρήτης θα μπορούσε να είναι και χριστιανός. Η θη-

Οι επαναστάσεις του 1878 στη Θεσσαλία, Ήπειρο, Μακεδονία και Κρήτη

τεία του ήταν πενταετής, με δυνατότητα ανανέωσης.

2. Ο Γενικός Διοικητής θα είχε ένα σύμβουλο από το άλλο θρήσκευμα (μουσουλμάνο, αν ήταν χριστιανός, και χριστιανό, αν ήταν μουσουλμάνος).

3. Η Γενική Συνέλευση (= Βουλή), στην οποία θα πλειοψηφούσαν για πρώτη φορά οι χριστιανοί, θα είχε 80 μέλη (49 χριστιανούς και 31 μουσουλμάνους).

4. Ιδρύθηκε Κρητική Χωροφυλακή.

5. Αναγνωρίστηκε η ελληνική ως επίσημη γλώσσα των δικαστηρίων και της Γενικής Συνέλευσης. Μόνο τα επίσημα πρακτικά, οι αποφάσεις των δικαστηρίων και η επίσημη αλληλογραφία θα συντάσσονταν και στις δύο γλώσσες.

6. Χορηγήθηκε γενική αμνηστία.

7. Θεσμοθετήθηκαν σημαντικές φορολογικές ελαφρύνσεις.

8. Παραχωρήθηκε για πρώτη φορά το δικαίωμα της ίδρυσης Φιλολογικών Συλλόγων και της έκδοσης εφημερίδων.

Η Σύμβαση της Χαλέπας ήταν ένα νέο βήμα προς τη λύση του Κρητικού Ζητήματος. Δημιουργούσε ένα καθεστώς ημιαυτόνομης επαρχίας, με ιδιαίτερα προνόμια. Οι ρυθμίσεις της Σύμβασης αυτής άλλαξαν για πρώτη φορά τη μορφή της ζωής στην Κρήτη και ανέτρεψαν υπέρ των Χριστιανών την έως τότε κατάσταση.

3. Η Κρήτη στη δεκαετία 1878-1888

Το αποτέλεσμα των ευεργετικών διατάξεων της Σύμβασης της Χαλέπας φάνηκε αμέσως. Η Υψηλή Πύλη διόρισε χριστιανό Γενικό Διοικητή, τον Αλέξανδρο Καραθεοδωρή, τον οποίο διαδέχθηκε ένας πολύ μορφωμένος και δραστήριος άνθρωπος, ο Ιωάννης Φωτιάδης, που είχε και διοικητική και διπλωματική εμπειρία, καθώς είχε χρηματίσει πρεσβευτής της Τουρκίας στην Αθήνα. Διοίκησε την Κρήτη ως το 1885, με φρόνηση και δικαιοσύνη. Υποστήριξε την παιδεία, με την ίδρυση σχολείων, και προώθησε τη λύση μεγάλων και σοβαρών οικονομικών προβλημάτων. Στις μεγάλες πόλεις ιδρύθηκαν Φιλεκπαιδευτικοί Σύλλογοι, και λήφθηκαν μέτρα για την προστασία των αρχαιοτήτων του νησιού. Είναι βέβαιο ότι χωρίς τα μέτρα αυτά πολλά από τα τεκμήρια της κρητικής αρχαιότητας θα βρισκόνταν σήμερα σε ξένες χώρες.

Η παραχώρηση του δικαιώματος για έκδοση εφημερίδων άνοιξε το δρόμο στην κρητική δημοσιογραφία. Είναι αξιοσημείωτο ότι ήδη από το 1880 παρατηρείται στην Κρήτη ένας αληθινός δημοσιογραφικός πυρετός, με την ίδρυση και έκδοση για πρώτη φορά ελληνικών εφημερίδων, με μαχητικούς δημοσιογράφους, που ριψοκινδύνευαν καθημερινά, απειλούμενοι με φυλακίσεις και εξορίες από τους Τούρκους.

Αλλά τη θετική αυτή εικόνα ήλθε να σκιάσει το πάθος των κομματικών ανταγωνισμών. Τη δεκαετία αυτή, η Κρήτη γνώρισε περίοδο κομματικών φατριασμών,

που είχαν σοβαρότατες επιπτώσεις στην εσωτερική ενότητα του χριστιανικού στοιχείου και στην ομαλή εξέλιξη του πολιτικού βίου. Δύο μεγάλα κόμματα είχαν ιδρυθεί, οι *Καραβανάδες** και οι *Ξυπόλυτοι**, με διαφορετικές απόψεις και θέσεις για το Κρητικό Ζήτημα. Τα δύο αυτά κόμματα όξυναν τα πολιτικά πάθη, που πολλές φορές προκάλεσαν πράξεις βίας, καταστροφές και φόνους. Το Κρητικό Ζήτημα φαινόταν τώρα να έχει λησμονηθεί μέσα στη δίνη των πολιτικών παθών.

Το 1888 προβλήθηκε για μια ακόμη φορά η ιδέα της αγγλικής προστασίας, που όμως απορρίφθηκε από τους περισσότερους πολιτικούς και στρατιωτικούς αρχηγούς. Στην εφημερίδα *«Λευκά Όρη»*, ο Ελευθέριος Βενιζέλος, νεαρός δικηγόρος τότε και ανατέλλων αστήρ στο πολιτικό στερέωμα της Κρήτης, έγραφε: *«Προτιμώμεν χιλιάκις την τουρκικήν κυριαρχίαν από πάσης αγγλικής»*. Ήταν βέβαιο ότι η τουρκική κυριαρχία στην Κρήτη θα καταλυόταν γρήγορα, ενώ η αποτίναξη μιας ενδεχόμενης αγγλικής κατοχής θα ήταν δύσκολη και ίσως αδύνατη και έτσι, ο εθνικός πόθος της Κρήτης δεν θα μπορούσε να βρει δικαίωση.

4. Η επανάσταση του 1889 και οι συνέπειές της

Το 1888 είχαν προκηρυχθεί εκλογές για την ανάδειξη πληρεξουσίων για τη Γενική Συνέλευση. Στις εκλογές αυτές κέρδισε το κόμμα των Ξυπόλυτων. Το κόμμα των Καραβανάδων, που υποστήριζε ότι οι εκλογές δεν είχαν διεξαχθεί ομαλά, αντέδρασε με τρόπο απροσδόκητο και απερίσκεπτο. Στη Γενική Συνέλευση της 6ης Μαΐου 1889 κατέθεσε αιφνιδιαστικά σχέδιο Ψηφίσματος, με το οποίο κήρυττε την ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα. Η πράξη κρίθηκε ευθέως ανατρεπτική, η Συνέλευση διαλύθηκε, τα στελέχη των Καραβανάδων κατέφυγαν στα βουνά και κήρυξαν νέα ένοπλη επανάσταση.

Η άκαιρη και επιπόλαιη αυτή ενέργεια είχε ολέθριες συνέπειες για το Κρητικό Ζήτημα. Στο νησί κηρύχθηκε ο στρατιωτικός νόμος και σημειώθηκαν βιαιοπραγίες και ληστρικές ενέργειες σε βάρος του άμαχου χριστιανικού πληθυσμού. Παράλληλα η Υψηλή Πύλη, με το πρόσχημα ότι κινδυνεύουν στην Κρήτη οι κοινοβουλευτικοί θεσμοί, ανακάλεσε τα προνόμια του Χάρτη της Χαλέπας (17 Δεκεμβρίου 1889). Στην Κρήτη επανήλθε η τρομοκρατία περασμένων καιρών και επιβλήθηκε επαχθέστατη φορολογία.

5. Η ιδέα της Μεταπολίτευσης.

Η επανάσταση του 1895-1896

Η πενταετία 1889-1894 χαρακτηρίζεται ως η πιο ζοφερή περίοδος της τουρκοκρατίας στην Κρήτη. Η προσωπική ελευθερία, η περιουσία και η τιμή των Κρητών ήταν στη διάκριση των εξαγριωμένων ατάκτων Οθωμανών (βασί-

βουζούκων), που μαζί με φανατισμένους τουρκοκρητικούς δημιούργησαν παντού κλίμα φόβου και ανασφάλειας. Οι νυκτερινές επιθέσεις σε χωριά, οι διώξεις των κληρικών, οι δολοφονίες και οι βεβηλώσεις ναών και μοναστηριών ήταν φαινόμενο καθημερινό.

Την περίοδο αυτή της μεγάλης αναρχίας γεννήθηκε η ιδέα της «Μεταπολιτεύσεως», δηλαδή ενός καθεστώτος αυτόνομης ή ημιαυτόνομης πολιτείας υπό την επικυριαρχία του σουλτάνου και υπό την προστασία των Μ. Δυνάμεων. Εμπνευστής της ιδέας αυτής ήταν ο Σφακιανός πολιτευτής Μανούσος Κούνδουρος, ο οποίος πίστευε ότι οι συνθήκες που επικρατούσαν δεν επέτρεπαν την ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα και έπρεπε να μεθοδευτούν λύσεις άλλου τύπου, δηλαδή ενός καθεστώτος προσωρινού, που θα αποτελούσε το προστάδιο για την οριστική λύση του Κρητικού Ζητήματος. Τις ιδέες αυτές φαινόταν να ασπάζεται και ο Άγγλος Πρόξενος στα Χανιά. Ένα υπόμνημα του Κούνδουρου, υποβλήθηκε στους Προξένους των Μεγάλων Δυνάμεων. Τρία ήταν τα κύρια σημεία του υπομνήματος:

1) Να ανακηρυχθεί η Κρήτη αυτόνομη πολιτεία φόρου υποτελής στον σουλτάνο, έναντι 15.000 οθωμανικών λιρών ετησίως.

2) Να διορίζεται χριστιανός διοικητής με πενταετή θητεία, χωρίς να έχει ο σουλτάνος δικαίωμα να τον παύσει ή να τον αντικαταστήσει.

3) Να επαναχορηγηθούν με ουσιώδεις βελτιώσεις όλα τα προνόμια του Χάρτη της Χαλέπας, που είχαν ανακληθεί μετά την επανάσταση του 1889.

Η πράξη αυτή θεωρήθηκε ευθέως επαναστατική ενέργεια και ο Γενικός Διοικητής διέταξε να συλληφθούν οι αρχηγοί της «Μεταπολιτεύσεως». Έτσι άρχισε η νέα και τελευταία περίοδος των κρητικών επαναστάσεων, οι οποίες οδήγησαν το Κρητικό Ζήτημα στη λύση του. Οργανώθηκε πάλι στην Κρήτη η «Γενική Επαναστατική των Κρητών Συνέλευσις» και ανασυστάθηκε στην Αθήνα η «Κεντρική υπέρ των Κρητών Επιτροπή».

Οι βιαιότητες που είχαν διαπραχθεί σε βάρος των χριστιανών είχαν προκαλέσει μεγάλη ένταση και φανερή διάθεση αντεκδικήσεων από μέρους των επαναστατών. Μπροστά σ' αυτήν την κατάσταση, οι Μ. Δυνάμεις επενέβησαν και ανάγκασαν την Τουρκία να παραχωρήσει ένα νέο «Οργανικό Νόμο», που προέβλεπε την επαναφορά του Χάρτη της Χαλέπας, με βελτιώσεις των προνομίων. Ο νέος αυτός κανονισμός παρέιχε για πρώτη φορά στις Μ. Δυνάμεις της Ευρώπης το δικαίωμα επέμβασης, για την προστασία του άμαχου πληθυσμού από τις συνεχείς και ανεξέλεγκτες βιαιοπραγίες.

6. Οι τελευταίες επαναστάσεις (1897-1898)

Η αντίδραση του ντόπιου μουσουλμανικού στοιχείου, και κυρίως των Τουρκοκρητών και των ατάκτων (βασιβουζούκων), στην εφαρμογή του νέου Οργανισμού ήταν και πάλι βίαιη. Μπροστά σ' αυτήν την κατάσταση, οι επαναστάτες των Χανίων, μεταξύ των οποίων ηγετική θέση είχε ήδη ο Ελευθέριος Βενιζέλος, υπέγραψαν, στο Ακρωτήριο, Ψήφισμα (25 Ιανουαρίου 1897), με το οποίο κήρυτταν την κατάλυση της τουρκικής κατοχής της Κρήτης και την ένωση με την Ελλάδα και καλούσαν το βασιλιά Γεώργιο Α' να καταλάβει το νησί. Παρόμοια ψηφίσματα υπέγραψαν αμέσως και υπέβαλαν στις Μ. Δυνάμεις της Ευρώπης όλες οι επαναστατικές οργανώσεις της Κρήτης. Σε λίγες ημέρες η επανάσταση είχε γενικευθεί και ολόκληρη η Κρήτη βρισκόταν σε επαναστατικό πυρετό, με το σύνθημα «Ένωσις ή Θάνατος». Ο διορισμός του Άγγλου Μπορ, ως αρχηγού της κρητικής χωροφυλακής, ήταν μια προσπάθεια της Υψηλής Πύλης να δείξει ότι σέβεται τις διεθνείς συνθήκες, αλλά η ενέργεια αυτή δεν είχε κανένα αποτέλεσμα.

Παράλληλα με τον επαναστατικό αναβρασμό, κορυφώθηκε και η διπλωματική κίνηση για το Κρητικό Ζήτημα. Οι Μεγάλες Δυνάμεις αποφάσισαν να επέμβουν στην Κρήτη, για την προστασία του άμαχου πληθυσμού, σύμφωνα με τον ισχύοντα Οργανικό Νόμο. Η Ελληνική Κυβέρνηση, έπειτα από μια περίοδο αναποφασιστικότητας, έσπευσε και αυτή να προλάβει την επέμβαση των Μ. Δυνάμεων και πήρε την απόφαση να αποστείλει στην Κρήτη στρατεύματα και να την καταλάβει στο όνομα του βασιλιά των Ελλήνων. Η επιχείρηση ανατέθηκε στο

Εξώφυλλο αγγλικού περιοδικού, με τίτλο: Τουρκικός στρατός καταστρέφει εκκλησία στο Γαλατά (Χανίων) 1896 (Γεννάδειος Βιβλιοθήκη)

συνταγματάρχη του πυροβολικού Τιμολέοντα Βάσσο, ο οποίος αποβιβάστηκε στην Κρήτη την 1η Φεβρουαρίου 1897 και με προκήρυξη προς τον Κρητικό Λαό ανακοίνωσε την κατοχή της Κρήτης από τον ελληνικό στρατό, την κατάλυση των νόμων της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και την εφαρμογή του ελληνικού συντάγματος και της ελληνικής νομοθεσίας.

Η νέα αυτή τροπή των πραγμάτων εξόργισε τις Μ. Δυνάμεις, οι οποίες έσπευσαν να αποκλείσουν τα κρητικά παράλια και να αποβιβάσουν στρατιωτικά αγήματα στα Χανιά. Η Κρήτη τέθηκε για πρώτη φορά επίσημα υπό διεθνή προστασία. Οι πρώτες στρατιωτικές επιτυχίες των Ελλήνων και των επαναστατών ανάγκασαν τις Μ. Δυνάμεις να επέμβουν, προτείνοντας για πρώτη φορά επίσημα τη λύση της αυτονομίας (17 Φεβρουαρίου 1897). Όμως, τόσο οι Κρήτες πολιτικοί και στρατιωτικοί αρχηγοί, όσο και η ελληνική κυβέρνηση την απέρριψαν κατηγορηματικά.⁵

Στην επανάσταση του 1897 πολέμησαν ως εθελοντές και φοιτητές του Πανεπιστημίου Αθηνών. Εδώ η σφραγίδα του Ιερού Φοιτητικού Λόχου Ηρακλειωτών, με το σύνθημα Ε(νωσις) ή Θ(άνατος). (Θεοχ. Δετοράκης, Σφραγίδες Κρητικής Ελευθερίας, αρ. 67)

5

ΑΠΑΝΤΗΣΗ ΤΩΝ ΑΡΧΗΓΩΝ ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΚΡΗΤΗΣ ΣΤΟΝ ΑΓΓΛΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΑΡΧΗ Η. CHERMSIDE:

«Εδοκιμάσαμεν άπαντα τα πολιτεύματα και τα προνόμια, τα οποία μας εχάρισεν η Ευρώπη, αλλ' εκ τούτων όλων ουδέν άλλο απεκομίσαμεν, παρά μόνον καταστροφάς επί καταστροφών, τας οποίας δεν ηδυνήθη η χριστιανική Ευρώπη να εμποδίση. Απηυδίσσαμεν πλέον εκ των ατυχών πειραμάτων, τα οποία αι χριστιανικά κυβερνήσεις της Ευρώπης εφήρμοσαν κατά κόρον επί της ράχεως του δυστυχεστέρου των τυραννουμένων λαών και διά τούτο δεν θα διαπράξωμεν πλέον το έγκλημα να δεχθώμεν προνόμια και αυτονομίας, τα οποία θα μας κυλήσωσι πάλιν αύριον εις το αίμα και τας καταστροφάς, αλλά θα επιμείνωμεν μέχρις εσχάτων εις την ΕΝΩΣΙΝ ΜΑΣ ΜΕΤΑ ΤΗΣ ΜΗΤΡΟΣ ΕΛΛΑΔΟΣ, και, ή θα επιτύχωμεν την ένωσην ταύτην ή θα αποθάνωμεν μέχρις ενός μετά των γυναικών και των τέκνων μας, και τότε ας διαθέση η πεπολιτισμένη χριστιανική Ευρώπη την έρημον Ελληνικήν Κρήτην μας, όπως βούλεται».

(Ιστορικό Αρχείο Δήμου Αρχανών)

7. Ο ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1897 και η λύση της αυτονομίας

Η ενεργός ανάμειξη της Ελλάδας στην επανάσταση της Κρήτης ήταν η αφορμή του ατυχούς ελληνοτουρκικού πολέμου του 1897. Η Ελλάδα υποχρεώθηκε να ανακαλέσει τις δυνάμεις της από την Κρήτη (21 Απριλίου) και το κρητικό όνειρο για την ένωση φάνηκε να διαψεύδεται για μια ακόμη φορά. Έτσι, οι ηγέτες των Κρητών αποφάσισαν να δεχθούν την προτεινόμενη από τις Μεγάλες Δυνάμεις λύση της αυτονομίας, την οποία ως τότε απέρριπταν κατηγορηματικά.

Τα πιο ακανθώδη σημεία στην πρόταση των Μεγάλων Δυνάμεων ήταν η μορφή του νέου πολιτεύματος και, κυρίως, το πρόσωπο του πρώτου ηγεμόνα. Οι Κρήτες ζητούσαν να είναι Ευρωπαίος «διότι μόνον Ευρωπαίος Κυβερνήτης θα κέκτηται και εξωτερικώς το αναγκαίον κύρος, όπως υποστηρίξει τελεσφόρως την αυτονομίαν του τόπου κατά ενδεχομένην επέμβασιν και επιβουλήν της Πύλης». Στο πρόσωπο όμως κοινής αποδοχής από την Ευρώπη δεν μπορούσαν να συμφωνήσουν μεταξύ τους οι Μ. Δυνάμεις, και έτσι πρότειναν και επέβαλαν ως Ύπατο Αρμοστή τον πρίγκιπα Γεώργιο, δευτερότοκο γιο του βασιλιά Γεωργίου Α΄ της Ελλάδας.

Τα όπλα είχαν πλέον σιγήσει, αλλά δεν είχαν κατατεθεί. Στις επανειλημμένες εκκλήσεις και πιέσεις των Ναυάρχων των Μ. Δυνάμεων για αφοπλισμό, οι Κρήτες έθεταν ως απαράβατο όρο και προϋπόθεση την απομάκρυνση από την Κρήτη του τουρκικού στρατού, ο οποίος ήταν το σύμβολο της τουρκικής κατοχής αλλά και το στήριγμα των ατάκτων και των Τουρκοκρητών. Η Κρήτη τέθηκε υπό διεθνή προστασία με διανομή των περιφερειών της μεταξύ των Δυνάμεων. Την περιοχή των Χανίων ανέλαβαν Γάλλοι, του Ρεθύμνου Ρώσοι, του Ηρακλείου Άγγλοι και του Λασιθίου Ιταλοί. Η Εκτελεστική Επιτροπή της Κρήτης εργάστηκε σκληρά για την οργάνωση των επιμέρους θεμάτων της διοίκησης του νησιού,

Το Εκτελεστικόν της Κρήτης. Στο μέσον της πρώτης σειράς ο Πρόεδρος του Εκτελεστικού Ιω. Σφακιανάκης και δεξιά του ο Ελ. Βενιζέλος.

σε στενή συνεργασία με τις κατά τόπους επαναστατικές επιτροπές και υπό την εποπτεία και την εγγύηση των Μεγάλων Δυνάμεων. Το πρόβλημα ήταν η ομαλή μετάβαση της εξουσίας στο πρόσωπο του Ύπατου Αρμοστή.

8. Η μεγάλη σφαγή του Ηρακλείου και η λύση του Κρητικού Ζητήματος

Για την ομαλή μετάβαση της εσωτερικής διοίκησης της Κρήτης από το σουλτανικό σύστημα στο νέο καθεστώς της αυτονομίας, έπρεπε να εγκατασταθούν στις διάφορες θέσεις οι νέοι υπάλληλοι του Εκτελεστικού της Κρήτης. Καθώς απόσπασμα του αγγλικού στρατού εγκαθιστούσε στο Ηράκλειο τους φορολογικούς υπαλλήλους το πρωί της 25ης Αυγούστου 1898, εξαγριωμένοι Τούρκοι, με την παρότρυνση των τουρκικών στρατιωτικών και διοικητικών αρχών, κινήθηκαν σε μια πρωτοφανούς αγριότητας σφαγή του άμαχου πληθυσμού, σε εμπρησμούς και λεηλασίες σπιτιών και καταστημάτων των χριστιανών. Μεταξύ των θυμάτων ήταν και ο Λυσίμαχος Καλοκαιρινός, Υποπρόξενος της Αγγλίας στο Ηράκλειο, καθώς και 17 Άγγλοι στρατιώτες. Ο αγγλικός στόλος αναγκάστηκε να κανονιοβολήσει την πόλη, ολοκληρώνοντας την καταστροφή.

Η μεγάλη σφαγή του Ηρακλείου επέσπευσε τη λύση του Κρητικού Ζητήματος. Τα διεθνή ειδησεογραφικά πρακτορεία παρουσίασαν το δράμα της πόλης του Ηρακλείου με τα μελανότερα χρώματα και δημοσίευσαν καταλόγους των θυμάτων και των προσφύγων. Η πόλη τέθηκε υπό την αυστηρή επιτήρηση των

Γερμανική γελοιογραφία που σατυρίζει τις δολοποκίες της ευρωπαϊκής διπλωματίας. Ο τίτλος της είναι «Ο Κρητικός Λαβύρινθος». Εικονίζεται η Ευρώπη να κόβει το μίτο, που ο βασιλιάς της Ελλάδας χρειάζεται, για να βγει από τον Κρητικό Λαβύρινθο, στην είσοδο του οποίου υπάρχει η απαγορευτική επιγραφή: «Κρήτη. Η είσοδος στο Λαβύρινθο απαγορεύεται». Πάνω η Πελοπόννησος σαν χέρι της Ελλάδας, που τεντώνει να αρπάξει το γεμάτο αγάθια σώμα της Κρήτης.

Μια εικόνα της
καταστροφής του
Ηρακλείου την 25η
Αυγούστου 1898

στρατευμάτων των Μ. Δυνάμεων και άρχισαν ανακρίσεις για την ανεύρεση και τιμωρία των πρωταίων. Το Εκτελεστικό της Κρήτης απηύθυνε αγωνιώδεις εκκλήσεις προς τον κρητικό λαό, σε μια προσπάθεια να συγκρατήσει τα εξημμένα πνεύματα, να ελέγξει με ψυχραιμία την κατάσταση και να επισπεύσει την τιμωρία των ενόχων, ικανοποιώντας το περί δικαίου αίσθημα του χριστιανικού στοιχείου.⁶ Η διαδικασία της τιμωρίας των ενόχων άρχισε στις 8 Σεπτεμβρίου 1898. Απαγχονίστηκαν 17 σημαίνοντες τουρκοκρητικοί, που θεωρήθηκαν πρωταίτιοι και υποκινητές των βιαιοπραγιών, ενώ πολλοί άλλοι καταδικάστηκαν σε πολυετείς φυλακίσεις και εξορίες.

6

Ο ΠΡΟΕΔΡΟΣ ΤΟΥ ΕΚΤΕΛΕΣΤΙΚΟΥ ΙΩ. ΣΦΑΚΙΑΝΑΚΗΣ ΠΡΟΣ ΤΟΥΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΥΣ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ (7/9/1898):

«Η στάσις μας πρέπει να είναι αυστηρώς αμυντική. Έχομεν μέγα συμφέρον να μη διαταράξωμεν την αρξαμένη ενέργειαν των Δυνάμεων, αλλά να αναμείνωμεν ησύχως το αποτέλεσμα και τότε να αποφασίσωμεν μετά ψυχραιμίας τον δρόμον που θα βαδίσωμεν...».

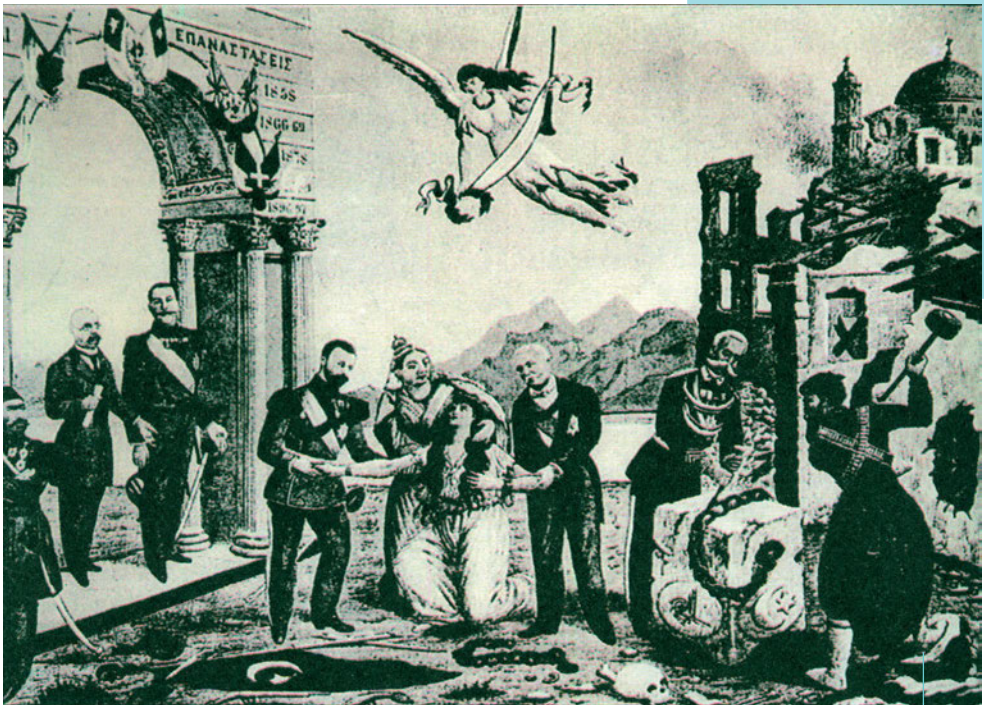
ΕΓΓΡΑΦΟ ΤΟΥ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗ ΚΡΗΤΗΣ ΕΥΜΕΝΙΟΥ ΞΗΡΟΥΔΑΚΗ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΠΡΟΞΕΝΟ ΤΗΣ ΑΓΓΛΙΑΣ SIR ALFRED BILLIOTI:

«...δηλούμεν τη Υμετέρα Εξοχότητι ότι καίτοι πολυάριθμοι χριστιανοί από τοσούτων ημερών έχουσι συγκεντρωθή ενταύθα, εις ουδέν απολύτως διάβημα κατ' ουδενός μουσουλμάνου ούτε στρατιώτου ούτε πολίτου έχουσι προβή, ει και βαρέως φέρουσι και υπερμέτρως αλγούσι επί ταις του Ηρακλείου τραγικαίς σκηναίς, όπερ δεικνύει ότι βαθέως συναισθάνονται το κρίσιμον των περιστάσεων και συνάμα την απόλυτον πεποίθησιν επί την παροιμιώδη αγγλικήν αυστηρότητα και δικαιοσύνην...».

Παράλληλα με την τιμωρία των πρωταιτών, οι Μεγάλες Δυνάμεις αποδέχθηκαν το πάγιο αίτημα των χριστιανών της Κρήτης για την απομάκρυνση του τουρκικού στρατού, παρά τις πολλές επιφυλάξεις και τις παρελκυστικές κινήσεις της αγγλικής διπλωματίας.

Ο δρόμος προς την ελευθερία είχε ανοίξει. Στις 2 Νοεμβρίου 1898 και ο τελευταίος Τούρκος στρατιώτης εγκατέλειπε οριστικά την Κρήτη. Στις 5 Νοεμβρίου 1898 οι Κρήτες κατέθεσαν τα όπλα, υπακούοντας στην εντολή του Εκτελεστικού, για να διευκολυνθεί η ομαλή μεταβίβαση της εξουσίας στον εντολοδόχο των Μεγάλων Δυνάμεων πρίγκιπα Γεώργιο, ο οποίος έφτασε στην Κρήτη ένα μήνα αργότερα, στις 9 Δεκεμβρίου 1898.

Η μακράιωνη περίοδος της τουρκοκρατίας στην Κρήτη είχε τελειώσει. Το πα-

Λιθογραφία του 1898, με τίτλο: «Η ανάσταση της Κρήτης». Εικονίζονται από αριστερά: Ο σουλτάνος Αβδούλ Χαμίτ, ο Πρόεδρος του Εκτελεστικού Κρήτης Ιωάννης Σφακιανάκης, ο βασιλιάς Γεώργιος Α΄, ο τσάρος της Ρωσίας Νικόλαος Β΄, η βασίλισσα Βικτωρία της Αγγλίας, η Κρήτη, ο Πρόεδρος της Γαλλικής Δημοκρατίας Φέλιξ Φωρ, ο βασιλιάς της Ιταλίας Ουμβέρτος και ο λαός της Κρήτης που συντρίβει τις αλυσίδες της δουλείας. (Εθνικό Ιστορικό Μουσείο)

ρακάτω ιστορικό στιχούργημα της εποχής εκφράζει με τρόπο λιτό τη λαϊκή συγκίνηση για την οριστική απαλλαγή της Κρήτης από τη σουλτανική κυριαρχία:

*Εσιγανέψαν οι καιροί κι επάψαν οι γι-ανέμοι,
Πάψαν και σένα οι στράτες σου, σουλτάνο, απού την Κρήτη.
Στην Κρήτη μπλιό σου δεν πατείς, στην Κρήτη δε διαβαίνεις,
μόνο στην Κόκκινη Μηλιά...*

*Κρητικόν Πάνθεον. Λιθογραφία του 1898. Η Ελλάδα στεφανώνει την Κρήτη.
Σχηματική εξεικόνιση των αγωνιστών της Κρητικής ελευθερίας
στη σειρά των επαναστάσεων από το 1770 -1897.
(Ιστορικό Μουσείο Κρήτης, Ηράκλειο)*

Ε. Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΗΣ ΑΥΤΟΝΟΜΙΑΣ ΚΑΙ Η ΕΝΩΣΗ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ ΜΕ ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

1. Η οργάνωση της Κρητικής Πολιτείας

Μέσα σε μια απεριόριστη φρενιτίδα ενθουσιασμού ο εντολοδόχος των Μεγάλων Δυνάμεων πρίγκιπας Γεώργιος ανέλαβε τα καθήκοντά του στις 9 Δεκεμβρίου 1898. Ο Γάλλος Ναύαρχος Ποττιέ, υπό την ιδιότητά του ως Πρόεδρου του Συμβουλίου των Ναυάρχων, παρέδωσε επίσημα στο Γεώργιο τη διοίκηση της Κρήτης. Τα πλοία των Δυνάμεων της Διεθνούς Προστασίας χαιρέτισαν τη σημαία της Κρητικής Πολιτείας και ο Ύπατος Αρμοστής απηύθυνε το πρώτο του διάγγελμα προς τον κρητικό λαό.⁷ Η κρητική σημαία υψώθηκε στο φρούριο του Φιρκά, ενώ η τουρκική διατηρήθηκε μόνο στο φρούριο της Σούδας, ως τελευταίο σύμβολο της τουρκικής επικυριαρχίας στην Κρήτη. Το νησί τέθηκε υπό διεθνή προστασία.

Οι ξένοι Ναύαρχοι αναχώρησαν την επομένη (10 Δεκεμβρίου) και αμέσως άρχισε με γοργούς ρυθμούς το δυσχερές έργο της οργάνωσης του νέου πολιτικού σχήματος, που ονομάστηκε *Κρητική Πολιτεία*. Ορίστηκε μια 16μελής Επιτροπή από 12 χριστιανούς και 4 μουσουλμάνους, για να εκπονήσει το σχέδιο του κρητικού συντάγματος, ενώ παράλληλα προχώρησαν οι πολιτικές πράξεις, χωρίς

Χάρτης Διεθνούς Προστασίας

7

«Θα καταβάλω πάσαν προσπάθειαν υπέρ της ευημερίας σας, θα φροντίσω να διοικηθήτε καλώς, δικαίως και αμερολήπτως, ν' αποκτήσετε ανεξαιρετικώς ασφάλειαν αληθή, ην εγγυάται μόνον το κράτος του νόμου και θεσμοί λυσιτελείς...».

Η σημαία της Κρητικής πολιτείας

χρονοτριβή. Έναν ακριβώς μήνα μετά την εγκατάσταση του Ύπατου Αρμοστή, δημοσιεύτηκε το πρώτο σημαντικό διάταγμα «Περί συγκροτήσεως της Κρητικής Συνελεύσεως» και αμέσως προκηρύχθηκαν εκλογές για την ανάδειξη πληρεξουσίων. Στις εκλογές αυτές αναδείχθηκαν 138 χριστιανοί και 50 μουσουλμάνοι πληρεξούσιοι και η Κρητική Βουλή άρχισε τις εργασίες της στις 8 Φεβρουαρίου 1899.

Το Σύνταγμα της Κρητικής Πολιτείας, που συντάχθηκε κατά το πρότυπο του ισχύοντος τότε ελληνικού συντάγματος, αφού εγκρίθηκε από το Συμβούλιο των Πρέσβων των Προστατίδων Δυνάμεων στη Ρώμη, τέθηκε αμέσως σε εφαρμογή. Λίγες ημέρες αργότερα συγκροτήθηκε και ορκίστηκε η πρώτη κυβέρνηση της Κρητικής Πολιτείας, στην οποία Υπουργός Δικαιοσύνης ορίστηκε ο Ελευθέριος Βενιζέλος.

Ο Ύπατος Αρμοστής της Κρήτης Πρίγκιπας Γεώργιος με τους Ναυάρχους των Μ. Δυνάμεων, ευθύς μετά την ανάληψη των καθηκόντων του (9 Δεκεμβρίου 1898)

2. Η περίοδος της δημιουργίας

Η πρώτη κυβέρνηση της Κρητικής Πολιτείας εργάστηκε με ζήλο και απέδωσε σε σύντομο χρονικό διάστημα σημαντικό έργο. Εξέδωσε πολύ γρήγορα νόμους και διατάγματα, έκοψε κρητικό νόμισμα (την κρητική δραχμή), ίδρυσε την Κρητική Τράπεζα, οργάνωσε ταχυδρομική υπηρεσία και Χωροφυλακή με Ιταλούς αξιωματικούς και υπαξιωματικούς (καραμπινιέρους). Ιδιαίτερη ήταν η μέριμνα για την εκπαίδευση και τη δημόσια υγεία. Αντιμετωπίστηκε το μεγάλο πρόβλημα της λέπρας, που είχε προσλάβει ενδημική μορφή στις πόλεις και τα χωριά της Κρήτης, με την οργάνωση του λεπροκομείου της Σπιναλόγκας (1903), ιδρύθηκαν πολλά σχολεία και διορίστηκαν δάσκαλοι.

Ένα σοβαρό ζήτημα, που επίσης αντιμετωπίστηκε με επιτυχία, ήταν το καθεστώς της τοπικής Εκκλησίας. Με τον Οργανικό Νόμο του 1900, δόθηκε λύση σε ακανθώδη εκκλησιαστικά ζητήματα, όπως ήταν η σχέση της Εκκλησίας της Κρήτης με το Οικουμενικό Πατριαρχείο και η εκλογή Μητροπολίτη και Επισκόπων. Το βασικό σχήμα, που ισχύει με μικρές τροποποιήσεις έως σήμερα, είναι ένα καθεστώς ημιαυτόνομης Εκκλησίας, της οποίας ο Προκαθήμενος εκλέγεται από το Οικουμενικό Πατριαρχείο και η Κρητική Πολιτεία εκδίδει το Διάταγμα της αναγνώρισης και εγκατάστασής του.

3. Τα πρώτα νέφη

Το θετικό και αισιόδοξο κλίμα των δύο πρώτων ετών της λειτουργίας του νέου καθεστώτος άρχισαν να σκιάζουν απειλητικά σύννεφα, τα οποία επρόκειτο να δημιουργήσουν λίγο αργότερα σοβαρή εσωτερική κρίση. Το Σύστημα της Κρητικής Πολιτείας ήταν υπερβολικά συντηρητικό και παραχωρούσε στον Ηγεμόνα, όπως ονομάστηκε ο Ύπατος Αρμοστής, υπερεξουσίες, που εύκολα μπορούσαν να τον οδηγήσουν σε δεσποτική συμπεριφορά. Επιπλέον, η ασάφεια στον ακριβή καθορισμό αρμοδιοτήτων δημιουργούσε τριβές και προσωπικές αντιπαραθέσεις στο έργο της διοίκησης. Οι τοπικοί παράγοντες της Κρήτης, που πολέμησαν για την ελευθερία του νησιού και στήριξαν με ενθουσιασμό τον Πρίγκιπα, έβλεπαν τώρα με δυσφορία και πικρία να παραγκωνίζονται και να διορίζονται σε καίριες θέσεις Αθηναίοι σύμβουλοι του Γεωργίου, που αγνοούσαν τα κρητικά πράγματα και την ψυχολογία των Κρητών.

Αλλά το πιο σημαντικό ήταν η διαχείριση του εθνικού ζητήματος της ένωσης της Κρήτης με την Ελλάδα. Στο ουσιώδες αυτό ζήτημα παρατηρήθηκε εξαρχής διάσταση απόψεων μεταξύ του Γεωργίου και του Ελευθερίου Βενιζέλου. Ο Γεώργιος πίστευε ότι η λύση του εθνικού ζητήματος θα ωριμάζε με συνεχείς παραστά-

Παρέλαση Άγγλων

σεις και υπομνήματα προς τις Μεγάλες Δυνάμεις, ενώ ο Βενιζέλος, βλέποντας τα πράγματα πρακτικότερα και ρεαλιστικότερα, θεωρούσε ότι η λύση έπρεπε να είναι σταδιακή, με βαθμιαίες κατακτήσεις. Ως πρώτη μάλιστα κατάκτηση θεωρούσε την απομάκρυνση των ξένων στρατευμάτων από τις κρητικές πόλεις και την αντικατάστασή τους από ντόπια πολιτοφυλακή, με Έλληνες αξιωματικούς.

Η διάσταση των απόψεων στο πολιτικό ζήτημα δεν άργησε να λάβει τη μορφή προσωπικής αντιπαράθεσης. Ο Βενιζέλος είχε καταστήσει σαφές ότι δεν αναγνωρίζει στον Πρίγκιπα το δικαίωμα να διαχειρίζεται προσωπικώς το εθνικό ζήτημα της Κρήτης: «Ως ένας εκ των τριακοσίων χιλιάδων Κρητών, δεν σας εκχωρώ το δικαίωμά μου, ώστε μόνος σεις να ρυθμίζετε αυτοβούλως την εθνικήν πολιτικήν του τόπου μου!». Κακοί σύμβουλοι του Γεωργίου διοχέτευαν χαλκευμένα και συκοφαντικά κείμενα στις αθηναϊκές εφημερίδες εναντίον του Ελευθερίου Βενιζέλου, γεγονός που δημιούργησε βαρύ κλίμα διχασμού.

4. Η επανάσταση του Θερίσου (1905)

α. Τα αίτια και οι αφορμές

Η κρίση κορυφώθηκε στις 18 Μαρτίου 1901, όταν ο Γεώργιος απέλυσε τον Βενιζέλο από το αξίωμα του υπουργού. Για να υποστηρίξει τις απόψεις του στο εθνικό ζήτημα της Κρήτης, ο Βενιζέλος δημοσίευσε στην εφημερίδα «Κήρυξ» των Χανίων, που ο ίδιος εξέδιδε, πέντε πολύκροτα άρθρα, με το χαρακτηριστικό τίτλο «Γεννηθήτω φως». Ο Γεώργιος ακολούθησε πολιτική αδιαλλαξίας και προ-

χώρησε σε μέτρα περισσότερο αυταρχικά, με την απαγόρευση της ελευθεροτυπίας και με διώξεις και φυλακίσεις διακεκριμένων μελών της κρητικής αντιπολίτευσης.

Κάτω από τις συνθήκες αυτές, τα πολιτικά πράγματα στην Κρήτη οδηγήθηκαν σε πλήρες αδιέξοδο και όλες οι προσπάθειες συνδιαλλαγής των αντίπαλων πολιτικών μερίδων ναυάγησαν. Γύρω από τον Βενιζέλο συνασπίστηκαν όσοι ήταν δυσσαρεστημένοι από την αυταρχική πολιτική του Πρίγκιπα και σχηματίστηκε μια ισχυρότατη «*Ηνωμένη Αντιπολίτευσις*». Έμπιστοι συνεργάτες του Βενιζέλου ήταν ο Κ. Φούμης και ο Κ. Μάνος. Οι τρεις αυτοί αποτέλεσαν μια τριανδρία, που δεν δίστασε να προχωρήσει σε δυναμική αναμέτρηση με τον Πρίγκιπα.

Στο τέλος του 1904 έληξε η περίοδος της Γενικής Συνέλευσης και προκηρύχθηκαν εκλογές για την ανάδειξη 64 βουλευτών. Σύμφωνα με το σύνταγμα, 10 ακόμη θα διορίζονταν απευθείας από τον Πρίγκιπα. Η αντιπολίτευση αποφάσισε να μη συμμετέχει στις εκλογές αυτές, κατήγγειλε τα ανελεύθερα μέτρα του Πρίγκιπα και κάλεσε το λαό σε αποχή. Η κατάσταση εκτραχύνθηκε στις 26 Φεβρουαρίου 1905, όταν η τριανδρία της αντιπολίτευσης και 15 άλλοι επιφανείς πολιτευτές συνέταξαν και υπέγραψαν προκήρυξη, με την οποία ζητούσαν μεταβολή του συντάγματος της Κρητικής Πολιτείας. Η προκήρυξη αυτή είναι το πρώτο επίσημο επαναστατικό κείμενο, το προμήνυμα της επανάστασης του Θερίσου.⁸

Όλοι πλέον είχαν πεισθεί ότι μια ένοπλη εξέγερση ήταν επί θύραις. Οι υπηρεσίες του Πρίγκιπα είχαν συγκεντρώσει πληροφορίες, ενώ η ενωμένη αντιπολίτευση άφηνε σκόπιμα να διαρρεύσει η πληροφορία ότι πιθανή ημέρα εξέγερσης θα ήταν η 14η Μαρτίου. Στο ενδιάμεσο διάστημα άρχισαν να συρρέουν με μεγάλη

8

Η ΠΡΟΚΗΡΥΞΗ ΤΗΣ ΑΝΤΙΠΟΛΙΤΕΥΣΗΣ

«Οι υπογεγραμμένοι, αποτελούντες την ηνωμένην εν Κρήτη αντιπολίτευσιν, συνελθόντες εν Χανίοις τη 26η Φεβρουαρίου 1905, αποσκοπούντες εις την εκπλήρωσιν του Εθνικού Προγράμματος, αποφασίζομεν: α) Πρώτον και κύριον μέλημα ημών έστω η επίτευξις του από αιώνων επιδιωκόμενου σκοπού της ενώσεως της Κρήτης μετά της ελευθέρας Ελλάδος. β) Αδυνάτου αποβαίνοντος του σκοπού τούτου, θέλομεν επιδιώξει την πολιτικήν προσέγγισιν της πατρίδος μας προς την ελευθέραν Ελλάδα, μεταβαλλομένης από διεθνούς απόψεως της σημερινής καταστάσεως. γ) Μη εκπληρουμένου μηδέ του σκοπού τούτου θέλομεν επιδιώξει την αναθεώρησιν του ημετέρου συντάγματος κατά το πρότυπον του ελληνικού, όπως απαλλαγή ο τόπος του δεσποτισμού. Του προγράμματος τούτου την πραγμάτωσιν θέλομεν επιδιώξει και δι' ενόπλων λαϊκών συναθροίσεων. Εν ταις ενεργειαίς ημών δεν θέλομεν επιδιώξει προσωπικήν μεταβολήν, αλλ' επελθούσης τοιαύτης θέλομεν αποκρούσει παντί σθένει και διά των όπλων έτι πάντα μη Έλληνα κυβερνήτην».

μυστικότητα ομάδες ενόπλων στο Θέρισσο. Ο Βενιζέλος και οι συνεργάτες του είχαν επιλέξει το χωριό αυτό ως έδρα της επανάστασης, γιατί ήταν κοντά στα Χανιά και επίσης ήταν περιοχή δυσπρόσιτη, ένα φυσικό οχυρό.

Επαναστάτες του Θερίσου (1905)

Οι επαναστάτες αιφνιδίασαν τον Ηγεμόνα και κήρυξαν την επανάσταση στις 10 Μαρτίου 1905. Το πρωί της ημέρας εκείνης βρέθηκαν τοιχοκολλημένες στους δρόμους των Χανίων προκηρύξεις, που κήρυτταν την κατάργηση της αρμοστείας, καλούσαν το λαό σε συμπάρασταση, για να πραγματοποιηθεί το όνειρο της ένωσης, και συνιστούσαν στη χωροφυλακή να μην υπακούει στις διαταγές του Πρίγκιπα. Παράλληλα, εκπρόσωποι των επαναστατών διασκορπίστηκαν σε όλη την Κρήτη, για να μεταδώσουν και να προπαγανδίσουν το επαναστατικό μήνυμα. Μέσα σε λίγες ημέρες ολόκληρη η κρητική ύπαιθρος βρισκόταν σε επαναστατικό αναβρασμό. Ψηφίσματα συμπάραστασης έφταναν από παντού, ενώ οι ισχυρότεροι παράγοντες του νησιού, ακόμη και πολιτικοί αντίπαλοι του Βενιζέλου, προσχώρησαν στην επανάσταση. Ο Βενιζέλος, που ήταν ο φυσικός αρχηγός του νέου αυτού επαναστατικού κινήματος, ανέλαβε να ενημερώσει το λαό και τους αντιπροσώπους των Μεγάλων Δυνάμεων, για τους λόγους και τους σκοπούς της επανάστασης.⁹

9

**ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ
ΤΟΥ Ε. ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ (25/3/1905):**

«... Ευθύς εξ αρχής ωνόμασαν τον Πρίγκιπα αντιπρόσωπον της Εθνικής Ιδέας εν Κρήτη. Κατά του τίτλου τούτου διεμαρτυρήθην και διαμαρτύρομαι. Η Κρήτη δεν έχει ανάγκην αντιπροσώπων της Εθνικής Ιδέας. Τίτλοι αυτής είναι οι αγώνες της. Εδέχθημεν τον Ύπατον Αρμοστήν μόνον ως κομίζοντα τον αρραβώνα της ενώσεως της Κρήτης μετά της Ελλάδος. Αλλ' ο αρραβών διήρκεσε τόσον πολύ, ώστε το στάδιον της μνηστείας κατήντησεν απεχθές, καθ' όσον δεν επήλθεν η πρόοδος η προσδοκωμένη και συμφυής προς την απόκτησιν της ελευθερίας. Υπό το απεχθές τούτο καθεστώς παρενεβλήθησαν παρεξηγήσεις, αίτινες το κατέστησαν απεχθέστερον. Καθ' έκαστον ταξίδιον του Πρίγκιπος επιστεύετο ότι θα γίνη η ένωσις. Παρήλθον ήδη εξ έτη. Ήτο φυσικόν ο Κρητικός Λαός να προσφύγη άπαξ έτι εις τα όπλα, όπως καταστήσῃ εναργεστέραν την ανάγκην της εθνικής του αποκαταστάσεως. Υπάρχουν οι φρονούντες ότι το κίνημα τούτο είναι άκαιρον. Δεν έχει, άραγε, αναγνωρισθή ότι η μόνη λύσις του Κρητικού Ζητήματος είναι η ένωσις της Κρήτης μετά του Βασιλείου της Ελλάδος; Την ένωσιν, λέγουσιν, θα την κάμη μόνον όταν θελήσῃ ο υιός του βασιλέως της Ελλάδος! Διαμαρτύρομαι και κατά της αντιλήψεως αυτής. Δεν δυνάμεθα να αναθέσωμεν το εθνικόν μας μέλλον εις μίαν οικογένειαν...».

β. Η αντίδραση του Πρίγκιπα

Η έκρηξη και η ταχύτατη επέκταση της επανάστασης καταθρούβησε, όπως ήταν φυσικό, όχι μόνο τον Πρίγκιπα και το περιβάλλον του, αλλά και την ελληνική κυβέρνηση και τις Προστατίδες Δυνάμεις. Ο Πρίγκιπας προχώρησε στη λήψη σπασμωδικών μέτρων. Με αυστηρή προειδοποίηση έδινε στους επαναστάτες προθεσμία 36 ωρών, να καταθέσουν τα όπλα. Όταν η προθεσμία αυτή παρήλθε, κήρυξε, με τη συγκατάθεση των Μεγάλων Δυνάμεων, το στρατιωτικό νόμο σε όλη την Κρήτη. Η Κρητική Βουλή, που ενεργούσε κατά τις εντολές του αρμοστειακού περιβάλλοντος, αφού δεν υπήρχε αντιπολίτευση,

Λιθογραφία αφιερωμένη στην Επανάσταση του Θερίσου

ψήφισε το νόμο «Περί ιδρύσεως σώματος δημοφρουρών», οι οποίοι θα στήριζαν την έννομη τάξη. Αυτούς τους αποκαλούσαν οι επαναστάτες «ροπαλοφόρους». Στην Κρήτη υπήρχαν πια δύο κυβερνήσεις, του Αρμοστή στα Χανιά και των επαναστατών στο Θέρισο. Η διάσπαση ήταν πλήρης και η απειλή εμφύλιου πολέμου ήταν πλέον ορατή.

Το βασιλικό περιβάλλον στην Αθήνα ανησυχούσε για τις εξελίξεις στην Κρήτη και πίεζε την ελληνική κυβέρνηση να καταδικάσει το κίνημα του Θερίσου. Ο πρωθυπουργός Δηλιγιάννης κάλεσε στις 12 Μαρτίου τους αντιπροσώπους του αθηναϊκού τύπου και προέβη σε σκληρές δηλώσεις κατά του Βενιζέλου και των συνεργατών του. Εντούτοις, το κίνημα έβρισκε θετική ανταπόκριση στο κοινό αίσθημα και οι περισσότερες αθηναϊκές εφημερίδες το υποστήριζαν ανοιχτά.

γ. Η στάση των Μεγάλων Δυνάμεων και οι διπλωματικοί ελιγμοί του Εθ. Βενιζέλου

Οι Μεγάλες Δυνάμεις δεν τήρησαν ενιαία στάση έναντι των επαναστατών. Οι περισσότερες ανέμεναν τις εξελίξεις και μόνο η Ρωσία υποστήριζε φανερά τον Πρίγκιπα. Ρωσικό πολεμικό κανονιοβόλησε επανειλημμένα τις θέσεις των επαναστατών στο Θέρισο, χωρίς όμως κανένα αποτέλεσμα. Ο Βενιζέλος είχε σωστά εκτιμήσει τη διεθνή πολιτική και ήταν βέβαιος ότι οι Μεγάλες Δυνάμεις ήταν αδύνατο να συμφωνήσουν στην τήρηση ενιαίας στάσης έναντι του κινήματος. Αρκούσε και μια μόνο διαφωνία, για να ματαιωθεί η συντονισμένη δράση των ξένων στρατευμάτων. Εξάλλου, οι Δυνάμεις δεν μπορούσαν να παραβλέψουν τον κίνδυνο εμφύλιου πολέμου, που θα γενικευόταν στην Κρήτη με αφορμή τη δική τους ανάμειξη. Ο παλαιάμαχος πολιτικός Ιωάννης Σφακιανάκης σε πάνδημο συλλαλητήριο στο Ηράκλειο (21 Μαρτίου) μίλησε ανοικτά για την απαράδεκτη ξένη ανάμειξη και κάλεσε το λαό σε καθολική συμπαράσταση προς τους επαναστάτες.¹⁰

Στο μεταξύ, η επανάσταση είχε αποκτήσει ισχυρά ερείσματα σε όλη την Κρήτη. Οργανώθηκε «Προσωρινή Κυβέρνησις της Κρήτης» στο Θέρισο, με πρόεδρο τον

10

Ο Ι. ΣΦΑΚΙΑΝΑΚΗΣ ΣΤΟΝ ΚΡΗΤΙΚΟ ΛΑΟ:

«Υπάρχει κανείς από σας, υπάρχει κανείς Κρης, υπάρχει κανείς Έλληνα, έχω τονιαύτην κατασκευήν νεύρων, ώστε να δύναται να μένη απαθής, όταν μανθάνη ότι στρατιώται ξένοι πρόκειται να κτυπήσουν αδελφούς, οι οποίοι άλλο δεν ζητούν παρά εκείνο το οποίον όλοι ημείς χιλιάκις εξητήσαμεν; Προτείνω να εκφρασθή ανενδοιάστως το φρόνημα των παρόντων και να δηλωθή προς τας Δυνάμεις, ότι, εις την προκειμένην περίστασιν, πάντες οι Κρήτες συντάσσονται, ψυχή και σώματι μετά των εν Θερίσω».

Ελ. Βενιζέλο και υπουργούς τους Κ. Φούμη και Κ. Μάνο. Η κυβέρνηση προέβη στην έκδοση γραμματίων για εσωτερικό πατριωτικό δάνειο 100.000 δραχμών, οργάνωσε υπηρεσίες οικονομικών, συγκοινωνιών και διοίκησης, τύπωσε γραμματόσημα και εξέδιδε την εφημερίδα, «Το Θέρισσο». Η χωροφυλακή, που υποστήριζε τον Πρίγκιπα, δεν ήταν σε θέση να ελέγχει τα πράγματα, καθώς μάλιστα πολλοί χωροφύλακες αυτομόλησαν προς τους επαναστάτες.

Η κρίση μετατοπίστηκε στο πεδίο της διπλωματίας και αναζητήθηκε πολιτική λύση. Οι αντιπρόσωποι των Μεγάλων Δυνάμεων, εκτιμώντας την κατάσταση που διαμορφώθηκε στο νησί, με φανερή την πτώση της δημοτικότητας του Πρίγκιπα, αλλά και με την καθολική σχεδόν αποδοχή των επαναστατικών ιδεών από το λαό, κινήθηκαν προς εξομάλυνση της κρίσης με διαπραγματεύσεις. Ήταν αυτό ακριβώς που προέβλεψε ο Βενιζέλος, ότι ο επαναστατικός αγώνας τον οποίο ανέλαβε «*απέδειξε ότι η διπλωματία εις των ζητημάτων των υποδούλων λαών την λύσιν προβαίνει μόνον όταν ταύτα τίθενται προ αυτής υπό την οξυτάτην μορφήν της εθνικής εξεγέρσεως...*».

Στιγμιότυπο από το μεγάλο συλλαλητήριο στα Χανιά (20 Απριλίου 1905)

Τα πρώτα υπομνήματα των επαναστατών προς τους εκπροσώπους των Δυνάμεων έθεταν ως ανυποχώρητη βάση συζήτησης το ενωτικό ζήτημα. Νωρίς όμως κατέστη σαφές ότι οι Ευρωπαϊκές Δυνάμεις δεν ήταν ακόμη έτοιμες για τη λύση

αυτή και ο Βενιζέλος, σταθμίζοντας πάντοτε την υφισταμένη κατάσταση, άρχισε να σχεδιάζει τις υποχωρήσεις του, για να εξασφαλίσει τα μεγαλύτερα δυνατά κέρδη. Στόχος του ήταν να δημιουργηθεί προς το παρόν και στην Κρήτη ένα καθεστώς ανάλογο με εκείνο της Ανατολικής Ρωμυλίας, ουσιαστικά ελεύθερο, με σκιάδη σουλτανική επικυριαρχία.

***δ. Το τέλος της επανάστασης του Θερίσου
και ο θρίαμβος της πολιτικής του Ελευθερίου Βενιζέλου***

Η επιμονή των επαναστατών στον ένοπλο αγώνα και η παράταση της έκρυθμης κατάστασης, που απειλούσε με κατάρρευση την οικονομική και πολιτική υπόσταση της Κρήτης, ανάγκασε τις Προστάτιδες Δυνάμεις να αποστείλουν αυστηρό τελεσίγραφο προς τους επαναστάτες στις 2 Ιουλίου 1905. Οι Γενικοί Πρόξενοι των Δυνάμεων, οι οποίοι υπέγραψαν αυτήν τη διακοίνωση, καθιστούσαν σαφές ότι δεν μπορούσαν να μεταβάλουν το πολιτικό καθεστώς του νησιού. Διαβεβαίωναν όμως ότι θα επιφέρουν ουσιώδεις εσωτερικές μεταρρυθμίσεις, που θα βελτίωναν θεαματικά την κατάσταση, υπό το ρητό όρο ότι εντός 15 ημερών οι επαναστάτες όφειλαν να καταθέσουν τα όπλα, με παράλληλη χορήγηση γενικής αμνηστίας.

Οι διαπραγματεύσεις ήταν σκληρές και διήρκεσαν όλο το καλοκαίρι του 1905. Η τελική συμφωνία υπογράφηκε από τον Ελ. Βενιζέλο στις 2 Νοεμβρίου 1905 στο μοναστήρι των Μουρνιών Κυδωνίας. Εξασφαλίστηκε γενική αμνηστία και οι Μ. Δυνάμεις δεσμεύτηκαν να επεξεργαστούν ένα χάρτη νέων παραχωρήσεων στον κρητικό λαό, αρνούμενες πάντως να επιτρέψουν την ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα.

Το κίνημα του Θερίσου δεν πέτυχε πλήρως τους στόχους του, αλλά έδωσε νέα ισχυρή ώθηση στο Κρητικό Ζήτημα και προκάλεσε θετικές εξελίξεις. Διεθνής Επιτροπή που ήλθε στην Κρήτη το Φεβρουάριο 1906, ανέλαβε να εξετάσει την κατάσταση και τους όρους λειτουργίας του αρμοστειακού καθεστώτος και να υποβάλει σχετική έκθεση. Έπειτα από μακρότατες και επίπονες διαβουλεύσεις με τον Ελ. Βενιζέλο και με την Ελληνική Κυβέρνηση, οι Μεγάλες Δυνάμεις κατέληξαν σε μια νέα ρύθμιση του Κρητικού Ζητήματος. Το οριστικό κείμενο των μεταρρυθμίσεων προέβλεπε την οργάνωση Κρητικής Χωροφυλακής με εντελώς νέο σχήμα, την ίδρυση Κρητικής Πολιτοφυλακής, με Έλληνες αξιωματικούς που προηγουμένως θα παραιτούνταν από τον ελληνικό στρατό, και την ανάκληση των ξένων στρατευμάτων, μετά την αποκατάσταση της εσωτερικής γαλήνης στην Κρήτη.

Η πολιτική του Βενιζέλου είχε θριαμβεύσει. Αμέσως έπειτα συγκροτήθηκε η Β΄ Συντακτική Συνέλευση, για την εκπόνηση νέου συντάγματος, και η πρώτη

πράξη της ήταν η έκδοση ενωτικού ψηφίσματος, μέσα σε ατμόσφαιρα συμφιλίωσης και εθνικής έξαρσης. Με νέα απόφασή τους οι Δυνάμεις παραχωρούσαν στο βασιλιά των Ελλήνων Γεώργιο Α΄ το δικαίωμα να διορίζει εκείνος τον Ύπατο Αρμοστή της Κρήτης (14 Αυγούστου 1906). Το νησί είχε ουσιαστικά καταστεί μια ιδιότυπη ελληνική επαρχία.

Μετά τις εξελίξεις αυτές, ο Πρίγκιπας Γεώργιος δεν μπορούσε πια να παραμείνει στην Αρμοστεία της Κρήτης. Παρά τις επίμονες παρακλήσεις των αντιβενιζελικών φίλων του, εκείνος υπέβαλε την παραίτησή του (12 Σεπτεμβρίου 1906) και αναχώρησε από την Κρήτη. Ο βασιλιάς της Ελλάδας Γεώργιος Α΄ υπέδειξε ως νέο Ύπατο Αρμοστή τον Αλέξανδρο Ζαΐμη. Το Κρητικό Ζήτημα είχε πλέον εισέλθει στη φάση της οριστικής του επίλυσης.

5. Η αρμοστεία του Αλέξανδρου Ζαΐμη (1906-1908)

Ο Αλέξανδρος Ζαΐμης, έμπειρος πολιτικός, πρώην πρωθυπουργός της Ελλάδας και μετέπειτα Πρόεδρος της Ελληνικής Δημοκρατίας, ανέλαβε τα καθήκοντά του στις 18 Σεπτεμβρίου 1906. Η πολιτική ομαλότητα επανήλθε στην ταραγμένη Κρήτη και μια νέα περίοδος δημιουργίας εγκαινιάστηκε. Η οικονομία βελτιώθηκε, η δημόσια διοίκηση αναδιοργανώθηκε και καταβλήθηκε ιδιαίτερη φροντίδα για την οργάνωση της δημόσιας υγείας και της παιδείας.

Το πιο σημαντικό είναι ότι οργανώθηκε για πρώτη φορά η Πολιτοφυλακή της Κρήτης, δηλαδή ο πρώτος στρατός του νησιού (1907), που εξελίχθηκε σε αξιόλογη δύναμη, όπως φάνηκε αργότερα στους Βαλκανικούς πολέμους 1912-1913. Η παρουσία των ξένων στρατευμάτων κατέστη πλέον περιττή και οι Μ. Δυνάμεις αποφάσισαν να εκκενώσουν την Κρήτη μέσα σε ένα χρόνο, με μόνη εγγύηση την ασφάλεια των μουσουλμάνων της νήσου. Ένα ευχαριστήριο Ψήφισμα της Κρητικής Βουλής (21 Μαΐου 1908) προς τις Μ. Δυνάμεις ήταν η επίσημη πολιτική πράξη της χειραφέτησης της Κρήτης από την προστασία των Μ. Δυνάμεων. Το νησί έπρεπε πλέον να κινείται με τις δικές του δυνάμεις στη διαχείριση του Κρητικού Ζητήματος.

Ο Αλέξανδρος Ζαΐμης,
Ύπατος Αρμοστής
Κρήτης (1906-1908)

Αξιωματικοί της Πολιτοφυλακής Κρήτης

6. Η κατάλυση της Αρμοσείας στην Κρήτη. Το πρώτο ενωτικό Ψήφισμα των Κρητών

Δύο μεγάλα εξωτερικά γεγονότα ήρθαν να ταράξουν πάλι την πορεία των κρητικών πραγμάτων: η προσάρτηση της Βοσνίας και της Ερζεγοβίνης από την Αυστρία και η ανακήρυξη της Βουλγαρίας σε βασίλειο, με ταυτόχρονη προσάρτηση της Ανατολικής Ρωμυλίας. Η ελληνική κυβέρνηση του Γ. Θεοτόκη υπέδειξε στους Κρήτες την ανάγκη λαϊκών κινητοποιήσεων, για την κήρυξη της ένωσης με την Ελλάδα. Σε λαϊκή συγκέντρωση στα Χανιά εγκρίθηκε ομόφωνα το πρώτο ψήφισμα της ένωσης και η Κρητική Κυβέρνηση εξέδωσε με τη σειρά της επίσημο Ψήφισμα (24 Σεπτεμβρίου 1908).¹¹

Για την επίσημη έναρξη της νέας περιόδου της πολιτικής ζωής στην Κρήτη, σχηματίστηκε προσωρινή διακομματική Κυβέρνηση. Η Ελληνική Κυβέρνηση, για να μην προκαλέσει διεθνείς περιπλοκές με την αντίδραση της Τουρκίας, απέφυγε να αναγνωρίσει επίσημα την ένωση και περιορίστηκε σε παρασκηνιακές οδηγίες στη νέα Προσωρινή Κυβέρνηση της Κρήτης.

11 ΤΟ ΨΗΦΙΣΜΑ ΤΗΣ 24ης ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΥ 1908:

«Η Κυβέρνησις της Κρήτης, διερμηνεύουσα το αναλλοίωτον φρόνημα του Κρητικού Λαού, κηρύσσει την ανεξαρτησίαν της Κρήτης και την ένωσιν αυτής μετά της Ελλάδος, όπως μετ' αυτής αποτελέση αδιαίρετον και αδιάσπαστον

Συνταγματικόν Βασίλειον. Παρακαλεί την Α.Μ. τον Βασιλέα ν' αναλάβη την διακυβέρνησιν της νήσου. Δηλοί ότι μέχρι τούτου θέλει συνεχίσει να κυβερνά την νήσον εν ονόματι της Α.Μ. του Βασιλέως των Ελλήνων, κατά τους νόμους του Ελληνικού Βασιλείου. Εντέλλεται εις τας Αρχάς της νήσου, όπως, συμφώνως τω Ψηφίσματι τούτω, εξακολουθήσωσι ν' ασκώσι τα καθήκοντα της υπηρεσίας των».

7. Τα γεγονότα των ετών 1909-1913

Παρά τις έντονες διαμαρτυρίες της Τουρκίας, οι Μεγάλες Δυνάμεις δεν αντέδρασαν δυναμικά και φάνηκαν να αποδέχονται σιωπηρά τις νέες εξελίξεις. Δεν προχώρησαν όμως σε καμιά επίσημη αναίρεση του πολιτικού καθεστώτος, όπως το είχαν υπογράψει το 1898. Όταν όμως υψώθηκε στο φρούριο του Φιρκά η ελληνική σημαία, οι Μ. Δυνάμεις απαίτησαν αμέσως την υποστολή της. Η Κυβέρνηση της Κρήτης δεν υπάκουσε και παραιτήθηκε. Και καθώς δεν βρέθηκε Κρητικός να υποστείλει την ελληνική σημαία,

Υποστολή της αγγλικής σημαίας

οι Μ. Δυνάμεις αποβίβασαν στρατιωτικό άγημα, το οποίο απέκοψε τον ιστό της.

Το πολιτικό κενό στη διακυβέρνηση της Κρήτης μετά την παραίτηση της Προσωρινής Κυβέρνησης καλύφθηκε με προσωρινά κυβερνητικά σχήματα, έως τις εκλογές του Μαρτίου 1910. Το κόμμα του Ελ. Βενιζέλου πλειοψήφησε και σχημάτισε κυβέρνηση δύο μήνες αργότερα (17 Μαΐου 1910). Για το Κρητικό Ζήτημα άνοιγε μια νέα περίοδος, κατά την οποία ο κύριος διαχειριστής του ήταν ο Ελ. Βενιζέλος, που είχε οριστικά επιβληθεί ως η κορυφαία πολιτική προσωπικότητα στην Κρήτη.

8. Η μετάκλιση του Βενιζέλου στην Αθήνα και οι επιπτώσεις στο Κρητικό Ζήτημα

Λίγους μήνες μετά την ανάληψη της προεδρίας της Κρητικής Κυβέρνησης από τον Ελ. Βενιζέλο, ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος που έλεγχε τα ελληνικά πολιτικά πράγματα μετά την επανάσταση στο Γουδί (1909), τον κάλεσε στην Αθήνα να αναλάβει την πρωθυπουργία της Ελλάδας (Σεπτέμβριος 1910). Η εξέλιξη αυτή δημιούργησε στους Κρήτες αμφιθυμικά αισθήματα. Οι περισσότεροι εξέφραζαν φόβους για την απουσία ενός ανδρός, που γνώριζε περισσότερο από κάθε άλλο να κινείται στους λαβύρινθους της ευρωπαϊκής διπλωματίας και να σώζει τις εθνικές υποθέσεις σε κρίσιμες περιστάσεις, ενώ άλλοι πίστευαν ότι από τη νέα θέση του θα μπορούσε να λύσει το Κρητικό Ζήτημα ταχύτερα και ασφαλέστερα.

Αλλά ο Βενιζέλος, ως πρωθυπουργός της Ελλάδας, με το οξύτατο πολιτικό του αισθητήριο γνώριζε ότι δεν είχε φτάσει ακόμη το πλήρωμα του χρόνου. Στις επίμονες παρακλήσεις των συμπατριωτών του Κρητών απαντούσε αρνητικά και φαινόταν δυσάρεστος. Η σταθερή άρνησή του να επιτρέψει την είσοδο Κρητών βουλευτών στο ελληνικό κοινοβούλιο προκάλεσε στην Κρήτη ισχυρές αντιδράσεις. Αναταραχή εκδηλώθηκε στα τέλη του 1911 και συγκροτήθηκε πάλι στο νησί Επαναστατική Συνέλευση (3 Ιανουαρίου 1912), ενώ άρχισαν να οργανώνονται και ένοπλα τμήματα.

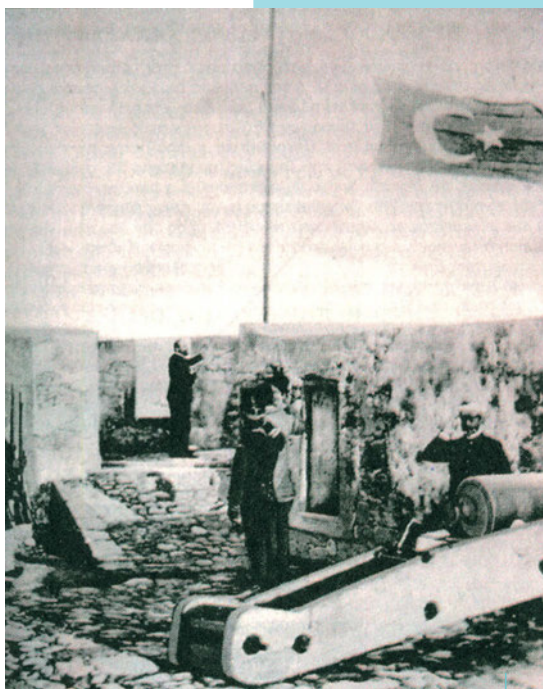
9. Η οριστική ρύση του Κρητικού Ζητήματος

Εκείνο που δεν είχε κατορθώσει να λύσει η διπλωματία, το έλυσε ο πόλεμος. Ευθύς μετά την έκρηξη των Βαλκανικών πολέμων (Οκτώβριος 1912) οι πύλες του ελληνικού Κοινοβουλίου άνοιξαν για τους Κρήτες βουλευτές, που έγιναν δεκτοί με εκδηλώσεις απερίγραπτου πατριωτικού ενθουσιασμού. Ο Πρόεδρος της Βουλής των Ελλήνων ανέγνωσε Ψήφισμα, σύμφωνα με το οποίο «η Ελλάς αποδέχεται όπως του λοιπού ενυπάρχη κοινόν Κοινοβούλιον διά το ελεύθερον Βασίλειον και διά την νήσον Κρήτην». Αλλά ο Βενιζέλος δεν προχώρησε περισσότερο, για να μη διαταράξει τις σχέσεις του με τις ευρωπαϊκές Δυνάμεις, εν όψει και του πολέμου που είχε αρχίσει. Αρκέστηκε να αποστείλει στην Κρήτη ως Γενικό Διοικητή το φίλο του Στέφανο Δραγούμη, ο οποίος ανέλαβε τα καθήκοντά του στις 12 Οκτωβρίου 1912.

Τα γεγονότα εξελίχθηκαν ταχύτατα, καθώς ήταν πλέον ορατή η ήττα της Τουρκίας. Στην πράξη η ένωση είχε συντελεστεί και απλώς έμενε η επικύρωσή της

με την υπογραφή μιας διεθνούς συνθήκης. Στις 14 Φεβρουαρίου 1913 αφαιρέθηκαν από το φρούριο της Σούδας οι σημαίες των Μ. Δυνάμεων και της Τουρκίας. Όλα τα σύμβολα της τουρκικής επικυριαρχίας, αλλά και της κηδεμονίας των Μ. Δυνάμεων, είχαν πλέον εξαφανιστεί από την Κρήτη.

Η ευτυχής για την Ελλάδα έκβαση των Βαλκανικών πολέμων έδωσε και στο Κρητικό Ζήτημα την οριστική λύση του. Με το άρθρο 4 της Συνθήκης του Λονδίνου (30 Μαΐου 1913) ο σουλτάνος παραιτήθηκε από όλα τα δικαιώματά του στην Κρήτη, την οποία παραχωρούσε στις Μ. Δυνάμεις της Ευρώπης. Με ιδιαίτερη συνθήκη ειρήνης μεταξύ της

Υποστολή της τουρκικής σημαίας

Ελλάδας και της Τουρκίας (14 Νοεμβρίου 1913) ο σουλτάνος παραιτήθηκε από κάθε δικαίωμά του στην Κρήτη, η οποία έτσι εντάχθηκε στην ελληνική επικράτεια ως οργανικό και αναπόσπαστο τμήμα της. Οι Μ. Δυνάμεις αποδέχθηκαν σιωπηρά τη λύση αυτή, δηλώνοντας απλώς ότι έλαβαν γνώση των ενεργειών της ελληνικής κυβέρνησης.

Ένα μήνα αργότερα, την 1η Δεκεμβρίου 1913, κηρύχθηκε και επίσημα η ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα, με την παρουσία του τότε βασιλιά Κωνσταντίνου και του πρωθυπουργού Ελευθερίου Βενιζέλου. Η ελληνική σημαία υψώθηκε στο ιστορικό φρούριο του Φιρκά και, στη θέση, όπου άλλοτε κυμάτιζε η τουρκική σημαία, στήθηκε μαρμάρινη επιγραφή, που έγραφε:

ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑ ΕΝ ΚΡΗΤΗ

1669-1913

ΗΤΟΙ, 267 ΕΤΗ, 7 ΜΗΝΕΣ, 7 ΗΜΕΡΑΙ

ΕΤΗ ΑΓΩΝΙΑΣ

ΠΑΡΕΥΞΕΙΝΙΟΣ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ

Α. ΑΡΧΑΙΕΣ ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΑΠΟΙΚΙΕΣ ΤΟΥ ΠΟΝΤΟΥ

1. Γεωγραφικός προσδιορισμός

Ο Πόντος ως γεωγραφική ενότητα περιελάμβανε, κατά την αρχαιότητα, την ευρεία παραλιακή χώρα του Εύξεινου Πόντου. Σύμφωνα με πληροφορίες που αντλούμε από τον Ηρόδοτο, τον Ξενοφώντα και άλλους αρχαίους ιστοριογράφους, στον Πόντο από χωροταξική άποψη ανήκουν οι περιοχές ανάμεσα στο Φάση ποταμό, κοντά στον οποίο σήμερα βρίσκεται η πόλη Βατούμ της Γεωργίας, και την Ηράκλεια την Ποντική¹.

Τα εσωτερικά σύνορα εκτείνονται σε βάθος 200-300 χιλιομέτρων και οριοθετούνται από τη γεωφυσική πραγματικότητα, τις απροσπέλαστες δηλαδή οροσειρές του Σκυδίσση, του Παρυάδρη και του Αντιταύρου, οι οποίες χωρίζουν τον Πόντο από την υπόλοιπη Μ. Ασία².

2. Λόγοι δημιουργίας

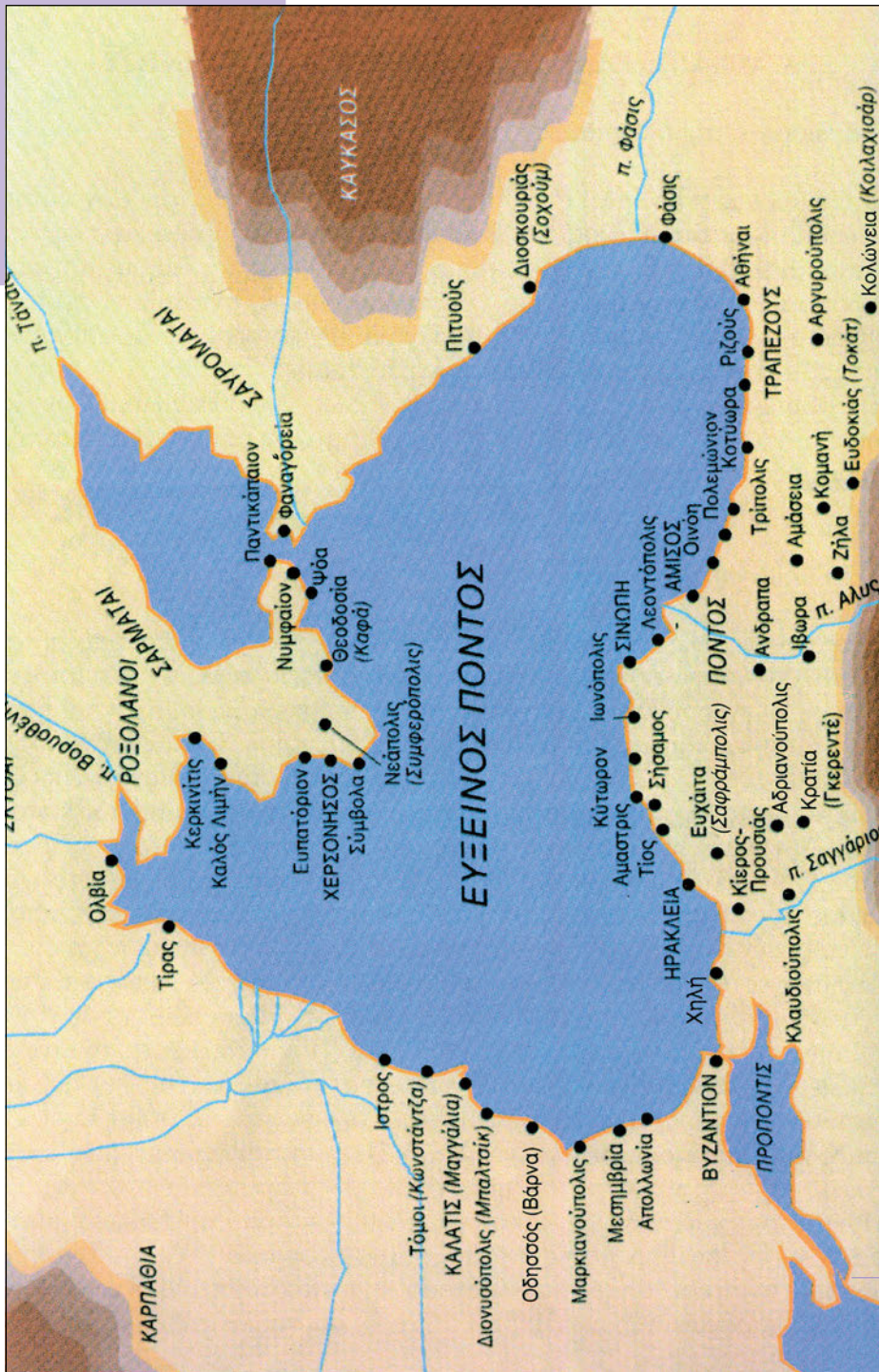
ελληνικών αποικιών στον Πόντο

Η παρουσία Ελλήνων στην περιοχή του Πόντου χρονολογείται από την αρχαιότητα, όταν στην εποχή του Χαλκού οι Έλληνες θαλασσοπόροι απότολμησαν να εξερευνησουν την επικίνδυνη θάλασσα του Εύξεινου Πόντου με τις μακρινές και απόκρημνες παραλίες της. Η αναζήτηση, κυρίως, χρυσού και άλλων μεταλλευμάτων οδήγησε πολλούς ταξιδευτές στην περιοχή, γύρω στα 1000 π.Χ., με πρώτη οργανωμένη αποστολή στην Κολχίδα, αυτήν του Ιάσονα και των Αργοναυτών. Οι περιπλανήσεις του Ορέστη στη Θοανία του Πόντου και του Οδυσσέα στη χώρα των Κιμμερίων, η εξορία του Προμηθέα στον Καύκασο και το ταξίδι του Ηρακλή στον Πόντο επιβεβαιώνουν την ύπαρξη των εμπορικών δρόμων στην περιοχή του Πόντου από τους μυθικούς χρόνους.

Δύο αιώνες αργότερα, το 800 π.Χ., οι προσωρινοί αρχικά εμπορικοί σταθμοί γίνονται μόνιμα οικιστικά κέντρα. Η Μίλητος ήταν η πρώτη που εγκαινίασε την αποικιακή πολιτική της στον Εύξεινο Πόντο ιδρύοντας τη Σινώπη, μια πόλη με πολλά πλεονεκτήματα λόγω του καλού λιμανιού της και της ομαλής επικοινωνίας της με τις γύρω περιοχές. Στη συνέχεια η Σινώπη ίδρυσε το 756 π.Χ. την **Τραπεζούντα**, την **Κρώμνα**, το **Πτέριον**, την **Κύτρωρο** κ.ά.

Άλλος σοβαρός λόγος για τη δημιουργία ελληνικών αποικιών στον Εύξεινο Πόντο υπήρξε η ανάγκη μετακίνησης πληθυσμών από την Ελλάδα και την Ιωνία, λόγω της δημογραφικής ανάπτυξης των ελληνικών πόλεων. Συγκεκριμένα, όπως αναφέρει ο γεωγράφος Στράβων, η μακρινή περιοχή του Πόντου ήταν πολύ παραγωγική και πλούσια σε νερό και καλλιέργειες με αποτέλεσμα μέσα σ'

Ελληνικές πόλεις του Εύξεινου Πόντου

έναν αιώνα να γεμίσουν με ελληνικές αποικίες οι αφιλόξενες παραλίες του Εύξεινου Πόντου.

Ιστορικό τεκμήριο για την άνθηση των ελληνικών αποικιών στον μακρινό Πόντο αποτελούν οι εβδομήντα πέντε αποικίες που υπήρχαν από τον 6ο αιώνα π.Χ., καθώς επίσης και η ραγδαία εμπορική, ναυτική και πολιτιστική ανάπτυξη των αποικιών αυτών η Σινώπη, η Αμισός, η Τραπεζούντα, η Πιτυούντα, η Φαναγόρεια, το Παντικάπαιον, η Θεοδοσία, η Χερσόνησος, η Ολβία, η Διονυσόπολις, η Μεσημβρία, η Αγχίαλος, η Απολλωνία, η Ιστρία, η Οδησός κ.ά. έγιναν πολυάνθρωπα και ισχυρά κέντρα για τα οποία οι μαρτυρίες όσον αφορά στην οικιστική οργάνωση, τις οικονομικές δραστηριότητες, τις εμπορικές και πολιτιστικές σχέσεις με τις μητροπόλεις και με τους γηγενείς λαούς προέρχονται από τις ανασκαφές και τις γραπτές πηγές της κλασικής και της μετακλασικής εποχής³.

Για οικονομικούς λόγους πέντε παραλιακές πόλεις, που σήμερα ανήκουν στη Ρουμανία: η Τύρα, η Ιστρία, η Τόμις, η Κάλλατις και η Διονυσόπολις είχαν δημιουργήσει την **Πεντάπολη ομοσπονδία**, η οποία συνέβαλε ουσιαστικά στον κυρίαρχο ρόλο που είχαν οι πόλεις αυτές σε πολλούς τομείς, αλλά ιδιαίτερα στο ανταγωνιστικό εμπόριο με τους άλλους λαούς. Η μονοπωλιακή οικονομική και πνευματική άνθηση οδήγησε την ομοσπονδία στο σχηματισμό αμυντικού στρατιωτικού σώματος και στην οχύρωση των πόλεων⁴.

Από τον 5ο αιώνα π.Χ. η περιοχή της Κριμαίας ήταν ο κύριος προμηθευτής

Η Τραπεζούντα κατά τον Pitton de Tournefort

σιταριού της Αθήνας. Το αθηναϊκό κράτος, για να προστατεύσει τα εμπορικά του συμφέροντα σ' αυτή την πλούσια χώρα, έκτισε κατά μήκος των ακτών στρατιωτικές αποικίες στις οποίες εγκατέστησε 600 Αθηναίους κληρούχους. Η εμπορική, οικονομική και στρατηγική σημασία, που είχε για την Αθήνα αυτή η περιοχή, αποδεικνύεται από την επίσκεψη του Περικλή το 453 π.Χ. Μ' αυτή τη ρεαλιστική πολιτική ο Περικλής εξασφάλισε τη θαλάσσια συγκοινωνία με τον Εύξεινο Πόντο, παγιώνοντας την ανεμπόδιστη εισαγωγή και εξαγωγή προϊόντων από και προς την Αττική⁵.

Καθοριστικό ρόλο στην εδραίωση του ελληνικού αποικισμού στην ευρύτερη περιοχή της βόρειας Θράκης έπαιξε η ίδρυση της Φιλιππούπολης το 341 π.Χ. από το βασιλιά της Μακεδονίας Φίλιππο Β', ο οποίος με τη συνετή πολιτική του πέτυχε την αρμονική συμβίωση των Ελλήνων με τις γηγενείς θρακικές εθνότητες. Η ίδια πολιτική και διπλωματική συμπεριφορά προς τους γηγενείς εφαρμόστηκε και από τους διαδόχους του, ιδιαίτερα δε από τον Φίλιππο Ε'. Χάρη στην εποικιστική πολιτική τους, με ελληνικούς πληθυσμούς από τις παραλιακές πόλεις στην ενδοχώρα, ο όρος Θράκη απόκτησε γεωγραφική σημασία⁶. Η Φιλιππούπολη την περίοδο της ρωμαιοκρατίας έγινε πρωτεύουσα της επαρχίας Θράκης και αργότερα ο ενδιάμεσος εμπορικός και πολιτισμικός σταθμός ανάμεσα στη Σιγγηδόνα (Βελιγράδι) και την Κωνσταντινούπολη. Ουσιαστικά η εξελληνισμένη και εκχριστιανισμένη Θράκη, λόγω της σπουδαιάς γεωστρατηγικής της θέσης, δικαιωματικά θεωρούνταν το προάστιο της Βασιλίδας των πόλεων Κωνσταντινούπολης.

3. Κοινωνική και πολιτισμική ταυτότητα των αποικιών

Τους πρώτους αιώνες οι αποικίες διατηρούσαν σταθερά την κοινωνική και πολιτική οργάνωση της μητροπολιτικής τους προέλευσης. Οι ελληνικοί πληθυσμοί κρατούσαν με σεβασμό τις παραδόσεις, τα ήθη και τα έθιμα, τα πολεοδομικά δεδομένα και τους πολιτειακούς θεσμούς που είχαν φέρει από τη μητρόπολη. Οι πόλεις είχαν μεταξύ τους αγαθές σχέσεις και πολλαπλασιάζονταν κυρίως στα παράλια μέρη αλλά και στην ενδοχώρα κοντά σε υδροφόρες περιοχές. Ο ιστορικός Ξενοφώντας στο έργο του «*Κύρου Ανάβασις*» περιγράφει με λεπτομέρεια τη ζωή των Ελλήνων στην Τραπεζούντα το 401 π.Χ., τονίζοντας ιδιαίτερα την πατροπαράδοτη φιλοξενία των Ελλήνων του Πόντου⁷.

Το ελληνικό εμπόριο και ο πολιτισμός αναπτύχθηκαν πολύ νωρίς στις αποικίες του Πόντου, ενώ οι πλουτοφόρες περιοχές πρόσφεραν πολύτιμα προϊόντα για την ελληνική οικονομία. Οι πρώτες ύλες, τα δημητριακά, η ξυλεία, το λινάρι, τα κτηνοτροφικά είδη, τα ψάρια και αργότερα τα προϊόντα από το πλούσιο υπέ-

Νόμισμα από τη Σινώπη του Πόντου

δαφος της περιοχής (ασήμι, χαλκός, σίδηρος) αξιοποιήθηκαν με τον καλύτερο τρόπο προς όφελος και των δύο συναλλασσόμενων πλευρών.

Μέχρι τα αλεξανδρινά χρόνια, όλες οι παραλιακές πόλεις, με κύρια την Τραπεζούντα, έμειναν ανεξάρτητες, αυτόνομες και αυτοδιοικούμενες, χάρη στη συνετή πολιτική τους. Σύμφωνα με τον Ηρόδοτο και τον Ξενοφώντα οι πόλεις αυτές δεν υποδουλώθηκαν ουσιαστικά στους Πέρσες, αλλά μόνο τυπικά· ακόμη και κατά την περίοδο της δυναστείας των Αχαιμενιδών ήταν φόρου υποτελείς.

Την εποχή του Μεγάλου Αλεξάνδρου η Τραπεζούντα διατήρησε την αυτονομία και την ευημερία της, ενώ άλλες αποικίες, όπως η Φώκαια και η Μίλητος, αντιμετώπισαν πολλά προβλήματα και τελικά μεταβλήθηκαν σε ερείπια⁸.

Στην ελληνιστική περίοδο οι ελληνικές πόλεις έφτασαν στο αποκορύφωμα της οικονομικής τους ανάπτυξης. Παράλληλα, οι σχέσεις ανάμεσα στο ελληνικό στοιχείο και τους γηγενείς λαούς συνέχιζαν να είναι στενές, με ευεργετικά αποτελέσματα στην κοινωνική και πολιτισμική εξέλιξη της ευρύτερης περιοχής.

Το δεύτερο αιώνα π.Χ. ιδρύθηκε το βασίλειο του Πόντου, το οποίο γνώρισε μεγάλη φήμη στα χρόνια της διακυβέρνησής του από τη δυναστεία των Μιθριδατών. Καθιερώθηκε τότε η ελληνική γλώσσα ως επίσημη γλώσσα επικοινωνίας των πολυάριθμων και πολύγλωσσων εθνοτήτων της Μ. Ασίας. Επίσης, σημειώθηκε ένας θρησκευτικός συγκρητισμός ανάμεσα στο ολυμπιακό δωδεκάθεο και τις θεότητες της Ανατολής, όπως φαίνεται και από τα αρχαιολογικά ευρήματα των ναών που οικοδομήθηκαν κατά την περίοδο εκείνη σε όλο τον Πόντο⁹.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα του συγκρητισμού αυτού είναι και η λατρεία του περσικής προέλευσης θεού Μίθρα, που χωρίς να εκλείψει ποτέ σταδιακά εξελλη-

νίστηκε και συγχωνεύθηκε με τη λατρεία των θεών Ήλιου, Απόλλωνα και Ερμή. Η παράλληλη λατρεία γηγενών και ελληνικών θεοτήτων οδήγησε στη σύνθεση του ελληνικού πνεύματος με τη σοφία της Ανατολής, κάτι που αποτέλεσε βασικό χαρακτηριστικό του μιθριδατικού βασιλείου και του πολιτισμού του.

Την πρώτη περίοδο της Ρωμαιοκρατίας, μετά το 63 π.Χ., όταν ο Ρωμαίος ύπατος Πομπήιος κατέλαβε την Τραπεζούντα, η οικονομική, εμπορική και πολιτική ακμή της μιθριδατικής περιόδου συνεχίστηκε, καθώς οι Έλληνες διατήρησαν την ελευθερία, την ανεξαρτησία και την αυτονομία τους. Η απουσία της κεντρικής ρωμαϊκής εξουσίας, που έδινε τη δυνατότητα στους Έλληνες να αναπτύξουν τις ποικίλες ικανότητές τους, και η υιοθέτηση του διοικητικού σχήματος οργάνωσης των Μιθριδατών ενίσχυσαν την ελληνική παράδοση και το ελληνικό φρόνημα. Σύμφωνα με τον Πλίνιο, η δημοκρατική νομοθεσία και η φιλελεύθερη διοίκηση των Ρωμαίων κατά την πρώτη περίοδο εξασφάλιζαν μια εξαιρετικά επικερδή διοικητική και εμπορική διαχείριση, με αποτέλεσμα την οικονομική και πολιτισμική ευημερία των πόλεων, όπως βεβαιώνεται και από τα μνημεία που σώθηκαν. Τα κτίρια, οι ξενώνες, οι τάφοι μαρτυρούν τον πλούτο των πόλεων και αποδεικνύουν ότι η ελληνική τέχνη και επιστήμη καλλιεργούνταν συστηματικά σε όλες τις πόλεις του Πόντου.

Τη δεύτερη περίοδο της ρωμαιοκρατίας, η εφαρμογή της αυταρχικής διακυβέρνησης του Διοκλητιανού και των άλλων Ρωμαίων αυτοκρατόρων, από τον 3ο αιώνα μ.Χ., υπήρξε η αρχή μιας κρίσιμης περιόδου για τον Πόντο. Στα χρόνια του ανθύπατου Λίβιου, η Τραπεζούντα και οι άλλες ελληνικές πόλεις σταμάτησαν να αυτοδιοικούνται. Ακόμη και ο Μέγας Κωνσταντίνος, ο οποίος σε άλλους τομείς βοήθησε τον ελληνισμό της περιοχής, ως υπέρμαχος της συγκεντρωτικής πολιτικής, συγχώνευσε όλες τις τοπικές εξουσίες στην κεντρική κυβέρνηση της Κωνσταντινούπολης.

Β. Ο ΠΑΡΕΥΞΕΙΝΙΟΣ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ ΚΑΤΑ ΤΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

Μετά την ίδρυση της Κωνσταντινούπολης, ολόκληρος ο Πόντος χωρίστηκε σε τρεις γεωγραφικές περιφέρειες. Το δυτικό τμήμα που ονομάστηκε **Ελενόποντος** προς τιμήν της μητέρας του Μ. Κωνσταντίνου περιελάμβανε τις πόλεις Αμάσεια, Ιβώρα, Ευχάιτα, Ανδράπα, Ζάλιχα, Σινώπη και Αμισό. Το ανατολικό τμήμα, στο οποίο υπάγονταν οι πόλεις Νεοκαισάρεια, Κόμανα, Πολεμώνιον, Κερασούντα και Τραπεζούντα ονομάστηκε **Πολεμωνιακός Πόντος** από το όνομα του διοικητή Πολέμωνα. Το τρίτο γεωγραφικό τμήμα, με πρωτεύουσα τη Νικόπολη και γνωστές πόλεις τη Σεβάστεια, τα Σάταλα και τη Σεβαστούπολη Αρμενιάκου, που συμπεριλάμβανε μέρος του Πόντου και της Μικρής Αρμενίας, ονομάστηκε **Κολώνεια**.

Η γεωγραφική αυτή διαίρεση διατηρήθηκε έως τα χρόνια του Ιουστινιανού. Σ' αυτό το διάστημα ελάχιστη ήταν η ρωμαϊκή πολιτισμική επίδραση στον ελληνικό πληθυσμό. Ο ελληνισμός και ο χριστιανισμός ήταν οι παράγοντες που επηρέασαν το διοικητικό μηχανισμό και δημιούργησαν την ελληνοβυζαντινή αυτοκρατορία¹⁰. Κατά τη μακραίωνη περίοδο της Ρωμαϊοκρατίας ανοικοδομήθηκαν τα ρωμαϊκά τείχη. Επίσης έγιναν λιμενικά έργα, νέα οικιστικά κτίρια και στρατόπεδα μέσα στην πόλη της Τραπεζούντας, για να φιλοξενηθεί η Πρώτη Ποντιακή Λεγεώνα. Οι Τραπεζούντιοι άρχισαν να συνειδητοποιούν τη σημασία της πόλης τους στον άξονα Ανατολή-Κωνσταντινούπολη και το μεσολαβητικό τους ρόλο για τις σχέσεις της πρωτεύουσας με τα ομόθρησκα, συμμαχικά και πελατειακά κρατίδια της γειτονικής Γεωργίας¹¹.

1. Η διάδοση του χριστιανισμού

Ο χριστιανισμός διαδόθηκε στον Πόντο πολύ νωρίς από τους αποστόλους Ανδρέα και Πέτρο με πρώτο ιεραποστολικό σταθμό την Αμισό. Παρά τα σοβαρά προβλήματα που προκαλούσαν οι οπαδοί των άλλων θρησκειών και η ρωμαϊκή διοίκηση, ο χριστιανισμός κατόρθωσε να εδραιωθεί σε όλες τις επαρχίες του Πόντου. Στα χρόνια των αυτοκρατόρων Διοκλητιανού (284-305), Γαλέριου (306-311) και Μαξιμίνου (305-311), ο Πόντος πέρασε μια κρίσιμη εικοσαετία θρησκευτικών διωγμών, με αποτέλεσμα τη φυγή πολλών χριστιανών προς τις δύσβατες βουνοκορφές στο εσωτερικό της χώρας. Ωστόσο, οι συστηματικοί διωγμοί όχι μόνο δεν κατόρθωσαν να ανακόψουν τη διάδοση του χριστιανισμού αλλά και την ενέτειναν περισσότερο.

Μεγάλοι πνευματικοί πατέρες των χριστιανών του Πόντου υπήρξαν οι μάρτυρες **Ευγένιος** από την Τραπεζούντα, **Ουαλεριανός** από την Εδίσκη, **Κανίδιος**

από την Τσολόσαινα και **Ακύλας** από τη Γοδαΐνη της Χαλδίας. Η συμβολή του Ευγένιου, ειδικότερα, στην τελική επικράτηση του χριστιανισμού υπήρξε τόσο καθοριστική, ώστε ο μάρτυρας αυτός τιμάται ως πολιούχος της Τραπεζούντας¹² αλλά και ως κορυφαία θρησκευτική και πνευματική μορφή από όλους τους Έλληνες του Πόντου.

Στα χρόνια του Μ. Κωνσταντίνου, η εκκλησία του Πόντου οργανώθηκε διοικητικά και ιδρύθηκε η «*Επισκοπή Τραπεζούντας εν τη ποντική διοικήσει*», η οποία αργότερα εξελίχθηκε σε μητρόπολη με δεκαπέντε επισκοπές. Η εδραίωση του χριστιανισμού συνέβαλε ουσιαστικά στην ίδρυση πολλών χριστιανικών ναών και μοναστηριών, με κύρια του **Αγίου Ιωάννου Βαζελώνος**, της **Παναγίας Σουμελά**, του **Αγίου Γεωργίου Περιστερώτα** και άλλα, τα οποία συνέβαλαν καθο-

Ψηφιδωτό του Αγίου Ευγενίου, πολιούχου της Τραπεζούντας και της Νέας Ρωμανίας

Η Ιερά μονή του Πόντου Παναγία Σουμελά πριν από την καταστροφή του 1922

ριστικά στη διάδοση και τη διάσωση του χριστιανισμού και του ελληνισμού¹³.

Μετά το Μέγα Θεοδοόσιο, ένα μέρος του ανατολικού Πόντου πέρασε στην εξουσία της δυναστείας των Περσών. Η περιοχή της Τραπεζούντας και η επαρχία της Χαλδίας δεν γνώρισαν την περσική κυριαρχία. Με τη νίκη του Ιουστινιανού οι Πέρσες εκδιώχτηκαν από τη Λαζία και τις άλλες περιοχές του Πόντου, γεγονός που συνέβαλε στην ολοκλήρωση της διάδοσης του χριστιανισμού στον Πόντο, με τον εκχριστιανισμό της πολεμικής φυλής των Τζάνων.

Στα χρόνια του Λέοντα Γ΄ του Ισαύρου ο Πόντος ανάκτησε τη γεωπολιτική, στρατιωτική και οικονομική προνομιακή του θέση, επειδή τα βυζαντινά στρατεύματα, λόγω των συνεχών πολέμων με τους Πέρσες, τους Τουρκομάνους και τους Άραβες, είχαν ως κέντρο εφοδιασμού την Τραπεζούντα. Ο πληθυσμός της πόλης αυξήθηκε σημαντικά και η Τραπεζούντα το 10ο μ.Χ. αιώνα έγινε σπουδαίος εμπορικός σταθμός. Όπως αναφέρουν και δύο σύγχρονοι Άραβες γεωγράφοι, ο Μασσουδή και ο Ισταχρή, η Τραπεζούντα εξελίχτηκε σε οικονομικό, πολιτικό και στρατιωτικό κέντρο του Πόντου, με αποτέλεσμα την ισχυροποίηση του ελληνισμού¹⁴.

Οι βυζαντινοί αυτοκράτορες, για την ενίσχυση των ανατολικών τους συνόρων, είχαν παραχωρήσει ιδιαίτερα προνόμια στους θεματάρχες του Πόντου, ακολουθώντας μια συνετή κοινωνική και φορολογική πολιτική, η οποία είχε ως

αποτέλεσμα την ανάπτυξη αισθημάτων αφοσίωσης των ακριτικών πληθυσμών προς το βυζαντινό κράτος, καθώς και προς την ιδιαίτερη πατρίδα τους. Πουθενά αλλού σε όλο το βυζαντινό χώρο δεν καλλιεργήθηκε τόσο πολύ ο κύκλος των ακριτικών τραγουδιών όσο στον Πόντο και την Καππαδοκία, γεγονός που επιβεβαιώνει την ουσιαστική προσφορά των **ακριτών** στη φύλαξη των βυζαντινών συνόρων, για το διάστημα που ίσχυε το προνομιακό καθεστώς. Η λαϊκή μούσα ξεχώρισε σε ανδρεία και αρετή το Διγενή Ακρίτα, του οποίου οι αγώνες συμβολίζουν τον αδιάκοπο αγώνα του ελληνισμού εναντίον όσων απείλησαν την ελευθερία του.

Τα προβλήματα για τη βυζαντινή αυτοκρατορία εμφανίστηκαν σταδιακά μετά τον 11ο αιώνα, καθώς η καταστροφή των αρμενικών κρατιδίων και η απέλαση των αρμενικών φύλων στην Καππαδοκία και την Κιλικία ευνόησαν τις εισβολές των Σελτζούκων. Η αποφασιστική πολεμική επιχείρηση απομάκρυνσης των Σελτζούκων από τον αυτοκράτορα Ρωμανό (1067-1071) κατέληξε στην καταστροφική ήττα της μάχης του Μαντζικέρτ (26 Αυγούστου 1071), που είχε ως αποτέλεσμα την ελεύθερη επέλαση των Σελτζούκων. Οι Σελτζούκοι, ανεμπόδιστοι πλέον, κατέκλυσαν τη Μ. Ασία και δημιούργησαν ξεχωριστά κράτη, το σουλτανάτο του Ρουμ με πρωτεύουσα το Ικόνιο και το εμιράτο των Ντανισμενίδων με πρωτεύουσα τη Νεοκαισάρεια. Αυτήν την περίοδο της κρίσης το Βυζάντιο αδιαφόρησε για τα ανατολικά του σύνορα και άλλαξε την κοινωνική και φορολογική πολιτική του προς τους ακρίτες και τους θεματάρχες του Πόντου. Συγκεκριμένα, καταργήθηκαν τα *στρατιωτόπια* (η παραχώρηση δηλαδή γεωργικών κλήρων στους στρατιώτες), η φορολογική απαλλαγή και τα άλλα ειδικά προνόμια, με αποτέλεσμα να γίνουν ανίσχυρα και ευάλωτα σε κάθε εχθρό τα ανατολικά σύνορα του Βυζαντίου. Οι ακρίτες δεν είχαν πλέον λόγους να πολεμούν και πολλοί από αυτούς έφυγαν για πιο εύπορες περιοχές ή άλλαξαν επάγγελμα. Τότε ανεξαρτητοποιήθηκαν πολλοί από τους θεματάρχες και δούκες του Πόντου. Άλλοι πάλι αναγκάστηκαν να πολεμήσουν μόνοι τους για να ελευθερώσουν τις περιοχές τους από τους Σελτζούκους και τους άλλους ανατολικούς εχθρούς, χωρίς την οικονομική και στρατιωτική βοήθεια του Βυζαντίου. Από τους αγώνες αυτούς γνωστοί είναι οι ήρωες και τα κατορθώματα των ανεξάρτητων Ποντίων θεματάρχων Θεοδώρου και Κωνσταντίνου Γαβρά και Γρηγορίου του Ταρωνίτη¹⁵.

2. Το κράτος των Μεγάλων Κομνηνών της Τραπεζούντας (1204-1461)

Το κράτος των Μεγάλων Κομνηνών της Τραπεζούντας ιδρύθηκε από τον Αλέξιο, απόγονο της αυτοκρατορικής δυναστείας των Κομνηνών, μετά

την άλωση της Κωνσταντινούπολης (1204) από τους Φράγκους και το νέο διοικητικό κατακερματισμό του Βυζαντίου. Ο λαός του Πόντου αναγνώρισε τον Αλέξιο ως νόμιμο κληρονόμο της βυζαντινής αυτοκρατορίας, γιατί σεβάστηκε την καταγωγή, την ορθόδοξη πίστη του και, κυρίως, γιατί φοβήθηκε τις πολιτικές μεταβολές στην Κωνσταντινούπολη, τους Φράγκους κατακτητές και τους Σελτζούκους, που καθημερινά τους προκαλούσαν.

Η αυτοκρατορία της Τραπεζούντας χάρη στη διπλωματική ευελιξία και τις πολιτικές και στρατηγικές ικανότητες των ηγεμόνων της απέκτησε μεγάλη δύναμη και με τους συνεχείς απελευθερωτικούς και αμυντικούς αγώνες των Κομνηνών ανέκοψε την τουρκική επέκταση προς τη Δύση. Παράλληλα, σημαντική υπήρξε και η πολιτισμική ακτινοβολία της αυτοκρατορίας αυτής.

Η Τραπεζούντα, κατά το 14ο αιώνα, υπήρξε κέντρο μελέτης της αστρονομίας και των μαθηματικών με ονομαστούς δασκάλους τον Γρηγόριο Χιονιάδη, τον Κωνσταντίνο Λουκύτη και τον κληρικό Μανουήλ. Από όλα τα μέρη του κόσμου πήγαιναν εκεί για να σπουδάσουν. Στη Σχολή της Τραπεζούντας δίδαξε επίσης ο βυζαντινός ποιητής Θεόδωρος Πρόδρομος, ο γνωστός στη νεοελληνική λογοτεχνία Φτωχοπρόδρομος, ενώ πολλοί ιστορικοί από την Τραπεζούντα, όπως ο Θεωνάς, ο Μιχαήλ Πανάρετος, ο Ανδρέας Λιβαδινός, ο μητροπολίτης Ιωσήφ Λαζαρόπουλος, έγραψαν αξιόλογες ιστορικές, φιλολογικές, εθνολογικές και γεωγραφικές πραγματείες.

Αργότερα, μετά την Άλωση της Τραπεζούντας από τους Οθωμανούς, το 1461, πολλοί λόγιοι εγκατέλειψαν την πόλη τους και κατέφυγαν στην Ευρώπη, όπου μεταλαμπάδευσαν την ελληνική παιδεία και τις αξίες του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού. Ανάμεσά τους ξεχωρίζουν ο Βησσαρίων, που αργότερα έγινε Καρδινάλιος, και ο Γεώργιος ο Τραπεζούντιος που αναδείχθηκαν ως κορυφαίες πνευματικές φυσιογνωμίες και πρόδρομοι του ευρωπαϊκού Ανθρωπισμού.

Η Τραπεζούντα, ως πρωτεύουσα του παρευξεινίου ελληνισμού, εκτός από πνευματικό κέντρο υπήρξε και κόμβος εμπορικών ανταλλαγών ανάμεσα στις χώρες της Ανατολής και της Δύσης, με αποτέλεσμα στην αγορά της να συναντώ-

Ο Αλέξιος Γ΄ Κομνηνός
1349-1390 με τη σύζυγό του Θεοδώρα

νται λαοί από την Ασία και την Ευρώπη, οι οποίοι μετέφεραν μια πολυχρωμία από γλώσσες, ενδυμασίες και θρησκείες.

Οι Μεγαλοκομνηνοί, οι οποίοι έφεραν τον τίτλο «*Βασιλείς και Αυτοκράτορες πάσης Ανατολής, Ιβήρων και Περαιτίας*», παρά το γεγονός ότι η πολιτική τους δεν ήταν άμοιρη λαθών, συνέβαλαν γενικά στην προστασία και την επιβίωση του ποντιακού ελληνισμού στο διάστημα των 257 χρόνων της εξουσίας τους¹⁶. Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι σε όλη αυτή την περίοδο η πολιτεία, η θρησκεία και η επιστημονική γνώση συνεργάστηκαν στον Πόντο αρμονικά, σε αντίθεση με τις θρησκευτικές και άλλες συγκρούσεις οι οποίες ταλαιπώρησαν κατά το ίδιο διάστημα τους ευρωπαϊκούς λαούς.

Γ. Ο ΠΑΡΕΥΞΕΙΝΙΟΣ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΝΕΟΤΕΡΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ

1. Ο μη τουρκοκρατούμενος παρευξεινίος Ελληνισμός

Πέρα από τις πρώτες ομαδικές εγκαταστάσεις των αρχαίων Ελλήνων σε όλη τη Μαύρη Θάλασσα, ο Καύκασος, η Γεωργία, η Νότια Ρωσία, η Μεσημβρινή Ρωσία, οι παραδουνάβιες περιοχές και οι βουλγαρικές ακτές του Εύξεινου Πόντου έγιναν σε όλη τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας το καταφύγιο των Ελλήνων. Φτάνει να δει κανείς τη χρονολογική σειρά των αναγκαστικών μετακινήσεων, για να καταλάβει ότι ο υπόδουλος ελληνισμός κατέφυγε στη φιλόξενη ομόθρησκη Ρωσία κάθε φορά που αντιμετώπιζε σοβαρά προβλήματα επιβίωσης.

Η πρώτη νεότερη μαζική μετακίνηση έγινε μετά την κατάληψη της Τραπεζούτσας, το 1461, όταν χιλιάδες Έλληνες κατέφυγαν στις περιοχές του Καυκάσου, του Αντικαυκάσου και της Μεσημβρινής Ρωσίας. Το 1625 ιδρύθηκε η ελληνική κοινότητα του Νιέζιν της Ουκρανίας από Έλληνες, στους οποίους οι ρωσικές αρχές (εξαιτίας της συμβολής τους στα κοινά και στην οικονομική ανάπτυξη της περιοχής) επέτρεψαν την ίδρυση ελληνικών δικαστηρίων, τη δημιουργία αυτόνομης ελληνικής διοίκησης, την ίδρυση ελληνικών σχολείων και εκκλησιών. Τους παραχώρησαν επίσης φορολογικά προνόμια, την άδεια ελευθέρου εμπορίου και άλλες ευεργετικές απαλλαγές.

Τα προνόμια αυτά που παραχωρήθηκαν και σε Έλληνες άλλων πόλεων, όπως της Πουτβίλ, της Μόσχας και του Κιέβου, ενίσχυσαν, κατά τον Αδαμάντιο Κοραή, τις ελληνορωσικές σχέσεις.

Στα χρόνια της Αικατερίνης της Μεγάλης πολλοί Έλληνες της οθωμανοκρατούμενης Ελλάδας εγκαταστάθηκαν στη Νότια Ρωσία. Την περίοδο της αρχιεπισκοπίας του μητροπολίτου Θεοδοσίου Ιγνατίου, χάρη στα προνόμια πάλι της Αικατερίνης Β', ο ελληνισμός της Κριμαίας μετανάστευσε στα παράλια της Αζοφικής Θάλασσας, με αποτέλεσμα να πυκνώσει με χριστιανικό πληθυσμό την περιοχή. Στους νέους τόπους εγκατάστασης οι Έλληνες ίδρυσαν την πόλη Μαριούπολη, προς τιμήν της Παναγίας και 24 αμιγή ελληνικά χωριά, των οποίων οι κάτοικοι διατηρούν ως τις ημέρες μας την εθνική τους συνείδηση, την ελληνική διάλεκτο και τον ελληνικό λαϊκό πολιτισμό.

Εκτός από τους εμπόρους και λογίους η φιλόξενη Ρωσία δέχτηκε στα εδάφη της και πολλούς αγωνιστές και καπετάνιους, που κατατάχτηκαν στο ρωσικό στρατό, φοίτησαν σε στρατιωτικές σχολές, διακρίθηκαν σε μάχες και αναδείχτηκαν ανώτερα και ανώτατα στελέχη του ρωσικού στρατού. Από τον μεγάλο κατάλογο των Ελλήνων αξιωματικών του ρωσικού στρατού ξεχωρίζουν τα ονόματα

του Κρουτς, του Γοργόλη, του Ροδοφοινίκη, του Μωυσή Κρίτσκο, του Παπαδόπουλου, του Περραιβού, του Κατσώνη, του Γεωργάκη Ολύμπιου, του Καραβιά, των Υψηλάντηδων¹⁷.

Στις αρχές του 19ου αιώνα οι Έλληνες εφοδίαζαν με εμπορεύματα σχεδόν όλες τις χώρες που εμπορεύονταν στα νερά της Ανατολής και είχαν τους εμπορικούς τους οίκους όχι μόνο σε όλα τα μεγάλα λιμάνια της Μεσογείου και της Μαύρης Θάλασσας, στη Βαλκανική Χερσόνησο και τη Μικρά Ασία, αλλά και στη Μόσχα, τη Βιέννη, το Παρίσι και το Λονδίνο.

Πέρα από το φιλελληνικό κίνημα του ρωσικού λαού, η ομόδοξη Ρωσία, βασικά για την προώθηση των δικών της συμφερόντων στα Βαλκάνια και την έξοδο της στη Μεσόγειο, έπαιξε σημαντικό ρόλο στον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα του 1821. Το γεγονός αυτό ξύπνησε πάλι τα προαιώνια αισθήματα συμπάθειας και ελπίδας των υπόδουλων Ελλήνων προς το «ξανθόν γένος», τον ελευθερωτή Μόσκοβο, στον οποίο ο ελληνικός λαός αφιέρωσε πολλά τραγούδια του, χαρακτηρίζοντας τους Τσάρους νέους Μεσσίες, ως «τελειότατον δώρον εκ του Θεού καταπεμφθέν»¹⁸.

Στο πλευρό της Φιλικής Εταιρίας, όταν πια έγινε γνωστή, βρισκόταν η προοδευτική ρωσική κοινωνία, από την Οδησό ως το Κισινιόφ και το Κίεβο, η οποία υποστήριζε ανοιχτά τη δράση της. Στο σπίτι του δεκεμβριστή στρατηγού Μιχαήλ Ορλόφ, στο Κισινιόφ, συχνάζαν τα μέλη της Φιλικής Εταιρίας, οι Ρώσοι αξιωματικοί Β. Ραέφσκι, Κ. Οχόντικοφ, οι στρατηγοί Π. Πουστσίν και Π. Πέστελ, ο μεγάλος ποιητής Α. Πούσκιν, για να συζητήσουν για τα διάφορα λογοτεχνικά, φιλοσοφικά και κυρίως πολιτικά θέματα.

Οι ελληνικές κοινότητες, που υπήρχαν σχεδόν σε όλες τις πόλεις της Ρωσίας, έγιναν πραγματικές εστίες προετοιμασίας του απελευθερωτικού αγώνα. Με πρωτοπόρο την Οδησό και τα μέλη της Φιλικής Εταιρίας, τα ελληνικά εμπορικά πλοία μετέφεραν κρυφά στην Ελλάδα οπλισμό για την εξέγερση και χρηματική βοήθεια. Ανεκτίμητες ήταν οι υπηρεσίες που προσέφερε στον αγώνα ο μεγάλος Έλληνας πολιτικός της Ρωσίας και αργότερα ο πρώτος Κυβερνήτης της ανεξάρτητης Ελλάδας, ο Ιωάννης Καποδίστριας, στον οποίο νωρίτερα ο Τσάρος εμπιστεύθηκε το Υπουργείο Εξωτερικών της Ρωσίας.

Η ελληνική επανάσταση και λίγο αργότερα ο Α΄ ρωσοτουρκικός πόλεμος του 1828-29, έγιναν νέα αιτία εγκατάλειψης των πατρογονικών εδαφών. Πάνω από 90.000 Πόντιοι, που φανερά εκδηλώθηκαν με το μέρος των Ρώσων, αναγκάστηκαν να φύγουν από τον τόπο τους, για να γλιτώσουν από τους φανατικούς ισλαμιστές¹⁹. Οι περισσότεροι πήγαν στην Τσάλκα της Γεωργίας, τη Μεσημβρινή και τη Νότια Ρωσία. Ο Κριμαϊκός πόλεμος του 1853-56, η αποκάλυψη των Κρυπτοχριστιανών και η συμπάθεια Ελλήνων του Πόντου προς τους Ρώσους, έγιναν

αιτία νέων αναγκαστικών μετακινήσεων. Η μαζικότερη μετοικεσία ποντιακών πληθυσμών στις ρωσικές περιοχές έγινε αμέσως μετά τον Β΄ ρωσοτουρκικό πόλεμο του 1876. Υπολογίζεται ότι πάνω από 100.000 έφυγαν από τα πατρογονικά τους εδάφη προς την ομόθρησκη Ρωσία. Η τελευταία και δραματικότερη έξοδος έγινε το 1918, όταν οι ποντιακοί πληθυσμοί του ανατολικού, κυρίως, Πόντου, περίπου 85.000, αναγκάστηκαν να ακολουθήσουν τα ρωσικά στρατεύματα που αποχωρούσαν, φοβούμενοι τις σφαγές και τις άλλες ταπεινώσεις²⁰.

Στις αρχές της Οκτωβριανής Επανάστασης ζούσαν, σύμφωνα με τις στατιστικές των ελληνικών κοινοτήτων της Ρωσίας και του ελληνικού Υπουργείου Εξωτερικών, περίπου 700.000 Έλληνες²¹. Περισσότερα από τριάντα ελληνικά έμμισθα και άμισθα προξενεία και υποπροξενεία ιδρύθηκαν την περίοδο 1890-1912, για την καλύτερη εξυπηρέτηση και επαφή των Ελλήνων της Ρωσίας με το εθνικό κέντρο, την Αθήνα. Το 1917 φοιτούσαν στα ελληνικά σχολεία 50.000 περίπου μαθητές και μαθήτριες. Οι ελληνικές κοινότητες, τα φιλανθρωπικά και φιλεκπαιδευτικά ιδρύματα, βοηθούσαν ουσιαστικά στη διατήρηση της εθνικής συνείδησης, του ελληνικού λαϊκού πολιτισμού, της γλώσσας και του προσανατολισμού στο Οικουμενικό Πατριαρχείο της Κωνσταντινουπόλεως και όχι της Μόσχας. Ωστόσο την εμμονή τους στην ορθόδοξη ελληνική παράδοση και πίστη οι Έλληνες την πλήρωσαν, ιδιαίτερα μετά το 1937, με διώξεις, εκτοπίσεις και θανατικές καταδίκες από τις σταλινικές κυβερνήσεις²².

2. Ο βορειοδυτικός παρευξεινίος ελληνισμός

Ο γεωγραφικός χώρος του βορειοδυτικού Ευξείνου Πόντου αποτελούσε ακόμη και στα πιο δύσκολα χρόνια της βουλγαρικής κυριαρχίας και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας σημαντική εστία της πνευματικής, οικονομικής και εμπορικής δραστηριότητας του ελληνικού στοιχείου. Σε όλη τη διάρκεια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας πολλοί ομογενείς φεύγοντας από τον ελλαδικό χώρο, λόγω των καταπίεσεων, των διώξεων και των αθρόων εγκαταστάσεων μουσουλμάνων επιόικων, ιδιαίτερα στα πεδινά και τα εύφορα μέρη, βρήκαν καταφύγιο στα γνώριμα φιλόξενα αρχαιοελληνικά θρακικά και παραδουνάβια οικιστικά κέντρα. Στις ασφαλέστερες αυτές περιοχές δεν ήταν λίγοι εκείνοι που κατάφεραν να μεγαλοουργήσουν και να πετύχουν σε όλους τους τομείς.

Η επιβλητική παρουσία στον Εύξεινο Πόντο της ελληνικής ναυτιλίας κατά τον 19ο αιώνα, ιδιαίτερα δε μετά το ναυτικό αποκλεισμό της Ρωσίας, ενίσχυσε οικονομικά, πνευματικά, εμπορικά και δημογραφικά τον παρευξεινίο ελληνισμό. Μεγάλο μέρος των εισαγωγών και των εξαγωγών πέρασε στην κατοχή των Ελλήνων εφοπλιστών, πλοιοκτητών και εμπόρων, γεγονός που ευνόησε καθοριστικά

την αλματώδη ανάπτυξη των ελληνικών ναυτιλιακών, εμπορικών, βιομηχανικών, οικονομικών και αγροτικών επιχειρήσεων, την αναζωογόνηση των παλαιότερων ελληνικών οικιστικών κέντρων και τη συγκρότηση νέων κοινοτήτων. Η στρατηγική θέση της Φιλιππούπολης, που συνέχιζε να είναι το κεντρικότερο σημείο της οδικής αρτηρίας Βελιγραδίου-Κωνσταντινούπολης, της έδωσε το προνόμιο να αναπτυχθεί δημογραφικά και να γίνει το τρίτο αστικό κέντρο της Θράκης μετά την Κωνσταντινούπολη και την Αδριανούπολη. Οι μαζικές μετακινήσεις ελληνικών πληθυσμών τον 17ο και τον 18ο αιώνα από την Ήπειρο, τη Θεσσαλία και τη Μακεδονία προς την περιοχή της Φιλιππούπολης ενίσχυσαν τον ελληνικό χαρακτήρα της πόλης, συνεχίζοντας τη βυζαντινή παράδοση που ήταν ριζωμένη μεταξύ των κατοίκων της. Ανάλογη ήταν και η δημογραφική, οικονομική, εμπορική, πολιτιστική και εκπαιδευτική ανάπτυξη της Βάρνας, η οποία χάρη στο λιμάνι της κατόρθωσε να γίνει από τις αρχές του 19ου αιώνα το σπουδαιότερο διαμετακομιστικό κέντρο της Βόρειας Θράκης, της Βουλγαρίας και της Βλαχίας με την Κωνσταντινούπολη.

Αλματώδη άνοδο χάρη στη ναυτιλιακή τους δραστηριότητα, το εμπόριο, τη βιοτεχνία και τη γεωργία είχαν και οι Έλληνες του Πύργου, της Αγκιάλου, της Μεσημβρίας, της Σωζόπολης, της Μήδειας, του Βασιλικού και της Αγαθούπολης. Η οικονομική ανάπτυξη των Ελλήνων βάδιζε παράλληλα με την εκπαιδευτική αναγέννηση και την ανάπτυξη της εθνικής και θρησκευτικής συνείδησης, γεγονός που επιβεβαιώνεται από την αθρόα συμμετοχή τους σε όλα τα επαναστατικά κινήματα εναντίον του οθωμανικού ζυγού. Δεν ήταν λίγοι επίσης οι μεγάλοι ευεργέτες που διέθεσαν την τεραστία περιουσία τους στον απελευθερωτικό αγώνα αλλά και στη βελτίωση των συνθηκών ζωής όλων των λαών της ευρύτερης περιοχής. Σύμβολο αυτής της πολιτικής και μέλος της Φιλικής Εταιρείας ήταν ο ευεργέτης Γρηγόριος Μαρασλής.

Το ειρηνικό πολυεθνικό κλίμα διατηρήθηκε έως τη συνθήκη του Βερολίνου, το 1878. Ο βίαιος εκβουλγαρισμός της διοικητικής και δικαστικής εξουσίας, η καταπάτηση του «*Οργανικού νόμου*», που υπογράφηκε το 1879 και αναφερόταν στην ισονομία και την ισοπολιτεία των εθνικών μειονοτήτων, ο οικονομικός αφανισμός από τη δυσβάσταχτη φορολογία και κυρίως η γλωσσική και η θρησκευτική καταπίεση διευκόλυναν τη διαδικασία της τελικής εξόντωσης του ελληνισμού της Βόρειας Θράκης. Το ανθελληνικό κλίμα της περιόδου 1885-1906 συνέβαλε αναπόφευκτα στην εθνολογική αφομοίωση του ελληνισμού και στην οριστική αποκοπή του από τις πατρογονικές του εστίες²³.

Παράλληλη ήταν, έως τις αρχές του 20ού αιώνα, η πορεία και του ελληνισμού της Βλαχίας, της Μολδαβίας, της Δοβρουτσάς και της Βεσσαραβίας. Η Βραϊλα, το Ιάσιο, το Γαλάτσι, η Κωνσταντζα, η Τούλτσα, η Σουλίνα, το Ισμαήλ και το Βουκου-

ρέστι είχαν οργανωμένες ελληνικές κοινότητες με έντονη οικονομική, εμπορική, ναυτιλιακή και πνευματική παρουσία. Η ίδρυση των Ελληνικών Ακαδημιών στις παραδουνάβιες ηγεμονίες δημιούργησε εστίες προοδευτικού πνεύματος που κάλυψαν το κενό της ανώτερης ελληνικής εκπαίδευσης σε όλη τη νοτιοανατολική Ευρώπη. Η συμμετοχή σ' αυτές Ελλήνων, Ρουμάνων και Βουλγάρων σπουδαστών έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην εξέλιξη των πνευματικών και πολιτικών καταστάσεων στα Βαλκάνια. Όμως λόγοι πολιτικοί και εθνικοί συνέβαλαν στις αρχές του αιώνα μας στην παρακμή του ελληνικού πολιτισμού και των ελληνικών κοινοτήτων.

Η ένταση στις ελληνορουμανικές σχέσεις εξαιτίας του Κουτσοβλαχικού Ζητήματος το 1905 επηρέασε αρνητικά τη θέση των Ελλήνων. Πολλοί Έλληνες αναγκάστηκαν να καταφύγουν στην Ελλάδα ή να αναζητήσουν σε άλλες χώρες καλύτερες συνθήκες επαγγελματικής αποκατάστασης. Παρά τις δύσκολες συνθήκες, ως τη στιγμή που η Ρουμανία ανακηρύχθηκε σε λαϊκή δημοκρατία (1948), συνέχιζαν να ζουν εκεί περισσότεροι από 100.000 Έλληνες. Μετά το 1948 για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα, η πολιτική που ακολούθησε το ρουμανικό κράτος συνέβαλε στον περιορισμό της παρουσίας του ελληνισμού στη Ρουμανία.

3. Η οθωμανοκρατία στον Πόντο

Με την άλωση της Πόλης το 1453 και της Τραπεζούντας το 1461, αρχίζει και για τον ποντιακό ελληνισμό η περίοδος της οθωμανικής κυριαρχίας. Το παλάτι των Κομνηνών μετατράπηκε σε στρατώνα γενιτσάρων, όπου οκτακόσιοι νέοι έγιναν γενίτσαροι. Ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού μεταφέρθηκε στην Κωνσταντινούπολη. Η μητρόπολη των Κομνηνών, η Παναγία η Χρυσοκέφαλος, έγινε τζαμί, ενώ πολλοί Έλληνες των πλούσιων παραλιακών πόλεων και των χωριών πήραν το δρόμο της εξόδου και της προσφυγιάς. Άλλοι μετοίκησαν στα παράλια της μεσημβρινής και της νότιας Ρωσίας, άλλοι στις παραδουνάβιες περιοχές και άλλοι στις δύσβατες ορεινές περιοχές του εσωτερικού Πόντου, κτίζοντας καινούρια ελληνικά χωριά και πόλεις, οι οποίες εξελίχθηκαν σε πολιτισμικά κέντρα και έγιναν καταφύγιο για όσους Έλληνες καταδιώκονταν²⁴.

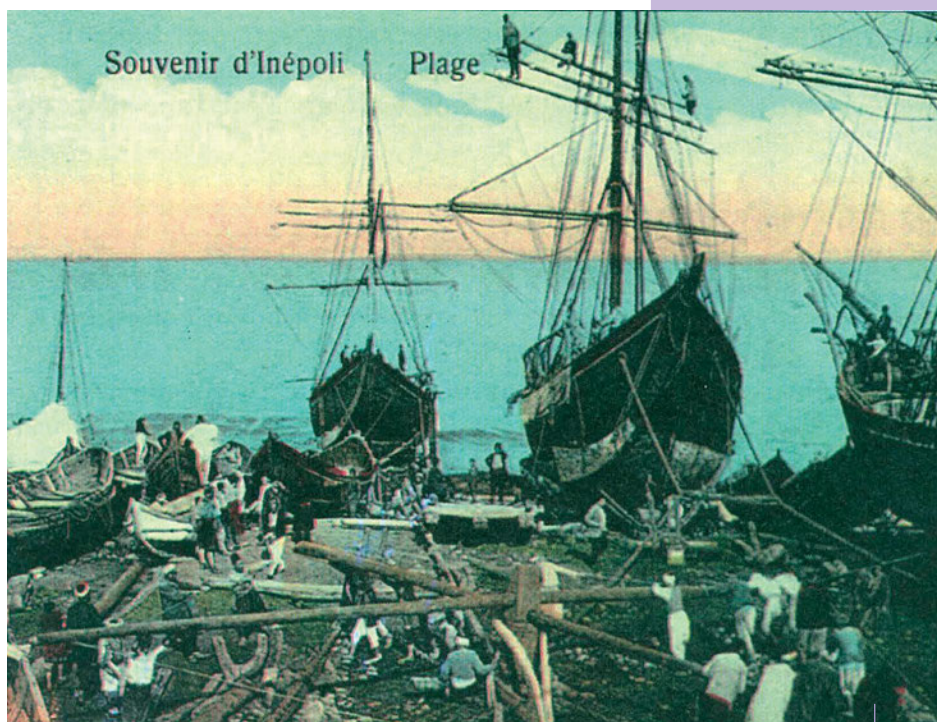
Οι εσωτερικές και οι εξωτερικές μετοικεσίες μπορεί να αλλοίωσαν την πληθυσμιακή κοινωνική και οικονομική δομή της ελληνικής κοινωνίας, αλλά δεν μπόρεσαν να την τραυματίσουν θανάσιμα, γιατί τα μόνιμα όπλα του ελληνισμού: η θρησκεία, η γλώσσα και η μακραίωνα ελληνική πολιτιστική παράδοση αντιστάθηκαν στην οσμανική βία. Έτσι οι Πόντιοι της Διασποράς, παρά τις δυσμενείς συνθήκες της μετοικεσίας τους, ανέδειξαν σημαντικές προσωπικότητες, όπως ήταν λ.χ. ο αρχηγός της Φιλικής Εταιρίας και πρωτεργάτης της Επανάστασης του

1821, ο Αλέξανδρος Υψηλάντης και ο αδελφός του Δημήτριος Υψηλάντης²⁵.

Η περίοδος της οθωμανικής κυριαρχίας υπήρξε, πράγματι, για τους Έλληνες του Πόντου ιδιαίτερα οδυνηρή. Οι ασφυκτικές πιέσεις των κατακτητών ανάγκασαν πολλούς να αλλαξοπιστήσουν, για να διασώσουν τη ζωή, την τιμή και την περιουσία τους και των οικογενειών τους²⁶.

Στα δύσκολα χρόνια που πέρασε ο ποντιακός ελληνισμός υπήρξαν αρκετοί που δεν υποχώρησαν στις πιέσεις, αφήφισαν τους κινδύνους και πλήρωσαν με το θάνατό τους αυτή τη στάση τους. Πρόκειται για τους **Νεομάρτυρες**, που εκτελέστηκαν ατιμωτικά, γιατί αρνήθηκαν να αλλαξοπιστήσουν, καθώς και για τους κλέφτες και τους αντάρτες του Πόντου, που κατέφυγαν στις δυσπρόσιτες βουνοκορφές (Σάντα, Ματσούκα, Νικόπολη κ.α.) και ανέπτυξαν με μεγάλη επι-

Άποψη των ναυπηγείων
της Ινέπολης του Πόντου

τυχία ένοπλη δράση εναντίον των κατακτητών²⁷.

Τους πρώτους αιώνες της οθωμανικής κυριαρχίας δεν εκδιώχθηκαν μόνο οι Έλληνες του Πόντου αλλά κινδύνευσε πολλές φορές σοβαρά και ο πολιτισμός τους. Έτσι το 1764 η Κερασούντα, εξαιτίας του εμφυλίου πολέμου των τοπικών τυραννίσκων, καταστράφηκε ολοσχερώς. Την ίδια τύχη είχε και η κωμόπολη Κόραλλα το 1811, ενώ η Τραπεζούντα συρρικνωνόταν συνεχώς από την πείνα και την εξαθλίωση. Οι σκληρές συνθήκες της ζωής, υπό το καθεστώς της οθωμανικής διοίκησης, ανάγκαζαν τις περισσότερες ελληνικές οικογένειες να μετακινούνται προς τα βουνά του Πόντου.

Η ισοπεδωτική καταστροφή που επέφεραν οι Οσμανλήδες στις κατακτημένες περιοχές και η εξάντληση των λαφύρων οδήγησαν σταδιακά στην οικονομική και κοινωνική αναδίπλωση του ποντιακού ελληνισμού. Η έλλειψη του εργατικού δυναμικού και η διοικητική αποδιοργάνωση ανάγκασαν τους κατακτητές να ανεχθούν τους ελληνοχριστιανούς που απέμειναν στην ύπαιθρο και τις μικρές πόλεις. Έτσι κοντά στους τεχνίτες και τους άλλους εκπροσώπους των παραγωγικών τάξεων βρήκαν καταφύγιο και οι συγγενείς και οι συγχωριανοί τους.

Από τις αρχές του 17ου αιώνα, λοιπόν, ο ελληνισμός του Πόντου άρχισε να ξαναριζώνει στον τόπο του, να ξαναβρίσκει τον εαυτό του και να χρησιμοποιεί το πνεύμα και τις ικανότητές του. Τη θέση των Ελλήνων ενίσχυσαν πολύ τα μοναστήρια και τα μεταλλεία του Πόντου, που ήταν γνωστά από την πρώιμη βυζαντινή εποχή. Η συστηματική εκμετάλλευση των μεταλλείων είχε αρχίσει στις αρχές του 16ου αιώνα. Οι Έλληνες μεταλλωρύχοι είχαν αποκτήσει μια σχεδόν μονοπωλιακή θέση σε όλους τους τομείς των ορυχείων. Γι' αυτόν τον λόγο έγιναν αναδικατάστατοι στην αυτοκρατορία και η Πύλη αναγνώρισε αμέσως τη σημασία που είχαν τα ορυχεία αργύρου, μολύβδου και χρυσού στην ποντιακή ενδοχώρα.

Οι σουλτάνοι, που χρειάζονταν χρήματα για τη συνέχιση των κατακτητικών τους πολέμων, έθεσαν όλα τα ορυχεία και μεταλλουργεία υπό την εποπτεία τους. Πρώτος ο Μουράτ Α' (1574-1595) κρατικοποίησε τις στοές και τις εγκαταστάσεις επεξεργασίας, εξασθενίζοντας έτσι οικονομικά και πολιτικά τη δύναμη των τοπικών τυραννίσκων, η αλαζονεία και η απληστία των οποίων απέβαινε εις βάρος της ζωής, της προσωπικής ελευθερίας και της παρουσίας των Ελλήνων²⁸. Τα προνόμια που δόθηκαν στους μεταλλωρύχους οδήγησαν πολλούς χριστιανούς στις ποντιακές κοινότητες των ορυχείων, ενώ ανάλογα προνόμια είχαν επίσης όσοι δούλευαν στα ναυπηγεία.

Μεταβυζαντινή μικρογραφία που εικονίζει τη βίαιη μετοικεσία των Ελλήνων του Πόντου την περίοδο της οθωμανοκρατίας

4. Οι κρυπτοχριστιανοί του Πόντου

Η μεγάλη πλειοψηφία του ποντιακού ελληνισμού συνέχιζε να ζει κάτω από θάβριες και ταπεινωτικές συνθήκες, οι οποίες μοιραία οδηγούσαν αναγκαστικά στο δρόμο του εξισλαμισμού.

Στη μακραιώνη περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας πολλοί χριστιανοί αντιστάθηκαν στην πίεση που τους ασκήθηκε για να αλλαξοπιστήσουν. Αυτοί ήταν οι Κρυπτοχριστιανοί ή Κλωστοί ή Κρυφοί ή Γυριστοί ή Τενεσούρηδες. Επρόκειτο για λαθρόβιους χριστιανούς που αναγκάστηκαν να δεχτούν εξωτερικά μόνο τον ισλαμισμό, διατηρώντας στα βάθη της ψυχής τους τη χριστιανική πίστη και, όπου οι συνθήκες το επέτρεπαν, την ελληνική γλώσσα. Διατήρησαν έτσι τη θρησκευτική τους πίστη και την ελληνική τους ταυτότητα, με όλους τους κινδύνους που συνεπαγόταν αυτό για τους ίδιους και τις οικογένειές τους. Το μεγαλύτερο μέρος των Κρυπτοχριστιανών έζησε και ζει ακόμη στον Πόντο, ενώ σε μικρότερη κλίμακα το φαινόμενο του κρυπτοχριστιανισμού παρατηρήθηκε επίσης στην Αλβανία, την Κύπρο, την Κρήτη, την Κωνσταντινούπολη, την Καππαδοκία και τα νησιά του Αιγαίου.

Η διαφύλαξη από γενιά σε γενιά της μυστικής τους χριστιανικής ιδιότητας αποτελεί ιστορικά αξιοθαύμαστο φαινόμενο, δεδομένου ότι τυχόν αποκάλυψη της επέσυρε αυστηρότατες τιμωρίες από την πλευρά της οθωμανικής εξουσίας.

Πρέπει να σημειωθεί, πάντως, ότι οι Κρυπτοχριστιανοί, όπως και οι Νεομάρτυρες, είχαν την αμέριστη υποστήριξη των μεγάλων μοναστηριών του Πόντου. Χάρη στη διπλωματία των Ηγουμένων τους, τα μοναστήρια αυτά έσωσαν πολλές φορές ηθικά, πνευματικά, εθνικά και σωματικά τους καταδιωκόμενους χριστιανούς²⁹.

Το φαινόμενο της «αποκρυφίας», που συνεχίζεται μέχρι σήμερα, αποκαλύφθηκε για πρώτη φορά επίσημα το 1856. Οι Κρυπτοχριστιανοί του Πόντου εκμεταλλευόμενοι την έκδοση του σουλτανικού διατάγματος «*Χάτι Χουμαγιούν*», που υποσχόταν θρησκευτική και πολιτική ελευθερία σε όλους τους υπηκόους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, συγκεντρώθηκαν το Μάρτιο του 1857 στη Μονή της Θεοσκεπάστου και εκεί ορκίστηκαν να αγωνιστούν μέχρι την τελική νίκη, αψηφώντας την εξορία, το θάνατο και τα άλλα βασανιστήρια με τα οποία τους εκβίαζαν οι οθωμανικές αρχές. Η αντιπροσωπευτική επιτροπή, που ορίστηκε από τους Κρυπτοχριστιανούς, με επιστολή της προς τις πρεσβείες των Μεγάλων Δυνάμεων, προς Πατριαρχείο και προς την Υψηλή Πύλη πέτυχε να αναγνωρισθούν επίσημα οι πρώτοι Κρυπτοχριστιανοί ως χριστιανοί.

Το 1856 η επιτόπια έρευνα που έγινε στην περιοχή του Πόντου για την καταγραφή των κρυφών χριστιανών είχε ως αποτέλεσμα μια Έκθεση, η οποία σήμερα βρίσκεται στα αρχεία του Foreign Office και βεβαιώνει το μεγάλο αριθμό των Κρυπτοχριστιανών κατοίκων. Παρά τη διακοπή της έρευνας από τις οθωμανικές αρχές, λόγω του φόβου μήπως επεκταθεί ο εκχριστιανισμός και ο εξελληνισμός της περιοχής, οι κάτοικοι πολλών περιοχών (Κρώμνης, Ματσούκας, Σουρμένων, Σάντας, Ιμέρας) σήκωσαν τη σημαία της εθνικοθρησκευτικής επανάστασης³⁰.

Το 1857 οι επιτροπές που δημιουργήθηκαν κατέγραψαν 30.000 κρυφούς χριστιανούς, ενώ ολόκληρα χωριά το ένα μετά το άλλο αποκάλυπταν το μυστικό τους³¹. Η πρώτη αυτή διπλωματική νίκη του 1857, στην οποία συμμετείχαν ενεργά και οι αντιπρόσωποι των Μ. Δυνάμεων, προκάλεσε τη διαμόρφωση νέου εχθρικού κλίματος απέναντι στους χριστιανούς, όπως περιγράφουν και οι Εκθέσεις των υποπροξένων Τραπεζούντας Κυπριώτη και Συναδινού προς το Υπουργείο Εξωτερικών της Ελλάδας και προς το μητροπολίτη Τραπεζούντας Κωνσταντινίου.

Οι οθωμανικές αρχές, θορυβημένες από το ενδεχόμενο γενίκευσης του εκχριστιανισμού και του εξελληνισμού ολοκλήρου του Πόντου, έλαβαν μέτρα εις βάρος όσων είχαν αναγνωριστεί ως χριστιανοί. Το επαχθέστερο από τα μέτρα αυτά ήταν η στρατολόγηση, η οποία ισοδυναμούσε για τους κρυπτοχριστιανούς με θανατική καταδίκη στα οθωμανικά στρατόπεδα, όπου τους αντιμετώπιζαν ως αρνησίθρησκους. Για το λόγο αυτό οι περισσότεροι Κρυπτοχριστιανοί αναγκάστηκαν να καταφύγουν στην ομόθρησκη Ρωσία. Στα αρχεία του Υπουργείου

Εξωτερικών της Ρωσίας στη Μόσχα υπάρχουν πολλές εκθέσεις που αναφέρονται στο δράμα των κρυπτοχριστιανών³².

Το 1910 η νεοτουρκική βουλή αναγκάστηκε να αναγνωρίσει μια μεγάλη κατηγορία κρυπτοχριστιανών ως γνήσιους χριστιανούς. Οι περισσότεροι όμως από αυτούς δεν κατόρθωσαν να επωφεληθούν από την αναγνώριση αυτή, καθώς εγκλωβίστηκαν σε πολύπλοκες γραφειοκρατικές διαδικασίες.

Η αναπάντεχη έκβαση ιστορικοπολιτικών γεγονότων, όπως του Κρητικού Ζητήματος και των Βαλκανικών πολέμων, που έφεραν αντιμέτωπες την Ελλάδα και την Τουρκία και, τέλος, ο Α΄ Παγκόσμιος πόλεμος, η Μικρασιατική εκστρατεία και η αναγκαστική ανταλλαγή των πληθυσμών βρήκαν απροετοίμαστους τους κρυπτοχριστιανούς. Το δικαίωμα που είχαν κατακτήσει με τον νόμο του 1910 δεν πρόφτασαν να το εκμεταλλευτούν. Οι φοβεροί διωγμοί και η μεθοδευμένη εξόντωση του ποντιακού ελληνισμού κατά την περίοδο αυτή ανάγκασαν τους κρυπτοχριστιανούς να αναβάλουν την αποκάλυψη και την αλλαγή των ονομάτων και της θρησκείας τους για πιο ήρεμες ημέρες, οι οποίες, ωστόσο, δεν ήρθαν ποτέ. Γι' αυτόν τον λόγο, η ανταλλαγή των πληθυσμών, που έγινε με βάση μόνο τις θρησκευτικές πεποιθήσεις, τους βρήκε από την άλλη πλευρά, αφού ήταν καταγεγραμμένοι μονάχα με τα μουσουλμανικά ονόματά τους.

Σύμφωνα με τις εκθέσεις του Οικουμενικού Πατριαρχείου, αλλά και του Υπουργείου Εξωτερικών της Ελλάδας, το 1914 επίσημα καταγεγραμμένοι ήταν 43.000 κρυπτοχριστιανοί³³.

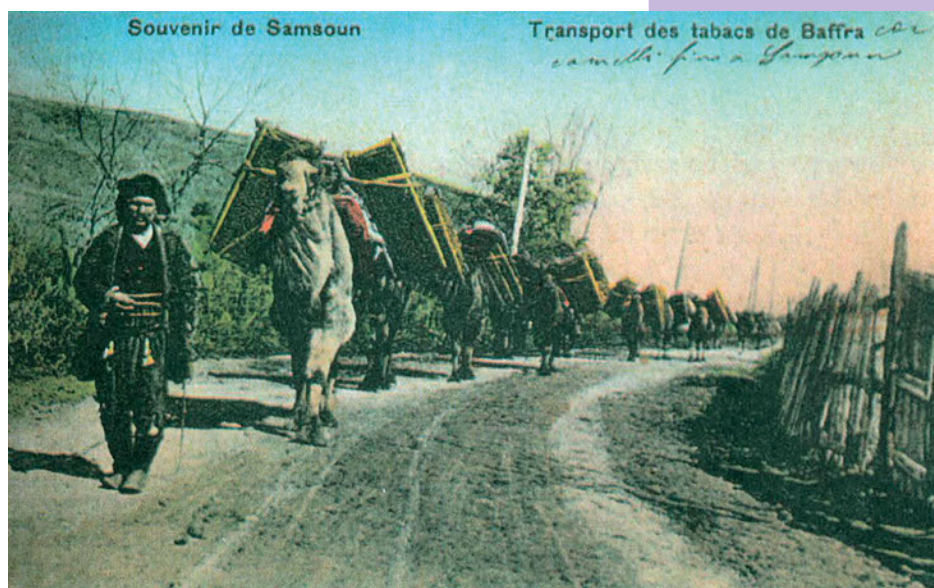
Δ. Ο ΠΑΡΕΥΞΕΙΝΙΟΣ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ ΤΟ 19ο ΚΑΙ 20ό ΑΙΩΝΑ

1. Οικονομική και πνευματική ανάπτυξη

Το δυσμενές κλίμα για τους υπόδουλους Έλληνες, που είχε διαμορφωθεί στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, κατά τη διάρκεια της Επανάστασης του 1821, άρχισε σταδιακά να υποχωρεί μετά την παραχώρηση των ειδικών προνομίων, γνωστών στην παγκόσμια ιστορία με τους νομικούς όρους «Χάτι Σερίφ» (1839) και «Χάτι Χουμαγιούν» (1856).

Η θεωρητική ισονομία και η θρησκευτική ελευθερία μαζί με την ανάπτυξη του εμπορίου και της οικονομίας οδήγησαν στη δημογραφική αύξηση του ποντιακού πληθυσμού, στην καλλιέργεια της ελληνικής παιδείας και στην ανάπτυξη της νεοελληνικής συνείδησης³⁴.

Ο ποντιακός ελληνισμός εγκατέλειψε τα κρησφύγετά του και κατέβηκε στις παραλιακές περιοχές, όπου έκτισε καινούρια χωριά, εκκλησίες και σχολεία. Σε σύντομο χρονικό διάστημα πήρε ξανά στα χέρια του το εμπόριο ολόκληρου του Εύξεινου Πόντου και της ενδοχώρας, ενώ η Τραπεζούντα ξαναβρήκε τις παλιές της δόξες.

Μεταφορά καπνών της Μπάφρας με καμήλες

Το μέλλον της περιοχής προβλεπόταν ευοίωνο, χάρη στην εύφορη χώρα με την πλούσια βλάστηση, τις απέραντες δασικές εκτάσεις με έλατα, πλατάνια, πεύκα και άλλα δέντρα που κάλυπταν τις περιοχές της Σινώπης, της Τρίπολης, της Κερασούντας, της Τραπεζούντας και των Σουρμένων. Στην Κερασούντα είχαν ιδρυθεί εργοστάσια ατμοπριόνων για την παραγωγή ξυλείας από έλατα. Μεγάλη σπουδαιότητα επίσης είχε η λεπτοκαρυά που εξαγόταν στο Αμβούργο, την Τεργέστη, τη Ν. Υόρκη και τη Ρωσία.

Η γεωργική οικονομία στηριζόταν κυρίως στο σιτάρι, το καλαμπόκι, το κριθάρι, τα όσπρια, τα πορτοκάλια, τα γεώμηλα και τα εξαιρετά καπνά, ιδιαίτερα των περιοχών της Αμισού και της Μπάφρας. Τα τυροκομικά προϊόντα του Πόντου ήταν και είναι επίσης δημοφιλή στις αγορές της Κωνσταντινούπολης και των άλλων μεγαλουπόλεων.

Προς το βορά η οροσειρά Παρυάδρου, πλούσια σε μεταλλευτικά κοιτάσματα, έδωσε τη δυνατότητα δημιουργίας μεταλλείων αργύρου, χαλκού και μολύβδου στις περιφέρειες της Αργυρούπολης και της Τρίπολης. Εξίσου αναπτυγμένη ήταν η βιοτεχνία στο χώρο της χρυσοχοΐας, της σιδηρουργίας, και της χαλκουργίας, καθώς επίσης και η βιομηχανία της ναυπηγικής.

Η κυρία πλουτοπαραγωγική πηγή στα παράλια του Ευξείνου Πόντου ήταν το διαμετακομιστικό εμπόριο με κυριότερα λιμάνια την Αμισό, την Τραπεζούντα, την Κερασούντα, την Οδησό, τη Βραΐλα, το Νοβοροσίτσι και τη Σεβαστούπολη.

Κατά τη διάρκεια του πολέμου οι Νεότουρκοι με διάφορους τρόπους προσπαθούσαν να απομακρύνουν και να περιορίσουν το εμπόριο των χριστιανών, οι οποίοι για να επιβιώσουν συνεργάστηκαν με τις τοπικές μουσουλμανικές εθνοτήτες. Η Τραπεζούντα μέχρι το 1869 έλεγχε το 40% του εμπορίου της Περσίας και το διαμετακομιστικό εμπόριο απέφερε κέρδος περίπου 200.000.000 φράγκα το χρόνο³⁵.

Οι ελληνικές επιχειρήσεις διέθεταν εμπορικά υποκαταστήματα και πρακτορεία μεταφορών στη Ρωσία, την Περσία, την Αγγλία, την Κωνσταντινούπολη, τη Μασσαλία και σε άλλες μεγάλες πόλεις της Ευρώπης. Η Τραπεζούντα αποτελούσε το σταυροδρόμι της εμπορικής κίνησης μεταξύ Δύσης και Ανατολής μέχρι το 1869 που ολοκληρώθηκε η διάνοιξη της Διώρυγας του Σουέζ, οπότε άρχισε η σταδιακή παρακμή του λιμανιού της. Ωστόσο, για μεγάλο διάστημα και μετά το 1883, τέσσερις μεγάλοι ελληνικοί τραπεζικοί και εμπορικοί οίκοι της Τραπεζούντας έλεγχαν μαζί με το υποκατάστημα της Τράπεζας Αθηνών σχεδόν όλη την οικονομία του ανατολικού Πόντου.

Ανάλογη ήταν η οικονομική κίνηση των Ελλήνων και στις άλλες πόλεις του Πόντου: από το εμπορικό λιμάνι της Αμισού εξαγόταν μεγάλες ποσότητες εξαιρετικού καπνού και άλλων εγχώριων προϊόντων, ενώ το 1869 στην Αμισό από τις

Το Φροντιστήριο Τραπεζούντος

*Ο μητροπολίτης Τραπεζούντος Χρυσάνθος,
οι καθηγητές του Φροντιστηρίου Τραπεζούντος
και οι μαθητές το 1921*

214 επιχειρήσεις της πόλης οι 156 ανήκαν στους Έλληνες. Στην Κερασούντα οι εφοπλιστικοί και εμπορικοί οίκοι των Κωνσταντινίδη, Κακουλίδη, Σούρμελη και Πισσάνη καταξιώθηκαν στα μεγάλα εμπορικά κέντρα του Εύξεινου Πόντου αλλά και της Ευρώπης.

Η οικονομική άνθηση του ελληνισμού στην ευρύτερη περιοχή του Εύξεινου Πόντου είχε ως αποτέλεσμα την πνευματική και καλλιτεχνική αναγέννηση. Οι εκπρόσωποι του επιχειρηματικού κόσμου πρόσφεραν γενναιοδωρα ένα σεβαστό ποσό από τα κέρδη τους υπέρ των θρησκευτικών, εκπαιδευτικών και φιλανθρωπικών ιδρυμάτων και αξιόλογοι επιστήμονες στέλνονταν για ειδίκευση σε διάφορα πανεπιστήμια της Ευρώπης, για να μεταφέρουν στην πατρίδα τους τις νέες επιστημονικές μεθόδους διδασκαλίας.

Το **Φροντιστήριο της Τραπεζούντας**, που είχε ιδρύσει το 1682 ο μεγάλος Τραπεζούντιος δάσκαλος του Γένους Σεβαστός Κυμινήτης και λειτούργησε παρά τις αντιξοότητες μέχρι το 1922, έπαιξε σημαντικό ρόλο στην πνευματική και ηθική ανάπλαση των Ελληνοποντίων και στην ανάπτυξη της εθνικής τους συνείδησης³⁶.

Στις αρχές του 20ού αιώνα δεν υπήρχε ποντιακό χωριό χωρίς δικό του σχολείο και δική του εκκλησία. Σύμφωνα με τη στατιστική του Παναρέτου, το 1913 στις επαρχίες των έξι μητροπόλεων του Πόντου κατοικούσαν 697.000 Έλληνες, ενώ το ίδιο διάστημα, σύμφωνα με τον Γ. Λαμψίδα, λειτουργούσαν 1.890 εκκλησίες, 22 μοναστήρια, 1.647 παρεκκλήσια και 1.401 σχολεία με 85.890 μαθητές.

Το ελληνικό τυπογραφείο, το οποίο εγκαταστάθηκε το 1880 στην Τραπεζούντα, συνέβαλε αποφασιστικά στην ανάπτυξη της εθνικής συνείδησης και την προετοιμασία ενός αγωνιστικού κλίματος για την αντικατάσταση του οθωμανικού καθεστώτος από ένα ελεύθερο και δημοκρατικό πολίτευμα.

Ο ελληνοκεντρικός προσανατολισμός του κλίματος αυτού είχε ως πρωτεργάτες την πρωτοεμφανιζόμενη αστική τάξη, η οποία ανέπτυξε πατριωτική δράση σε κάθε ευκαιρία. Έτσι, π.χ., από τον ρωσο-οθωμανικό πόλεμο του 1828-1829 μέχρι και την κρητική εξέγερση του 1866-67, οι Έλληνες του Πόντου ήταν παρόντες.

Αλλά και στους ελληνο-οθωμανικούς πολέμους που ακολούθησαν, πολύ σημαντική ήταν η εθελοντική συμμετοχή των Ποντίων αγωνιστών και η οικονομική ενίσχυση που παρείχαν υπέρ των αγώνων. Για παράδειγμα αναφέρουμε την προσφορά των 12.000 λιρών που έκαναν οι Έλληνες της Σαμψούντας το 1912 στο ελληνικό Ναυτικό³⁷.

Ο 20ός αιώνας βρήκε τον ελληνισμό του Πόντου να έχει θεαματικό προβάδισμα συγκριτικά με τις άλλες εθνότητες της ευρύτερης περιοχής στον οικονομικό και τον πνευματικό τομέα.

Ωστόσο, η πολιτική που εφάρμοσαν οι νεοτουρκικές κυβερνήσεις απέναντι

των Ελλήνων ήταν εξαιρετικά εχθρική και περιλάμβανε δυσμενή οικονομικά, εκπαιδευτικά, στρατιωτικά και θρησκευτικά μέτρα, τα οποία επιβλήθηκαν γενικότερα στις χριστιανικές εθνότητες του κράτους. Η πολιτική αυτή, η οποία βρισκόταν σε πλήρη αντίθεση με τις εξαγγελίες του Προέδρου των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής Γ. Ουίλσον, σχετικά με την αυτοδιάθεση των λαών, οδήγησε τους Πόντιους, κυρίως της Διασποράς, στη μεγάλη απόφαση να αγωνιστούν για τη δημιουργία μιας αυτόνομης **Ποντιακής Δημοκρατίας**.

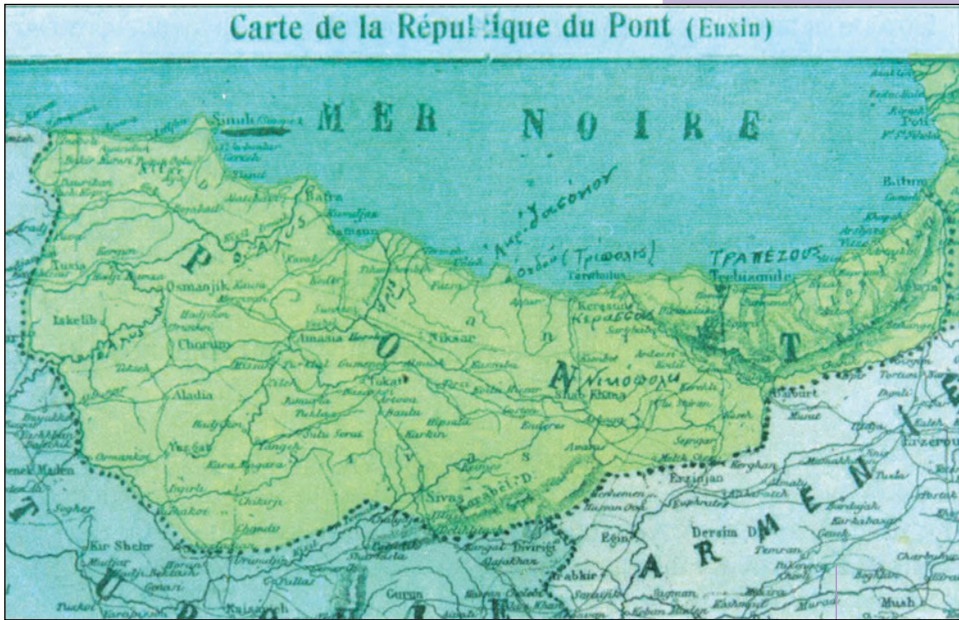
2. Αγώνες για τη δημιουργία μιας αυτόνομης Ποντιακής Δημοκρατίας (1917-1922)

Οι Έλληνες της Διασποράς αναδείχθηκαν πρωτεργάτες στους αγώνες για τη δημιουργία μιας αυτόνομης ποντιακής δημοκρατίας με βασικούς εκπροσώπους τους Κ. Κωνσταντινίδη από τη Μασσαλία, Β. Ιωαννίδη και Θ. Θεοφύλακτου από το Βατούμ, Ι. Πασσαλίδη από το Σοχούμ, Λ. Ιασωνίδη και Φ. Κτενίδη από το Κρασνοντάρ. Από τους Έλληνες του ιστορικού Πόντου ξεχωρίζουν οι δύο σεβάσιμες μορφές της Εκκλησίας, ο μητροπολίτης Τραπεζούντας Χρύσανθος και ο μητροπολίτης Αμάσειας Γερμανός Καραβαγγέλης³⁸.

Λίγες μέρες πριν από τη ρωσική κατοχή της πόλης, τον Απρίλιο του 1916, έγινε η παράδοση της Τραπεζούντας από τον Τούρκο Βαλή Μεχμέτ Τζεμάλ Αζμή μπέη στο μητροπολίτη Χρύσανθο, ο οποίος λόγω της συνετής πολιτικής του απέναντι στους μουσουλμάνους της περιοχής, έγινε δεκτός, από τους Ρώσους αλλά και από τους προξενικούς εκπροσώπους των άλλων κρατών, ως ηγέτης στην ευαίσθητη περιοχή, όπου ήταν ακόμη νωπές στους κατοίκους οι μνήμες από τις σφαγές και τις εχθροπραξίες. Η δίχρονη προεδρία του Χρύσανθου ήταν ένα αληθινό διάλειμμα δημοκρατίας και αρμονικής συμβίωσης χριστιανών και μουσουλμάνων. Το Φεβρουάριο του 1918 η κατάσταση είχε αλλάξει ριζικά, όταν ύστερα από την επικράτηση των μπολσεβίκων το 1917, ο ρωσικός στρατός εγκατέλειψε την Τραπεζούντα και η περιοχή ξαναπέρασε στην κατοχή των Νεοτούρκων.

Στις δύσκολες εκείνες στιγμές, χιλιάδες Έλληνες του ανατολικού Πόντου και του Καρς, για να γλιτώσουν από τις διώξεις από τους Νεότουρκους, πήραν το δρόμο της φυγής προς τη Ρωσία, η οποία δοκιμαζόταν τότε από εμφύλιο πόλεμο. Ο ξεριζωμός των Ελλήνων της Μικράς Ασίας ευαισθητοποίησε τους Έλληνες της Ρωσίας, οι οποίοι ήδη από το Α΄ Πανελλήνιο Συνέδριο, τον Ιούλιο του 1917 στο Ταϊγάνιο αποφάσισαν την εκλογή Κεντρικού Συμβουλίου για τη δημιουργία ανεξάρτητου Ποντιακού Κράτους, με προσωρινή έδρα την πόλη Ροστόβ³⁹.

Για πρώτη φορά οι Πόντιοι της Διασποράς οργανώθηκαν σε όλες τις μεγάλες πόλεις της Ελλάδας (Αθήνα, Θεσσαλονίκη, Καβάλα, Βόλο), καθώς επίσης και στις πόλεις του εξωτερικού.

Χάρτης της Δημοκρατίας του Πόντου

Στην Ευρώπη πρωτεργάτης του αγώνα ήταν ο Κ. Κωνσταντινίδης, ο οποίος από τη Μασσαλία με διαδοχικά υπομνήματα ενημέρωνε τις συμμαχικές δυνάμεις για την τραγική κατάσταση που επικρατούσε στον Πόντο. Ο ίδιος επίσης τύπωσε και κυκλοφόρησε χάρτη που όριζε τα σύνορα της προτεινόμενης ποντιακής δημοκρατίας. Αυτό το χάρτη τύπωσε και σε απλό σχήμα ταχυδρομικού δελτίου (καρτ-ποστάλ) με γραπτό κείμενο στα γαλλικά: «Πολίτες του Πόντου ξεσηκωθείτε! Θυμίστε στα φιλελεύθερα έθνη τα ύψιστα δικαιώματά σας για τη ζωή και την ανεξαρτησία»⁴⁰. Η ρωσική επανάσταση ξεσήκωσε τους Έλληνες του Πόντου για το δικό τους εθνικό αγώνα, ενώ στο πρώτο παγκόσμιο Παν-ποντιακό Συνέδριο, που οργανώθηκε στη Μασσαλία το Φεβρουάριο του 1918, ο ίδιος ο Κ. Κωνσταντινίδης, με τηλεγράφημα που έστειλε στον Λ. Τρότσκι, ζήτησε επίσημα την υποστήριξη της Σοβιετικής Ένωσης⁴¹.

Η κυβέρνηση του Ελευθερίου Βενιζέλου ήταν αρχικά σύμφωνη με τον αγώνα και τις εθνικές διεκδικήσεις των Ποντίων. Στο συνέδριο Ειρήνης όμως στο Παρίσι, που άρχισε το Δεκέμβριο του 1918, ο Ελ. Βενιζέλος πείστηκε από τις συμμαχικές δυνάμεις και δεν συμπεριέλαβε τον Πόντο στο φάκελο των ελληνικών διεκδικήσεων, και, παρά τις έντονες διαμαρτυρίες των Ελλήνων του Πόντου, συμφώνησε να παραχωρηθεί η περιοχή στην υπό ίδρυση Αρμενική Δημοκρατία.

Η πρόταση του Ελ. Βενιζέλου προκάλεσε μεγάλη απογοήτευση στους Έλλη-

νες του Πόντου, οι οποίοι στα διάφορα συνέδρια που πραγματοποίησαν στο Μπακού, στο Κρασνοντάρ, στο Βατούμ και στη Μασσαλία, διαμαρτυρήθηκαν έντονα για τη στάση της ελληνικής κυβέρνησης. Πολλά ποντιακά σωματεία έστειλαν τότε τηλεγραφήματα στο Παρίσι για να μεταπέισουν τον πρωθυπουργό, τον οποίο επισκέφθηκε μάλιστα τον Απρίλιο του 1919 ο μητροπολίτης Χρύσανθος. Μετά τη διεξοδική ενημέρωση που έλαβε ο Έλληνας πρωθυπουργός από τον Χρύσανθο, για το Ποντιακό Ζήτημα, αποφάσισε να ενισχύσει τις προσπάθειες των Ποντίων και έδωσε την έγκρισή του στο μητροπολίτη να συνεχίσει την προσπάθεια ενημέρωσης όλων των πολιτικών που έλαβαν μέρος στη Συνδιάσκεψη. Οι περισσότεροι από αυτούς, με εξαίρεση τους Άγγλους αντιπροσώπους, είδαν με πολλή κατανόηση τα αιτήματα των Ελληνοποντίων.

Ο μητροπολίτης Αμασείας
Γερμανός Καραβαγγέλης

Συγκεκριμένα, στην πρόταση του μητροπολίτη να γίνει ο Πόντος ανεξάρτητο κράτος υπό ελληνική εντολή, ο Πρόεδρος των Η.Π.Α. Ουίλσον απάντησε: «Είναι θαυμάσια όσα μου λέτε. Ο Πόντος πρέπει να γίνει ανεξάρτητος. Μίαν ψήφον έχω εις την Συνδιάσκεψιν, αλλά θα την διαθέσω υπέρ του λαού σας»⁴².

Παράλληλα με τον παν-ποντιακό αγώνα των Ελλήνων της Ρωσίας, ο Χρύσανθος επισκέφθηκε το Εριβάν και διαπραγματεύτηκε με τους Αρμένιους, καθώς επίσης και με τους μουσουλμάνους του Πόντου, μια μορφή συνομοσπονδίας⁴³. Ωστόσο, η αμοιβαία καχυποψία έγινε αιτία να χαθεί πολύτιμος χρόνος, ο οποίος αποδείχθηκε μοιραίος, εξαιτίας των γρήγορων πολιτικών εξελίξεων. Το πολιτικό γεγονός που λειτούργησε ως ταφόπετρα του ποντιακού ζητήματος ήταν η συνθήκη φιλίας και συνεργασίας που υπογράφηκε το Μάρτιο του 1921 ανάμεσα στους Μπολσεβίκους και τον Κεμάλ. Η συνθήκη αυτή έδωσε στον αδύναμο ως τότε Κεμάλ την οικονομική, στρατιωτική και ηθική δυνατότητα να συνεχίσει τις επιχειρήσεις του κατά των Ποντίων και, ακόμη, να εμφανιστεί στη Συνδιάσκεψη του Λονδίνου με υπερβολικές απαιτήσεις, που λόγω της ιστορικής συγκυρίας

δεν απορρίφθηκαν από τις νικήτριες Δυνάμεις, παρά το γεγονός ότι ήταν σύμμαχοι με τους Έλληνες⁴⁴.

Παρά το αρνητικό κλίμα που δημιουργήθηκε, ο ποντιακός ελληνισμός δεν πτοήθηκε. Στις 10 Μαρτίου 1921 ο μητροπολίτης Αμάσειας Γερμανός πρότεινε στον υπουργό εξωτερικών Μπαλτατζή συνεργασία με τους Κούρδους και τους Αρμένιους εναντίον του κινήματος του Κεμάλ. Η κυβέρνηση του Γούναρη, απομονωμένη και από τους συμμάχους, δεν πήρε καμιά πρωτοβουλία, ενώ οι Πόντιοι απογοητευμένοι, με πρωτοβουλία του Γερμανού Καραβαγγέλη, διορ-

Ερείπια της Μονής Παναγίας Σουμελά του ιστορικού Πόντου

γάνωσαν δύο Συνέδρια, στην Κωνσταντινούπολη στις 17 Αυγούστου 1921 και στην Αθήνα στις 4 Σεπτεμβρίου του ίδιου έτους.

Η τελευταία προσπάθεια ποντοαρμενικής συνεργασίας άρχισε καθυστερημένα στις αρχές του 1922, όταν πια τα συμφέροντα των Μεγάλων Δυνάμεων είχαν αλλάξει πλευρά. Εκμεταλλεζόμενος την ευνοϊκή συγκυρία ο Κεμάλ πασάς, με τη φανερή υποστήριξη των μπολσεβίκων, της Ιταλίας, της Γαλλίας και τη σιωπηρή σύμπραξη της Αγγλίας, άρχισε την αντεπίθεση που έφερε και την κατάρρευση του μετώπου.

Η ποντιακή Δημοκρατία έμεινε ένα όνειρο, ενώ η καταδίκη σε θάνατο από την κεμαλική κυβέρνηση όλων των πρωτεργατών του αγώνα σφράγισε την εθνική συμφορά του ποντιακού ελληνισμού, η οποία συνδέεται με τη γενικότερη τύχη του ελληνισμού της Μ. Ασίας.

Αυτή την περίοδο της γενοκτονίας αλλά και νωρίτερα, ένας δεύτερος ποντιακός ελληνισμός ζούσε και μεγαλουργούσε στη Ρωσία. Περισσότεροι από 500.000 Πόντιοι κατοικούσαν στη Ρωσία, ενώ το 1918, με τις ομαδικές μετοικεσίες των καταδιωγμένων Ποντίων, ιδιαίτερα μετά την αποχώρηση των ρωσικών στρατευμάτων, ξεπέρασαν τους 750.000⁴⁵. Σήμερα υπολογίζεται ότι στην πρώην Σοβιετική Ένωση ζουν ακόμη περισσότεροι από μισό εκατομμύριο Πόντιοι, οι οποίοι διατηρούν, στο βαθμό που δεν επεμβαίνουν οι αρχές των Ανεξάρτητων Δημοκρατιών της Κοινοπολιτείας, τις πατροπαράδοτες ελληνοποντιακές τους παραδόσεις.

Στον ιστορικό Πόντο όμως το τέλος της ιστορίας και του πολιτισμού των Ποντίων ήταν εξαιρετικά τραγικό και σταμάτησε βίαια με την αναγκαστική ανταλλαγή των πληθυσμών που όρισε η Συνθήκη της Λωζάννης το 1923.

3. Η μεθοδευμένη εξόντωση (γενοκτονία) των Ελλήνων του Πόντου

Είναι γνωστή η γενοκτονία του αρμενικού λαού το 1915 από τους Νεότουρκους, αλλά δεν είναι γνωστή η μεθοδευμένη εξόντωση των Ελλήνων του Πόντου που είχε τις ίδιες αναλογίες ποσοτικά και ηθικά με τη γενοκτονία των Αρμενίων την περίοδο 1916-1923.

Από τους 697.000 Πόντιους που ζούσαν το 1913 στον Πόντο, περισσότεροι από 353.000, δηλαδή ποσοστό μεγαλύτερο από το 50%, θανατώθηκαν μέχρι το 1923 από τους Νεότουρκους και τους Κεμαλικούς στις πόλεις και τα χωριά, στις εξορίες και τις φυλακές, καθώς και στα τάγματα εργασίας, τα λεγόμενα «αμελέ ταμπουρού»⁴⁶.

Η φύση και η μέθοδος της εξαπόλυσης συστηματικών διώξεων κατά των Ελλήνων του Πόντου από τους Νεότουρκους και τους Κεμαλικούς, ενώ έχει πολλά κοινά χαρακτηριστικά με τη γενοκτονία των Εβραίων, έχει δύο βασικές διαφορές, κατά τον Π. Ενεπεκίδη. Δεν έχει καμία ιδεολογική, κοσμοθεωρητική ή ψευδοεπιστημονική θεμελίωση περί γενετικής, ευγονικής και αρίας ή σημιτικής φυλής. Εξυπηρετούσε μόνο τη συγκεκριμένη πρακτική πολιτική σκοπιμότητα της εκκαθάρισης της Μ. Ασίας από το ελληνικό στοιχείο. Οι εξορίες των κατοίκων ολόκληρων χωριών, οι εξοντωτικές εκείνες οδοιπορίες μέσα στο χιόνι των γυναικόπαιδων και των γερόντων –οι άνδρες βρίσκονταν ήδη στα τάγματα εργασίας ή στο στρατό– συνετέλεσαν ώστε πολλοί να πεθάνουν από τις κακουχίες⁴⁷.

Η κατάσταση στην ευρύτερη περιοχή του Εύξεινου Πόντου επιδεινώθηκε, όταν ο ελληνικός στρατός στις 15 Μαΐου 1919 κατέλαβε τη Σμύρνη και ένα μέρος της ενδοχώρας. Ο ίδιος ο Κεμάλ στις 19 Μαΐου 1919 οργάνωσε τη δεύτερη φάση των διωγμών, όταν αποβιβάσθηκε στη Σαμψούντα.

Με τη Συνθήκη της Λωζάννης στις 24 Ιουλίου 1923, ορίστηκε ως σύνορο μεταξύ Τουρκίας και Ελλάδας ο ποταμός Έβρος. Ήδη στις 30 Ιανουαρίου του ίδιου έτους είχε υπογραφεί στη Λωζάννη η σύμβαση περί ανταλλαγής των πληθυσμών.

Ωστόσο, η συντριπτική πλειοψηφία των Ελλήνων προσφύγων είχε ήδη εγκαταλείψει την περιοχή πριν από τη σύμβαση, ενώ πολλοί κατέφυγαν στις παραλιακές πόλεις για να επιβιbasθούν σε πλοία για την Ελλάδα. Συνολικά, ο παρευξεινιος ελληνισμός της Μ. Ασίας εξοντώθηκε κατά την περίοδο 1914-1924 ή ακολούθησε το δρόμο της διασποράς προς την Ευρώπη, την Αμερική και την Περσία (Ιράν), τη Σοβιετική Ένωση και την Ελλάδα.

Τα Αρχεία των Υπουργείων Εξωτερικών της Ευρώπης και της Αμερικής, καθώς επίσης και οι εκθέσεις διεθνών οργανισμών πιστοποιούν το μέγεθος και το είδος του διωγμού που υπέστησαν οι Έλληνες του Πόντου.

Ε. Η ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΤΟΥ ΠΑΡΕΥΞΕΙΝΙΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΠΟΧΗ

1. Το πρόβλημα των προσφύγων από το 1922 μέχρι σήμερα

Τα γεγονότα του 1922 είχαν ως συνέπεια το ξερίζωμα του ελληνισμού της Μ. Ασίας. Περισσότεροι από 1.300.000 Έλληνες αναγκάστηκαν να εκπατριστούν βίαια, εγκαταλείποντας τους προσφιλείς νεκρούς, μαζί με τις περιουσίες τους και τον πολιτισμό της μακραίωνης δημιουργικής παρουσίας τους εκεί.

Η εξαντλημένη από τον πόλεμο, ηθικά, πολιτικά, κοινωνικά, δημογραφικά και οικονομικά Ελλάδα αναγκάστηκε να δεχτεί στους κόλπους της εκατοντάδες χιλιάδες πρόσφυγες, χωρίς κάποιο συγκεκριμένο σχέδιο υποδοχής.

Η μικρασιατική καταστροφή ξανάφερε στο προσκήνιο την ταραγμένη εσωτερική πολιτική κατάσταση. Η ανικανότητα των εναλλασσόμενων κυβερνήσεων ανάγκασε τον στρατηγό Πλαστήρα να αναλάβει την εξουσία, να εκθρονίσει τον βασιλιά Κωνσταντίνο και να κινητοποιήσει όλες τις κρατικές υπηρεσίες για την επίλυση των προσφυγικών προβλημάτων.

Η συντριπτική πλειοψηφία του προσφυγικού πληθυσμού, 638.252 άτομα, δηλαδή ένα ποσοστό 53%, εγκαταστάθηκε στη Μακεδονία, αρχικά στις περιοχές που εγκατέλειψαν οι ανταλλάξιμοι μουσουλμάνοι.

Ο προσφυγικός καταυλισμός του Χαρμάνκιοι (Ελευθέρια) Θεσσαλονίκης

Τα κύρια προβλήματα που αντιμετώπισε το κράτος την πρώτη αυτή περίοδο της προσφυγιάς ήταν η επισκευή των εγκαταλειφθέντων οικισμών από τους τουρκικούς και βουλγαρικούς πληθυσμούς, η ανέγερση νέων οικιών και οικισμών, η κατασκευή συγκοινωνιακών έργων, η διανομή γεωργικών κλήρων στους πρόσφυγες γεωργούς και ο εφοδιασμός τους με τα στοιχειώδη εργαλεία και τους γεωργικούς σπόρους για την καλλιέργεια των κτημάτων. Η ελληνική κυβέρνηση, για να συνεχίσει το έργο της αποκατάστασης των προσφύγων Ποντίων, ζήτησε τη μεσολάβηση της Κοινωνίας των Εθνών (ΚτΕ), η οποία ενέκρινε τη δανειοδότηση. Θετικό ρόλο έπαιξε η περίφημη έκθεση του Nansen, ώστε στο τέλος του 1924, μετά από επίμονες διαπραγματεύσεις και αυστηρές δεσμεύσεις, υπογράφηκε το δάνειο ανάμεσα στην ελληνική κυβέρνηση και την Τράπεζα της Αγγλίας με ονομαστικό κεφάλαιο 12.300.000 λίρες Αγγλίας.

Η διαχείριση του δανείου ύστερα από πρόταση της Κοινωνίας των Εθνών που έγινε αποδεκτή από την ελληνική κυβέρνηση ανατέθηκε στον αυτόνομο και ανεξάρτητο οργανισμό, την Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων (Ε.Α.Π.), που συστήθηκε με βάση το πρωτόκολλο της 28ης Σεπτεμβρίου 1923 της Γενεύης.

Η Ε.Α.Π. με την άρτια διοικητική, οικονομική και τεχνική της οργάνωση μπόρεσε να προχωρήσει στην εφαρμογή του προγράμματος αποκατάστασης των προσφύγων. Στην επιτυχία του προγράμματος συνετέλεσαν και οι ίδιοι οι πρόσφυγες με την εργατικότητα, την ικανότητα, την τιμιότητα και την εμπειρία που διέθεταν στον οικονομικό και πολιτισμικό χώρο. Τα 2/3 των εξόδων της Ε.Α.Π. δαπανήθηκαν στη Μακεδονία με αποτέλεσμα να αλλάξει ριζικά η περιοχή σε τέτοιο βαθμό ώστε, σύμφωνα με τις δηλώσεις του αντιπροέδρου της Τζον Κάμπελ, το 1930 δυσκολευόταν κανείς να αναγνωρίσει τον έρημο τόπο του 1923⁴⁸.

Η γεωργία, η κτηνοτροφία, η σηροτροφία και η αλιεία αναπτύχθηκαν ιδιαίτερα από τους πρόσφυγες, με αποτέλεσμα την ευρύτερη ανάπτυξη της αγροτικής οικονομίας.

Η κοινωνική πολιτική του Βενιζέλου βοήθησε οριστικά στη μόνιμη εγκατάσταση των αγροτικών πληθυσμών, ενώ διάφορα προνομιακά μέτρα, που λειτούργησαν προσωρινά για τους πρόσφυγες των παραμεθόριων περιοχών, συνέβαλαν αποφασιστικά στην επάνδρωση των ακριτικών χωριών. Οι πρόσφυγες έγιναν για μια ακόμη φορά άγρυπνοι φρουροί των συνόρων.

Παράλληλα με τη μερική αποκατάσταση των αγροτικών πληθυσμών οι ελληνικές κυβερνήσεις προσπάθησαν να λύσουν, έστω και προσωρινά, τα πολύπλοκα προβλήματα των αστικών προσφυγικών πληθυσμών. Το κράτος έριξε το βάρος στη λύση του στεγαστικού προβλήματος, ενώ η Ε.Α.Π. δαπάνησε 2.422.961 λίρες Αγγλίας για τη στέγαση 165.000 περίπου αστών προσφύγων. Το 50% του αστικού πληθυσμού συγκεντρώθηκε στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη⁴⁹.

Ανάμεσα στα άλλα προβλήματα που αντιμετώπισαν οι πρόσφυγες κατά την εγκατάστασή τους στην Ελλάδα ήταν και οι σχέσεις τους με τους γηγενείς Έλληνες, οι οποίοι διατηρούσαν αρχικά πολλές επιφυλάξεις απέναντί τους. Το θέμα αυτό απασχόλησε πολιτικούς, όπως ήταν ο Π. Κανελλόπουλος, αλλά και λογοτέχνες, όπως ήταν ο Γ. Ιωάννου, οι οποίοι προσπάθησαν να ερμηνεύσουν το φαινόμενο⁵⁰.

Παρ' όλες τις δυσκολίες, οι πρόσφυγες δεν λιποψύχησαν, αλλά επιστράτευαν όλους τους μηχανισμούς επιβίωσης που απέκτησαν κατά τη διάρκεια της συμβίωσής τους με τους Οθωμανούς. Στην κατηγορία αυτή βέβαια δεν συμπεριλαμβάνονται οι δεκάδες χιλιάδες πλούσιοι Μικρασιάτες πρόσφυγες, οι οποίοι χωρίς κρατική βοήθεια, χάρη στις επενδύσεις που είχαν στην Ελλάδα και στο εξωτερικό, έλυσαν μόνοι τα προβλήματά τους.

Ωστόσο, η οδύσσεια του παρευξεινίου ελληνισμού δεν σταματά στη μικρασιατική καταστροφή. Συνεχίστηκε αμέσως μετά τον εμφύλιο πόλεμο της Ρωσίας κατά τον οποίο χάθηκαν άδικα δεκάδες χιλιάδες Έλληνες. Σύμφωνα με τη γενική απογραφή του 1928, κατά τη δεκαετία αυτή εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα 58.500 Έλληνες της Ρωσίας. Ήδη από το 1918, όπως προαναφέραμε, κατοικούσαν περισσότεροι από 750.000 Πόντιοι στις περιοχές του Καυκάσου, του Αντικαυκάσου, της Μεσημβρινής Ρωσίας και της Ουκρανίας⁵¹.

Κατά την περίοδο των σταλινικών διώξεων (1937-1939) περίπου 20.000 Έλληνες εκδιώχθηκαν από τη Σοβιετική Ένωση προς την Ελλάδα, πέρα από τα δεκάδες χιλιάδες θύματα στους τόπους των εκτοπίσεων, στο Καζακστάν, το Ουσμπεκιστάν, την Κιργισία, τις στέπες και στις άλλες φιλόξενες περιοχές της Σοβιετικής Ένωσης. Άλλοι 13.500 πήραν επίσης το δρόμο της προσφυγιάς το 1965.

Το προσφυγικό ζήτημα επιδεινώθηκε ξανά τον Μάρτιο του 1988, όταν οι σοβιετικές αρχές άνοιξαν τα σύνορα για τους λαούς των Σοσιαλιστικών Δημοκρατιών και δημιουργήθηκε αναγκαστικά ένα μεγάλο κύμα νέων προσφύγων Ελλήνων από τη Ρωσία προς την Ελλάδα, που έχει ξεπεράσει σήμερα τις 180.000.

Η ελληνική πολιτεία αντιμετώπισε μεγάλες δυσχέρειες για την ενσωμάτωση των νέων Ποντίων προσφύγων στους κόλπους της. Είναι γεγονός ότι από το 1923 κανένα άλλο προσφυγικό κύμα δεν είχε τέτοιο μέγεθος, ώστε να αναγκάσει το ελληνικό κράτος να ασκήσει εκ νέου μια πολιτική υποδοχής και αποκατάστασης των προσφύγων. Η εγκατάστασή τους έγινε κυρίως στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη. Το Δεκέμβριο του 1990 ιδρύθηκε το Εθνικό Ίδρυμα Υποδοχής και Αποκατάστασης Παλιννοστούντων Ομογενών Ελλήνων (Ε. Ι.Υ.Α.Π.Ο.Ε.).

Οι δυσχέρειες της πολιτείας στην επίλυση του προβλήματος της αποκατάστασης των νεοπροσφύγων οδήγησε τα προσφυγικά σωματεία να ζητήσουν την

ίδρυση μικρών οικισμών στη Θράκη και τη δημιουργία μιας παραδοσιακής ποντιακής πόλης με το όνομα «Ρωμανία», για να εγκατασταθούν αρκετοί νεοπρόσφυγες Πόντιοι στις ακριτικές θέσεις της βόρειας Ελλάδας.

2. Πολιτισμική κληρονομιά των προσφύγων από το 1922 μέχρι σήμερα

Ο προσφυγικός πληθυσμός στη δεκαετία 1922-1932 συνέβαλε στην επίλυση του δημογραφικού προβλήματος, στην ανάπτυξη της γεωργίας, της βιοτεχνίας, της βιομηχανίας, του εμπορίου, της ναυτιλίας της Ελλάδας και επιπλέον προώθησε τη δημιουργία ενός νέου ελληνικού πνεύματος από τη σύνθεση του μικρασιατικού με το ελλαδικό.

Οι αγώνες των αγροτών, των εργατών και των αστών ενίσχυσαν αποφασιστικά τον εκσυγχρονισμό της κοινωνικής και της πολιτικής ζωής στην Ελλάδα. Οι κοινωνικοί αγώνες των προσφύγων για μια δικαιότερη κατανομή του εθνικού εισοδήματος έγιναν αιτία για τη δημιουργία νέων πολιτικών σχηματισμών και κομμάτων.

Πάνω απ' όλα, ο προσφυγικός ελληνισμός ευρύτερα διακρίθηκε και διακρίνεται για τη βαθιά του αγάπη στις τέχνες και τα γράμματα. Η αναπτυσσόμενη πνευματική υποδομή των περισσότερων προσφύγων, οι οποίοι διακρίνονταν ιδιαίτερα για τη γλωσσομάθεια και την πολυμάθειά τους, συνετέλεσε στη γρήγορη προσαρμογή τους στο ελλαδικό κλίμα αλλά και στην ουσιαστική συμμετοχή τους στην πολιτιστική πρόοδο ολόκληρης της Ελλάδας. Συγκεκριμένα στη λογοτεχνία, η γενιά του '30 άντλησε θεματικά ερεθίσματα από τη ζωή και τα έθιμα των προσφύγων, ενώ τα εξαιρετικά ακριτικά και ιστορικά τραγούδια του Πόντου, τα θρησκευτικά τραγούδια της Καππαδοκίας, τα ρεμπέτικα της Ιωνίας πλούτισαν και ανανέωσαν με το βυζαντινό τόνο και το χρώμα τους την ελλαδίτικη μουσική. Οι πολεμικοί ποντιακοί χοροί, οι πολιτιστικοί σύλλογοι, τα προσφυγικά σωματεία, τα βιβλία, οι εφημερίδες και τα περιοδικά τους αποτελούν μέχρι σήμερα σημαντικό τμήμα της πολιτισμικής κληρονομιάς του παρευξεινίου ελληνισμού.

Η ελληνοχριστιανική παράδοση διαφυλάχθηκε από τους πρόσφυγες του 1922 αλλά και από τις επόμενες γενιές μέχρι και σήμερα τόσο στον ελλαδικό χώρο όσο και στο εξωτερικό. Τα θρησκευτικά σύμβολα και τα ιστορικά μοναστήρια (Παναγία Σουμελά, Άγιος Γεώργιος Περιστερεώτας, Άγιος Ιωάννης Βαζελώνας, Θεόδωρος Γαβράς, Παναγία Γουμερά, Άγιος Βασίλειος Λαγκαδά), τα οποία ανιστόρησαν σε διάφορα βουνά της Μακεδονίας, σηματοδότησαν και σηματοδοτούν μέχρι σήμερα τους Έλληνες πρόσφυγες του Εύξεινου Πόντου.

Ο σύγχρονος ιστορικός μελετητής ανακαλύπτει το κοινό πολιτισμικό νήμα που ενώνει τις γενιές των προσφύγων από το 1922 μέχρι σήμερα τόσο στην εθνική

Παναγία Σουμελά 1959. Ανήμερα της γιορτής της Θεοτόκου στο προαύλιο της Μονής

και θρησκευτική ταυτότητά τους όσο και στον καθημερινό τρόπο ζωής τους.

Ο παρευξεινιος ελληνισμός, ελληνόφωνος, τουρκόφωνος ή ρωσόφωνος, συνεχίζει να αγωνίζεται για τη διατήρηση της εθνικής συνείδησης, του ελληνικού λαϊκού πολιτισμού, της χριστιανικής ορθόδοξης πίστης, αλλά και για το συνταίριασμα των ευρύτερων πολιτισμικών στοιχείων που μεταφέρει.

Όσοι επέλεξαν το δύσκολο δρόμο της νέας προσφυγιάς αγωνίζονται, με παρόμοιο τρόπο με τους πρόσφυγες του 1922, να προσαρμοστούν στα δεδομένα της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας.

Αυτή η μαζική εισροή ενίσχυσε τις προσφυγικές κοινότητες της Ελλάδας και της Ρωσίας, με αποτέλεσμα να δημιουργηθεί ένα μόνιμο δίκτυο μεταφοράς ανθρώπων, αγαθών, ιδεών ανάμεσα στους ελληνικούς και τους ρωσικούς πόλους της ποντιακής διασποράς.

Η Θεσσαλονίκη παραμένει το κύριο κέντρο συγκέντρωσης και οργάνωσης των παγκοσμίων παν-ποντιακών και παν-μικρασιατικών συνεδρίων, καθώς η Μακεδονία και η Θράκη συνιστούν την κυρία γεωγραφική ζώνη εγκατάστασης των προσφύγων στην Ελλάδα.

Ωστόσο, σήμερα θεωρούμε ότι στα πλαίσια της ειρηνικής συμβίωσης λαών και εθνοτήτων, ο Καύκασος, η Κριμαία και ολόκληρη η Μαύρη θάλασσα θα φτω-

χύνουν χωρίς την παρουσία του ελληνισμού, ο οποίος άλλωστε ενισχύει τη συνεργασία και τη φιλία ανάμεσα στον ελληνικό λαό και τους λαούς της πρώην Σοβιετικής Ένωσης.

Για το λόγο αυτό η Ελλάδα ενισχύει στον οικονομικό και εκπαιδευτικό τομέα τον παρευξείνιο ελληνισμό, ο οποίος ήδη ανασυγκροτείται στις περιοχές της Μαριούπολης και του Ντονέσκ της Ουκρανίας, όπως και σε πολλές αστικές και αγροτικές περιοχές της Ρωσίας. Η συλλογική ζωή των Ελλήνων στις περιοχές αυτές, όπως επίσης και των νεοπροσφύγων στην Ελλάδα, προσανατολίζεται προς την πολιτιστική αναγέννηση με τη γλώσσα, τη θρησκεία, τη μουσική, τους χορούς αλλά και τη συντήρηση της εθνικής μνήμης.

ΠΑΡΑΘΕΜΑΤΑ

1

«Η πεδιάδα είναι γεμάτη δροσιά και καταπράσινη. Μπορεί και τρέφει αγέλες βοδιών και αλόγων. Έχει καλλιέργειες από κεχρί και ζαχαρόχορτο σε ατελείωτες ποσότητες. Τα πλούσια νερά της περιοχής δεν αφήνουν ξηρασία πουθενά. Ούτε μία φορά δεν έχει αναφερθεί πως έπεσε πείνα σε αυτά τα μέρη. Τόσοι είναι οι καρποί που βγάζει η λοφώδης χώρα, αυτοφυείς και άγριοι, σταφύλια, αχλάδια, μήλα και καρύδια, ώστε κάθε εποχή του χρόνου όσοι βγαίνουν στο δάσος βρίσκουν φρούτα σε αφθονία. Οι καρποί είναι άλλοτε κρεμασμένοι στα δέντρα κι άλλοτε μέσα στο φύλλωμα που έχει πέσει στο χώμα, από κάτω, πεσμένα σε μεγάλες ποσότητες. Η πολλή τροφή επίσης, δημιουργεί τις συνθήκες για πολύ καλό κυνήγι». (Στράβων, *Γεωγραφικά, Καππαδοκία-Πόντος*, Αθήνα (1994) τ. 12, σ. 81).

2

«Οι Τραπεζούντιοι πάλι πρόσφεραν τρόφιμα για αγορά στο ελληνικό στράτευμα, το οποίο υποδέχτηκαν στην πόλη χαρίζοντάς του δώρα φιλοξενίας: βόδια, αλεύρι και κρασί. Ταυτόχρονα έκαναν διαπραγματεύσεις και για χάρη των γειτόνων τους Κόλχων, προπάντων αυτών που κατοικούσαν στην πεδιάδα. Οι τελευταίοι έφεραν ως δώρα φιλοξενίας βόδια. Έπειτα από αυτό (οι Μύριοι) ετοίμασαν τη θυσία που είχαν υποσχεθεί (να προσφέρουν, αν έφταναν σώοι σε φιλική χώρα). Και τους αποστάλθηκαν αρκετά ακόμα βόδια για να τελέσουν τη θυσία που είχαν τάξει και στο σωτήρα Δία και στον Ηρακλή και στους άλλους θεούς. Οργάνωσαν επίσης αγώνες γυμνικούς στο βουνό που κατασκήνωσαν... Και αγωνίστηκαν στον απλό δρόμο, πιο πολύ τα παιδιά που ήταν αιχμάλωτα, ενώ στο μακρινό δρόμο αγωνίστηκαν πάνω από εξήντα Κρήτες. Άλλοι (αγωνίστηκαν εξάλλου) στην πάλη, στην πυγμαχία και στο παγκράτιο. Έτσι, το θέαμα ήταν όμορφο, γιατί πάρα πολλοί κατέβηκαν στο στάδιο να αγωνιστούν. Και επειδή οι στρατιώτες τους παρακολουθούσαν, αναπτύχθηκε μεγάλη άμιλλα ανάμεσά τους. Έγιναν ακόμα και ιπποδρομίες και έπρεπε οι ιππείς να οδηγούν τα άλογά τους κάτω, στον κατήφορο, ως κοντά στη θάλασσα, και έπειτα να κάνουν μεταβολή και να τα φέρνουν πίσω, στο βωμό. (Το αποτέλεσμα ήταν): τα περισσότερα άλογα να κατρακυλάνε στον κατήφορο, ενώ πάνω, στην πολύ ανηφορική θέση, μόλις και μετά βίας προχωρούσαν, βήμα προς βήμα. (Εξαιτίας αυτού) τότε ακούγονταν δυνατές κραυγές και γέλια και δυνατά ξεφωνητά για να ενθαρρύνονται

οι διαγωνιζόμενοι», (α) Ξενοφώντος, *Κύρου Ανάβασις*, 4, 8, 23-28, Λειψία (1839).
β) Σαμουηλίδης Χρ., *Ιστορία του Ποντιακού Ελληνισμού*, Αθήνα (1986), Θεσσαλονίκη (1992) σ. 19).

3

«Ο κατ' οίκον βίος του Έλληνος χριστιανού υπήρξεν αληθώς οικτρότατος. Ο Έλλην ενομιζετο και των κυνών ευτελέστερος, διότι εις εκείνους μεν εδείκνυον συμπάθειαν, σπανιώτατα όμως εδείκνυε Τούρκος οίκτον εις χριστιανόν υβριζόμενον ή αικιζόμενον' απ' εναντίας πάσα κατά χριστιανού προσβολή πολλούς εύρισκε τους υποβοηθούοντας και συνέτρεχον αυθόρμητα πλήθη άπειρα και παρείχαν την αυτών συνδρομήν λόγοις και έργοις στόματι και χερσίν, οσάκις έβλεπαν Τούρκον επιτιθέμενον κατά χριστιανού. Το «τουρκοπαιδεύω» κατήντησεν εις την σημασίαν του απηνέστατα και σκληρότατα τιμωρώ. Και σήμερον ακόμη λέγοντες «τι τουρκοπαιδεύεις αυτόν» σημαίνομεν, διατί σκληρότατα τον τιμωρείς;

Η ενδυμασία του υπήρχε διαγεγραμμένη και ορισμένη. Εκτός του μαύρου χρώματος πάσα άλλη βαφή ην απ' αυτού απηγορευμένη (εκτός του χονδρού βαμβάκινου παν άλλο πολυτελέστερον ύφασμα δεν επετρέπετο να ενδυθή' μαύρον έφερε το επί κεφαλής κάλυμμα, περιπετυλιγμένον δια μαύρου χονδρού υφάσματος, μαύρα τα εν τοις ποσίν αυτού πέδιλα, ων και ο τρόπος της κατασκευής και το χρώμα και η κόψις ήσαν διαγεγραμμένα, ώφειλον να λήγωσιν εις οξύ άνευ πέλματος.

Εν τω λουτρώ εισήρχετο γυμνοίς τοις ποσίν και εξήρχετο άνευ μάκτρων. Εις πάσαν καθ' οδόν συνάντησιν και του ευτελεστέρου Τούρκου, ο Έλλην εχρεώσκει ν' αφήση τα παρά τα πλάγια της οδού πεζοδρόμια και να κατέλθη εις το μέσον της οδού, όθεν διέβαινον τα ζώα, και διά μυρίων υποκλίσεων και άλλων εξευτελιστικών κινήματων ώφειλε να καταδείξη την εαυτού αθλιότητα. Ο οίκος αυτού έπρεπε να οικοδομείται μονώροφος, άνευ επιχρώσεως, η δε εξωτερική αυτού κονίασις ην πολλαχού απηγορευμένη.

Συχνάκις απήτουν τραπέζας και δείπνα πολυτελή, εν οίς ο Έλλην εθεώρει εαυτόν ευτυχή, αν ο Τούρκος ηρκείτο να αναχωρήσει εμπλήσας την νηδύν και ουδέν άλλο προσαπαιτήσας συνηθέστατα προσαπήτηι και χρηματικήν αμοιβήν' Ντισ παρασί.

Αι εξωμοσίοι εγίνοντο συχνότατα και πάντοτε σχεδόν διά καταμηνύσεως ή διαβολών, η εξωμοσία πατρός και μητρός συνεπήγεν αυτοδικαίως και την βιαιάν εξώμοσιν των τέκνων, πολλάκις δε και η του αδερφού των άλλων αδερφών (απαγόμενος δε ο πατήρ πολλάκις ίνα σώση καν τα τέκνα αυτού, έκρυσπεν ει μη πάντων, ενός ή δύο και συνήθως των νεωτέρων την ύπαρξιν και προετίμα την

στέρησιν αυτών μάλλον ή να συμμεθέξωσι της αυτού τύχης. Συκοφαντία εγίνοντο συχνά, ότι ο δεινά χριστιανός εζήτησε να προσέλθῃ εις τον ισλαμισμόν, πάσα δε τοιαύτη κατηγορία ήγε τον κατηγορούμενο ή επί την περιτομήν ή επί την αγχόνην (άρνησις δε ότι πώποτε δεν εξεφράσθη τοιαύτη επιθυμία δεν ελαμβάνετο ποτέ υπ' όψιν. Οι μαρτυρήσαντες ότι ήκουσαν αυτόν ιδίοις ωσίν ήσαν πάντοτε έτοιμοι». (Τριανταφυλλίδης Π., *Οι Φυγάδες*, Αθήνα, 1870, σ. 105).

4

«Πολλές φορές το χρόνο γίνονται στην Τραπεζούντα εμποροπανηγύρεις, όπου –εκτός από τους Κιρκάσιους– συχνάζουν εκεί και πολλοί Μουσουλμάνοι, Βυζαντινοί, Αρμένιοι και άλλοι έμποροι». Ο Ισταχρή, πάλι, λέει: «Η Τραπεζούντα είναι συνοριακή πόλη των Ελλήνων' οι έμποροί μας πηγαίνουν ως εκεί και από κει προέρχονται όλα τα υφάσματα των ελληνικών εργοστασίων και όλα τα χρυσοκέντητα υφάσματα, τα οποία εισάγουν στις χώρες του Ισλάμ». (Heyd W., *Geschichte des Levantehandels im Mittelalter*, τ. 1, Stuttgart, 1879, σ. 50-51).

5

«Την 15ην Απριλίου, οι κάτοικοι των δέκα εξ χωρίων της περιφερείας της Μονής Βαζελώνος, άπαντες Έλληνες λαβόντες διαταγήν των τουρκικών στρατιωτικών αρχών, να φύγωσιν εις το εσωτερικόν της Αργυρουπόλεως και φοβηθέντες, μη έμελλον, καθ' οδόν, να σφαγώσιν, ον τρόπον είδον σφαγέντας τους Αρμενίους, εγκατέλιπον τας κατοικίας των, και εισήλθον εις τα δάση, ελπίζοντες να σωθώσιν, εκ ταχείας τινός προελάσεως του ρωσικού στρατού. Εκ τούτων, εις εξακισχιλίους ανερχομένων, 650 κατέφυγαν εις την Μονήν Βαζελώνος, εν η προϋπήρχον και άλλοι 130 εκ Τραπεζούντος πρόσφυγες, 1.200 εισήλθον εις εν μέγα σπήλαιον του χωρίου Κουνάκα, και οι λοιποί διεσκορπίσθησαν εις τα ανά δάση σπήλαια και τας διαφόρους κρύπτας. Άπασαι αι οικίαι των χωρίων τούτων μετά την έξοδον των ενοίκων ελεηλατήθησαν και αι περιουσίαι διηρπάγησαν υπό του τουρκικού στρατού, και των Τούρκων κατοίκων των προς δυσμάς κειμένων τουρκικών χωρίων...

Οι εν τω σπηλαίω Κουνάκας κρυβέντες, αναγκασθέντες εκ πείνης, μετά συνθηκολόγησιν παρεδόθησαν. Εκ τούτων, είκοσι εξ γυναίκες και νεανίδες, διερχόμεναι την επί του ποταμού, παρά το χωρίον των, γέφυραν, ίνα αποφύγωσιν τας, ας εφοβούντο, ατιμίας έρριψαν εαυτάς εις το ρεύμα, και παρά τας προσπάθειας των άλλων, προς σωτηρίαν των, επνίγησαν». (Α.Υ.Ε., Αθήνα 1917, *Ανθελληνικοί εν Τουρκία διωγμοί*, αρ. πρωτ. 9067, Πετρούπολη (30.8.1916).

6

«Διαρκούντος του Ευρωπαϊκού πολέμου υπερτριακόσiai χιλιάδες Έλληνες του Πόντου εξεβλήθησαν εκ των εστιών αυτών και εξετοπίσθησαν εις τα ενδότερα της Μικράς Ασίας, εν μέσω βαρύτατου χειμῶνος, δίχα τροφής και οδοιπορικών εφοδίων θύματα των ορέξεων των απαγωγέων, στρατιωτών και τσετέδων.

Εκ του ολικού ελληνικού πληθυσμού διακόσιοι τριάκοντα τρεις χιλιάδες εύρον τον θάνατον εν τω στρατώ, εν τοις απαισίοις εργατικούς τάγμασι, εν ταις εξορίασι, ανά τα όρη, τους ποταμούς, τας χαράδρας, τας ερημίας, εκ πείνης, εκ ψύχους, εκ κακουχιών, εν μαχαίρα και ξίφει και αγχόνη και δια παντοίων άλλων μέσων». (Α.Υ.Ε., Κ.Υ., Υ.Α.Κ., 1922/Α/4^α, αρ. πρωτ. 1320, Κωνσταντινούπολη (1.3.1922).

7

«Η τραγωδία διήρκεσε δύο ημέρας, το Ορτάκιοϊ με τα 12 εργοστάσια και με τα ωραία του σπίτια είχεν πλέον καταντήσει σωρός ερειπίων, εκ των κατοίκων οι ενενήκοντα τοις εκατόν κατεσφάγησαν και εκάησαν, ελάχιστοι δυνηθέντες να αποφύγουν δια να σώσουν την ζωήν των, κατέφυγον εις τα όρη...

Αι εξ χιλιάδες των Ελλήνων κατοίκων της Μπάφρας αποκλεισθέντες εντός των εκκλησιών του Σλαμαλίκ του Σουλού Δερέ, της Παναγίας και του Γκιокτσέ Σου παρεδόθησαν εις το πυρ, και εντός αυτών εκάησαν όλοι, γέροντες, άνδρες, γυναίκες και παιδιά ουδείς εσώθη». (Α.Υ.Ε., Κ.Υ., Β/59, αρ. πρωτ. 562, Θεσσαλονίκη (13.6.1923), Δζεμάλ Νουζχέτ, Η Τουρκία μετά την ανακωχήν - Τραγωδία Μ. Κεμάλ).

8

«Είνας Έλληνες οι οποίοι διά της βίας εξισλαμίσθησαν κατά τους μαύρους αιώνας της δουλείας, και πρεσβεύουσι και σήμερον τον μωαμεθανισμόν, αλλ' έχουσι μητρικήν γλώσσαν την ελληνικήν, αναγνωρίζουσι την εξ Ελλήνων, βία εξισλαμισθέντων, καταγωγήν των, και διατηρούσι τα ελληνικά ήθη και έθιμά των, εν πολλοίς. Ούτοι φυλάττουσι τα ιερά εκκλησιαστικά σκεύη, βιβλία και άμφια των πατέρων των, ως κειμήλια, και επ' ουδενί λόγω δεν συγκατατίθενται εις την απαλλοτριώσιν αυτών. Την τουρκικήν, μανθάνουσιν εν τοις σχολείοις, αι δε γυναίκες των ομιλούσιν ευφραδέστερον την ελληνικήν. Και τούτο, ενώ περιβάλλονται υπό τουρκικών πληθυσμών». (Α.Υ.Ε., Κ.Υ., Α/1920, Ο Ελληνισμός του Πόντου, Έκθεση του αρχιμανδρίτου Παναρέτου, σελ. 11).

9

«Εἰς τα ἔτη ταῦτα των ἀθέων Ἀγαρηνῶν, μεγάλη ὄχλησις ἐνέσκηψεν εἰς τὴν Ἀγίαν καὶ Ἱερὰν ἡμῶν Μονὴν τοῦ Τιμίου Προδρόμου Ζαβουλῶν.

Ἐβδομήκοντα πατέρες ὅσοι ἐξ ὧν ἀπεστάλησαν εἰς κατήχησιν των ἀθλίων χριστιανῶν ἐξηφανίσθησαν καὶ ἐκομίσαντο τοὺς μαρτυρικοὺς στεφάνους. Δειλία κατέλαβε τοὺς γέροντας, δι' ὅσους οὕτω ἐπανήλθαν καὶ ἀθυμία πρυτανεύει ἐν τῷ Μοναστηρίῳ, ὅπερ ἀπὸ τριακόσιους ἐνενήκοντα οὖς εἶχε, μόνον ἑκατὸν τριάκοντα ἀριθμῆι ἀδερφοὺς, εἴαν ἐπανέλθωσι καὶ οἱ εἰς τὰ ξένα ταλαιπωρούμενοι ὑπὲρ τεσσαράκοντα. Εἶπου ἐλεήσει ἡμᾶς ὁ πανοικτίρμων Θεὸς καὶ δώσῃ ἄφεσιν τῷ λαῷ αὐτοῦ. Ἀμήν». [Πανάρετος (Τοπαλίδης), *Ἱστορία τῆς Ἱερᾶς μονῆς τοῦ Τιμίου Προδρόμου καὶ Βαπτιστοῦ Ἰωάννου Ζαβουλῶν ἢ Βαζελῶν*, Τραπεζοῦντα 1909, σ. 107].

10

Σιόνα μ' ἡμῶν τυραννίεσαι, καὶ μ' ἔης βαρύν καρδίαν
Θ' ἀλλάεις τὸ χρυσοῦν ὄνομα σ' καὶ τούρκικον θὰ βάλεις
θα παίρῃς ἀντραν ολόχρυσον, χριστιανοῦ παιδὶν ἐν
Σα φανερά Μαχμούτ ἀγάς καὶ σα κρυφά Νικόλας
Σο μοναστήρ' μεσανυχτί θὰ πάτε στεφανούζ' νε». (Χατζόπουλος Γ., «Ἀπὸ τὴν ἐφιαλτικὴ ζωὴ των κλωστῶν τοῦ Πόντου», *Ποντιακὰ Ἱστορήματα*, τ. 1, Ἀθήνα 1966, σ. 8 κ.ε.).

11

«Τὸν καιρὸ τῆς παραμονῆς μου στὴν Κερασούντα, μ' ἐπισκέφτηκε ὁ Μουσουλμάνος Σουλεϊμάν. Ἐάν αὐτὸς δὲν ἐπέμενε τόσο πολὺ νὰ μου μιλήσει, ἐγὼ θὰ ἀρνιόμουν νὰ τον δεχτώ, γιὰτὶ δὲν εἶχα οὔτε καιρὸ οὔτε διάθεση νὰ λογομαχώ μ' ἓνα Μουσουλμάνο πάνω σὲ θέματα τοῦ Κορανίου. Ὅταν ὅμως ὁ ψευτοἰερωμένος Μουσουλμάνος Σουλεϊμάν με πληροφόρησε ὅτι συγχρόνως εἶναι καὶ Ἕλληνας ἱερέας με τὸ ὄνομα Παρθένιος ἡ ἐκπληξή μου ἦταν μεγάλη. Ἀκριβῶς γι' αὐτὸ εἶχε αποφασίσει νὰ μ' ἐνοχλήσει. Αὐτὸς με παρακάλεσε ὡς χριστιανὸς νὰ τον βοηθήσω νὰ βγεῖ ἀπὸ μιὰ τρομερὰ δύσκολη κατάσταση στὴν ὁποία βρίσκεται: «Τὴ βοήθεια τὴ χρειάζομαι ἐγώ, μου εἶπε ὁ γέρος, καὶ ἓνα χοντρό δάκρυ κύλησε στα ἄσπρα μακριὰ καὶ μεταξωτὰ γένια του. Ἐμένα δὲ μου ἔμεινε πολὺς καιρὸς νὰ ζήσω καὶ μπορῶ νὰ συνεχίσω κρυφά νὰ υπηρετῶ τὸν δικὸ μου Θεό, ἔτσι ὅπως τὸν υπηρετῶ σχεδὸν 70 χρόνια. Ἐγὼ ὅμως, ἔχω μιὰ κόρη τὴν ὁποία μπροστὰ

στον κόσμο τη φωνάζω Φατημέ, όμως όταν είμαστε οι δυο μας, τη σφίγγω στο στήθος μου, τη χαϊδεύω και τρυφερά προφέρω το όνομά της Σοφία. Εγώ πρέπει να γλυτώσω το αγνό αυτό πλάσμα. Ήρθε ο καιρός να παντρευτεί και δεν μπορώ πολύ καιρό ακόμη να αρνούμαι να τη δώσω στους Μουσουλμάνους που άκουσαν πολλά για την ομορφιά της. Μεταξύ τους υπάρχουν και παντοδύναμοι Μουσουλμάνοι. Εγώ νιώθω ότι δεν θα επιζήσω εκείνη τη μέρα, όταν ο Τούρκος που θα την παντρευτεί θα κλείσει τον άγγελό μου στο χαρέμι. Σας παρακαλώ να βοηθήσετε την καημένη μου Σοφία κι έναν συγγενή συνοδό της, κι αυτός χριστιανός, να περάσουν στην Κριμαία, στην Τιφλίδα ή σε κάποια άλλη χριστιανική χώρα. Θα του δώσω λεφτά, για να εξασφαλίσει την ύπαρξη της κόρης μου και θα αφιερώσω την υπόλοιπη ζωή μου στις προσευχές παρακαλώντας το Θεό να ανταμείψει την καλοσύνη σας».

Τα λόγια του γέρου με συγκίνησαν βαθιά κι εγώ βιάστηκα να κάνω ό,τι μπορώ κι ό,τι μου επέτρεπε η θέση μου για την κόρη του ιερέα Παρθενίου» (Tchigatcheff P., *Lettres sur la Turquie*, Paris 1859).

12

«Διά του παρόντος ημών ενσφραγίστου επιτροπικού γράμματος δηλοποιούμεν ημείς οι εκ των επαρχιών των δυο μητροπόλεων αγίου Τραπεζούντος και Χαλδίας, κάτοικοι των χωρίων Κρώμνης, Σάντας, Κοβάσης, Πάρτης, Γιαγλήτερες, Σταύρης, Μούζενας, Στύλου, Χάβαρας, Ταντουρλού, Σήσε, Πόντιλας, Θέρσας, Άγουρσας, Λαραχανής, Καπίκιογλου, Γαλίανας, Χατσάβερας, Κάβαρας και λοιπών, ότι κοινή γνώμη και εν μια συμπνοία και ομονοία αποκατεστήσαμεν από μέρους πάντων ημών πληρεξουσίου επιτρόπους τον Κύριον Τοσούνογλου Μουσταφάν Γιαζιτζήν μετά της συνοδείας αυτού Μουσταφάν Τουρσούνογλου και Σουλειμάνογλου Ισμαΐλην, εις το να απολογηθώσι και δώσωσι τους αποχρώντας λόγους εις ο,τιδήποτε ερωτήσεις θέλουσι γίνει διά την οποίαν υπόθεσιν εστάλησαν εις Κωνσταντινούπολιν.

Εις τους κυρίους τούτους έχομεν παραδεδομένας την στερεάν ημών απόφασιν και την κοινήν γνώμην εις το να ενεργήσωσι υπό οίον τρόπον δύνανται την ανακάλυψιν της άχρι τούδε κεκρυμμένης θρησκείας μας. Όθεν παρακαλούμεν τους εξοχωτάτους πρέσβεις των Αυτοκρατορικών δυνάμεων Αγγλίας, Γαλλίας, Αυστρίας, Ρωσσίας και Ελλάδος, όπως αναγνωρίσωσιν αυτούς δυνάμει του παρόντος ενσφραγίστου επιτροπικού ημών γράμματος γνησίους ημών επιτρόπους, και οδηγήσωσιν αυτούς τα δέοντα υπέρ της ανακαλύψεως της θρησκείας και ελευθερίας ημών.

Διά τούτο λοιπόν έγινε το παρόν ανά χείρας αυτών αποδεικτικών και τη σφραγίδι ενός εκάστου εσφραγισμένον επιτροπικόν γράμμα και εδόθη αυτοίς φέρειν εις ένδειξιν εν παντί τόπω και δικαστηρίω χρείας τυχούσης.

1857 Ιουλίου 15 εν Τραπεζούντι.» (Το πρωτότυπο έγγραφο βρίσκεται σήμερα στο αρχείο της Επιτροπής Ποντιακών Μελετών).

13

«Δεκαετία του '50. Ο μακαρίτης ο πατέρας μου, νεωκόρος τότε στην εκκλησία των δώδεκα Αποστόλων στο Φερίκιοι της Πόλης. Κι εγώ παιδί... όμως θυμάμαι που 'ρχονταν αργά τη νύχτα και χτυπούσαν την πόρτα χανούμισσες με φερετζέδες και μικρά παιδιά στην αγκαλιά. Ερχόντουσαν από την Ανατολή και ζητούσαν να βαπτίσουν τα παιδιά τους. Κρυφά τους βάζαμε στην εκκλησία, κλειδώναμε την πόρτα κι άρχιζε το μυστήριο της βάφτισης. Σιωπηλά. Χαμηλόφωνα. Κι αυτό γινόταν σχεδόν κάθε βράδυ. Για πολλά χρόνια». (Εφημ. *Δικαίωμα*, αρ. φύλλ. 13, Ιούνιος 1992).

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Α.Υ.Ε., Κ.Υ., Α/1920, Ο Ελληνισμός του Πόντου. Έκθεση του αρχιμανδρίτου Πα-
ναρέτου (Μ. Βαζελώνος).
2. Για τις πόλεις, τα ποτάμια και τους παραπόταμους που αποτελούσαν ευλογία
για το άγονο σε γενικές γραμμές έδαφος του Πόντου, βλ. το χάρτη του Εύξεινου
Πόντου στην αρχαιότητα.
3. Botsford and Robinson, *Αρχαία Ελληνική Ιστορία*, Αθήνα 1977, σ. 75.
4. Δεληγιάννης Δ., *Ρουμανία*, Αθήνα 1995, σ. 15.
5. Bury J. und Meiggs R., *Ιστορία της Αρχαίας Ελλάδας*, τ. 1, Αθήνα 1992, σ. 365.
6. Χατζηναστασίου Τ., «Οι ελληνικές κοινότητες της Βουλγαρίας. Σύνομη ιστο-
ρική Εισαγωγή»: *Οι Έλληνες της Βουλγαρίας*, ΙΜΧΑ, επιστ. υπεύθ. Β. Κόντης, Θεσ-
σαλονίκη 1999, σ. 50.
7. Ξενοφώντος, *Κύρου Ανάβασις*, 4, 8, 23-28, Λειψία 1839.
8. Fallmerayer J. R., *Ιστορία της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας*, Θεσσαλονίκη
1984, σ. 37.
9. Χρύσανθος, *Η Εκκλησία Τραπεζούντος*, Αθήνα 1933, σ. 10-11.
10. Σαμουηλίδης Χρ., *Ιστορία του Ποντιακού Ελληνισμού*, Αθήνα 1986, Θεσσαλο-
νίκη 1992, σ. 33.
11. Κορομηλά Μ., *Οι Έλληνες στη Μαύρη Θάλασσα*, Αθήνα 1991, σ. 173.
12. Παρανίκας Ματθ., «Εισαγωγή του Χριστιανισμού εις Τραπεζούντα και Χαλ-
δία», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, έτος ΙΘ', αρ. 30, Κωνσταντινούπολη 1899, σ. 268.
13. Παπαμιχαλόπουλος Κ., *Περιήγησις εις τον Πόντον*, Αθήνα 1903, σ. 58. «Πο-
ντιακός ελληνισμός, διατήρηση μιας ταυτότητας και οικουμενικότητας», *Ο ελ-
ληνισμός στο παγκόσμιο χωριό*, Λευκωσία 1995.
14. Ευαγγελίδης Τρ., *Ιστορία της Ποντικής Τραπεζούντας*, εισαγωγή-σχόλια Κ. Φω-
τιάδη, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 45.
15. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς Αθ., «Συμβολαί εις την ιστορίαν Τραπεζούντος.
Θεόδωρος Γαβράς», *Βυζαντινά Χρονικά*, τ. 12, Πετρούπολη 1906, σ. 133-137. Νι-
κολαΐδης Στ., «Μνήμη Πόντου», Α.Π., τ. 24, Αθήνα 1961, σ. 9.
16. Λαμφίδης Ο., «Απόψεις επί του κράτους των Μεγάλων Κομνηνών», Α.Π., τ. 24,
Αθήνα 1961, σ. 26.
17. Παπουλίδης Κ., «Οι Έλληνες της Ρωσίας τον 19ο και στις αρχές του 20ού αι-
ώνα», *Βαλκανικά Σύμμεικτα*, τεύχ. 4, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 127. Φωτιάδης Κ., *Ο
ελληνισμός της Ρωσίας και της Σοβιετικής Ένωσης*, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 41-42.
18. Ζωίδης Γ., *Πατροπαράδοτη Φιλία*, Βαρσοβία (1958), σ. 59.
19. Τριανταφυλλίδης Π., *Η εν Πόντω Ελληνική Φυλή ήτοι τα Ποντικά*, Αθήνα 1865,

- σ. 100. Ξανθοπούλου-Κυριακού Α., «Μεταναστεύσεις των Ελλήνων του Πόντου στη Ρωσία κατά τον 19ο αιώνα», *Ο Ποντιακός Ελληνισμός της τέως Σοβιετικής Ένωσης*, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 10-16.
20. Καρπόζηλος Απ., «Ρωσο-ποντιακά», Α.Π., τ. 38, Αθήνα 1983, σ. 153.
21. Α.Υ.Ε., Κ.Υ., 1919, Α/5/VI (25), αρ. πρωτ. 437, Ροστόβ (28.1.1919).
22. Φωτιάδης Κ., *Ο ελληνισμός της Ρωσίας και της Σοβιετικής Ένωσης*, σ. 139.
23. Βακαλόπουλος Κ., *Ο ελληνισμός της Βόρειας Θράκης και του θρακικού Ευξείνου Πόντου*, Θεσσαλονίκη 1995, σ. 209 κ.ε.
24. Χαραλαμπίδης Μ., *Το Ποντιακό Ζήτημα σήμερα*, Αθήνα 1991, σ. 17.
25. Φωτιάδης Κ., *Οι εξισλαμισμοί της Μ. Ασίας και οι Κρυπτοχριστιανοί του Πόντου*, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 103.
26. Σαρρής Νεοκ., *Οσμανική Πραγματικότητα*, τ. 1, Αθήνα χ.χ., σ. 201 κ.ε.
27. Α.Υ.Ε., Κ.Υ., Α/1920, Ο Ελληνισμός του Πόντου, Έκθεση του αρχιμανδρίτου Παναρέτου (Μ. Βαζελώνος).
28. Λιουδάκη-Κυπραίου Χ., *Μεταλλεία της Μικρασίας και του Πόντου*, Αθήνα 1982, σ. 25.
29. Βακαλόπουλος Α., *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. 1, Θεσσαλονίκη 1961, σ. 24-25.
30. Μερλιέ Μ., *Ο τελευταίος ελληνισμός της Μικράς Ασίας*, Αθήνα 1974, σ. 201.
31. Φωτιάδης Κ., *Οι εξισλαμισμοί της Μικράς Ασίας και οι Κρυπτοχριστιανοί του Πόντου*, σ. 29 και Ανδριώτης Ν., *Κρυπτοχριστιανική φιλολογία*, Θεσσαλονίκη 1953, σ. 12.
32. Μια έκθεση με ημερομηνία 17 Ιουνίου 1899 από το Ακ-Νταγ Μαντέν της νομαρχίας Αγκύρας καταγράφει, ως Σταυριώτες, τα ονόματα 850 κρυπτοχριστιανών, οι οποίοι ζήτησαν την υψηλή προστασία του τσάρου, για να απαλλαγούν από το μαρτύριο της αποκρυφίας και τις καταπιέσεις των οθωμανικών αρχών, ΑΒΠΡ ΠΟΣΟΛ-ΒΟ Β ΚΟΗСТ/ΛΕ, Φ. 517/2, Η. 914 24, D. 95259, D. 3529.
33. Α.Υ.Ε., Κ.Υ., Α/1920, Ο Ελληνισμός του Πόντου, Έκθεση του αρχιμανδρίτου Παναρέτου (Μ. Βαζελώνος), σ. 10-12.
34. Λάσκαρις Μ. Θ., *Το ανατολικόν ζήτημα*, β' έκδ., Θεσσαλονίκη 1978, σ. 132-133.
35. Bryer A., «The Pontic Revival and the New Greece», *Hellenism and the first Greek war of liberation (1821-1830) - Continuity and change*, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 189.
36. Παρανίκας Ματθ., *Σχεδιάσμα περί της εν τω ελληνικό έθνει καταστάσεως των γραμμάτων (1453-1821)*, Κωνσταντινούπολη 1867, σ. 110-112.
37. Childs W., *Across Asia Minor on Foot*, London 1917, σ. 13.
38. Φωτιάδης Κ., «Η Δημοκρατία του Πόντου», *Ο Ελληνισμός της Μαύρης Θάλασσας - Καθημερινή*, Αθήνα 1996, σ. 47-51.

39. Φωτιάδης Κ., «Ο Ελληνισμός της Σοβιετικής Ένωσης τον 20ό αιώνα», *Ο ποντιακός Ελληνισμός της τέως Σοβιετικής Ένωσης*, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 29-30.
40. Παυλίδης Ελ., *Πως και διατί εματαιώθη η Δημοκρατία του Πόντου*, Αθήνα 1956, σ. 16.
41. Α.Υ.Ε., Κ.Υ, 1918 Β/38, Ειδικός φάκελος Πόντου.
42. Δέλτα Π., *Ελευθέριος Βενιζέλος*, επιμέλεια Π. Ζάννα, Αθήνα 1978, σ. 51.
43. Ροδάκης Π., *Ο Γόρδιος δεσμός των εθνοτήτων*, Αθήνα 1990, σ. 125.
44. Η συμπεριφορά του Άγγλου υποπλοιάρχου Πέρριν, που απαίτησε να φύγει από τη μητρόπολή του ο Αμασειάς Γερμανός Καραβαγγέλης ως ταραχοποιός, αποκαλύπτει την αγγλική πολιτική. Παράλληλα και η ιταλοκεμαλική και γαλλοκεμαλική συμφωνία επισφραγίζουν του λόγου το αληθές.
45. Φωτιάδης Κ., «Ο Ελληνισμός της Σοβιετικής Ένωσης τον 20ό αιώνα». *Ο ποντιακός Ελληνισμός της τέως Σοβιετικής Ένωσης*, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 36.
46. Φωτιάδης Κ., «Οι Διωγμοί των Ελλήνων του Πόντου», *Πόντιοι - Δικαίωμα στη μνήμη*, γ' έκδ., Θεσσαλονίκη 1991, σ. 74.
47. Ενεπεκίδης Π., «Άουσβιτς εν ροή η ποντιακή γενοκτονία», *Καθημερινή*, Αθήνα (17.8.1997).
48. Φωτιάδης Κ., «Μικρασιατικός ελληνισμός», *Μακεδονία - Ιστορία και Πολιτισμός*, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 197-199.
49. Φωτιάδης Κ., «Μικρασιατικός ελληνισμός», 206-207.
50. Βενέζης Η., «Ελληνικόν δράμα (Ένα γράμμα του προέδρου Π. Κανελόπουλου στον Η. Βενέζη)», *Νέα Εστία-Μνήμη Μικράς Ασίας*, 1972. Παπαδόπουλος Λ. – Λαμψίδης Γ., «Πρόσφυγες μετά θάνατον», *Νέα*, Αθήνα (2.6.1980).
51. Ξανθοπούλου-Κυριακού Α., «Μεταναστεύσεις των Ελλήνων του Πόντου στη Ρωσία κατά τον 19ο αιώνα», σ. 10.

ΓΛΩΣΣΑΡΙΟ

Αμειψισπορά: Η εναλλαγή καλλιέργειας στο ίδιο έδαφος (π.χ. τον ένα χρόνο σιτηρά, τον επόμενο ψυχανθή), για να εξασφαλίζονται καλύτερες γεωργικές αποδόσεις.

Άτακτοι (κοιν. Τσέτες): Τούρκοι αντάρτες που χτυπούσαν αιφνιδιαστικά τα ελληνικά στρατιωτικά αποσπάσματα και προέβαιναν σε βιαιότητες εις βάρος του άμαχου πληθυσμού.

Γκιουλχανέ: Προάστιο της Κωνσταντινούπολης από το οποίο πήρε το όνομα το αυτοκρατορικό διάταγμα «χάττι-Σερίφ του Γκιουλχανέ», 3 Νοεμβρίου 1839. Το διάταγμα περιλάμβανε ουσιώδεις διακηρύξεις για τους υπηκόους της Οθωμανικής αυτοκρατορίας.

Γκιριτλής: Κρητικός (τουρκ). Η προσωνυμία δόθηκε στον Μουσταφά Ναϊλή Πασά για τη μακρόχρονη παραμονή του στη διοίκηση της Κρήτης.

De facto et de jure: Λατινικοί όροι. De facto: Κατάσταση που διαμορφώνεται εκ των πραγμάτων. De jure: Κατάσταση που απορρέει από το Δίκαιο.

Επάλληλα δικαιώματα επί της γης: Διαφορετικά δικαιώματα που ασκούνται ταυτόχρονα στο ίδιο έδαφος από διαφορετικά φυσικά ή νομικά πρόσωπα (π.χ. δικαίωμα ψιλής κυριότητας, δικαίωμα κατοχής, νομής, ενοικίασης κτλ.).

Ζουρίδες: Στην Κρήτη ζουρίδες αποκαλούν τις νυφίτσες.

Θηραϊκή γη: Πέτρωμα, προϊόν ηφαιστειακής έκρηξης, που εξορύσσεται στη νήσο Θήρα.

Καραβανάδες-Ξυπόλυτοι: Χαρακτηρισμοί των κρητικών κομμάτων που αντιστοιχούσαν σε ιδεολογική διάκριση. Ξυπόλυτοι ήταν οι φιλελεύθεροι και Καραβανάδες οι συντηρητικοί. Οι προσωνυμίες δόθηκαν από τους αρχηγούς των αντιπάλων παρατάξεων.

Μεγάλος αρπεντές: (τουρκ. arbede), στάση, ανταρσία, μεγάλο κακό, συμφορά.

Παναγία η Κλεφτρίνα: Παναγία-προστάτις των κλεφτών = πειρατών.

Πραιτωριανοί: Επίλεκτο σώμα του ρωμαϊκού στρατού. Είχαν ως κύριο έργο τους την ασφάλεια του αυτοκράτορα. Παρενέβαιναν ποικιλότητα στα πολιτικά πράγματα της Ρώμης. Ρύθμιζαν την αυτοκρατορική εξουσία και αρκετές φορές προκάλεσαν πολιτικές κρίσεις. Διαλύθηκαν από τον Μ. Κωνσταντίνο.

Σελμπεσιά: Τούρκικη λέξη που σημαίνει την απαγωγή, την κυριαρχία.

Σοσιαλδημοκρατία: Κομματική τάση, η οποία επιζητεί το συνδυασμό των αρχών του σοσιαλισμού με εκείνες της δημοκρατίας.

Σφαιρίδιο: Μικρή σφαίρα από μολύβι, που χρησιμοποιούσαν οι ψηφοφόροι αντί για ψηφοδέλτιο. Για τελευταία φορά σφαιρίδια χρησιμοποιήθηκαν στις εκλογές της 1ης Νοεμβρίου 1920. Οι εκφράσεις «έφαγε μαύρο» και «το έριξα δαγκωτό» σχετίζονται με τη χρήση των σφαιριδίων κατά τη διαδικασία της ψηφοφορίας.

Ταξικό κόμμα: Είναι το κόμμα που εκπροσωπεί κατά κύριο λόγο ή αποκλειστικά τα συμφέροντα μιας κοινωνικής τάξης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α. ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΣΤΗΝ ΑΣΤΙΚΟΠΟΙΗΣΗ

Βιβλία αναφοράς

- Αγριαντώνη Χριστίνα*, Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα, Αθήνα, Ιστορικό Αρχείο Εμπορικής Τραπεζής, 1986.
- Dakin Douglas*, Η ενοποίηση της Ελλάδας, 1770-1923, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1984.
- Δερτιλής Γιώργος*, Το ζήτημα των Τραπεζών (1871-1873). Οικονομική και πολιτική διαμάχη στην Ελλάδα του ΙΘ' αιώνα, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1989.
- Dertillis Georges, Agriantoni Chr. (sous la direction de)*, Banquiers, usuriers et paysans: réseaux de crédit et stratégies du capital en Grèce, 1780-1930, Paris, La Découverte, 1988.
- Δερτιλής Γ.Β., Κωστής Κ.* (επιμέλεια), Θέματα νεοελληνικής ιστορίας (18ος-20ός αιώνας, Αθήνα-Κομοτηνή, 1991.
- Grothusen*, Εκσυγχρονισμός και βιομηχανική επανάσταση στα Βαλκάνια τον 19ο αιώνα, Αθήνα, Θεμέλιο, 1980.
- Καλλιβρετάκης Λεωνίδα*, Η δυναμική του αγροτικού εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα του 19ου αιώνα, Αθήνα, Μορφωτικό Ινστιτούτο Αγροτικής Τραπέζης, 1990.
- Κωστής Κ.*, Αγροτική οικονομία και Γεωργική Τράπεζα, Αθήνα, 1987.
- Μαυρογορδάτος Γ., Χατζηϊωσήφ Χ.* (επιμέλεια), Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 1988.
- Παναγιωτόπουλος Β.* (επιμέλεια), Εκσυγχρονισμός και βιομηχανική επανάσταση στα Βαλκάνια τον 19ο αιώνα, Αθήνα, 1980.
- Παπαγιαννάκης Λευτέρης*, Οι ελληνικοί σιδηρόδρομοι, Αθήνα, 1982.
- Παπαθανασόπουλος Κ.*, Εταιρεία Ελληνικής Ατμοπλοΐας (1855-1872). Τα αδιέξοδα του προστατευτισμού, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1988.
- Σκοπετέα Έλλη*, Η δύση της ανατολής. Εικόνες από το τέλος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, Αθήνα, Γνώση, 1992.
- Χατζιωσήφ Χρήστος*, Η γηραιά σελήνη. Η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία, 1830-1940, Αθήνα, Θεμέλιο, 1993.
- Χουλιάρακης Μ.*, Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος, 1821-1971, Αθήνα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, 1973.
- Ψαλιδόπουλος Μιχάλης* (επιμέλεια), Κείμενα για την ελληνική βιομηχανία τον 19ο αιώνα. Φυσική εξέλιξη και προστασία, Αθήνα, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, χ.χ.

Κλασικά

- Βερναρδάκης Α.Ν.*, Περὶ του εν Ελλάδι εμπορίου, Αθήνα, 1885 (ανατυπώθηκε στην Αθήνα το 1990 από το Βιβλιοπωλείο του Δ. Ν. Καραβία).
- Bickford-Smith R.A.H.*, Η Ελλάδα την εποχή του Γεωργίου Α΄, Αθήνα, Ειρμός, 1993 (πρωτοεκδόθηκε το 1893).
- Καραβίδας Κ.Δ.*, Αγροτικά. Μελέτη συγκριτική, Αθήνα, 1931 (ανατυπώθηκε στην Αθήνα το 1978 από τις εκδόσεις Παπαζήση).
- Μανσόλας Αλέξανδρος*, Πολιτειογραφικά πληροφορία περί Ελλάδος, Αθήνα, 1867 (ανατυπώθηκε στην Αθήνα το 1980 από το Βιβλιοπωλείο του Δ.Ν. Καραβία).
- Μανσόλας Αλέξανδρος*, Απογραφή της ελληνικής βιομηχανίας, Αθήνα, 1893.
- Moraïtinis Petros*, La Grèce telle qu'elle est!, Paris, Athènes, Berlin, 1877 (ανατυπώθηκε στην Αθήνα το 1987 από το Βιβλιοπωλείο του Δ.Ν. Καραβία).
- Σπηλιωτόπουλος Στάθης*, Ιστορία της Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος, Αθήνα, Ίκαρος, 1949.

Β. Η ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΚΑΙ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΚΟΜΜΑΤΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ (1821-1936)

- Αλιβιζάτος Νίκος*, Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση. 1922-1974. Όψεις της ελληνικής εμπειρίας, Αθήνα 1983.
- Αναστασιάδης Γιώργος*, Ο διορισμός και η παύση των κυβερνήσεων στην Ελλάδα. Από την «αρχή της δεδηλωμένης» στο Σύνταγμα του 1975, Θεσσαλονίκη 1981.
- Ασπρέας Γεώργιος Κ.*, Πολιτική ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος. 1821-1921, Αθήνα 1924-1930.
- Βακαλόπουλος Απόστολος*, Ιστορία του Νέου Ελληνισμού. 8 τόμ., Θεσσαλονίκη 1961-1988.
- Βεντήρης Γεώργιος*, Η Ελλάς του 1910-1920, Αθήνα ²1970.
- Βερέμης Θάνος*, Οι επεμβάσεις του στρατού στην ελληνική πολιτική. 1916-1936, Αθήνα 1983.
- Βερέμης Θάνος / Δημητρακόπουλος Οδυσσεάς* (επιμ.), Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του, Αθήνα 1980.
- Γρηγοριάδης Φοίβος*, Διχασμός - Μικρά Ασία. 1909-1930. Ιστορία μίας εικοσαετίας. 2 τόμ., Αθήνα 1971.
- Dakin Douglas*, Η ενοποίηση της Ελλάδας. 1770-1923. Μτφ. Ξανθόπουλος Α., Αθήνα 1982.
- Δαφνής Γρηγόριος*, Τα ελληνικά πολιτικά κόμματα, Αθήνα 1961.
— Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων. 1923-1940. 2 τόμ., Αθήνα 1955.
- Δερτιλής Γιώργος*, Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση. 1880-1909, Αθήνα ³1985.
- Δημητρίου Μιχάλης*, Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα, Αθήνα 1985.
- Ενεπεκίδης Πολυχρόνης*, Η δόξα και ο διχασμός. Από τα μυστικά αρχεία της Βιέννης 1908-1916, Αθήνα 1962.

- Εκδοτική Αθηνών*, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ. ΙΒ-ΙΕ, Αθήνα 1977.
- Καρανικόλας Γιώργος*, Νόθες εκλογές στην Ελλάδα 1844-1961, Αθήνα 1963.
- Καρολίδης Παύλος*, Σύγχρονος ιστορία των Ελλήνων και των λοιπών λαών της Ανατολής από το 1821 μέχρι το 1921. 7 τόμ., Αθήνα 1922-1929.
- Κοντογιώργης Γεώργιος* (επιμ.), Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα, Αθήνα 1977.
- Κορδάτος Γιάννης*, Ιστορία της νεώτερης Ελλάδας, 5 τόμ., Αθήνα 1957 κ.ε.
- Μαρκεζίνης Σπυρίδων*, Πολιτική ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος. 12 τόμ. Αθήνα 1966.
- Μαυρογορδάτος Γιώργος / Χατζηιωσήφ Χρήστος* (επιμ.), Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός, Ηράκλειο 1988.
- Μελάς Σπύρος*, Η επανάσταση του 1909, Αθήνα 1972.
- Παπακοσμάς Βίκτωρ*, Ο στρατός στην πολιτική ζωή της Ελλάδος. Το πραξικόπημα του 1909 και οι επιπτώσεις του μέχρι σήμερα, Αθήνα 1981.
- Πετρίδης Παύλος*, Πολιτικές δυνάμεις και συνταγματικοί θεσμοί στην νεώτερη Ελλάδα 1844-1936, Θεσσαλονίκη 1984.
- Σβώλος Αλέξανδρος*, Τα ελληνικά Συντάγματα 1822-1972, Αθήνα 1972.
- Σπουρδαλάκης Μιχάλης*, Για τη θεωρία και τη μελέτη των πολιτικών κομμάτων, Αθήνα 1990.
- Στασινόπουλος Ε. Κ.*, Κόμματα και εκλογές στην Ελλάδα (1821-1985), Αθήνα 1985.
- Σωτηρέλλης Γιώργος*, Σύνταγμα και εκλογές στην Ελλάδα 1864-1909. Ιδεολογία και πράξη της καθολικής ψηφοφορίας, Αθήνα 1991.
- Φίλιας Βασίλης*, Κοινωνία και εξουσία στην Ελλάδα. Η νόθα αστικοποίηση 1800-1864, Αθήνα ³1985.
- Χέριγκ Γκούνναρ*, Τα πολιτικά κόμματα της Ελλάδας. 1821-1936. Μτφ. Παρασκευόπουλος Θ., Αθήνα (Μ.Ι.Ε.Τ., υπό έκδοση).

Γ. ΤΟ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ (1821-1930)

α. Για τους πρόσφυγες το 19ο αιώνα

- Βακαλόπουλος Α.*, Πρόσφυγες και προσφυγικόν ζήτημα κατά την Επανάστασιν του 1821, Θεσσαλονίκη 1939 (πληροφορίες και για την καποδιστριακή και την οθωμανική περίοδο).
- Δημάκης Ι.*, Η πολιτειακή μεταβολή του 1843 και το ζήτημα των αυτοχθόνων και ετεροχθόνων, Αθήνα 1991.
- Ζωγράφος Δ.*, Ιστορία της ελληνικής γεωργίας, τόμ. 1, Αθήνα 1976 (β' έκδοση), σ. 542-587 (για την αποκατάσταση προσφύγων κατά την Επανάσταση και την καποδιστριακή περίοδο).
- Μάμουκας Α.*, Τα κατά την Αναγέννησιν της Ελλάδος. Ήτοι συλλογή των περί την αναγεννημένην Ελλάδα συνταχθέντων πολιτευμάτων, νόμων και άλλων επισήμων πράξεων από του 1821 μέχρι του τέλους 1832, τόμ. 9, Αθήνα 1841 (τα σχετικά ψηφίσματα για τους πρόσφυγες της Γ' Εθνικής Συνέλευσης)· τόμ. 11, Αθήνα

1852 (οι προτάσεις για τους πρόσφυγες στη Δ΄ Εθνική Συνέλευση).

Παπαδόπουλος Σ., Οι επαναστάσεις του 1854 και του 1878 στην Μακεδονία, Θεσσαλονίκη 1970.

Πρωτοψάλτης Ε., Πρόσφυγες κατά την Ελληνική Επανάσταση, Νέα Εστία 44 (1948), σ. 1154-1157, 1237-1241 και 1298-1303.

Σκοπετέα Ε., Το «Πρότυπο βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880), Αθήνα 1988 (για το ζήτημα των αυτοχθόνων και ετεροχθόνων).

β. Για τους πρόσφυγες στον 20ό αιώνα

Αγγελομάτης Χ., Χρονικόν μεγάλης τραγωδίας (Το έπος της Μικράς Ασίας), Αθήνα 1971 (β΄ έκδοση).

Αιλιανός Μ., Το έργον της ελληνικής περιθάψεως, Αθήνα 1921.

Αναγνωστοπούλου Σ., Μικρά Ασία, 19ος αι. - 1919. Οι Ελληνορθόδοξες κοινότητες, Αθήνα 1997.

Αναστασιάδου Ι., Ο Βενιζέλος και το Ελληνοτουρκικό σύμφωνο φιλίας του 1930, στον τόμο: Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του, Αθήνα 1980, σ. 309-426.

Γιαννακόπουλος Γ., Οι Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ελλάδα. Βιβλιογραφικό δοκίμιο, Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών 9 (1992), σ. 283-291.

Γκιζελή Β., Η κοινωνική ένταξη των αστών προσφύγων στην πόλη, Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών 9 (1992), σ. 61-77.

— Κοινωνικοί μετασχηματισμοί και προέλευση της κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα (1920-1930), Αθήνα 1984.

Δρίτσα Μ., Πρόσφυγες και εκβιομηχάνιση, στον τόμο: Ελευθέριος Βενιζέλος. Κοινωνία - Οικονομία - Πολιτική στην εποχή του (επιμ. Θ. Βερέμης - Γ. Γουλιμή), Αθήνα 1989, σ. 27-70.

Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Επιστημονικό συμπόσιο: Ο Ξεριζωμός και η άλλη Πατρίδα. Οι προσφυγουπόλεις στην Ελλάδα, Αθήνα 1999.

Ζαμπαθάς Χ., Οι εκ Μικράς Ασίας Ελληνορθόδοξοι πρόσφυγες, Αθήνα 1969.

Η Έξοδος, τόμ. Α΄ Μαρτυρίες από τις επαρχίες των δυτικών παραλίων της Μικρασίας (επιμ. Φ. Αποστολόπουλος), Αθήνα 1980 - τόμ. Β΄ Μαρτυρίες από τις επαρχίες της κεντρικής και νότιας Μικρασίας (επιμ. Γ. Μουρέλος), Αθήνα 1982.

Κοινωνία των Εθνών, Η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα, Αθήνα 1997. (Μετάφραση του απολογισμού δράσης της ΕΑΠ το 1926 για τα τρία πρώτα χρόνια λειτουργίας της).

Κοντογιάννης Π., Γεωγραφία της Μικράς Ασίας, Αθήνα 1995 (ανατύπωση της έκδοσης του 1921).

Ladas S., The exchange of minorities. Bulgaria, Greece and Turkey, Νέα Υόρκη 1952.

Mavrogordatos G., Stilborn Republic. Social coalitions and party strategies in Greece,

1922-1936, Μπέρκλεϋ 1983.

Μιχελή Λ., Προσφύγων βίος και πολιτισμός. Από τις πόλεις της Ελάσσονος Ασίας στα τοπία της παράγκας και του πισσόχαρτου, Αθήνα 1992.

Morgenthau H., Η Αποστολή μου στην Αθήνα. Το έπος της εγκατάστασης, Αθήνα 1994.

Νοταράς Μ., Η αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων, Αθήνα 1934.

— Εις την Ιωνίαν, Αιολίαν και Λυδίαν. Πριν πενήντα χρόνια, Αθήνα 1972.

Πάλλης Α., Αναδρομή στο προσφυγικό ζήτημα, Μικρασιατικά Χρονικά 11 (1963), σ. 22-36.

— Συλλογή των κυριότερων στατιστικών των αφορωσών την ανταλλαγή των πληθυσμών και προσφυγική αποκατάσταση μετά αναλύσεως και επεξηγήσεων, Αθήνα 1929.

— Φυλετικές μεταναστεύσεις στα Βαλκάνια και διωγμοί του Ελληνισμού (1912-1924), Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών 1 (1977), σ. 75-87.

Παναγιωταρέα Α., Κυδωνιάτες αστοί και πρόσφυγες, Θεσσαλονίκη 1994.

Petrooulos D., The Balkan exchange of minorities and its impact upon Greece, Παρίσι 1962.

Πετρόπουλος Γ., Η υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών' ελληνοτουρκικές ειρηνευτικές διευθετήσεις (1922-1930), στον τόμο: Ελευθέριος Βενιζέλος. Κοινωνία-οικονομία-πολιτική στην εποχή του (επιμ. Θ. Βερέμης – Γ. Γουλιμή), Αθήνα 1989, σ. 439-473.

Προσφυγική Ελλάδα. Φωτογραφίες από το Αρχείο του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών (επιμ. Γ. Γιαννακόπουλος), Αθήνα 1992.

Πρωτονοτάριος Α., Το προσφυγικό πρόβλημα από ιστορικής, νομικής και κρατικής απόψεως, Αθήνα 1929.

Σβολόπουλος Κ., Η απόφαση για την υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών μεταξύ Ελλάδος και Τουρκίας, Θεσσαλονίκη 1981.

Τενεκίδης Τ., Οι συνθήκες των Σεβρών και Λωζάννης ορόσημο στην ιστορία του Μικρασιατικού Ελληνισμού, Αθήνα 1986.

Τσουλούφης Α., Η ανταλλαγή ελληνικών και τουρκικών πληθυσμών και η εκτίμηση των εκατέρωθεν εγκαταλειφθεισών περιουσιών, Αθήνα 1989.

Υπουργείο Περιθάλψεως. Η Περίθαλψις των προσφύγων 1917-1920. (Δυτική Θράκη, Ανατολική Θράκη, Μικρά Ασία, Βόρειος Ήπειρος, Ανατολ. Μακεδονία, Νότιος Ρωσία, Πόντος, Ρουμανία, Δωδεκάνησα), Αθήνα 1920.

Υπουργείο Περιθάλψεως. Το έργον των αποστολών του Υπουργείου Περιθάλψεως (Πόντος, Κωνσταντινούπολις, Σμύρνη, Μακεδονία), Αθήνα 1920.

α. Μακεδονία

Βακαλόπουλος Α. – Μαραβελάκης Μ., Αι προσφυγικά εγκαταστάσεις εν τη περιοχή Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1955.

Βακουφάρης Π., Ελευθερία - Ν. Κορδελιό. «Πατρίδες» τότε και τώρα, Θεσσαλονίκη 1997.

Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού, Η Καλαμαριά στο Μεσοπόλεμο (1920-1940). Πρόσφυγες. Δημιουργώντας τη νέα Πατρίδα, Θεσσαλονίκη 1998.
Κοντογιώργη Ε., Αγροτικές προσφυγικές εγκαταστάσεις στη Μακεδονία: 1923-1930, Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών 9 (1992), σ. 47-59.

β. Αττική

Λεοντίδου Λ., Πόλεις της σιωπής. Εργατικός αποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά (1909-1940), Αθήνα 1989.
Τζόκας Σ., Καισαριανή. Η φυσιογνωμία μιας πόλης, Αθήνα 1998.

γ. Νησιά Αιγαίου

Ανδριώτης Ν., «Το μικρό ταξίδι». Η άφιξη και εγκατάσταση των Μικρασιατών προσφύγων στις Οινούσες, Αθήνα 1998.
Αφιέρωμα στα 70 χρόνια από τη Μικρασιατική καταστροφή (επιμ. Χ. Λάνδρος) στο περιοδικό «Απόπλους» (της Σάμου), έτος 3, τεύχος 9 (Φθινόπωρο-Χειμώνας 1992), σ. 33-64.
Αφιέρωμα στα 70 χρόνια από τη Μικρασιατική καταστροφή στο περιοδικό «Συριανά γράμματα», έτος 5, τεύχος 19 (Ιούλιος 1992), σ. 173-239.

δ. Κρήτη

Ανδριώτης Ν., Η άφιξη και εγκατάσταση των Μικρασιατών προσφύγων στην Κρήτη και ειδικότερα στο Ηράκλειο, στον τόμο «Ο Μίτος της Αριάδνης». Ξετυλίγοντας την ιστορία της πόλης του Ηρακλείου, Ηράκλειο 1999, σ. 127-136.

Μαρτυρίες προσφύγων σχετικά με τους οικισμούς στη Μικρά Ασία, την έξοδό τους από τις εστίες τους το 1922 και την εγκατάστασή τους στην Ελλάδα έχουν συγκεντρωθεί στο Αρχείο Προφορικής Παράδοσης του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών. Συνεργάτες του Κέντρου από το 1930 έως το 1970 συνέλεξαν πληροφορίες σε όλα τα μέρη της Ελλάδας, όπου είχαν εγκατασταθεί πρόσφυγες. Το υλικό αυτό ταξινομήθηκε κατά οικισμούς και ευρύτερες περιοχές της Μικράς Ασίας και αποτελείται από 150.000 σελίδες που αναφέρονται σε 1.375 οικισμούς. Παράλληλα, το Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών διαθέτει φωτογραφικό αρχείο και ειδική βιβλιοθήκη.

Δ. ΤΟ ΚΡΗΤΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ ΑΠΟ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΑΠΟΨΗ ΚΑΤΑ ΤΟ 19ο ΚΑΙ ΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ 20ού ΑΙΩΝΑ

Βενέρης Τιμ., Το Αρκάδι διά των αιώνων, Αθήναι 1938.
Δετοράκης Θεοχ., Ιστορία της Κρήτης, Αθήνα 1986 (Ηράκλειο, 1990).
 — Βιβλιογραφία της Κρητικής Ιστορίας, περιοδικό «Παλίμψηστον» τ. 3, 1986, 232-233.

- Η επανάσταση του Θερίσου (1905), εφ. Απογευματινή (Εγκυκλοπαίδεια-Προσφορά). Ελλάδα-20ός Αιώνας. Τόμος Β΄. Τα γεγονότα, 10-16.
- Σφραγίδες Κρητικής Ελευθερίας (1821-1898). Έκδοση για την εκατονταετηρίδα της Κρητικής Ελευθερίας (1898-1998), Ηράκλειο 1998. Έκδοση της Εταιρίας Κρητικών Ιστορικών Μελετών.
- Εκδοτική Αθηνών*, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ. ΙΓ΄, ΙΔ΄, Αθήνα 1977.
- Ζαμπέλιος Σπ.* – *Κριτοβουλίδης Κ.*, Ιστορία των επαναστάσεων της Κρήτης (συμπληρωθείσα υπό Ιω. Κονδυλάκη), εν Αθήναις²1971.
- Καλλιτάκη Κ.*, Αγγλία και Κρήτη 1868, Κρητικά Χρονικά 25, 1973, 229-277.
- Η εσωτερική κατάσταση στην Κρήτη 1868-1877, Αθήνα 1984 (διδ. διατριβή).
- Κόκκινος Διον.*, Η ελληνική επανάστασις, τ. 1-6, Αθήναι⁵1950 (1967-1969).
- Κούνδουρος Μ.*, Ιστορικά και διπλωματικά αποκαλύψεις. Η απελευθερωτική επανάστασις της Κρήτης και η αρμοστέια αυτής, εν Αθήναις 1921.
- Κρήτη*. Ιστορία και Πολιτισμός (έκδοση Συνδέσμου τοπικών ενώσεων Δήμων και Κοινοτήτων Κρήτης), τ. Β΄, Ηράκλειο 1988.
- Κριάρης Παν. Κ.*, Ιστορία της Κρήτης (Νέα) από των αρχαιοτάτων μέχρι των καθ' ημάς χρόνων, τ. Γ΄, εν Αθήναις 1937.
- Κριτοβουλίδης Κ.*, Απομνημονεύματα του περί της αυτονομίας της Ελλάδος πολέμου των Κρητών, εν Αθήναις 1859 (Χανιά, 1912).
- Παράρτημα εις τα Απομνημονεύματα του περί της Αυτονομίας της Ελλάδος πολέμου των Κρητών, Αθήνησι 1860.
- Μακράκη Λιλή*, Ελευθέριος Βενιζέλος (1864-1910). Η διάπλαση ενός εθνικού ηγέτη, Αθήνα 1992 (έκδοση ΜΙΕΤ).
- Μουρέλλος Ιω.*, Ιστορία της Κρήτης, Ηράκλειο 1950.
- Παπαντωνάκης Γ.*, Η διπλωματική ιστορία της κρητικής επαναστάσεως του 1866, εν Αθήναις 1926.
- Πρεβελάκης Ελ.*, Η μεγάλη Κρητική Επανάσταση 1866-1869, Αθήνα 1966.
- Πρεβελάκης Ελ.* – *Πλαγιαννάκου-Μπεκιάρη Β.*, Η Κρητική Επανάστασις 1866-1869, Εκθέσεις των εν Κρήτη προξένων της Ελλάδος, 1-2, Αθήναι 1970.
- Ξανθουδίδης Στέφ.*, Επίτομος Ιστορία της Κρήτης, εν Αθήναις 1909.
- Σβολόπουλος Κ.*, Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η πολιτική κρίσις εις την Αυτόνομον Κρήτην, Αθήναι 1974.
- Σκανδάμης Α. Σ.*, Ο Πρίγκιψ Γεώργιος. Η ζωή και το έργον του, Αθήναι 1955.
- Σταυρινίδης Νικ.*, Ο καπετάν Μιχάλης Κόρακας και οι συμπολεμιστές του, τ. Α΄- Γ΄, Ηράκλειον 1971-1974.
- Σταυρινού Μιράντα*, Η αγγλική πολιτική και το Κρητικό Ζήτημα (1839-1841), Αθήνα 1986.
- Τσιριντάνης Αλ.*, Η πολιτική και διπλωματική ιστορία της εν Κρήτη Εθνικής Επανάστασεως 1866-1869, τόμοι 3, Αθήναι 1950-1951.
- Τωμαδάκης Ν. Β.*, Τα εν Κρήτη πολιτεύματα (1821-1824) (Μιχαήλ Αφεντούλιεφ, Μαρόλης Τουμπάζης, Πέτρος Σκυλίτζης-Ομηρίδης και Γ. Καλαμαράς), Δελτίον της

Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος, 15, 1961, 3-51.
 Ψιλάκης Β., Ιστορία της Κρήτης, τ. Γ', εν Χανίοις 1909.

Ε. ΠΑΡΕΥΞΕΙΝΙΟΣ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ

- Botsford and Robinson*, Αρχαία Ελληνική Ιστορία, Αθήνα 1977.
Bryer A., «The Pontic Revival and the New Greece», Hellenism and the first Greek war of liberation (1821-1830) - Continuity and change, Θεσσαλονίκη 1976.
Bury J. and Meiggs R., Ιστορία της Αρχαίας Ελλάδας, τ. 1, Αθήνα 1992.
Childs W., Across Asia Minor on Foot, London 1917.
Fallmerayer J. R., Ιστορία της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας, Θεσσαλονίκη 1984.
A.Y.E., K.Y., 1918 B/38, Ειδικός φάκελος Πόντου.
A.Y.E., K.Y., 1919, A/5/VI (25) Περίθαλψις των εν Ρωσία Ελλήνων και Παλιννόστησις αυτών εν Ελλάδι και Πόντω. Αποστολή Περιθάλψεως.
A.Y.E., K.Y., A/1920, Ο Ελληνισμός του Πόντου. Έκθεση του αρχιμανδρίτου Παναρέτου (Μ. Βαζελώνος).
Ανδριώτης Ν., Κρυπτοχριστιανική φιλολογία, Θεσσαλονίκη 1953.
Βακαλόπουλος Α., Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, τ. 1, Θεσσαλονίκη 1961.
Βενέζης Η., «Ελληνικόν δράμα (Ένα γράμμα του προέδρου Π. Κανελόπουλου στον Η. Βενέζη)», Νέα Εστία-Μνήμη Μικράς Ασίας, Αθήνα 1972.
Γαβράς Θεόδωρος, Βυζαντινά Χρονικά, τ. 12, Πετρούπολη 1906.
Δέλτα Π., Ελευθέριος Βενιζέλος, επιμέλεια Π. Ζάννα, Αθήνα 1978.
Ενεπεκίδης Π., «Άουσβιτς εν ροή η ποντιακή γενοκτονία». Καθημερινή. Αθήνα (17.8.1997).
Ευαγγελίδης Τρ., Ιστορία της Ποντικής Τραπεζούντας, εισαγωγή-σχόλια Κ. Φωτιάδη, Θεσσαλονίκη 1994.
Ζωίδης Γ., Πατροπαράδοτη Φιλία, Βαρσοβία (1958).
Καρπόζηλος Απ., «Ρωσο-ποντιακά». Α.Π., τ. 38, Αθήνα 1983.
Κορομηλά Μ., Οι Έλληνες στη Μαύρη Θάλασσα, Αθήνα 1991.
Λαμψίδης Ο., «Απόψεις επί του κράτους των Μεγάλων Κομνηνών», Α.Π., τ. 24, Αθήνα 1961.
Λάσκαρις Μ. Θ., Το ανατολικόν ζήτημα, β' έκδ., Θεσσαλονίκη 1978.
Λιουδάκη-Κυπραίου Χ., Μεταλλεία της Μικρασίας και του Πόντου, Αθήνα 1982.
Μερλιέ Μ., Ο τελευταίος ελληνισμός της Μικράς Ασίας, Αθήνα 1974.
Νικολαΐδης Στ., «Μνήμη Πόντου», Α.Π., τ. 24, Αθήνα 1961.
Ξανθοπούλου-Κυριακού Α., «Μεταναστεύσεις των Ελλήνων του Πόντου στη Ρωσία κατά τον 19ο αιώνα», Ο Ποντιακός Ελληνισμός της τέως Σοβιετικής Ένωσης, Θεσσαλονίκη 1991.
 «Οι Έλληνες της Ρωσίας και της Σοβιετικής Ένωσης», επιμέλεια Ι. Χασιώτης, εκδόσεις University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1997.

- Ξενοφώντος, Κύρου Ανάβασις, 4, 8, 23-28, Λειψία 1839.
- Παπαδόπουλος Α. – Λαμψίδης Γ., «Πρόσφυγες μετά θάνατον», εφημ. Τα Νέα, Αθήνα (2.6.1980).
- Παπαδόπουλος-Κεραμεύς Αθ., Συμβολαί εις την ιστορίαν Τραπεζούντος.
- Παπαμιχαλόπουλος Κ., Περιήγησις εις τον Πόντον, Αθήνα 1903.
- Παπουλίδης Κ., «Οι Έλληνες της Ρωσίας τον 19ον και στις αρχές του 20ού αιώνα», Βαλκανικά Σύμμεικτα, τεύχ. 4, Θεσσαλονίκη 1992.
- Παρανίκας Ματθ., Σχεδιάσμα περί της εν τω ελληνικώ έθνει καταστάσεως των γραμμάτων (1453-1821), Κωνσταντινούπολη 1867.
- Παρανίκας Ματθ., «Εισαγωγή του Χριστιανισμού εις Τραπεζούντα και Χαλδίαν», Εκκλησιαστική Αλήθεια, έτος ΙΘ΄, αρ. 30, Κωνσταντινούπολη 1899.
- Παυλίδης Ελ., Πώς και διατί εματαιώθη η Δημοκρατία του Πόντου, Αθήνα 1956.
- , «Ποντιακός ελληνισμός: διατήρηση μιας ταυτότητας και οικουμενικότητας», Ο ελληνισμός στο παγκόσμιο χωριό, Λευκωσία 1995.
- Ροδάκης Π., Ο Γόρδιος Δεσμός των εθνοτήτων, Αθήνα 1990.
- Σαμουηλίδης Χρ., Ιστορία του Ποντιακού Ελληνισμού, Αθήνα 1986, Θεσσαλονίκη 1992.
- Σαρρής Νεοκ., Οσμανική Πραγματικότητα, τ. 1, Αθήνα χ.χ.
- Τριανταφυλλίδης Π., Η εν Πόντω Ελληνική Φυλή ήτοι τα Ποντικά, Αθήνα 1865.
- Φωτιάδης Κ., «Μικρασιατικός ελληνισμός», Μακεδονία - Ιστορία και Πολιτισμός, Θεσσαλονίκη 1999.
- Φωτιάδης Κ., «Οι Διωγμοί των Ελλήνων του Πόντου». Πόντιοι - Δικαίωμα στη μνήμη, γ΄ έκδ., Θεσσαλονίκη 1991.
- Φωτιάδης Κ., «Ο Ελληνισμός της Σοβιετικής Ένωσης τον 20ό αιώνα», Ο ποντιακός Ελληνισμός της τέως Σοβιετικής Ένωσης, Θεσσαλονίκη 1991.
- Φωτιάδης Κ., «Η Δημοκρατία του Πόντου». Ο Ελληνισμός της Μαύρης Θάλασσας - Καθημερινή, Αθήνα 1996.
- Φωτιάδης Κ., Οι εξισλαμισμοί της Μ. Ασίας και οι Κρυπτοχριστιανοί του Πόντου, Θεσσαλονίκη 1985.
- Φωτιάδης Κ., Ο ελληνισμός της Ρωσίας και της Σοβιετικής Ένωσης, Θεσσαλονίκη 1999.
- Χαραλαμπίδης Μ., Το Ποντιακό Ζήτημα σήμερα. Αθήνα 1991.
- Χρύσανθος, Η Εκκλησία Τραπεζούντος, Αθήνα 1933.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΣΤΗΝ ΑΣΤΙΚΟΠΟΙΗΣΗ

Εισαγωγή	10
A. Η Ελληνική Οικονομία μετά την Επανάσταση	11
1. Τα δημογραφικά δεδομένα	11
2. Οι παραγωγικές δυνάμεις μέσα και έξω από την Ελλάδα και η «Μεγάλη Ιδέα»	15
B. Η Ελληνική Οικονομία κατά το 19ο αιώνα	17
1. Το εμπόριο	17
2. Η εμπορική ναυτιλία	20
3. Η διανομή των εθνικών κτημάτων	23
4. Η εκμετάλλευση των ορυχείων	25
5. Η δημιουργία τραπεζικού συστήματος	26
6. Η βιομηχανία	29
7. Τα δημόσια έργα	31
8. Το δίκτυο των σιδηροδρόμων	33
9. Τα εθνικά δάνεια	35
10. Η πτώχευση του 1893 και ο Διεθνής Οικονομικός Έλεγχος	37
11. Το εξωελλαδικό ελληνικό κεφάλαιο	38
Γ. Οι οικονομικές εξελίξεις κατά τον 20ό αιώνα	42
1. Το αγροτικό ζήτημα	42
2. Τα πρώτα βήματα του εργατικού κινήματος	46
3. Οι οικονομικές συνθήκες κατά την περίοδο 1910-1922	48
4. Ο Α΄ Παγκόσμιος πόλεμος	50
5. Η οικονομική ζωή κατά την περίοδο 1922-1936	51
6. Η ελληνική οικονομία κατά την περίοδο του μεσοπολέμου	52
7. Οι μεγάλες επενδύσεις	53
8. Η Τράπεζα της Ελλάδος	53
9. Η κρίση του 1932	54

Η ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΚΑΙ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΚΟΜΜΑΤΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ (1821-1936)

Εισαγωγή	58
A. Εξωτερικός προσανατολισμός και πελατειακές σχέσεις (1821-1843)	59
1. Πελατειακά δίκτυα επί τουρκοκρατίας	59
2. Η διαμόρφωση νέων δεδομένων κατά την Επανάσταση	60
3. Τα πρώτα ελληνικά κόμματα	64
4. Τα κόμματα ως εκφραστές του πνεύματος της εποχής	68
B. Χειραφέτηση και Αναμόρφωση (1844-1880)	70
1. Το σύνταγμα του 1844	70
2. Η παρακμή των «ξενικών» κομμάτων κατά την περίοδο της συνταγματικής μοναρχίας	73
3. Η «νέα γενιά»	75
4. Η Εθνοσυνέλευση του 1862-1864	77
Γ. Δικομματισμός και εκσυγχρονισμός (1880-1909)	80
1. Η εδραίωση του δικομματισμού	80
2. Η οργάνωση των κομμάτων κατά το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα	82
3. Από τη χρεοκοπία στο στρατιωτικό κίνημα στο Γουδί (1893-1909)	84
Δ. Ανανέωση - Διχασμός (1909-1922)	89
1. Το κόμμα των Φιλελευθέρων	89
2. Τα αντιβενιζελικά κόμματα	92
3. Τα αριστερά κόμματα	93
4. Ο εθνικός διχασμός (1915-1922)	93
5. Το Σοσιαλιστικό κόμμα	97
Ε. Εκσυγχρονισμός και επεμβάσεις (1923-1936)	99
1. Οι συνέπειες της Μικρασιατικής καταστροφής	99
2. Τα κόμματα από το τέλος του Μικρασιατικού πολέμου μέχρι τη δικτατορία του Ι. Μεταξά	104
Επίλογος	111

ΤΟ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ (1821-1930)

ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΤΑ ΤΟ 19ο ΑΙΩΝΑ.....116

Εισαγωγή 116

A. Το προσφυγικό ζήτημα κατά την Ελληνική Επανάσταση (1821-1827) 117

1. Πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία, την Κωνσταντινούπολη και την Κύπρο 117
2. Πρόσφυγες από τον ελλαδικό χώρο 118
3. Πρόσφυγες από τα νησιά του Αιγαίου και την Κρήτη.....120
4. Η στάση της πολιτικής ηγεσίας απέναντι στο προσφυγικό ζήτημα. 122

B. Το προσφυγικό ζήτημα κατά την Καποδιστριακή περίοδο (1828-31) ..124

1. Η μέριμνα για τους πρόσφυγες 124
2. Το ζήτημα των προσφύγων και η Δ΄ Εθνική Συνέλευση 125
3. Αντιδράσεις.....127

Γ. Η αποκατάσταση των προσφύγων κατά την περίοδο της μοναρχίας του Όθωνα (1833-1862) 129

1. Η πρόνοια για τους πρόσφυγες κατά την Οθωνική περίοδο 129
2. Η διαμάχη αυτοχθόνων και ετεροχθόνων 131

Δ. Πρόσφυγες και αλυτρωτικά κινήματα κατά το 19ο αιώνα 134

1. Θεσσαλία, Ήπειρος, Μακεδονία 134
2. Κρήτη 135

ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 20ό ΑΙΩΝΑ 137

Εισαγωγή 137

A. Προσφυγικά ρεύματα κατά την περίοδο 1914-1922 138

1. Ο διωγμός του 1914 (ο πρώτος διωγμός).....138
2. Άλλα προσφυγικά ρεύματα 140
3. Η περίθαλψη (1914-1921) 140
4. Η παλιννόστηση 142

B. Η Μικρασιατική καταστροφή 144

1. Η έξοδος.....144

2. Το πρώτο διάστημα	146
3. Η Σύμβαση της Λοζάνης και η ανταλλαγή των πληθυσμών.....	149
Γ. Η αποκατάσταση των προσφύγων	153
1. Η Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων	153
2. Η αγροτική αποκατάσταση	156
3. Η αστική αποκατάσταση	157
Δ. Η αποζημίωση των ανταλλαξίμων και η Ελληνοτουρκική προσέγγιση.....	160
1. Η αποζημίωση των ανταλλαξίμων	160
2. Η ελληνοτουρκική προσέγγιση.....	161
Ε. Η ένταξη των προσφύγων στην Ελλάδα	163
1. Η ενσωμάτωση των προσφύγων	163
2. Οι επιπτώσεις από την άφιξη των προσφύγων	166
 ΤΟ ΚΡΗΤΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ ΑΠΟ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΑΠΟΨΗ ΚΑΤΑ ΤΟ 19ο ΚΑΙ ΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ 20ού ΑΙΩΝΑ	
Εισαγωγή	174
A. Ο αγώνας της Εθνεγερσίας στην Κρήτη (1821-1830)	175
1. Η πρώτη περίοδος (1821-1824)	175
B. Η περίοδος 1830-1866	183
1. Η περίοδος της αιγυπτιοκρατίας (1830-1840)	183
2. Η επανάσταση του Χαιρέτη-Βασιλογεώργη (1841).....	185
3. Τα γεγονότα κατά την περίοδο 1841-1866. Το κίνημα του Μαυρογένη	186
Γ. Η μεγάλη Κρητική Επανάσταση του 1866-1869	187
1. Ο εθνικός χαρακτήρας της επανάστασης.....	187
2. Η έκρηξη της επανάστασης και η οργάνωση του αγώνα	189
3. Τα πολεμικά γεγονότα. Η διεθνής απήχηση	189
4. Το τέλος της μεγάλης κρητικής επανάστασης	191
5. Ο «Οργανικός Νόμος της Κρήτης»	191

Δ. Το Κρητικό ζήτημα κατά την τελευταία περίοδο της τουρκοκρατίας (1869-1898)	193
1. Η Κρήτη από το 1868 ως το 1878	193
2. Η επανάσταση του 1878 και η Σύμβαση της Χαλέπας	194
3. Η Κρήτη στη δεκαετία 1878-1888	196
4. Η επανάσταση του 1889 και οι συνέπειές της	197
5. Η ιδέα της Μεταπολίτευσης. Η επανάσταση του 1895-1896	197
6. Οι τελευταίες επαναστάσεις (1897-1898)	199
7. Ο ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1897 και η λύση της αυτονομίας	201
8. Η μεγάλη σφαγή του Ηρακλείου και η λύση του Κρητικού Ζητήματος	202

Ε. Η περίοδος της αυτονομίας και η ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα	206
1. Η οργάνωση της Κρητικής Πολιτείας	206
2. Η περίοδος της δημιουργίας	208
3. Τα πρώτα νέφη	208
4. Η επανάσταση του Θερίσου (1905)	209
5. Η αρμοστεία του Αλεξάνδρου Ζαΐμη (1906-1908)	216
6. Η κατάλυση της Αρμοστείας στην Κρήτη. Το πρώτο ενωτικό Ψήφισμα των Κρητών	217
7. Τα γεγονότα των ετών 1909-1913	218
8. Η μετάκληση του Βενιζέλου στην Αθήνα και οι επιπτώσεις στο Κρητικό Ζήτημα	219
9. Η οριστική λύση του Κρητικού Ζητήματος	219

ΠΑΡΕΥΞΕΙΝΙΟΣ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ

Α. Αρχαίες ελληνικές αποικίες του Πόντου	223
1. Γεωγραφικός προσδιορισμός	223
2. Λόγοι δημιουργίας ελληνικών αποικιών στον Πόντο	223
3. Κοινωνική και πολιτισμική ταυτότητα των αποικιών	226
Β. Ο Παρευξείνιος Ελληνισμός κατά τη Βυζαντινή περίοδο	229
1. Η διάδοση του χριστιανισμού	229
2. Το κράτος των Μεγάλων Κομνηνών της Τραπεζούντας (1204-1461)	232

Γ. Ο Παρευξείνιος Ελληνισμός κατά τους νεότερους χρόνους	235
1. Ο μη τουρκοκρατούμενος παρευξείνιος Ελληνισμός	235
2. Ο βορειοδυτικός παρευξείνιος ελληνισμός	237
3. Η οθωμανοκρατία στον Πόντο	239
4. Οι κρυπτοχριστιανοί του Πόντου	242
Δ. Ο Παρευξείνιος Ελληνισμός κατά το 19ο και 20ό αιώνα	245
1. Οικονομική και πνευματική ανάπτυξη	245
2. Αγώνες για τη δημιουργία μιας αυτόνομης Ποντιακής Δημοκρατίας (1917-1922)	249
3. Η μεθοδευμένη εξόντωση (γενοκτονία) των Ελλήνων του Πόντου	253
Ε. Η παρουσία του Παρευξείνιου Ελληνισμού στη σύγχρονη εποχή	255
1. Το πρόβλημα των προσφύγων από το 1922 μέχρι σήμερα	255
2. Πολιτισμική κληρονομιά των προσφύγων από το 1922 μέχρι σήμερα	258
ΠΑΡΑΘΕΜΑΤΑ	261
ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ	268
ΓΛΩΣΣΑΡΙΟ	271
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	273
ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ	282

Ευχαριστούμε την «Εκδοτική Αθηνών»,
το «Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών»,
την «Πινακοθήκη του Δήμου Αθηναίων» και
τη «Γεννάδειο Βιβλιοθήκη»
που μας επέτρεψαν να χρησιμοποιήσουμε
εικόνες και χάρτες από τις Εκδόσεις τους,
για τις ανάγκες της διδασκαλίας του βιβλίου.

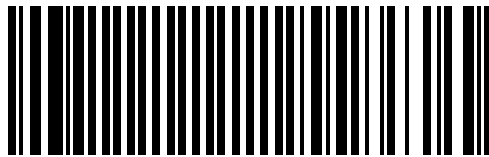

Βάσει του ν. 3966/2011 τα διδακτικά βιβλία του Δημοτικού, του Γυμνασίου, του Λυκείου, των ΕΠΑ.Λ. και των ΕΠΑ.Σ. τυπώνονται από το ΙΤΥΕ - ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ και διανέμονται δωρεάν στα Δημόσια Σχολεία. Τα βιβλία μπορεί να διατίθενται προς πώληση, όταν φέρουν στη δεξιά κάτω γωνία του εμπροσθόφυλλου ένδειξη «ΔΙΑΤΙΘΕΤΑΙ ΜΕ ΤΙΜΗ ΠΩΛΗΣΗΣ». Κάθε αντίτυπο που διατίθεται προς πώληση και δεν φέρει την παραπάνω ένδειξη θεωρείται κλεψίτυπο και ο παραβάτης διώκεται σύμφωνα με τις διατάξεις του άρθρου 7 του νόμου 1129 της 15/21 Μαρτίου 1946 (ΦΕΚ 1946,108, Α').

Απαγορεύεται η αναπαραγωγή οποιουδήποτε τμήματος αυτού του βιβλίου, που καλύπτεται από δικαιώματα (copyright), ή η χρήση του σε οποιαδήποτε μορφή, χωρίς τη γραπτή άδεια του Υπουργείου Παιδείας, Θρησκευμάτων και Αθλητισμού / ΙΤΥΕ - ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ.

Κωδικός Βιβλίου: 0-22-0163

ISBN 978-960-06-2418-2

(01) 000000 0 22 0163 4